

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Research on the Türbe Complex of Suleiman the Magnificent in Szigetvár and its Fortification / Kanunî Sultan Süleyman Türbesi, Külliyesi ve Onlara Ait Palanka Üzerine Araştırmalar • 1

NORBERT PAP – MÁTÉ KITANICS

***Bevanda asiatica*: Scholarly Exchange between the Ottomans and Europeans on Coffee / *Bevanda asiatica*: Osmanlılar ve Avrupalılar Arasında Kahve Hakkında Bilgi Alışverişleri • 25**

DUYGU YILDIRIM

Rıdvan Ağa'dan Süleyman Bey'e (1634-1774): Osmanlı Elçilik Heyetlerinin Avusturya Devlet Arşivindeki İzleri / From Rıdvan Ağa to Süleyman Bey (1634-1774): The Traces of the Ottoman Delegations in the Austrian State Archive • 49

HÜSEYİN ONUR ERCAN

Yerel Reform – Horizontal Modernleşme: Erken Tanzimat Osmanlı Selanik'inde Karantina Uygulaması / Local Reforms - Horizontal Modernization: Quarantine in the Early Tanzimat Ottoman Salonica • 97

GÜLAY TULASOĞLU

Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hulusa Pusulası / New Data on the Main Features of the Social Structure of Istanbul in the Aftermath of the Vak'a-i Hayriyye: A Summary Inventory of the Istanbul Population Census for the Period of 1830-31 • 143

SELÇUK AKŞİN SOMEL

Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye / 'Ajams in Ottoman Printing: Iranian Book Company (Şirket-i Sahafiye-i İraniye) • 225

FİLİZ DIĞIROĞLU

The Ottoman Response to Laurence Oliphant's Project of Jewish Settlement
in Palestine (1879-1882) / Laurence Oliphant'ın Filistin'e Yahudi İskânı Projesine
Osmanlı Cevabı (1879-1882) • 259

Ş. TUFAN BUZPINAR

ARAŞTIRMA NOTLARI / RESEARCH NOTES

1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları

Feridun M. Emecen • 287

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*
Abdurrahman Atçıl • 319

Ali Emre Özyıldırım, *Mâşî-zâde Fikrî Çelebi ve Ebkâr-ı Efkâr'ı: On Altıncı Yüzyıldan*
Sıradışı Bir Aşk Hikâyesi

Bahadır Süreli • 323

Leslie Pierce, *Hürrem Sultan*

Duygu Tanıdı • 331

Nurcan Yazıcı Metin, *Devlet Kapısı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının*
İnşa Süreci ve Mimarisi

Yıldıray Özbek • 335

Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*

Mehmet İpşirli • 340

Kemal Beydilli, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefî*

Seyfi Kenan • 344

Research on the Türbe Complex of Suleiman the Magnificent in Szigetvár and its Fortification

Norbert Pap* – Máté Kitantics**

Kanunî Sultan Süleyman Türbesi, Külliyesi ve Onlara Ait Palanka Üzerine Araştırmalar

Öz ■ Uzmanlar Macaristan'da Zigetvar'da Kanunî Sultan Süleyman'ın türbesini 110 yıldan fazla süredir araştırdı. 2013 yılından önce birçok disiplin uzmanları, kendi alanının metotlarını kullanarak zayıf meslekî görüşlerini yayımlattı. Geçen yıllarda geniş multidisipliner araştırmalar başladı ve onun sonucunda eski inceleme alanları (Almás-Elmalı- deresinin kıyısı ve Turbek'teki Aziz Meryem kilisesi) reddedildi, Kanunî Sultan Süleyman'ın türbe-plankasının binaları tamamen yeni bir yerde tespit edildi. Bu makale son 110 yılın en önemli araştırma sonuçlarından bir özet sağlamakla birlikte, aynı zamanda kaynakların jeografik yorumlarını da aydınlatmak amacındadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Kanunî Sultan Süleyman, türbe, Zigetvar (Szigetvár), Turbék, peyzaj onarımı, jeoarkeoloji.

Introduction

After the siege of Szigetvár, Suleiman the Magnificent (1520-1566), who conquered one third of Hungary, died early morning of 7th of Septembre in his own tent from an unidentifiable illness. When the castle was taken, Miklós Zrínyi, baron of the Kingdom of Hungary and member of the noble Zrínyi family, was killed along with 2,300 Christian defenders of the castle. At least 20,000 Ottoman fighters were killed. This event was considered so important that Cardinal Richelieu called it a miracle, a landmark that not only saved the Habsburg house but also determined whether Europe would be under the rule of the cross or the crescent.

---

* University of Pécs.

** University of Pécs.

A splendid tomb, or türbe, was ordered to be erected at the place of Suleiman's death by either Suleiman's successor, Selim II (1566–1574) or his grandson, Sultan Murad III (1574–1595). In 1576, Murad ordered two nearby villages (Becefa and Csütörtökhely) to serve as Suleiman's memorial place and commissioned the Bey of Szigetvár and the Halveti dervishes to maintain and guard the türbe. The sepulchre was surrounded by a protective palisade and heavily guarded. The site was of such key political importance that Grand Vizier of the Empire Sokullu Mehmed erected a mosque worthy of Suleiman next to the sepulchre. The building complex surrounding the mausoleum, prominent in this rural environment and of key aesthetic importance, was considered a small town at the end of the 17th century (present-day Turbék.) No similar settlement exists, making the site a unique symbol of the spread of Islam in the region.

The türbe and the village perished during the wars of liberation led by the Habsburgs. The residential buildings in Turbék were destroyed in battles during the siege of Szigetvár (1688–1689). Although the mosque and türbe were dedicated as a church and chapel, respectively, in 1688, they too were torn down shortly thereafter. (Documentation suggests that in 1693 the War Council in Vienna discussed the disappearance of the money from the sale of the materials from the demolished buildings.) As the buildings had not survived and the use of land had changed, memories regarding the location faded over time and the Turbék of the 17th century was “lost.” By the end of the 19th century, when scientific interest was revived, only legends and a few (contradictory) historical sources were available. Investigators have identified several possible locations of the türbe's original erection, but for the past century, no one has been able to identify the exact location.

Throughout the centuries, the politics of memory have served to reinterpret the location of the Sultan's death. Increased attention occasionally prompted new research and results were influenced according to the available methods of the time. An interdisciplinary approach is vital to unpacking the effects of the various legends on past research and differing narratives in order to discover the location of the türbe.

International antecedents and context

Mausoleums were typically built for members of the Ottoman elite, particularly those of the reigning family, secular leaders, and religious leaders who were

respected as holy men. Türbes are tombs characterised by iron lattice, a baldachin-roof, and closed structure. Of Persian origin, adopted by the Ottomans through the Seljuqs,¹ türbes were typically built with a hemispheric, domed structure decorated with plants, geometrical shapes, and calligraphic motifs. Their base was usually hexagonal, heptagonal or octagonal, and sometimes tetragonal; however, some have even more angles and sides. Depending on available financial resources, they were decorated with marble, wall tiles, and paintings and styles evolved during the early period of the Empire in Bursa and Inznik.² Funeral services took place in the spirit of Islam³ and in order to show reverence, Muslim burial places were typically left undisturbed; therefore, it has not been possible to explore the sultans' türbes in full. However, the exterior and interior have been studied, as well as the textiles used in them.⁴ The number of surviving türbes is several thousand in the territory of the former empire; Istanbul alone boasts 487 türbes.⁵

After the reign of Sultan Mehmed II (1451–1481), rulers were buried in Istanbul. Only a few türbes and monuments were built outside the capital (e.g., Kosovo, Turbék). Eighteen mausoleums are known to have been built during the Ottoman occupation of Hungary, one built for Sultan Suleiman, ten for secular leaders, and seven for dervishes respected as holy men.⁶ Two türbes have survived to present day: the türbe of Idris Baba in Pécs and the türbe of Gül Baba in Budapest. These hexagonal, domed structures show similarities with Balkan architecture.⁷ When the türbe of Idris Baba was excavated, a body with its face in the direction of Mecca was discovered.⁸

1 Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), p. 762.

2 Aslanapa Oktay, *Türk Sanatı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), p. 454; Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (London: Thames & Hudson Ltd., [1971] 2003), p. 512.

3 Mehrdad Kia, *Daily Life in the Ottoman Empire* (Santa Barbara: The Greenwood Press Daily Life Through History Series, 2011), p. 294.

4 Özer Çalışkan, *16. Yüzyıl Osmanlı Saray İşlemeleri* (İstanbul: İSAR, 2004), p. 152.

5 Serhat Teksari, *İstanbul Türbeleri* (İstanbul: Gül Neşriyat, 2005), p. 340.

6 Sudár Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.* (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014), pp. 500-504.

7 Gerő Győző, “Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők)”, *Művészettörténeti Füzetek*, 12 (1980), p. 180; Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*, pp. 500-504; K. Pintér Tamás and Sudár Balázs, *Oszmán-török építészet Magyarországon* (Budapest: Album, 2014), p. 75.

8 Gerő Győző, *Török építészeti emlékek Magyarországon* (Budapest: Corvina kiadó, 1976), p. 60; Győző, “Az oszmán-török építészet Magyarországon”, p. 180.

Senyurt documented in detail the events of the repeatedly rebuilt sepulchre in Kosovo and Murad I's mausoleum.⁹ The memorial türbe in Kosovo was surrounded by a *külliye*, like the one in Turbék. It also functioned as a pilgrimage place but was not surrounded by a fortification.¹⁰ According to tradition, Murad's internal organs were buried on the battlefield too, and the mortal remains of the ruler rest in the mausoleum in Bursa, just as Suleiman's body rests in his türbe in Istanbul.¹¹

The research in Szigetvár is interesting in that the sepulchres of the 36 Ottoman sultans in Bursa and Istanbul all survived, and only Suleiman I's tomb in Szigetvár, of all the historical monuments, perished without a trace for a long time. The fact that a pilgrimage settlement was created around the tomb is most likely related to border protection policies, the political significance of the place and the need to serve the pilgrims.

Past Research on the Suleiman türbe in Szigetvar

The first publication of scientific value in connection with Suleiman's tomb in Szigetvár is *The History of Szigetvár* by Béla Németh¹² (1903) which has proven unreliable. According to Németh, the "marble" sepulchre was erected at the place of the sultan's tent where the church of Turbék is located today. He refers to the (erroneous) legend from *Mars Hungaricus* which stated that Suleiman was shot near "a linden-tree standing not far from the castle on the shore of the lake" and that his internal organs were taken from there to Turbék. Using Pál Esterházy's figure from the 1664 winter military campaign, he argues that the figure shows a fortress surrounded by a moat on three sides, enclosing the türbe and other buildings. He also mentions a "Turkish cemetery" near the Almás river and argues that the bones found there were taken and buried there; he also claims a church was erected on the site of the türbe

9 Oya Şenyurt, "Kosova'da Murad Hüdavendigâr Türbesi ve Ek Yapıları," *METU JFA*, XXIX/2 (2012), pp. 285-311.

10 Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları," *Vakıflar Dergisi*, 3 (1957), pp. 1-73; Semavi Eyice, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri," *Vakıflar Dergisi*, 5 (1962), pp. 131-47; Mehmet Z. İbrahimgil ve Neval Konuk, *Osmanlı Mimari Eserleri*, vol. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), pp. 438-468.

11 Şenyurt, "Kosova'da Murad Hüdavendigâr Türbesi ve Ek Yapıları."

12 Németh Béla, *Szigetvár története* (Pécs: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, 1903), p. 389.

in Turbék in honour of the Blessed Virgin Mary in the beginning of the 20th century.

Pál Hal also focused primarily on the period when Szigetvár was retaken and the circumstances of reoccupation and believed in the continuity of the türbe-chapel story. Hal is the first to confirm the identity of the “Turkish cemetery,” described as an irregular pentagonal structure¹³ at the site marked *F* on the map prepared in 1689 by Leandro Anguissolo. Both Németh and Hal agree that Suleiman did not die here; instead they claim that this was a cemetery of the Turks that was unearthed when the church was built and the bones reburied. It should be noted that field research to date has not found any trace of this ossuary.

In his works, Sándor Takáts¹⁴ refers to the linden tree legend, that the sultan had been buried there and that it had become a pilgrimage place for both Muslims and Christians. In his 1927 work, he emphasised that the site of the shrine church could not have been the same as that of Sultan Suleiman’s türbe.¹⁵ Most scholars subscribed to Takáts beliefs, assuming that he must have known something that confirmed that the church had not been built on the site of the türbe (complex). Takáts 1915 (p. 46.) work, however, escaped the attention of researchers, which states his belief that the tomb must have been built in the immediate vicinity of the church; he argued “the church ... has never been Suleiman’s tomb but it was the church of the dervishes guarding the tomb.”

In his paper published in the *Bulletin of Art History*, József Molnár¹⁶ interpreted from Evlia Çelebi’s work that the mausoleum built from “white limestone” was located at an hour’s distance to the east of Szigetvár in a village where Hungarians from Szigetvár used to go for recreation and entertainment. Not knowing the views of Takáts detailed above, Molnár mistakenly presented Takáts as a predecessor who had also recognised that the türbe could not have been built in the vicinity of the church in Turbék. After studying the sketch made by Pál Esterházy during the winter campaign in 1664, Molnár suggested that the tomb must have

13 Hal Pál, *Szigetvár 1688 és 1689-ben. Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából* (Szigetvár: 1939), p. 20.

14 Sándor Takáts, “Vezír Szokolli Musztafa Basa,” *Budapesti Szemle*, 162 (460) (1915), pp. 41–65; Sándor Takáts, “Nagy Szolimán császár sírja,” *Rajzok a török világból*, IV (1927), pp. 123–132.

15 Takáts, “Nagy Szolimán császár sírja.”

16 József Molnár, “Szulejmán szultán síremléke Turbéken,” *Művészettörténeti Értesítő*, XIV/1 (1965), pp. 64–66.

been somewhere along the Almás stream, as the protective palisade was surrounded by a moat. In Molnár's view, the türbe must have been the pentagonal round "building" located in an enclosure, marked by *F* on the 1689 Anguissola map, confirmed by the fact that one of the possible locations of the sultan's tent mentioned by Evlia Çelebi was on the shore of a "lake." Thus, he rejected the view that the location was the shrine church in Turbék, saying: "I find it inconceivable that the Catholic Church erected a memorial above the ashes of a 'pagan' sultan."

Nicolas Vatin¹⁷ established that there had been a fruit garden there before 1574. Based on Ottoman sources, he believed that the tomb must have been built in 1575-1576 or a few years immediately before. He argued that the türbe was needed for political reasons as a fortification in the battles fought with the Christian forces led by Captain György Zrínyi of Nagykanizsa and that the burial of the internal organs was merely a later, 17th century legend. He believed this was the reason why contemporary authors had not mentioned the „mummification” of the Sultan's body.

Local historian of Szigetvár Imre Molnár published a hypothesis stating that the estate of the dervishes of Turbék was in Domolos, on the plain neighbouring the Turbék-Zsibót vineyard on the east.¹⁸ However, no one has been able to confirm or falsify this claim.

Many historians and Ottoman experts have contributed to our knowledge regarding Turbék and the sepulchre through their research. Klára Hegyi¹⁹ found traces of the palisaded place of worship in the cash journal. In his monograph dealing with the 18th-century history of Szigetvár, Zoltán Gözsy²⁰ argues that the sepulchre used to be located where the church of Turbék can be found today. Balázs Sudár²¹ summarizes the most important Ottoman sources and data related to the location in a databank. He points out several inconsistencies regarding the location of the türbe, which are yet to be resolved. He claims that "local tradi-

17 Nicolas Vatin, "Un türbe sans maître. Note sur la fondation de la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár", *Turcica*, XXXVII (2005), pp. 9-42.

18 Imre Molnár, *Molnár Imre válogatott írásai* (Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör, 2009), p. 207.

19 Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, I–III (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2007), p. 1631.

20 Gözsy Zoltán, *Szigetvár története a 18. században* (Szigetvár: Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület és a Szigetvári Várbaráti Kör, 2012), p. 324.

21 Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*, pp. 500-504.

tions associated it with the church on the Turbék Hill, but no trace of it was found during the excavations carried out here.”

The archaeologist Valéria Kováts identified the “Turkish cemetery” as the site of the headquarters and place where Suleiman had died and believed the tomb structure marked the church in Turbék rather than with the “Turkish cemetery.” In 1971, she carried out excavations inside the church and in the churchyard and made her excavation documentation public.²² According to her hypothesis, there might have been a Gothic Chapel at this place in the Middle Ages, which the Ottomans might have used for building the türbe. She also identified and described several building materials and fittings added at a later date to the church. However, she failed to identify any traces of the former mausoleum, the Turkish fortification, the basic walls, moats or people who had settled there, nor its Gothic antecedent. After examining the demolition waste allegedly found in the churchyard, which she believed originated from the age of the Turkish occupation, she concluded that the sepulchre and the fortress surrounding it must have stood where the church is located today. In 1971 and 1972, she carried out excavations about one kilometer from the church on the top of the Turbék-Zsibót vineyards.²³ During these excavations she identified a “public building” originating from the period of the Turkish occupation that was built with a quadratic floor plan using carved stones. She only explored a certain segment of the building and never finished the investigations and as the documentation of the excavations can no longer be found in the museum archive, unfortunately, there is no detailed information about her research except for a few contemporary photos.

Because of limited excavation documentation prepared by Kováts, and given that she was not yet able to rely on geophysical examinations, Erika Hancz and Fatih Elçil carried out probing excavations in the church garden and to the south in 2009, which were preceded by geophysical examinations in the interior of the church and in the church garden.²⁴ On the basis of these examinations, they established that the church in Turbék could not have been the place where the sultan’s tomb was built. Not only did they fail to find any trace of large build-

---

22 Kováts Valéria, *Turbék ásátási jelentés* (Pécs: Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár, 1971).

23 Kováts Valéria, “Szigetvár-Turbék szőlőhegy”, *Régészeti füzetek* I., No. 26. (1973), p. 113.

24 Erika Hancz and Fatih Elçil, “Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009–2011, Focusing on Ottoman-Turkish Remains”, *International Review of Turkish Studies*, II/4 (2012), pp. 74-96.

ings, fortifications, a palisade or a moat, which had been mentioned in numerous sources, but they did not uncover any archaeological finds that would show signs of the everyday life of people who might have settled there permanently. The objects identified there originated from the 18th-century or later. Due to financial limitations, however, they did not examine the entire surface, so they were not able to clarify the origin of the demolition bricks allegedly found by Kováts in the churchyard, which she believed to be of Turkish origin.

In sum, research conducted between 1903 and 2012 was unable to provide an unambiguous answer as to the whereabouts of the türbe and sultan's tomb and what role the Helping Blessed Virgin Mary church in Turbék might have had in preserving the memory of the site. Several unverifiable hypotheses were raised, as the available archival sources were scarce and did not offer unambiguous interpretation (e.g., whether the site was on the shore of the lake or up on the hills). No archaeological finds were uncovered at the excavation sites, so researchers have been unable to clearly identify the location of the türbe and the buildings surrounding it. Interpreting the environmental features of 16th- and 17th-century sources in the 20th- and 21st-century landscape posed a major challenge. The information made available to the experts of each discipline was much too limited and uncovered unrelated and seemingly random ideas and insights. These problems made it necessary to review the data, explore new historical sources and use new methods and technologies. Thus, a new multidisciplinary research team was set up through a support agreement signed in Ankara in autumn, 2012.

Research findings of the multidisciplinary team

The latest research concept, designed by Norbert Pap,²⁵ is based on a geographical approach and multidisciplinary teamwork, focusing on collecting additional information, reconsidering the framework of the research, sharing methods from across the natural sciences, strengthening the multidisciplinary nature of the research, enforcing an integrated approach based on the landscape, and using consistent and strict quality assurance procedure. The team leader aimed to

---

25 Norbert Pap, "A szigetvári Szülejmán-kutatás kezdetei, a 2013-as év fontosabb eredményei / Sigetvár'da Kanuni Sultan Süleyman Hakkında Yapılan Araştırmaların Ana Noktaları ve 2013 Yılı Sonuçları," *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvár'daki hatírasi*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 23-36.

ensure that the insufficient and accidental information is systematically analysed and the range of the data to be examined is considerably extended.

Reinterpretation from a geographical aspect

This new approach attached more importance to archival sources starting from the end of the 17th century and those sources based on maps. The number of documents stemming from this period is quite large and can be used effectively for localisation as their data content is richer and more precise from a geographical aspect (e.g., litigation documents, urbariums/register of fief ownership, old maps/drawings, military surveys, cadastral maps).

The Little Ice Age overlapped with the period from the middle of the 16th-century up to the middle of the 18th-century which meant that the climatic conditions reflected in contemporary documents must have been very different from what they are like today. Starting from this point, we were able to get a picture of the 16–17th-century environmental conditions. The explorations were supported by the Turkish government largely through TIKKA as part of a grant agreement signed in November 2012 in Ankara and launched in January 2013. In addition to geographers, experts included historians, art historians, archaeologists, geomorphology experts, information technology specialists, geophysicists and even pathologist. The composition of the research group and consultants changed from time to time. The research was documented with due care by observing the general rules of the profession on the basis of the requirements specified in the agreements.

In order to better understand the written sources and support the archaeological investigations, Péter Gyenizse and Zita Bognár carried out an examination based on a geographic information system (GIS) which helped reconstruct the contemporary (16th–17th-century) water network, road network, and land use.²⁶ Using this model, the team not only narrowed down the research area, but landscape elements were uncovered which had appeared in the sources. Data regarding the water network was of particular importance and prompted the

---

26 Péter Gyenizse and Zita Bognár, “Szigetvár és környéke 16–17. századi tájrekonstrukciója katográfiai és geoinformatikai módszerekkel/Sigetvar ve Çevresinin Haritacılık ve Jeoenformasyon Yöntemleriyle 16–17. Yüzyıl Peyzaj Rekonstrüksiyonu,” *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 73-90.

revision of several earlier hypotheses. It turned out that one of the hypothetical locations of the türbe, the area along the Almás stream, was periodically underwater at the time, so it was unsuitable for building anything or settling down permanently. As it was not possible to see the castle from the neighbourhood of the church in Turbék located on soggy land, it was obviously unsuitable as a command point. This enabled us to make considerable progress in identifying the possible and the unlikely command points. Erika Hancz examined a wider range of Ottoman sources.²⁷ Máté Kitanics²⁸ identified and analysed a wide range of Christian sources published in Hungarian, German, and Latin that eventually turned out to be conclusive for the identification of the sultan's tomb. Previously known sources were thoroughly reviewed and entirely new sources enabled us to obtain a large number of data of a geographical nature assisting localisation (*Table 1*).

	Source of information	Distance/time from the castle and Szigetvár	Geographical nature of the location	Land use	Degree of development
1.	Ferenc Cserenkó ²⁹ (1566)	half a mile (about 4 km) from the castle	Szemlő Hill (“up on the hill”)	no data	no data
2.	Sámuel Budina ³⁰ (1566/1568)	half a mile (about 4 km) from the castle	Szemlőhegy	near the vineyards	no data
3.	Ottoman source ³¹ (1573)	no data	no data	fruit garden	not developed yet

27 Erika Hancz, “Nagy Szülejmán Szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban/Osmanlı Kaynaklarına Göre Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki Otağ Yeri, Ölümü ve Türbesi,” *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 55-71.

28 Máté Kitanics, “Szigetvár-Turbék: A szultán temetkezési helye a 17-18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvar-Turbék: 17-18. Yüzyıllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman’ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge,” *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 91-109.

29 Lajos Ruzsás and Endre Angyal, “Cserenkó és Budina,” *Századok*, CV (1971), pp. 69-57.

30 Imre Molnár, *Budina Sámuel históriája, magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról* (Szigetvár: A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai 6, 1978), p. 45.

31 Nicolas Vatin, “Un türbe sans maître. Note sur la fondation de la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár”, *Turcica*, XXXVII (2005), pp. 42-9.

	Source of information	Distance/time from the castle and Szigetvár	Geographical nature of the location	Land use	Degree of development
4.	Ottoman register ³² (1574)	no data	no data	no data	the mosque where Suleiman's body was temporarily buried
5.	Ottoman register (1579) of Szigetvár and its neighbourhood ³³	"near Szigetvár"	a room in Khan Suleiman's cloister (kasaba)	1 vineyard, 1 plot of arable land	two mahalle-sized communities with 23 and 28 households, respectively
6.	Evliya Çelebi ³⁴ (1664)	one hour's distance from the castle to the east	on top of a large mountain	at a place among hills and gardens	the tomb reproducing the size of Khan Suleiman's tent
7.	J. Ch. Wagner ³⁵ (1689)	a two-hour distance outside the island	on a hill (Türbe Daghi)	vineyards and fruit gardens	Fortress
8.	Urbaria et Conscriptioes ³⁶ (1692)	an hour from the town	vineyard (Turbék)	vineyards and fruit gardens	a deserted Turkish mosque where Suleiman used to be buried
9.	Urbaria et Conscriptioes ³⁷ (1692)	half a mile (about 4 km)	the village of Turbék on a hill	fruit gardens, vineyards and arable land	stone-walled church with a tall tower
10	Hoffinanz Ungarn ³⁸ (1693)	no data	Turbék	no data	"chapels" made from marble with lead roof, a tower where Suleiman's tomb use to be

32 Sinan Bey oğlu eski Sadrazam Şehit Mehmet Paşa Vakfı, 1574.

33 Előd Vass, "Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565–1689," *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből* (1993), pp. 217-193.

34 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, vol. VII, eds. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), pp. 18-19.

35 Johann Christoph Wagner, *Wagners Christlich- und Türkischer Städt- und Geschicht-Spiegel... Anhang/Oder Continuation Zu dem Christlich- und Türkischen Staedt ...* (Augsburg: Gedruckt und Verlegt bey Jakob Koppmayer 1700), p. 100.

36 National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 8 ,57 :50.

37 National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 30 :136, 3.

38 National Archives of Hungary, Hoffinanz Ungarn, W2279.

THE TÜRBE COMPLEX OF SULEIMAN THE MAGNIFICENT

	Source of information	Distance/time from the castle and Szigetvár	Geographical nature of the location	Land use	Degree of development
11.	Urbaria et Conscriptioes ³⁹ (1720)	no data	vinyard, Turbék, which used to be called Sibod (Zsibót)	vineyard	there used to be tomb-shaped mosque here
12.	Prothocollum ⁴⁰ (1717-1734)	no data	“Turkish fortification”	arable land (maize), uncultivated land where the fortress used to be located	there used to be “Turkish walls” here, as well as a fortress and a demolished well
13.	Prothocollum ⁴¹ (1738)	no data	“Turkish fortification”	arable land (maize)	there used to be a tekke (dervish monastery) and a fortification here
14.	Urbaria et Conscriptioes ⁴² (1747)	no data	“Turkish fortification”	arable land	no data
15.	Visitatio ⁴³ (1756)	no data	vinyard hill, “old Turkish palisade”	vineyards	ruined Turkish mosque
16.	Contractus ⁴⁴ (1789)	no data	“Turkish fortification”	arable land	no data

Table 1: Written sources and notes for the Sultan’s tomb (the türbe, the Turkish fortification, Turbék and the place where he died) that assist geographical localisation

The sources listed above pointed to a location approximately 4-4.5 kilometres north or northeast from the castle of Szigetvár on the top of the large hill. Based on this, in February and March 2013 we identified the location as being 4.2 kilometres from the castle in the neighbourhood of the Szilvás tavern on the top of the vineyard.⁴⁵

39 National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 66: 21, 1.

40 Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana (1717–1734) No.1774.

41 Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana (1738) No.1774.

42 National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 94: 5, 30.

43 Zoltán Gözsy, *Baranya és tolna vármegye plébániáinak összeírása 1753-1757* (Pécs: Seria Historicae Dioecesis Quinqueecclesiensis XIV., 2016), p. 409.

44 Somogy County Archives, Szigetvár Község Levéltára, Contractusok, 1789 (1604-1891).

45 Norbert Pap and others, “Finding the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: historical, geophysical and archeological investigations,” *Die Erde*, CXLVI/4 (2015), pp. 289-303.

This area was not entirely unknown, as it had already been identified and “documented” as an “Ottoman public building”⁴⁶ and “Turkish ruin” which had been reported by residents as an archaeological site. However, its exact size, internal structure, nature and function remained unknown. The debate which emerged later, initiated by Géza Szabó,⁴⁷ as to who should be given credit for identifying the location, is perhaps of little value since it is an Ottoman archaeological find that has been known since at least 1971. Nevertheless, the question whether this site might be associated with the sultan’s burial place was raised by Kitanics and is indisputable on the basis of detailed research documentation.

2013 field investigations

Extensive field investigations began in 2013 and were documented in reports prepared by archaeologist Erika Hancz on the basis of the permit she was issued. It is important to note here that these investigations were not carried out by individual researchers but collectively by the members of the research group. The field research results are problematic: they were insufficient, unsuitable for publication, and the interpretation of the data was rather contradictory. The first archaeological observations and geodesic and geophysical investigations proved to be a dead end in several cases, and the hypotheses were not verified conclusively. The measurements made during this period in the neighbourhood of the church (in order to identify the location of the türbe and its environment) and the probing excavations carried out 750 meters north of the church (in order to confirm the presence of mass graves of the Ottoman army) proved to be unsuccessful. Doubts concerning the methodology of data collection arose and interpretation of the data collected in the excavations carried out north-west of the church (in regards to the shallow, silted ditch running in the east-west direction) is highly questionable due to insufficient data. Nothing confirmed Szabó’s view that this might have been the northern trench of the Ottoman camp.⁴⁸ The re-

46 Kovács, “Szigetvár-Turbék szőlőhegy,” p. 113.

47 Géza Szabó, “Leletanyag intenzitásvizsgálatok a Szülejmán szultán szigetvári türbéjéhez tartozó kaszaba helyének meghatározásához,” *Archeometriai Műhely*, XII/2 (2015), pp. 89-102.

48 Géza Szabó and others, “A Szülejmán-kori harcászat és haditechnika a szigetvári ágyú és lövedékek archeometallurgiai vizsgálatának tükrében,” *Gesta*, XII (2013), pp. 83-115; Erika Hancz, *Szigetvár külterület, Kápolna melletti dűlő, kutatóárkos régészeti feltárása, ásatási jelentés* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2013/2015), p. 7.

search group believes that it might have been a drainage ditch made after the period of the occupation, and that it could not have been used for defence purposes as it was quite shallow. The geophysical examinations carried out at the top of the vineyards did not heed any definite results. The research team worked under difficult conditions (e.g., metal wires laid about extensively) and the equipment used by the geophysicist in the 2013 investigations was quite limited. Therefore, the team was unable to obtain valuable data and made no progress.

The additional field examinations carried out in summer of 2013 in order to identify the size and the structure of the site in the vineyards were also unsuccessful in several aspects. The examination of the findings collected on the surface was selective as the area was highly developed; most of the land was in use (i.e., grassy fields) and fenced off and many owners refused to agree to measurement. As a result, we were able to carry out examinations that were credible only in part and were, as a whole, rather distorted. Later Szabó published the common research findings without proper authorisation from either the project leader nor the leader of the excavations⁴⁹ and the content of these publications included several mistakes and errors. Among other issues, he determined the course of the ditch running along the vineyard location not by measurement but by estimation, and this later proved to be a significant mistake. When his contract expired, the research group discontinued cooperation with Szabó.

Repetition of field research using advanced tools

After Szabó left, significant changes were made in the research project. Both the methodology and the staff were reorganized. The research group repeated all the investigations in the field using different methods, employing a GPS tool (Garmin GPSMAP 60CSx Handheld GPS Navigator) and drone. These tools enabled more thorough exploration of the site and the team successfully determined the site's size and the route of the ditch by means of micro-relief modelling with the use of air photos in January and February 2015.

---

49 Szabó and others, "A Szülejmán-kori harcászat és haditechnika a szigetvári ágyú és lövedékek archeometallurgiai vizsgálatának tükrében," pp. 83-115.; Géza Szabó and others, "Szülejmán szultán szigetvári türbéje körül talált izniki fajansztöredékek összehasonlító vizsgálata és az ahhoz kapcsolódó terepi kutatások eredményei," *Gesta*, XIII (2014), pp. 59-78; Szabó, "Leletanyag intenzitásvizsgálatok a Szülejmán szultán szigetvári türbéjéhez tartozó kaszaba helyének meghatározásához," pp. 89-102.

In October 2014, the team began combining several methods to collect a series of geophysical measurements at the vineyard site and in the immediate and broader environment of the church in Turbék, working closely with geophysicists of Geomega Kft (Tamás Tóth and Zoltán Hámori). The team carried out the examinations using a ground conductivity meter (EM-38) and a vertical magnetic MagMapper (G-858) as well as a soil radar. A Turkish expert, a geophysicist, and an archaeologist assisted the team in carrying out the measurements as consultants and as a result of this close collaboration, the examinations provided useful data at both sites.⁵⁰

The ground penetrating radar (GPR) enabled identification of three buildings in the centre which correlated with the results of the field research that we had repeated. One was a square building oriented towards Mecca, likely the same building as the one partially explored by Valéria Kováts in 1972 and identified as an Ottoman public building; this building was also dubbed the “Turkish ruin” or solitary watchtower in literature and general knowledge. Before the archaeological explorations, the research team assumed it must have been a mosque. The second building was found northwest of the first and was larger and consisted of cells; it also oriented to the southeast and had been assumed by the team to have been the dervish monastery. In addition to the ruins of a third building, the function of which was still unclear at the time, traces of additional buildings were found farther away from the centre of the village, mainly extended to the south. These buildings, however, must have been smaller and made from less durable materials than those in the centre of the village. From September 2015, research work continued in cooperation with the Research Centre for the Humanities, the Hungarian Academy of Sciences under the joint leadership of Norbert Pap and Pál Fodor.

First, the smallest element of the three-building complex was explored under the direction of archaeologist Erika Hancz in the autumn of 2015. The exploration uncovered a square-planed building covered with stone tiles that could be accessed through a three-sided entrance hall. Its central room was 7.8 x 7.8 metres and there was no trace of a mihrab or a minaret. There was a 2 meter deep robber pit with a diameter of 2 metres in the centre of the main room of the 1-1.5 metre thick stone and Turkish brick building, the same place where Pál Esterházy’s 1664 sketch marks the site of Suleiman’s tomb. In all likelihood, this

---

50 Tamás Tóth and Zoltán Hámori, *Research in Szigetvár localising the former Ottoman settlement of Turbek, the place where the inner organs of Suleiman the Magnificent were buried* (Budapest: Report of geophysical examinations in Turbék made by Geomega LTD, 2014), p. 38.

pit was dug by looters at the end of the 17th century searching for the legendary “golden box” that was believed to contain Suleiman’s internal organs. The building blocks that had luckily survived and had been uncovered seemed to be related to the ornaments in Sultan Suleiman’s mausoleum in Istanbul. By the end of the excavations, there were clear signs that this building, which had been identified as an imperial edifice by both Hungarian and Turkish scholars, could be nothing more than Suleiman’s tomb.

After initial explorations of the first building, an additional geophysical survey carried out in the winter of 2015⁵¹ further confirmed the traces of a building with a floorplan similar to but a bit larger than that of the mausoleum, suggesting the foundation of a minaret, marking this building as a mosque. Next to the presumed mosque, the aforementioned building with cells was confirmed to be the dervish monastery identified in 2014.

The mosque and the northern wing of the U-shaped dervish monastery was finally explored in May and June 2016. The excavations continued in August 2017 to explore sections of the western and southern wings of the monastery. The almost 5-metre wide and more than 2.6-metre deep protective ditch surrounding the türbe complex and the palisaded fortress was also identified and cross-sectioned. According to the examinations, the palisade wall had been linked to its inner, southern side and had been renewed several times. The examinations of the history of the ditch were led by Pál Sümegi. In June 2016, field samples were taken and the laboratory analyses were carried out in the summer of 2017 which helped us draw conclusions regarding the composition of the flora and fauna at the end of Turkish rule, providing numerous data on the reconstruction of the environment. These findings resulted in the most important discoveries for providing a clear picture of environmental history in the Ottoman age; the findings also provided a good basis for comparison of the replenishment of objects located at Ottoman castles (Pápa, Szentgotthárd) which were studied using the same methodology. Everything indicates that the settlers introduced a unique oriental plant culture in Turbék.

During the site inspections in 2014 and excavations in 2015–2017, 16–17th-century ceramics, porcelain and earthenware fragments, stove tiles, Christian and Turkish silver coins, jewellery, various articles for personal use, lead roofing felt pieces, as well as bullets, rifle bullets and cannonballs were uncovered.

---

51 Ecthelion Bt., *Jelentés a 2015. december 1–3. között Szigetvár-Zsibót területén végzett talajradaros felmérésről* (Pécs: 2015), p. 3.

The 2014 archival research established that the church was built later (in 1705 and later in several stages) than the time when the türbe was destroyed (1692). The “Turkish fortification” was mentioned in the sources on several occasions at a place farther away from the church. In order to finally exclude the Turkish antecedent, we carried out empirical investigations at the site. The geophysical investigations carried out in the church garden and its vicinity (on both sides of the road to Turbék) and those at the vineyard did not uncover any anomaly that would have suggested the existence of large buildings, a protective ditch or the remains of a palisade.⁵² Only two smaller anomalies (2x3 and 3x3 metres) were found: depressions in the south-western corner of the churchyard and the area around the plinth in front of the church, indicating human intervention from the 18th century or later. A specialist examined the structure of the bricks in the wall of the church identified by Szabó as Turkish brick,⁵³ however the expert found it was not from the Ottoman period.

Between July and November 2016, Kitanics examined the 0.38 hectare garden of the church in Turbék with a Teknetics Eurotek metal detector. In order to achieve as detailed and accurate results as possible, the survey was conducted in several stages, ensuring that each section of the garden was fully examined at least three times. Altogether 314 coins were found in the churchyard. Based on the year of minting, in line with previous geophysical surveys and archaeological explorations (1971, 2009), it was confirmed that the churchyard was put to use only at the beginning of the 18th century. The two oldest coins found there a 3-penny silver coin from 1720 and a 1-penny silver coin from 1721.

Conclusion

This paper presented arguments, ideas and evidence regarding the major sites near Szigetvár identified in previous research (i.e., Almás stream, Turbék church) and a new site proposed in the 2013 research, the Turbék-Zsibót vineyard location. In addition to examining the newly explored written sources and map-like drawings, the members of the research group reinterpreted the previously explored sources and selected information suitable for geographical identification. The results point to a hilly area 4.2 kilometres northeast of the castle.

---

52 Tóth and Hámori, *Research in Szigetvár localising the former Ottoman settlement of Turbek*, p. 38.

53 Szabó and others, “Szülejmán szultán szigetvári türbéje körül talált izniki fajansztöredékek összehasonlító vizsgálata és az ahhoz kapcsolódó terepi kutatások eredményei,” pp. 59-78.

By collecting surface finds, examining their frequency and carrying out geophysical examinations, an Ottoman settlement was identified at the Turbék-Zsibót vineyard location called Turbék. Archaeological explorations conducted from 2015-2016 determined the function of the three central buildings which face Mecca in a northwest-southeast direction in the following order: the dervish monastery (tekke), the mosque and the sultan's türbe. In addition, 2014-2016 investigations proved that it was impossible that the Helping Blessed Virgin Mary church was built upon the türbe and also established that there were no large Ottoman buildings and fortifications in the vicinity of the church; the site was used only from the beginning of the 18th century.

Research before 2013 was characterised by narrowly focused studies of single researchers. These studies relied heavily on the unproven claims of sources as far back as 1566. As such, key words used by these researchers were *place of tent*, *place of death*, *waterside place*, *türbe-church continuity* and *folk tradition*. Because the battlefield was not investigated thoroughly and assumptions were not strongly evidence-based, researchers' claims were based on an unproven location of the siege camp and were quite speculative in several cases. (For example, one source claimed that the siege required a certain degree of closeness to a particular castle calculated from the sultan's camp or tent and that this distance could not have been more than 2 to 3 kilometres.) On the basis of the landscape reconstruction examination, it was paramount that the assumptions regarding the possible location of the siege camp be reconsidered. The size of the dry area around the castle also suggested that the Ottoman army might have set up its camp at a larger distance from the castle than previously assumed.

Due to the passing of time and shortage of data in the sources, we are unable to reconstruct every place (e.g., place of death, tent, and türbe) and every possible situation mentioned in previous research. It is not entirely clear where the sultan's camp was set up during the siege but certain sources lead us to believe that he had a camp in at least two different locations: a waterside camp and the other where the türbe was later erected. Folk tradition and later sources did refer to these sites but also contradict each other. For example, some 1566 sources locate the sultan's camp "on the hill," but according to folk legends the sultan's tent was located in the vineyard. It is possible that the place of Suleiman's death marked *F* on the 1689 Anguissola drawing might also reflect the "waterside camp" that has been held in the memory of several generations. Further evidence is indicated by the moat in the portrayal of Turbék in 1664; as a

moat needs water, in the 20th century view, it must have been taken from the Almás stream.

Another problem was, and still is, the politics of memory regarding the site. Many claims and acts regarding the place of the sultan's death are based on the values of the key actors of the time which shaped the cultural historical map as well. For example, on several occasions commemorative texts were displayed and monuments set up on the anniversaries of the siege (1566) and the reoccupation (1689). This is how the memorial plate for the sultan's sepulchre, written in Ottoman-Turkish and Hungarian and placed on the wall of the Helping Blessed Virgin Mary church in 1913, became evidence for the location. In addition, large statues were erected in the Hungarian-Turkish Friendship Park at the alleged site of Suleiman's death on the 500th anniversary of the sultan's birth in 1994; a symbolic grave and sepulchre (türbe) of the ruler were also built. For the Turks, the park designated the place of the sultan's tomb on the bank of the Almás stream. For others, evidence was represented by the Turkish inscription written in Arabic letters on the wall of the church in Turbék. Therefore, researchers who did not know the local geographical conditions in comparison to the strong symbolic messages and folklore might have been misled. Precise scientific investigations were sometimes disturbed and occasionally limited by religious and political considerations and their consequences. Source criticism and repeated verification is vital to uncovering evidence-based facts.

Suleiman's tomb not only generates a mystic or scientific interest but also arouses the attention of those interested in "treasures". Evlia Çelebi (1664) noted that the internal organs of the sultan were buried in a golden vessel. The attention devoted to the grave was probably influenced by the ambition to make a profit. In the meantime, the "treasure" has become immaterial for some people, while the place itself has come to represent financial value. Today's treasure hunters, those longing for media attention as well as those hunting for a reward, bombard researchers, the Hungarian and the Turkish governments and the local municipality with fantastic or less fantastic ideas.

In March 2018, the attention of those interested in treasure and research was raised again by an unprecedented map representation made by Leandro Anguisola, offered for sale at a Cologne auction. The architect represented not only the siege of Szigetvár but also Turbék as the site where Suleiman's internal organs were buried. This map from 1689 shows Turbék at the same place, in the vineyard, where our research team identified it.

Abstract ■ Researchers have been searching for the *türbe* (tomb) of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary for over 110 years. Although scholars from a variety of disciplines have published numerous works on the subject, their methodologies have been limited to those established before 2013. In the last several years, newer multidisciplinary examinations have been conducted and as a result, the former examination sites (i.e., locations along the Almás stream and the Blessed Virgin Mary church in Turbék) were abandoned and a new location identified. This paper gives an overview of the principal findings over the last 110 years, highlighting contradictions and interpreting the geographical descriptions of these sources.

Keywords: Ottoman, Suleiman the Magnificent, türbe, Szigetvár, Turbék, landscape reconstruction, geoarchaeology.

Bibliography

National Archives of Hungary, Hoffinanz Ungarn, W2279

National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 136 : 30, 3.

National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 50 : 57, 8.

National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 66 : 21, 1.

National Archives of Hungary, Urbaria et Conscriptioes, 94 : 30, 5.

Somogy County Archives, Szigetvár Község Levéltára, Contractusok, 1789 (1604-1891)

Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana (1717-1734) No.1774

Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana (1738) No.1774

Ágoston, Gábor: "Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16-17. században," *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történetész konferencia előadásai a város és vár felszabadításának 300. évfordulóján* (1993), pp. 277-292.

Angelicus, P.: "Regnum Marianum," *Religio*, XLVIII (1889), pp. 406-409.

Aslanapa, Oktay: *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi 1984.

Ayverdi, Ekrem Hakki: "Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 3 (1957), pp. 1-73.

Balázs, Sudár: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak*, Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet 2014.

Çalışkan, Özer: *16. Yüzyıl Osmanlı Saray İşlemeleri*, İstanbul: İSAR 2004.

Ecthelion Bt.: *Jelentés a 2015. december 1-3. között Szigetvár-Zsibót területén végzett talajradaros felmérésről*, Pécs: 2015.

Emecen, Feridun: "Gondolatok Törvényhozó Nagy Szülejmán szultán „elveszett” türbéről/Kanuni Sultan Süleyman'ın "Kayıp" Türbesi Üzerine Notlar," *Szülejmán szultán em-*

- lékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 129-135.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, vol. VII, eds. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Eyice, Semavi: "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri," *Vakıflar Dergisi*, 5 (1962), pp. 131-47.
- Gárdonyi, Máté: "A passauai „törökverő" Mariahilf-kép Szulejmán szultán szigetvári sīrja felett," *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis*, II (2004), pp. 41-49.
- Győző, Gerő: *Török építészeti emlékek Magyarországon*, Budapest: Corvina kiadó, 1976.
- Győző, Gerő: "Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők)," *Művészettörténeti Füzetek*, 12 (1980).
- Goodwin, Godfrey: *A History of Ottoman Architecture*, London: Thames & Hudson Ltd., [1971] 2003.
- Gözszy, Zoltán: *Baranya és tolna vármegye plébániáinak összeírása 1753-1757*, Pécs: Seria Historicae Dioecesis Quinqueecclesiensis XIV., 2016.
- Gyenezse, Péter and Zita Bognár: "Szigetvár és környéke 16-17. századi tájrekonstrukciója katográfiai és geoinformatikai módszerekkel/Sigetvar ve Çevresinin Haritacılık ve Jeoenformasyon Yöntemleriyle 16-17. Yüzyıl Peyzaj Rekonstrüksiyonu," *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 73-90.
- Hancz, Erika: "Nagy Szulejmán Szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és sīrem-léke az oszmán írott forrásokban/Osmanlı Kaynaklarına Göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki Otağ Yeri, Ölümü ve Türbesi," *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp.55-71.
- Hancz, Erika: *Szigetvár külterület, Kápolna melletti dűlő, kutatóárkos régészeti feltárása, ásatási jelentés*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2013/2015.
- Hancz, Erika, Fatih Elçil: "Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009-2011, Focusing on Ottoman-Turkish Remains", *International Review of Turkish Studies*, III/4 (2012), pp. 74-96.
- Hegyí, Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*, I-III, Budapest: MTA Történettudományi Intézete 2007.
- İbrahimgil, Mehmet Z., Neval Konuk: *Kosovàda Osmanlı Mimari Eserleri*, vol. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2006.

- Kia, Mehrdad: *Daily Life in the Ottoman Empire*, Santa Barbara: The Greenwood Press Daily Life Through History Series 2011.
- Kitanics, Máté: "Szigetvár-Turbék: A szultán temetkezési helye a 17-18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvar-Turbék: 17-18. Yüzyllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge," *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014b)], pp. 91-109.
- Molnár, Imre: *Budina Sámuel históriája, magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*, Szigetvár: A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai 6 1978.
- Molnár, Imre: *Molnár Imre válogatott írásai*, Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör 2009.
- Molnár, József: "Szulejmán szultán síremléke Turbéken," *Művészettörténeti Értesítő*, XIV/1 (1965), pp. 64-66.
- Németh, Béla: *Szigetvár története*, Pécs: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság 1903.
- Önkal, Hakki: "Maqam' Tombs and the Tomb of Süleyman the Magnificent in Szigetvar", *Thirteenth International Congress of Turkish Art* (2009), pp. 545-549.
- Pál, Hal: *Szigetvár 1688 és 1689-ben. Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából*, Szigetvár: 1939.
- Pap, Norbert: "A szigetvári Szülejmán-kutatás kezdetei, a 2013-as év fontosabb eredményei / Szigetvár'da Kanuni Sultan Süleyman Hakkında Yapılan Arastirmaların Ana Noktaları ve 2013 Yılı Sonuçları," *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki hatırası*, ed. Norbert Pap [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)], pp. 23-36.
- Pap, Norbert ed.: *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki hatırası* [= *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII (2014)].
- Pap, Norbert and others: "Finding the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: historical, geophysical and archeological investigations," *Die Erde*, CX-LVI/4 (2015), pp. 289-303.
- Pesti, János: *Baranya megye földrajzi nevei I.*, Pécs: Baranya monográfia sorozat. Baranya Megyei Levéltár 1982, pp. 452-473.
- Ruzsás, Lajos and Endre Angyal: "Cserenkó és Budina," *Századok*, CV (1971), pp. 57-69.
- Szabó, Géza: "Leletanyag intenzitásvizsgálatok a Szülejmán szultán szigetvári türbéjéhez tartozó kaszaba helyének meghatározásához," *Archeometriai Műhely*, XII/2 (2015), pp. 89-102.
- Szabó, Géza and others: "Szülejmán szultán szigetvári türbéje körül talált izniki fajansztöredékek összehasonlító vizsgálata és az ahhoz kapcsolódó terepi kutatások eredményei," *Gesta*, XIII (2014), pp. 59-78.

- Szabó, Géza and others: "A Szülejmán-kori harcászat és haditechnika a szigetvári ágyú és lövedékek archeometallurgiai vizsgálatának tükrében," *Gesta*, XII (2013), pp. 83-115.
- Şenyurt, Oya: "Kosova'da Murad Hüdavendigâr Türbesi ve Ek Yapıları," *METU JFA*, XXIX/2 (2012), pp. 285-311.
- Takáts, Sándor: "Vezír Szokolli Musztafa Basa," *Budapesti Szemle*, 162 (460) (1915), pp. 41-65.
- Takáts, Sándor: "Nagy Szolimán császár sírja," *Rajzok a török világból*, IV (1927), pp. 123-132.
- Tamás, K. Pintér, Sudár Balázs: *Oszmán-török építészet Magyarországon*, Budapest: Album, 2014.
- Tarım Ertuğ, Zeynep: *XVI. yüzyıl Osmanlı devletinde cülûs ve cenaze törenleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin: "Fâtih'in Ölümü Meselesi," *Tarih Dergisi*, XVI/21 (1970), pp. 95-108.
- Teksarı, Serhat: *İstanbul Türbeleri*, İstanbul: Gül Neşriyat, 2005.
- Tóth, Tamás and Zoltán Hámori: *Research in Szigetvár localising the former Ottoman settlement of Turbek, the place where the inner organs of Suleiman the Magnificent were buried*, Budapest: Report of geophysical examinations in Turbék made by Geomega LTD 2014.
- Turan, Osman: *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu 1971.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Fâtih Sultan Mehmed'in Ölümü", *Belleten*, XXXIV/134 (1970), pp. 231-234.
- Valéria, Kováts: "Szigetvár-Turbék szőlőhegy", *Régészeti füzetek I.*, No. 26 (1973), p. 113.
- Valéria, Kováts: *Turbék ásatási jelentés*, Pécs: Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár 1971, No. 1638.83.
- Vass, Előd: "Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565-1689," *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből* (1993), pp. 193-217.
- Vatin, Nicolas: "Un türbe sans maître. Note sur la fondation de la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár", *Turcica*, XXXVII (2005), pp. 9-42.
- Wagner, Johann Christoph: *Wagners Christlich- und Türkischer Städt- und Geschicht-Spiegel [...] Anhang/Oder Continuation Zu dem Christlich- und Türkischen Staedt [...]*, Augsburg: Gedruckt und Verlegt bey Jakob Koppmayer 1700.
- Zoltán, Gözsy: *Szigetvár története a 18. században*, Szigetvár: Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület és a Szigetvári Várbaráti Kör, 2012.

Bevanda asiatica: Scholarly Exchange between the Ottomans and Europeans on Coffee

Duygu Yıldırım*

Bevanda asiatica: *Osmanlılar ve Avrupalılar Arasında Kahve Hakkında Bilgi Alışverişleri*

Öz ■ Bu makale, Luigi Ferdinando Marsigli'nin gözardı edilmiş eseri, *Bevanda asiatica*'ya (1685) odaklanarak, geç onyedinci yüzyılda Osmanlılar ve Avrupalılar arasındaki bilgi alışverişini incelemektedir. *Bevanda asiatica*, hem Hezarfen Hüseyin'in kahve üzerine yazdığı ansiklopedi maddesine, hem de Marsigli'nin Osmanlı topraklarında bir doğa bilimci ve köle-aşçı olarak yaşadığı deneyimlere dayanmaktadır. Marsigli, Hezarfen'in empirik açıdan sunulan kahve bitkisi tasvirini, kahve üzerine yazılmış "en orjinal kaynak" olarak atfeder. Marsigli'nin neden ve nasıl Hezarfen'in metnini seçtiğini inceleyerek bu makale erken modern dönemdeki kültürlerarası bilgi alışverişini pratiklerine ışık tutmaktadır.

Anahtar kelimeler: kahve, erken modern (Yeniçağ), Marsigli, Hezarfen, bilgi alışverişisi, doğa tarihi, tıp tarihi, bilim tarihi.

“Come here, let us look into the mirror together.”
I looked, and under the raw light of the lamp saw once again how much we looked alike. ... The two of us were one! Now, this appeared to me to be an obvious truth. ... Then he said he had captured my soul ... Now, whatever I was thinking, he said he knew about, and whatever I knew, he was thinking of.

(Orhan Pamuk, *The White Castle*, 90-1)

---

* Stanford University.

Acknowledgments: I would like to thank Paula Findlen, Alan Mikhail, Robert Morrison, and Shahzad Bashir for their insightful comments. I am also grateful to Anna Toledano and Emanuela Pergolizzi for their feedback. This project was funded by the SSRC's international dissertation research fellowship (IDRF, 2017-2018).

Despite its widespread, yet controversial usage across the Ottoman Empire, coffee continued to be a mysterious substance for Europeans until the late seventeenth century. Knowledge of coffee was so limited in Western Europe that in France some even called coffee *meure*: mulberry.¹ “The Turkes berry drinke,” coffee, was one of the most “strange and outlandish plants” ever known in the theater of plants.² The rise of European interest in coffee was sparked by travel accounts that praised the miraculous effects of coffee, both for those who suffered from various diseases and those who wished to preserve their good health. The first references to coffee in European texts appeared in medical accounts in the sixteenth century, mostly from European learned travelers to the Ottoman Empire. For example, Carolus Clusius’s (1526-1609) medical text, *Aromatum et simplicium aliquot medica-mentorū apud Indos nascentium historia* (1575), which was the first European text to mention coffee,³ owed its information on coffee to a naturalist from Padua, Prospero Alpino (1553-1617). Invited by the Venetian consul to Alexandria of Egypt to serve as his personal physician, Alpino arrived in Cairo in 1581. After three years of study of medical traditions as well as the animals and plants of the region, he published *De plantis Aegypti* (Venice, 1591) which includes a section on “*Bon*,” the Arabic word for coffee bean. Alpino’s observations in Egypt made his account one of the main references for later works on coffee in European scholarship.

Yet, Alpino’s description of “*bon*” was not sufficient for the botanical classification of the newly discovered coffee plant. During the seventeenth century, as drinking coffee became increasingly popular in Western Europe, European naturalists began to face a dilemma: they had not seen a live specimen of the coffee plant, only the beans from which the drink was made. Likewise, new medical debates on the effects of hot beverages and fears of hypochondria brought about

---

1 On coffee in the early modern era, see Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East* (Seattle: WA, 1985), Brian Cowan, *The Social Life of Coffee: The Emergence of the British Coffeehouse* (New Haven: Yale University Press, 2005), Robert Liberles, *Jews Welcome Coffee: Tradition and Innovation in Early Modern Germany* (Waltham: MA, 2012), Emma Spary, *Eating the Enlightenment: Food and the Sciences in Paris, 1650-1760* (Chicago: University of Chicago Press, 2012), 51-145, Julia Landweber, “‘This Marvelous Bean’: Adopting Coffee into Old Regime French Culture and Diet,” *French Historical Studies*, 38 (2015): 193-223.

2 John Parkinson, *Theatrum Botanicum* (London, 1640), 1622-23.

3 On Carolus Clusius, see Florike Egmond, *The World of Carolus Clusius: Natural History in The Making, 1550-1610* (London: Pickering & Chatto, 2010).

a profound need for a precise classification of the plant. Despite this interest on one side, there were also some physicians who were not in favor of new beverages. Debates on coffee escalated so much that some famous naturalists such as Francesco Redi (1626-1697) claimed that they would prefer poison to a cup of coffee.⁴ This controversy over coffee as well as his own deep interest led Luigi Ferdinando Marsigli, a Bolognese naturalist (1658-1730), to pen his treatise, *Bevanda Asiatica, brindata all'eminetissimo Buonvisi, Nunzio Apostolico* (Vienna: Van Ghelen, 1685), with the hope that “everyone will stop bothering” him with their unceasing questions about coffee.⁵

Dedicated to Cardinal Francesco Buonvisi (1626-1700), *Bevanda asiatica* is among the first European books on coffee, and it is the first Italian treatise on coffee written in the vernacular.⁶ It holds a unique place among early modern books on coffee since it includes a contemporary Ottoman text on coffee. These two narrations, Marsigli’s own text in Italian and Hezarfenn Hüseyn’s (d. 1692) encyclopedic entry on coffee in Ottoman Turkish, were published together in *Bevanda asiatica*. Marsigli acquired this Ottoman text himself from Hezarfenn in Istanbul, where they first met in 1679.

This textual, as well as physical, encounter between European and Ottoman intellectual worlds begs the question of how and why Marsigli selected Hezarfenn’s text on coffee as an authority on the usage and medicinal benefits of the beverage in *Bevanda asiatica*. I argue that through his treatise on coffee, Marsigli puts forth the idea that one can reach a certain truth through conversations with different individuals regardless of religion, but only if each person is engaged in a shared enterprise of trying to understand nature. For Marsigli, who aimed to revise the humanist discourse on Islam and deepen European understanding of Ottoman culture and society, the possibilities for a more universal understanding of the world seemed to transcend the specificity of time and place, making it possible to acquire well-informed knowledge of other cultures.⁷

---

4 Francesco Redi, *Bacco in Toscana* (Firenze: 1685), 310.

5 Luigi Ferdinando Marsigli, *Bevanda asiatica* (Vienna: 1685), 39.

6 Luigi Rava, *Il Conte Marsigli e il Caffè*, in *Memorie intorno a L. F. Marsili pubblicate nel secondo centenario dalla morte per cura del comitato marsiliano* (Bologna: Zanichelli, 1930), 381-357.

7 The studies on the origins of “Turks,” mostly by Italian humanist scholars in the fifteenth and sixteenth centuries, changed dramatically in the seventeenth century with the rise of Orientalist scholars in Western Europe. See Alastair Hamilton and Francis Richard,

This article intervenes in distinct bodies of scholarly literature. First, it contributes to the understudied history of knowledge exchanges between the Ottomans and Europeans in the seventeenth century. The classic accounts of *tıbb-ı cedid* (new medicine) have explored the arrival of Paracelsian medicine to the Ottoman Empire during 1650 and 1730 from the leitmotif of westernization. In the same vein, former scholarship has extensively focused on one-dimensional knowledge transfer from Europe. Instead, this article offers a new framework by shifting focus away from comparisons between distinct intellectual cultures to an emphasis on scholarly engagements. By examining the changing patterns in medicinal knowledge in the Ottoman Empire, this article shows how scholarly engagements became possible when scholars negotiated over a common, agreed-upon goal. I unearth how Hezarfenn adopted Paracelsian medicine and revised available Islamic and European pharmacological knowledge according to the idea of experience (*tecrübe*) in his medicinal encyclopedia. Hezarfenn's interest in contemporary European medicine and the idea of empirical evidence made his compendium appealing to Marsigli, particularly Hezarfenn's entry on coffee.

Lastly, this article approaches the curious case of coffee from the perspective of the history of knowledge. Existing works exclusively define coffee either as a component of material culture or of coffeehouses through a Habermasian public sphere.⁸ Yet, coffee was also an object of knowledge. While coffee as an exotic commodity gained popularity in Europe, so did Ottoman manuscripts on coffee. European physicians, naturalists, merchants, and Orientalists hunted for Ottoman sources on coffee to forge their own authoritative knowledge on this new substance. Yet, these knowledge-claims over medical authority have not received any attention in recent studies on the Ottoman Empire. Instead, writing

---

André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France (Oxford: Oxford University Press, 2004), Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and The Ottoman Turks* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006), Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008), Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV's France* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), Alexander Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2018).

8 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, trans. Thomas Burger (Cambridge: MIT Press, 1989). Brian Cowan suggests that the coffeehouse culture of early modern Europe is a component of global history; see Brian Cowan, *The Social Life of Coffee, the Emergence of the British Coffeehouse* (New Haven: Yale University Press, 2005).

on controversial substances such as coffee and tobacco has addressed the conflict, or negotiation, between the Ottoman state and the public sphere rather than rival forms of knowledge.⁹ I shift this emphasis to the history of coffee itself as a story set between textual exchanges and medicinal knowledge in the early modern world.

Marsigli in Ottoman Lands

When Luigi Ferdinando Marsigli came to Istanbul in 1679 with the new Venetian ambassador, Pietro Civrani, he was already aware that this journey would be more than an official mission.¹⁰ As a military entrepreneur and naturalist involved in projects of war and peace, Marsigli originally aimed to observe the Bosphorus for strategic reasons. Yet as he spent time in the Ottoman world, his interest expanded into a lifelong fascination with it and a steady stream of publications and projects on both the Ottomans and Ottoman natural landscapes.¹¹ At

9 Cemal Kafadar, "How dark is the history of the night, how black the story of coffee, how bitter the tale of love: The changing measure of leisure and pleasure in early modern Istanbul," *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, eds. Arzu Öztürkmen and Evelyn Birge Vitz (Turnhout: Brepols, 2014), 243-269, Eminegül Karababa and Güliz Ger, "Early modern Ottoman coffeehouse culture and the formation of the consumer subject," *Journal of Consumer Research* 37.5 (2010): 737-760. Also see Alan Mikhail, "The Heart's Desire: Gender, Urban Space and the Ottoman Coffeehouse," *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee*, ed. Dana Sajdi (New Yorks: I.B. Tauris, 2007), 138-139. For a comparative perspective with Safavid Isfahan, see Farshid Emami, "Coffeehouses, Urban Spaces, and the Formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan," *Muqarnas* 33 No. 1 (2016): 177-220.

10 Most historical works on Luigi Ferdinando Marsigli, the founder of Academy of Sciences of the Institute of Bologna (1715), are in the Italian historiography. See Ettore Rossi, "il Secondo Centenario della Morte di Luigi Ferdinando Marsigli," *Oriente Moderno* 8 (1931), 415-424. Also see, Raffaella Gherardi (ed.), *La Politica, La Scienza, Le Armi: Luigi Ferdinando Marsigli e la costruzione della frontier dell'Impero e dell'Europa* (Bologna: CLUEB, 2010), and Angelo Varni (ed.), *La Scienza delle Armi: Luigi Ferdinando Marsigli 1658-1730* (Bologna: Edizioni Pendragon, 2012), Monica Molnar, "Nouva vision degli intellettuali italiani sulla cultura musulmana del Seicento: Giovanni Battista Donado e Luigi Ferdinando Marsigli sulla letteratura e scienza dei Turchi," *Nouva Corvina*, 24 (2012), pp. 57-70. For a biographical study on Marsigli, see John Stoye, *Marsigli's Europe 1680-1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso* (New Haven & London: Yale University Press, 1994).

11 Marsigli's works related to Ottoman nature include *Osservazioni interne al Bosforo Tracio* (Rome, 1681).

the center of this fascination were his relations with leading Ottoman scholars with diverse interests, especially with the polymath Hezarfenn Hüseyin Efendi. In a short period of time, Hezarfenn provided Marsigli with access to a considerable body of knowledge that laid the foundation for his prolific writings on Ottoman history, culture, and nature. At the end of his first sojourn in Istanbul, Marsigli already had enough material and local knowledge to pen books on the military system of the Ottomans, the currents of the Bosphorus, and the medicinal uses of coffee.¹² After this trip, he insisted on the crucial importance of understanding the Ottoman world as represented in influential contemporary Ottoman sources.

A renowned polymath of his time, Hezarfenn Hüseyin Efendi was a native of Cos (Turkish: İstanköy). He completed his education in Istanbul and then served the Ottoman state as a Treasury official. Among other well-known artisans and scholars in Istanbul, such as Köse İbrahim Efendi (d. after 1664), Panayiotis (Panagiotakis) Nikousios (d. 1673), Ebubekir bin Behrâm Dimeşkî (d. 1691), and Alexander Mavrocordatos (d. 1709), Hezarfenn soon stepped into Fazıl Ahmed Pasha's patronage. Through the patronage of the grand vizier, Hezarfenn had direct access to European diplomatic networks in the capital. His interest in a variety of subjects, ranging from world history to medicine, and his endeavors to integrate European sources into his historical works led to fruitful scholarly conversations with European residents, such as the well-known scholar of Oriental languages, Antoine Galland (1646-1715).¹³

---

12 After Marsigli arrived in Istanbul in 1679, diplomatic relations between the Venetian Empire and the Ottoman Porte were suddenly upended and Civrani was recalled by Venetian officials. Underlying reasons for the conflict between Ottoman officials and the Venetian *Bailo* require further studies into diplomatic records. Giovanni Fantuzzi's bibliographical work on Marsigli, *Memorie della vita del Generale co. Luigi Ferdinando Marsigli* (Bologna: L. dalla Volpe, impress. dell' Istituto delle scienze 1770), suggests that the Ottoman grand vizier of the period, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha (1634/5-1683) possessed great talents and "great ideas," but was an "avaricious man." His greed was said to be so overwhelming it ultimately ruined the Venetian *Bailo's* ability to enjoy his sojourn in Istanbul, *Memorie*, 9-10.

13 On Hezarfenn, see V. L. Ménage, "Hüseyin (Hüseyin) Efendi, known as Hezarfenn," *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs (Brill Online, 2016), Heidrun Wurm, *Der Osmanische Historiker Hüseyin b. Gafer, genant Hezarfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Freiburg: Klaus Schwarz, 1971).

Despite being a central figure in the evolution of new ideas regarding the Ottoman world and Islamic civilization in seventeenth-century Europe, Hezarfenn's knowledge exchange with European scholars in Istanbul remains understudied. Hezarfenn not only engaged in conversations about faith and knowledge with the Europeans, but also recommended manuscripts that matched the scholarly pursuits of these scholars. As a young, ambitious scholar, Marsigli was deeply impressed by Hezarfenn's robust encyclopedic knowledge. Inspired by his Ottoman mentor, Marsigli aimed to refute stereotypical images of the Ottomans in the contemporary Europe. To Marsigli, these unfounded biases stemmed from the fact that Europeans did not know "Oriental languages." On the contrary, he claimed that men interested in science and knowledge both in Istanbul and in the other parts of the empire knew Turkish, Arabic, and Persian very well.

As a knowledge broker between the Ottoman Empire and Europe, Marsigli acknowledged the importance of learning languages and collecting foreign sources of knowledge to build universal libraries. Marsigli claimed in his own work on the history of the Ottomans, *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno* (1732), that Ottomans, just as their European contemporaries, were interested in a wide range of scholarly topics.¹⁴ Taking pride in his own rich collection of Oriental manuscripts in Bologna, he stressed that his own manuscript collection procured both from the Ottoman urban centers and peripheries also reflected a diversity of topics, from alchemy to moral arts.¹⁵

Talking about manuscripts led Marsigli to reflect on the perennial question of the absence of a Muslim printing press. He rejected the widespread view among Europeans who associated the lack of the printing press in the Ottoman Empire with prohibitions imposed by Islam. In fact, Marsigli noted, the Ottoman reluctance towards introducing the printing press stemmed from the large number of scribes, reaching to ninety thousand. The vulnerable condition of the scribes, who were at the risk of losing their jobs, was frequently stated to Christians and Jews when they hoped to introduce printing for their own economic profit.¹⁶

---

14 Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato militare dell'Imperio Ottomanno, incremento et decremento del medesimo: L'Etat militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence* (The Hague, 1732). The book was published in a bilingual Italian and French edition.

15 Marsigli, *Stato militare dell'Imperio Ottomanno*, 39.

16 Marsigli, *Stato militare dell'Imperio Ottomanno*, 40.

Marsigli's efforts as a go-between helped develop grounds for a rapprochement, and in some instances a reconciliation, between Ottoman and European intellectual worlds. His intellectual legacy reached the minds of Enlightenment thinkers such as Voltaire, who similarly complained that, "We are neighbors of the Turks, yet we do not know them. The Count of Marsigli, who lived for so long among them, says that no author has provided true knowledge of their empire, nor of their laws."¹⁷ Despite these challenges to acquire empirical evidence about the Ottomans, Marsigli managed to establish his own expertise on the Ottoman world by studying Ottoman nature, culture, religion, and history sometimes as a naturalist, sometimes as a philologist. Even though all of his interactions with Ottoman scholars did not necessarily lead to publications, his observations in his notebooks illustrate how he gradually became a more knowledgeable scholar by adopting eclectic methods.

However, ongoing diplomatic crises often derailed these scholarly interactions in Istanbul. Luigi Ferdinando Marsigli's intentions to carry out projects regarding this "unknown" Ottoman world were jeopardized as he realized that he too would have to return to Venice after a diplomatic dispute between Ottoman and Venetian officials. Leaving Istanbul in August 1680, he passed Adrianople, Philipopolis, Sofia, and Niğ on his way home in order to make observations about the landscape. In 1681, he published his work on the Bosphorus, *Osservazioni Intorno al Bosforo Tracio*, in Rome, which sparked the interest of the members of the Royal Society of London, of which he also became a member in 1690. Despite Marsigli's silence on his specific role in this mission to Istanbul in his writings, he expressly succeeded in using this voyage for his own career plans. When he returned to Venice in the summer of 1681, he decided to pursue a military career. In the following year, he succeeded in joining the Imperial Army of the Emperor Leopold (1640-1705), which required his participation to the Battle of Vienna (1683) against the Ottomans. This quest, however, ended in misfortune for him: he was wounded, captured, and eventually sold to an Ottoman pasha. He served as a slave in a certain Ahmed Pasha's court near Vienna until his release in March 1684.¹⁸ Nevertheless, Marsigli was not slow to transform this misfortune into a

---

17 Voltaire, *Commentaire sur l'esprit des loix de Montesquieu* (Paris: 1778), para. 13, 25; also quoted in Alexander Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 176.

18 Luigi Ferdinando Marsigli, *Ragguaglio della Schiavitù*, ed. Bruno Basile (Roma: Salerno Editrice, 1996), E. Lavorini, *La schiavitù sotto i tartari e i turchi del generale Luigi Ferdinando Marsigli* (Bologna: Zanichelli, 1931).

gain, since his own experience with coffee preparation from his enslavement was a timely topic in *Bevanda asiatica*.

In 1683, the Ottomans failed again in their long-lasting dream of conquering Vienna, but their coffee did conquer the city. Almost concomitantly with Venice and London, Vienna played a crucial role in the emergence of the coffeehouses to which Marsigli also contributed with his *Bevanda asiatica*. Soon after the Treaty of Karlowitz in 1699, which ended the Ottoman–Habsburg conflict, coffee drinking and coffeehouses became a Europe-wide phenomenon. Published in Vienna only two years after the city’s siege by the Ottomans, *Bevanda asiatica* demonstrates Marsigli’s pragmatic attitude towards war. He channeled Europeans’ renascent fears of the Ottomans into a new exotic commodity from the Ottoman lands: coffee. In a similar vein, he presented himself as one of the few European experts on coffee due to the empirical, experiential knowledge he gained from his days as a slave-cook. Such cases, in which captivity led to new forms of knowledge and made captives experts on the societies that captured them, was highly common during the early modern era.¹⁹

Marsigli’s duty as a slave was to make coffee for people at the pasha’s tent in which coffee was sold: “While I was mechanically serving in his court, I had to practice for many days the art of coffee making in a smoky tent. [...] This duty trained me in the art of coffee making and in observing its various effects, and it was the activity that gave me back my life, since while serving coffee I had met those Bosnians who bought me just in time when I was about to die under the ottoman saber as a punishment for my attempt to escape.”²⁰ Coffee restored Marsigli to freedom and his former life: “coffee had a great value for me and it is actually right for me to be grateful in exalting its intrinsic qualities.”²¹

Based on his own experiences as a captive, Marsigli had opinions about how to prepare coffee well. In *Bevanda asiatica*, he presented an elaborate account starting with choosing the right coffee grains, how to roast them, how to boil the coffee powder, and finally how to spice up the taste and serve coffee in majolica

---

19 Lisa Voigt, *Writing Captivity in the Early Modern Atlantic: Circulations of Knowledge and Authority in the Iberian and English Imperial Worlds* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2009), Daniel Hershenzon, “Towards a connected history of bondage in the Mediterranean: Recent trends in the field,” *History Compass*, 15 (2017), 1-13.

20 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 9.

21 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 10.

or porcelain ceramics.²² He also gave hints on how to cook coffee and common mistakes made while preparing it, which he “learnt at the cost of being frequently whipped.”²³ The process of preparing pleasant and nourishing coffee was complicated, but it was also necessary knowledge, since a mistake could easily take coffee’s strength away as Marsigli indicated.²⁴ Not only the botanical knowledge of this exotic plant, but also the way its grain was prepared to be consumed, was highly valuable information for Europeans who desired the best medicinal effects from coffee. Aware of the insufficient information in Europe, Marsigli turned his slavery into a timely opportunity. He was initially forced to learn how to prepare coffee as a slave-cook and he survived because of it. In an opportunistic manner, Marsigli positioned himself as a European fully immersed in Ottoman knowledge of coffee who knew how to prepare coffee in the Turkish fashion.²⁵

While not intended as a captivity narrative, *Bevanda asiatica* reflects the symbolic link Marsigli created among coffee, his captivity, and his failed attempt to escape. In his other account about his days as a slave from July 2, 1683 to March 25, 1684, Marsigli expressed his fears and awe:

The Arab man for whom I was preparing coffee hurt me with the same iron bar with which I used to smash the coffee grains. He hurt me violently and left me there on the brink of dying. A Turk informed me that the following morning a cart would bring me to the place where slaves used to be beheaded. This decision left me with the sadness of having to die without Sacraments and without being able to let those living in my homeland know about how I died.²⁶

Marsigli’s memories of coffee dating back to the days of his captivity did not keep him from his lifelong pursuit of knowledge about coffee. To Marsigli the captive, coffee was his lifeblood. However, to Marsigli the naturalist, coffee had varying meanings. In fact, the more Marsigli looked at coffee, the more coffee perplexed him. As his confusion went on, he adopted humanist methods of reading and storing information to capture the full meaning of coffee. For example, by notetaking from and partially translating various Ottoman sources on coffee

---

22 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 39-45.

23 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 40.

24 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 42.

25 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 38.

26 Marsigli, *Ragguaglio della Schiavitù*, 31.

and coffeehouses, Marsigli pondered how coffee succeeded in defying copious bans from the sixteenth century onwards in the Ottoman lands. As he read the history of the origins of coffee and coffeehouses, both from popular narratives and chronicles, he connected the Sufi shaykh Abu'l-Hasan Shadhili (d. 1258) to the discovery of coffee. Marsigli also noted how the sultan thought that coffee was a dangerous invention and ordered ships loaded with coffee to be sunk to give a warning to the population.²⁷ Uncanny at times, coffee was a sign of resistance for Marsigli. It was closely related to religious heresy, subversion of the state and autonomy. Yet, the ontology of coffee hinged on both its immateriality and materiality. Thus, Marsigli set to work as a naturalist in his *Bevanda asiatica* in which coffee came into being as an object of empirical enquiry.²⁸

A Shared Enterprise: *Bevanda asiatica* and *Tuhfetü'l-Erib*

The title of Marsigli's treatise is curious since it names coffee an "Asiatic beverage." Interestingly enough, another book on coffee was published in the same year with the same title by the French physician and antiquarian Jacob Spon (1647-1685). Since coffee was considered to have been invented in Yemen, Marsigli called coffee an "Asiatic" drink, as most of his contemporary European scholars did. This affiliation reflects European naturalists' perception of the origins of the coffee plant. Ottomans were the consumers of coffee, yet coffee was indigenous to Yemen.

The title page of *Bevanda asiatica* indicates that this is a work by "Count Luigi Ferdinando Marsigli who narrates the medical history of coffee" (Figure I). Marsigli omits the name of the Ottoman text he consulted, yet it is Hezarfenn Hüseyin's medicinal encyclopedia, *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabîb* ("The skillful, beneficial gift for the spiritual elect and the physician").²⁹

27 Marsigli associates the introduction of coffee to Istanbul with the reign of Selim I (1465-1520). However, it is not clear if he also refers to Sultan Selim on the account of sinking ships.

28 Lorraine Daston, "Introduction: The Coming into Being of Scientific Objects," *Biographies of Scientific Objects*, ed. Lorraine Daston (Chicago: Chicago University Press, 2000).

29 The completion year of this work is unknown. Only two editions of the manuscript at Istanbul Süleymaniye Library were dated: MS Nuruosmaniye n. 3466 was completed on Şevval 16, 1096 AH (September 15, 1685) and Şehit Ali Paşa nr. 2086 was completed in 1090 AH (1679/80). See Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu Arapça, Türkçe ve Farsça* (İstanbul: IRCICA, 1984), 405, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi* (İstanbul: ISAR, 2008), 287.

On page seven, Marsigli for the first time mentions a Turk whose text he included in his own work. Without naming the title, he informs the reader that this Turkish text talks about “the origin, the development, the ripening and the transformation of the fruit of coffee in a suitable state to prepare a beverage out of it.” The arguments put forth by this Turk are also shared by others who previously wrote about coffee, Marsigli emphasizes.³⁰ Then he gives the name of the Turkish author, Hüseyin Efendi (“Cuseim Efendi”) on the same page (Figure II).

Figures I & II: Cover page and page 26-27 of *Bevanda asiatica* (Biblioteca Universitaria di Bologna)

Also see, Feyza Tokat, *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetül-Eribi'n- Nâfia li'r-Ruhâni ve't-Tabib"i*, (PhD Diss., Pamukkale University, 2012).

³⁰ Marsigli, *Bevanda asiatica*, 7.

Bevanda asiatica opens with a reference to Plato's *Symposium* in which a group of notable men Socrates, Eryximachus, Aristophanes, and Agathon toast their drinks while having conversations about philosophy. The inclusion of the *Symposium* was to familiarize a foreign beverage to the European reader. This motif of friendship and engagement in scholarly discussions becomes central to Marsigli's narrative and reflects Marsigli's close relationship with Hezarfenn in Istanbul. On the first page of *Bevanda asiatica*, Marsigli directly addressed Cardinal Buonvisi in describing the close relationship between the dinner table and scholarly conversations. He wrote that the most distinguished moral philosophers "thought that there was no better way of displaying their affection than to share with them their food, knowing that Plato, that great man, used to organize feasts that have been memorable until today since they have sparked scholarly discourses which were combined with the delightfulness that the dinner table offers."³¹ Yet, meals do not only stimulate conversations and friendship, since they are also a way of "lifting the burden of preoccupations from the spirit." To this end, Marsigli says that he would like to introduce a foreign beverage to the dinner table of his excellency: "coffee has so many qualities that by consuming

31 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 3.

it your temperament will receive relief in those parts that sometimes negatively affect your perfect health.”³² Marsigli assured his readers that the arguments he puts forward “have only been presented by authors who excelled in medicine,” even though medicine is not his profession. He also declared that his description of this plant, coffee, is very different than what previous authors have written. Therefore, he stressed, his account on coffee might seem strange to the reader; yet, by including an Ottoman text he received from its own author, Marsigli aimed to make his narrative credible and authentic.³³ He noted with pride that the original text in Ottoman Turkish is presented with its Italian translation, and the accuracy of his translation was acknowledged by Franz Meninschi, who served as the royal interpreter for Oriental languages.³⁴

However, the Ottoman text Marsigli used to give greater credibility to his own narrative was not written by a physician either, since Hezarfenn’s main scholarly interest was in history. Why did Marsigli choose this text by an author with no medical training while claiming to present the “medical history of coffee” and its medicinal benefits? The reason was not only because Marsigli thought that “Hezarfenn is the most intelligent mind in the Ottoman Empire,” but also because this Ottoman polymath had been to Yemen and observed the coffee plant in its natural environment. Hezarfenn claimed that he had hands-on knowledge of coffee in its own indigenous place, Yemen, where he examined not only the growth of coffee plant and ripening of its beans, but also how to consume coffee in the most effective way. Therefore, Marsigli suggests his readers “listen to what Hezarfenn Hüseyin Efendi says with regards to the origin and the virtues of this fruit,” since he explains the truth “in comparison with the lies of other Turks who had written about it, and curious Christians who had given only simplistic accounts, not including the evidence that Hezarfenn had due to his presence in Fertile Arabia as a state official.”³⁵ Marsigli presents Hezarfenn as “a man who has been highly esteemed not only for the position he gained within the Ottoman court and for the exact histories he has written, but also by those Christians, who, like myself, had the privilege to spend time with him in Constantinople’s court.”³⁶ Marsigli’s admiration of Hezarfenn was both personal and intellectual, but did

---

32 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 5-6.

33 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 7.

34 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 25.

35 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 24-25.

36 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 8.

not extend to matters of faith. All the Christians who knew him, including Marsigli, fondly remembered his talents and good companionship, yet they mourned the fact that “he died believing in the false Muhamadian religion.”³⁷ He was their equal in all but faith.

Hezarfenn’s account on coffee, as translated by Marsigli, focuses on the cultivation and the features of the plant as well as its medicinal uses. A comparison between the original entry on coffee in *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb* in the manuscript and in Marsigli’s translation in *Bevanda asiatica* demonstrates how Marsigli occasionally changed the meaning while consolidating Hezarfenn’s textual authority founded in empiricism. Both the original and the translation indicate that coffee was a newly discovered plant and therefore no ancient treaties on medical herbs mentioned it. Yet, modern physicians talked about its essence, benefits, harms, and nature. As an example of these modern physicians, Hezarfenn presents “Sheikh Davud-ı Misri” (Dâvûd-ı Antâkî, d.1599), who “wrote that the blossom of coffee occurs in March, and it is picked in August when the height of its tree does not exceed three hands and it is not any thicker than a finger. [...] Its nature on the first stage is hot, on the second is dry.” In the original Hezarfenn states that “the discourse of Sheikh Davud-ı Misri was completed, [*şeyh dâvuduñ kelâmi tamâm oldi*], however, this *fakir* [religious ascetic] stayed in the lands of Yemen for two and half years [...] and saw that plants that yielded coffee beans could be found solely in two regions of Yemen.”³⁸ In Marsigli’s translation, however, this part is different: “This is Sayh Davud-ı’s opinion. However, I, Hüseyin with the epithet *Hesar Fen* (of thousands virtues and arts), say that I stayed in the lands of Hiemena.” By presenting Dâvûd-ı Antâkî’s discourse as an “opinion,” Marsigli contrasts this indirect knowledge with Hezarfenn’s firsthand experience. This word choice in the translation also indicates why Marsigli chose Hezarfenn’s account as the most authoritative on coffee. The role Marsigli donned here was intermediary, since he aimed to present himself as a direct conduit to Ottoman learning and knowledge of coffee.

Both in the original and in Marsigli’s translation, Hezarfenn underlined how he had actually “experienced” his depictions of coffee himself during his sojourn in Yemen: “This is all I can say about the form, quality, and usage of the coffee plant which I observed and about the taste of the fruit which I ate.”³⁹ In

37 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 8.

38 Tokat, *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*, 77a.

39 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 33.

the original, Hezarfenn said: “*tahrîr olundi*,” meaning that “it was registered.”⁴⁰ Hezarfenn also discussed medicinal benefits and harmful effects stemming from excessive usage of coffee: it “would refresh his humors, balance the excesses of bile, and delight his heart, since its steam would reach his brain. [...] It is especially useful for those who are drunk, and even more for those *tiryakis*, who consume opium, for travelers, and those who are very tired. [...] There are no doubts that those who drink coffee ten or twelve times a day are likely to become dozy and melancholic. Yet, on the contrary, those who make a moderate use of it will never experience melancholy and will cheer themselves up.”⁴¹

In the preface of *Tuhfetü'l-Erib*, Hezarfenn indicated that he compiled his medicinal encyclopedia from different Greek, Persian, Arab, Ottoman, and Latin sources. The main criteria he used in selecting textual sources were based on whether the medicines were already used and proven to be successful (*güzide ve mücerreb müfredât*). In this alphabetically arranged encyclopedia, he also included original versions of the loanwords of plants, animals, and other medicinal products as well as their equivalents in Persian, Arabic, Greek, and Latin. Drawing on the hermetic idea of harmony between the human body (microcosmos) and the cosmos (macrocosmos), he stressed that everything in the universe was interconnected. The cosmos was “in constant movement;” therefore his aim was also to capture the differences among plants regarding their growth, seasonal changes, and local climates, as he did in his entry on coffee.

Hezarfenn’s main criticism was against physicians of Galenic medicine. For him, their practices to cure diseases were ineffective since they only considered the four humors: blood, yellow bile, black bile, and phlegm. Since they were not able to understand the real causes behind different diseases, their prescriptions were not efficient.⁴² Hence, students of medicine had to know *umûr-ı tabi’iyye*, principles of nature, which is the foundation of medicine.⁴³ As for the causes of diseases, Hezarfenn counted them as three: mercury, sulfur, and salt.⁴⁴ Although he did not name it in his encyclopedia, he was referring to Paracelsian medicine.

---

40 Tokat, *Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabib*, 77b.

41 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 33.

42 Tokat, *Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabib*, 11b.

43 Tokat, *Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabib*, 4b.

44 Tokat, *Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabib*, 10b.

Paracelsus's (Theophrastus von Hohenheim, 1493/4-1541) medicine emerged in the time of a new Renaissance interest in the book of nature. Drawing on Christian neo-Platonic and Hermetic philosophy, Paracelsus aimed at replacing Galenic medicine and the conventional explanation of diseases stemming from imbalance of humors with his idea of three principles: mercury, sulfur, and salt ("the three first things"). He claimed that localized malfunctions within the body could be explained through these three principles. The idea of nature was no longer considered a hidden entity, since through observation and experiment one could perceive truth in nature. Bodily experience was a key to certainty about nature.⁴⁵

While Paracelsian medicine maintained its legacy, by the late seventeenth century it was no longer a central way to think about nature in Western Europe. However, Paracelsian medicine received a profound interest in the seventeenth-century Ottoman Empire during the movement to translate European works. Paracelsus's new medicine (*tıbb-ı cedid li-Baraqlisüs*) was introduced by the chief physician Ibn Sallum of Aleppo (d. 1669) in his *New Chemical Medicine* (*Ṭıbbü'l-Cedid al-Kımyevî*). Sallum's work was an Arabic translation of collections from Oswald Croll's (1563-1609) *Basylica chymica* and Daniel Sennert's (1572-1637) *De chymicorum*.⁴⁶

Hezarfenn did not put Paracelsian medicine forward as the new medicine. He positioned it as the main and only sort of medicine for physicians to use. His preference for Paracelsian medicine over Galenic medicine did not necessarily

---

45 On Paracelsian medicine, see Allen G. Debus, *The Chemical Philosophy: Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (New York: Science History Publications, 1977), Allen G. Debus, *Man and Nature in the Renaissance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), Nancy G. Siraisi, *Medieval & Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice* (Chicago: University of Chicago Press, 1990).

46 Ibn Sallum's work is known in the current historiography as "New Chemical Medicine," yet *al-Kımyā* as a term is more relevant to "alchemy." On Paracelsian medicine in the Ottoman Empire, see Nil Sarı and M. Bedizel Zülfikar, "The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (Istanbul: IRCICA, 1992), 157-79, Miri Shefer-Mossensohn, "An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih bin Nasrallah Ibn Sallum," *Studia Islamica*, 1 (2011): 133-58, Harun Küçük, "New Medicine and the *Hikmet-i Tabiyye* Problematic in Eighteenth Century Istanbul," *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*, eds. Tzvi Langermann and Robert Morrison (University Park, PA: Penn State Press, 2016), 222-242.

mean that he discarded earlier Islamic medical authorities, such as Ibn Sina, whose theories were similar to those of Galen. Instead, he merged Islamic pharmacological texts with Paracelsian medicine. His medium for revising pharmacological texts was experience (*tecrübe*). If any pharmacological account included evidence based on experience, it found its place in Hezarfenn's encyclopedia.

However, for coffee, Hezarfenn thought that there was no reliable empirical information. Although he mentioned Dâvûd-ı Antâkî in his medicinal encyclopedia, he did not acknowledge Antâkî's account as an absolutely authoritative source on coffee until the previous physician's statements were proven through observation.⁴⁷ This put Hezarfenn's entry on coffee at odds with Orientalist scholar Edward Pococke's (1604-1691) *The Nature of the Drink Kauhi, or Coffe, and the Berry of which it is Made, Described by an Arabian Phisitian* (Oxford: 1659).⁴⁸ As its title suggests, Pococke's work was an English translation of Antâkî's account. Both Hezarfenn and Pococke referred to Antâkî's account as an introduction to the perplexing subject of coffee. However, their approaches to Antâkî's text were different. While the English Orientalist was hunting for the oldest manuscript on coffee during the seventeenth century, he evaluated Antâkî's treatise as textual material which provided information regarding the exotic drink of "kauhi." On the other hand, Hezarfenn was more cautious towards the information Antâkî provided. Thus, rather than giving Antâkî absolute authority on coffee, Hezarfenn stressed the necessity of verifying the account on the basis of observation.

Marsigli concluded *Bevanda asiatica* by stating that the properties of coffee as described by Hezarfenn were in accordance with the discourses by Thomas Willis (1621- 1675) and Jérôme Tencke (d. 1687). Thomas Willis, who practiced medicine at Oxford from 1640s to 1650s, associated coffee with sobriety. As a physician particularly interested in melancholy, Willis explained that he frequently prescribed coffee for those who suffered from the effects of the brain. Willis's discourse on the medicinal benefits of coffee was widely cited by other contemporary scholars as well. One of them was Sylvestre Dufour (1622-1687), who referred to Willis in his *Traitez nouveaux et curieux du café, du thé et du chocolate* (Lyon, 1688) in relation to the benefits of coffee for diseases of the brain (*les*

---

47 On Antâkî, see Ayşegül Demirhan Erdemir, "Dâvûd-i Antâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, IX, 26-27.

48 Edward Pococke, *The Nature of the Drink Kauhi, or Coffe, and the Berry of which it is Made, Described by an Arabian Phisitian* (Oxford: Henry Hall, 1659).

maladies de la tête).⁴⁹ Likewise, Marsigli emphasized that both Willis and Tencke, renowned figures in the field of medicine, “agreed that coffee holds the property of clarifying the intellect, dissolving stream, intestinal gas and drying, by penetrating with its volatile parts, the abundant humidity that is usually generated in the parts of the brain.”⁵⁰ By referring to them, Marsigli touched on one of the hotly debated subjects in seventeenth-century medicine: hypochondria. While there was no clear distinction between hypochondria and melancholy in the seventeenth century, some physicians from both Europe and the Ottoman Empire named hypochondria a new disease. Some even considered hypochondria a serious epidemic which could only be overcome by “new” medicinal beverages such as coffee and chocolate.⁵¹ Coffee, however, was the best remedy one could find for many diseases such as hypochondria because of its significant role in digestion. The cause of hypochondria was considered to be related to digestion problems in the stomach. Hydropsy (“*hydropisie*”) which could cause hypochondria, said Dufour, was little known among the Turks since they frequently drank coffee which protected them from it. He explained further that in cities such as London that were quick to adopt coffee, this disease became gradually rarer over the years.⁵²

Marsigli prioritized Hezarfenn’s account over the other texts on coffee on the grounds of his personal acquaintance with the author and his high esteem for his intellect, as well as Hezarfenn’s reliance on empiricism. However, it was also due to a shared methodology in both authors’ approaches to knowledge construction. Hezarfenn’s rejection of all previous sources mentioning coffee and the emphasis on his own observations in Yemen to where coffee was believed to be indigenous reveals how Hezarfenn aimed to build his own authority over the medicinal history of coffee. His claim about the absence of medical texts on coffee in *Tuhfetü’l-Erîbi’n* is hardly credible, since he was a renowned encyclopedist close to the Ottoman court and the collector of a wide range of manuscripts and books. For Hezarfenn, then, the issue was not really the lack of the availability of any sources on coffee, but the lack of useful texts that were in accordance with his own understanding of coffee.

---

49 Sylvestre Dufour, *Traitez nouveaux et curieux du café, du thé et du chocolate* (Lyon, 1688), 176-7.

50 Marsigli, *Bevanda asiatica*, 46.

51 Yasmin Haskell, “Poetry or Pathology? Jesuit Hypochondria in Early Modern Naples,” *Early Science and Medicine* 12 (2007), 187-213.

52 Dufour, *Traitez nouveaux*, 129.

The encyclopedic nature of most of Hezarfenn's works ranging from medicine to history signifies how he aimed to revise available knowledge within the Ottoman Empire according to empiricism. This methodological revision, also shared by his European contemporaries such as Marsigli, reflects the change of a pattern in the Ottoman intellectual world of the seventeenth century. The relationship between *Bevanda asiatica* and *Tuhfetü'l-Eribi'n* complicates the history of "cross-cultural knowledge exchanges" in early modernity. Marsigli selected Hezarfenn's text to introduce coffee to Europe not only because of his personal acquaintance with the Ottoman scholar, but also because Hezarfenn adopted a method with which Marsigli was already familiar: Paracelsian medicine and the idea of empiricism. Knowledge exchange between an Ottoman and a European scholar became possible when their intellectual agendas overlapped as well as when they were already familiar with the context from which they would benefit.

Abstract ■ Focusing on Luigi Ferdinando Marsigli's neglected treatise, *Bevanda asiatica* (1685), this article explores knowledge exchanges between the Ottomans and Europeans in the late seventeenth century. *Bevanda asiatica* was based on Hezarfenn Hüseyin's encyclopedic entry on coffee as well as on Marsigli's own experiences both as a naturalist and as a slave-cook in Ottoman lands. Marsigli stated that Hezarfenn's empirically driven depiction of the coffee plant was "the most original source" on coffee. By analyzing how and why Marsigli selected Hezarfenn's text, this article sheds light onto the practices of cross-cultural knowledge exchanges in the early modernity.

Keywords: coffee, early modern, Marsigli, Hezarfenn, knowledge exchange, natural history, history of medicine, history of science.

Bibliography

Primary Sources

- Dufour, Sylvestre: *Traitez nouveaux et curieux du café, du thé et du chocolate*, Lyon, 1688.
- Fantuzzi, Giovanni: *Memorie della vita del Generale co. Luigi Ferdinando Marsigli*, Bologna: L. dalla Volpe, impress. dell' Istituto delle scienze, 1770.
- Hezarfenn Hüseyin: *Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*, Süleymaniye Manuscript Library, MS Nuruosmaniye n. 3466.
- Hezarfenn Hüseyin: *Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*, Süleymaniye Manuscript Library, MS Şehit Ali Paşa nr. 2086.

- Marsigli, Luigi Ferdinando: *Stato militare dell'Imperio Ottomanno, incremento et decremento del medesimo: L'Etat militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence*, The Hague, 1732.
- Marsigli, Luigi Ferdinando: *Bevanda asiatica, brindata all'eminetissimo Buonvisi, Nunzio Apostolico*, Vienna: Van Ghelen, 1685.
- Marsigli, Luigi Ferdinando: *Ragguaglio della Schiavitù*, ed. Bruno Basile, Roma: Salerno Editrice, 1996.
- Parkinson, John: *Theatrum Botanicum*, London, 1640.
- Pococke, Edward: *The Nature of the Drink Kauhi, or Coffe, and the Berry of which it is Made, Described by an Arabian Phisitian*, Oxford: Henry Hall, 1659.
- Redi, Francesco: *Bacco in Toscana*, Firenze, 1685.

Secondary Sources

- Bevilacqua, Alexander: *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2018.
- Bisaha, Nancy: *Creating East and West: Renaissance Humanists and The Ottoman Turks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.
- Cowan, Brian: *The Social Life of Coffee: The Emergence of the British Coffeehouse*, New Haven: Yale University Press, 2005.
- Daston, Lorraine (ed.): *Biographies of Scientific Objects*, Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Debus, Allen G.: *The Chemical Philosophy: Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York: Science History Publications, 1977.
- Debus, Allen G.: *Man and Nature in the Renaissance*, Cambridge University Press, 1978.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül: "Dâvûd-i Antâki", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 1994, s. 26-27.
- Dew, Nicholas: *Orientalism in Louis XIV's France*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Egmond, Florike: *The World of Carolus Clusius: Natural History in The Making, 1550-1610* (London: Pickering & Chatto, 2010).
- Emami, Farshid: "Coffehouses, Urban Spaces, and the Formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan," *Muqarnas* 33 no. 1 (2016): 177-220.
- Gherardi, Raffaella (ed.): *La Politica, La Scienza, Le Armi: Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontier dell'Impero e dell'Europe*, Bologna: CLUEB, 2010.
- Habermas, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, trans. Thomas Burger, Cambridge: MIT Press, 1989.

- Hamilton, Alastair, and Francis Richard: *André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Haskell, Yasmin: "Poetry or Pathology? Jesuit Hypochondria in Early Modern Naples," *Early Science and Medicine* 12 (2007), 187-213.
- Hattox, S. Ralph: *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle: WA, 1985.
- Hershenzon, Daniel: "Towards a connected history of bondage in the Mediterranean: Recent trends in the field," *History Compass*, 15 (2017), 1-13.
- Ihsanoğlu, Ekmeleddin (ed.): *Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu Arapça, Türkçe ve Farsça*, İstanbul: IRCICA, 1984.
- Ihsanoğlu, Ekmeleddin (ed.): *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul: ISAR, 2008.
- Kafadar, Cemal: "How dark is the history of the night, how black the story of coffee, how bitter the tale of love: The changing measure of leisure and pleasure in early modern Istanbul," *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, eds. Arzu Öztürkmen and Evelyn Birge Vitz, Turnhout: Brepols, 2014, 243-269.
- Karababa Eminegül, and Güliz Ger: "Early modern Ottoman coffeehouse culture and the formation of the consumer subject," *Journal of Consumer Research* 37.5 (2010): 737-760.
- Küçük, Harun: "New Medicine and the *Hikmet-i Tabi'yye* Problematic in Eighteenth Century Istanbul," *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*, eds. Tzvi Langermann and Robert Morrison, University Park, PA: Penn State Press, 2016, 222-242.
- Landweber, Julia: "'This Marvelous Bean': Adopting Coffee into Old Regime French Culture and Diet," *French Historical Studies*, 38 (2015): 193-223.
- Lavorini, E.: *La schiavitù sotto i tartari e i turchi del generale Luigi Ferdinando Marsigli*, Bologna: Zanichelli, 1931.
- Liberles, Robert: *Jews Welcome Coffee: Tradition and Innovation in Early Modern Germany*, Waltham, MA, 2012.
- Ménage, V. L.: "İhsayn (Huseyn) Efendi, known as Hezârfenn." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Brill Online, 2016.
- Meserve, Margaret: *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008.
- Mikhail, Alan: "The Heart's Desire: Gender, Urban Space, and the Ottoman Coffee House," *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, ed. Dana Sajdi, London: I.B.Tauris, 2007, 133-170.

- Molnar, Monica: "Nouva vision degli intellettuali italiani sulla cultura musulmana del Seicento: Giovanni Battista Donado e Luigi Ferdinando Marsigli sulla letteratura e scienza dei Turchi," *Nouva Corvina*, 24 (2012), 57-70.
- Rava, Luigi: *Il Conte Marsigli e il Caffè*, in *Memorie intorno a L. F. Marsili pubblicate nel secondo centenario dalla morte per cura del comitato marsiliano*, Bologna: Zanichelli, 1930.
- Rossi, Ettore: "il Secondo Centenario della Morte di Luigi Ferdinando Marsigli," *Oriente Moderno* 8 (1931), 415-424.
- Sarı, Nil and M. Bedizel Zülfiyar: "The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, ed. Ekmeleddin Ihsanoğlu, Istanbul: IRCICA, 1992.
- Shefer-Mossensohn, Miri: "An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih bin Nasrallah Ibn Sallum," *Studia Islamica*, 1 (2011): 133-58.
- Siraisi, Nancy G.: *Medieval & Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago: University of Chicago Press, 1990.
- Sparry, Emma: *Eating the Enlightenment: Food and the Sciences in Paris, 1650-1760*, Chicago: Chicago University Press, 2012.
- Stoye, John: *Marsigli's Europe 1680-1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, New Haven & London: Yale University Press, 1994.
- Tokat, Feyza: *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Eribi'n-Nâfia li'r-Rûhâni ve't-Tabib"i*, (PhD Diss., Pamukkale University, 2012).
- Varni, Angelo (ed.): *La Scienza delle Armi: Luigi Ferdinando Marsili 1658-1730*, Bologna: Edizioni Pendragon, 2012.
- Voigt, Lisa: *Writing Captivity in the Early Modern Atlantic: Circulations of Knowledge and Authority in the Iberian and English Imperial Worlds*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2009.
- Wurm, Heidrun: *Der Osmanische Historiker Huseyn b. Gafer, genant Hezârfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg: Klaus Schwarz, 1971.

Rıdvan Ağa'dan Süleyman Bey'e (1634-1774): Osmanlı Elçilik Heyetlerinin Avusturya Devlet Arşivindeki İzleri

Hüseyin Onur Ercan*

From Rıdvan Ağa to Süleyman Bey (1634-1774): The Traces of the Ottoman Delegations in the Austrian State Archive

Abstract ■ With the inclusion of Buda in 1541 as a province of the Ottoman Empire, the Ottomans and the Austrian Habsburgs became neighbors and after the Peace of Zsitvatorok (1606) the diplomatic traffic between the two powers increased. Among the basic sources for studying the Ottoman-Habsburg diplomatic relations from their beginnings at the end of the XVth century are the Austrian State Archives. Besides the politically important documents, there are also numerous documents that shed light on the increasing number of accommodations of various Ottoman delegations who stayed in Vienna as guests (XVIIth-XVIIIth centuries). Until the Treaty of Sistova (1791) that ended the Ottoman-Habsburg military confrontations definitely, approximately ninety Ottoman legations were sent to Vienna. In the present study, the focus is on the delegations sent between the years 1634 to 1774 and on the question of how and where they were accommodated by the Habsburg institutions as well as who was their responsible host. In this paper, an endeavor is made to conduct a study of Ottoman-Habsburg diplomatic history by combining the data revealed so far with information from some pertinent documents of the Austrian State Archives.

Keywords: Ottoman, Habsburg, Ottoman delegation, diplomacy, accommodation, administrative history, Vienna, XVIIth-XVIIIth centuries, Austrian State Archive.

---

* Türk-Alman Üniversitesi.

Giriş

Osmanlılarla Habsburglar¹ arasındaki muharebelerde Osmanlıların kesin üstünlüklerinin yerini beklenmedik biçimde uzun soluklu, askerî ve malî açıdan yıpratıcı savaşların alması keyfiyeti, bu savaşlar neticesinde akdedilen ateşkes/barış antlaşmalarının müzakere şeklini ve muhtevasını etkilemişti. Bu etki ilk defa Zitvatorok (Jitva Boğazı) Antlaşması'nda göze çarpar (1606). Zira XV. yüzyılın son çeyreğinde başlayan² Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkilerinin seyri³ ve Devlet-i Aliyye'nin diplomasi pratikleri artık kabuk değiştirmişti: Osmanlıların müzakere-leri ilk defa serhadde tarafsız bir sahada gerçekleştirdikleri bu antlaşma⁴ ile yazışmalarda Habsburg kayzerleri için kullandıkları unvan,⁵ Habsburglardan 1547'den beri aldıkları haraç (*Tribut*)⁶ ve iki devletin protokoldeki hakları⁷ meseleleri ele alınmış ve yine ilk defa olmak üzere büyük bir elçilik heyetiyle (*Magnus Legatus*) antlaşma metninin mübadelesi öngörülmüştü.⁸ Ayrıca gönderilecek Osmanlı elçilerinin bundan evvelki gibi düşük rütbelerdeki saray hizmetkârları yerine en aşağı sancak beyi seviyesindeki yüksek rütbelilerden oluşması kararlaştırılmıştı.⁹ Bunun

-
- 1 Makale boyunca "Habsburg" ifadesi, Avusturya Habsburglarını (*Casa de Austria*) tanımlamak için kullanılmıştır.
  - 2 Karl Teply, "Türkische Gesandtschaften nach Wien (1488-1792)", *Österreich in Geschichte und Literatur*, XX (1976), s. 17.
  - 3 Markus Köhbach, "Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)", *Osmanlı Araştırmaları*, 4 (1984), s. 237.
  - 4 Fatih Yeşil, "*Aydınlanma Çağında bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*", (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 14 dipnot 14.
  - 5 Markus Köhbach, "Çasar veya İmparator: Jitvatorok Antlaşması'ndan (1606) sonra Roma kayserleri'nin Osmanlılar tarafından telakkubu hakkında", çev. Yusuf A. Aydın, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37 (2002), s. 159-169.
  - 6 Ernst D. Petritsch, "Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts", *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas*, hg. von Elisabeth Springer, Leopold Kammerhofer (Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik, 1993), s. 5.
  - 7 Feridun M. Emecen, "Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zitvatorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 29 (2007), s. 97.
  - 8 Kemal Beydilli, "Sefaret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, 30 (2007), s. 17.
  - 9 Kemal Beydilli, "Sefâretnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVI, 291.

neticesinde büyükelçilere verilen pâye Rumeli veya Anadolu beylerbeylikleri iken ortaelçiler nişancılık veya defterdarlık pâyesi taşırdı.¹⁰

1547'de beş, ardından dokuz defa sekizer yıllık müddet için geçerli olması yönünde mutabık olunan barış antlaşmalarından¹¹ sonra ilk defa yirmi yıllık geçerliliğiyle de diplomatik ilişkilerdeki değişimi gösteren Zitvatorok Antlaşması neticesinde her ne kadar ciddi bir toprak kaybedilmemişse de, Muhteşem Süleyman'dan bu yana sahip olunan psikolojik üstünlüğün sarsıldığını söylemek isabetsiz olmayacaktır. Dönemin Osmanlı tarihçileri ve münevverleri nezdinde hâlâ Osmanlı devasa gücü sürse de¹² karşı tarafta Osmanlılara, dolayısıyla “Hıristiyanlığın baş düşmanı Türklere”¹³ karşı elde edilmiş böylesine müspet bir gelişmeyi nesillerdir bekleyen Alman basını sığağı sığağına ve yüzyıl içerisinde birçok yayınlı, Habsburgların Osmanlılarla olan ilişkilerindeki bu yeni vecheyi Hıristiyan Avrupa kamuoyunda lehlerine hem siyasi hem dinî bir propaganda malzemesi yapmaktan geri kalmadı.¹⁴

XVII. yüzyılın başındaki bu ilklerle birlikte yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Habsburg cephesinde yaşanacak yeni savaşlar, gücün tek taraflı bir vaziyetten “denge” konumuna kaydığını belirginleştirerek¹⁵ Osmanlıları Habsburglarla olan ilişkilerinde eski alışkanlıklarını tedricen terk etmeye ve eskiden uygulamaya ihtiyaç duymadıkları bir diplomatik anlayışı tecrübe etmeye zorlayacaktır. Artık iki ezeli hasmın (*Erb- und Erzfeinde*) cephedeki mücadelelerine “diplomasi” adında yeni bir cephe eklenecek ve Osmanlılar, ilişkilerini ordu ile yürütmeye alışık olduğu siyasal rakibi karşısında diplomasi dilini daha önce yapmadıkları bir şekilde

10 Güneş Işıksel, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Fransa’da: Güzergâh, toplumsal algı, diplomatik pratikler ve de “Lâle Devri””, *Doğu Batı Düşünce*, 21 (2018), s. 110.

11 1553, 1559, 1562, 1565, 1568, 1573, 1576, 1584 ve 1591 (Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th - 18th century)*, (Leiden [u.a.]: Brill, 2000), s. 83.

12 Emecen, “Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında”, s. 97.

13 Aslı Çırakman, *From the “terror of the world” to the “sick man of Europe”: European images of Ottoman Empire and society from the sixteenth century to the nineteenth*, (New York [et al.]: Peter Lang, 2002), s. 85.

14 Bir örnek için bkz. *Friedens Conditiones, wie dieselben zwischen dem Römischen vnnnd Türkischen Keyser, Rudolpho dieß Namens dem andern, und Hehomath Sultan dem ersten [...]*, (Prag: Johan Ottmari Jacobi, 1607 [Mit Bewilligung Nachgedruckt zu Nürnberg durch Christoff Lochner, 1607]).

15 Bu durumun vazih bir göstergesi için bkz. Özgür Kolçak, “... Cümle Palankaları Küffâr Aldı...” 1663-64 Osmanlı-Habsburg Savaşında Dezenformasyon, Propaganda ve Siyasi İktidar, *Osmanlı Araştırmaları*, 43 (2014), s. 165-192.

kullanmaya çalışacaktır. Bunun somut örneğini, Osmanlı sarayı adına yapılan elçilik heyetlerinin hem sayıca artması¹⁶ hem ikamet sürelerinin uzamasında görmek mümkündür.

Diplomatik mütekabiliyeti sağlama çabası diplomatik ilişkilerin birçok yönüne olduğu gibi barış antlaşmalarının teyid ve teccidinin tasdiki için yanlarındaki tasdiknâme metnini (*Ratifikation*) teslim etmek üzere gönderilen Osmanlı-Habsburg büyükelçilerinin gerçekleştirdikleri resmî mübadele (*Botschafteraustausch*) merasimlerine de aksetti. Bu merasim ilk defa 1628'de Hans Ludwig von Kuefstein ile Receb Paşa'nın mübadelesi sırasında¹⁷ Osmanlıların sınır kalesi Estergon (Esztergom) ile Habsburgların elinde bulunan sınır noktası Yanıkkale (Győr) arasında yer alan, Tuna Nehri kenarında ve Komaran (Komárom) yakınındaki Szöny köyü civarında yapıldı. XVII.-XVIII. yüzyıllarda iki devlet arasındaki sınırlar ve buna bağlı olarak mübadelenin yapılacağı ve tarafsız olduğu düşünülen bölge değişse de¹⁸ değişmeyen şeylerden biri merasimin ne şekilde gerçekleştirileceğinin önceden, barış görüşmeleri sırasında diplomatlar ve müzakereciler tarafından görüşülüp çerçevesinin ve ince detaylı içeriğinin belirlenmesiydi. 1719 yılına gelindiğinde –model olarak Kara Mehmed Paşa ve Walter Leslie'nin 1665'teki mübadelesi kullanılmıştı– eşitliği (*Parität*) sağlamak için artık adım hesaplarının yanında matematiksel ölçümlere de başvurulmuştu. Buna rağmen devlet temsilcilerinin birbirlerinin üzerine üstünlük kurma ve böylece kendi devletini onurlandırma çabaları, yoğun bir sembolizm kullanmak suretiyle de olsa devam ediyordu.¹⁹ Ancak galip gelen kim olursa olsun, merasim sonunda elçiler birbirleriyle musâfaha ederek vedalaşırlardı²⁰ ve böylece orada karşılaşmalarının nedeni olan “barış” tüm şahitler huzurunda hatırlanırdı.

16 Beydilli, “Sefaret ve Sefaretnâme”, s. 18-19.

17 Teply, “Türkische Gesandtschaften”, s. 19.

18 Mübadele yeri Karlofça Antlaşması'na kadar Szöny (1606-1699), Pasarofça Antlaşması'na kadar Salankamen (1700-1718), Belgrad Antlaşması'na kadar Paraćin (1719-1739) ve ardından Belgrad yakınındaki Zemun (Semlin) olmuştu.

19 Arno Strohmeyer, “Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20)”, *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit: Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag*, hg. von Guido Braun, Arno Strohmeyer, (Münster: Aschendorff, 2013), s. 418-424.

20 Abubekir Siddık Yücel, “Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-Tevârih'i” (doktora tezi), Erciyes Üniversitesi, 1996, s. 299.

Büyükelçilik heyetlerinin mevcudunda da mütekelibiyete dikkat edilirdi. 1650'de Viyana'ya gönderilen Hasan Paşa 144 kişilik bir heyete sahipken²¹ Habsburglar adına İstanbul'a gönderilen Rudolf Schmid'in heyeti 150 kişiden müteşekkildi.²² 1665'te heyet sayısı 299'a²³ (Kara Mehmed Paşa) karşılık takriben 350'yd²⁴ (Walter Leslie). Benzer durum hemen her büyükelçilikte,²⁵ sayının bir hayli arttığı XVIII. yüzyılda da sürdü. Bilindiği gibi iki devlet arasındaki son büyükelçilik teatisi aynı zamanda heyet mevcudunun sayıca zirvesini teşkil ederek 1740'ta Belgrad Antlaşması sonrasında Cânibî Ali Paşa (922 kişi) ile Anton Korfiz Graf Ulefeld (yaklaşık 1000 kişi)²⁶ tarafından yapılmıştı. Bu son örnekte de sayıların birbirine yakın tutulmaya çalışıldığı ortadadır.

I. Osmanlı Elçilik Heyetleri ve Viyana'daki İmparatorluk Arşivindeki İzleri

Osmanlı-Habsburg diplomasi tarihi, Osmanlıların tek taraflı ve Orta Çağ'ın umumî uygulaması olan *ad hoc* diplomasi döneminden çift ve çok taraflı, son kertede sürekli diplomasi ve mukim elçilikler dönemine geçişi aksettiren elçilik misyonlarının tarihî sürecinde²⁷ önemli, aynı zamanda etkilerinin günümüze kadar yansımaları itibarıyla de özel bir konuma sahiptir. Bu tarihin

21 Österreichisches Staatsarchiv (OeStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), *Reichsakten*, Fz. 307.6, vr. 8.

22 Peter Meienberger, *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629-43: Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Bern: Herbert Lang/Frankfurt: Peter Lang 1973), s. 121.

23 OeStA, FHKA, *Reichsakten*, Fz. 307.6, vr. 28.

24 Klaus Müller, *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648 - 1740)*, (Bonn: Röhrscheid, 1976), s. 127.

25 İstisnâ olarak 1719'da Pasarofça Antlaşması'nın teyidi için gönderilen İbrahim Paşa Viyana'ya 14 Ağustos'ta beraberinde 763 kişi ile varmışken (Johann Baptist Schönwetter, *Ausführliche Beschreibung des Empfangs und Einzugs, welchen der Türkische Groß-Botschafter [...] Ibrahim Bassa [...]* (Wien: Schönwetter, 1719), s. 33.), Damian Hugo von Virmont İstanbul'a yaklaşık 500 kişiyle ulaştı (Strohmeyer, "Die Theatralität", s. 418).

26 Teplý, "Türkische Gesandtschaften", s. 14-19.

27 Yaygın literatürü aktaran bir çalışma için bkz. Behice Özlem Gökakın, "The Ottoman Empire and European International Society: a theoretical - historical analysis" (doktora tezi), Bilkent Üniversitesi, 2010. Burada bu süreci dile getirmek, malumun ilamından başka bir şey olmayacaktır.

aydınlatılması için kaleme aldığı eserlerin değeri bugün dahi muhafaza olan, Osmanlı seyahatnâmelerini Avrupa'ya ilk tanıtan,²⁸ birincil kaynaklara dayanarak yazılmış ilk büyük ve kapsamlı Osmanlı tarihini yazan Joseph von Hammer'in (1774-1856) aynı eserinde yer alan “*Osmanlıların kuruluşundan Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar elli Avrupalı, Asyalı ve Afrikalı devletin Bâbüâlî'ye ve Bâbüâlî'nin onlara yolladığı elçiler listesi*”²⁹ Osmanlı tarihi kaleme almış tarihçilerin faydalandığı temel bir başvuru kaynağı olmuştur. Bu listede bulunan ve 1535-1748 yılları arasında Habsburglara gönderilen Osmanlı elçilerinin sıralaması³⁰ Osmanlı-Habsburg diplomatik tarihi açısından öncü bir nitelik taşır. Günümüze doğru geldiğinde örneğin sefaretnâme neşirleri gerçekleştirmiş tarihçilerin katkıları ve burada zikredilmeyen belli başlı akademik çalışmalar, 1488'den Osmanlı-Habsburg askerî mücadelesini kesin olarak nihayete erdiren Zıştovi Antlaşması'na kadar Viyana'ya gönderilmiş sayısı seksen-doksan kadar olan Türk elçilerine³¹ dair malumatı genişletmiş olmakla önemli işleve sahiptir. Son kertede bu birikim, yerli ve yabancı geniş bir literatürde yerini almaktadır.

Osmanlılarla Habsburglar arasındaki diplomatik trafiğin başlamasıyla birlikte, Viyana'ya irsâl olunmuş ve kaynaklarda izlerine rastlanan başka Osmanlı temsilcileri de söz konusudur. Ancak bunlar Osmanlı payitahtından değil, diplomatik bakımdan yoğun faaliyette bulunmuş olan Budin beylerbeylerinin temsilcileridir. Bilhassa öne çıkan, 1686 yılına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Budin'den, eyaletin Viyana'yla neredeyse müstakil biçimde irtibat kuran beylerbeyleri tarafından genellikle az sayıda bir maiyetle görevlendirilmiş memurlardır. Gönderiliş sebepleri arasında beylerbeylerinin Saray Harp Şûrası başkanına (*Hofkriegsratpräsident*) yolladıkları mektupları iletmek ve görevine yeni başlamış bir beylerbeyinin bilgisini vermek bulunurdu. 1604-1616 yılları arasında Saray Harp Şûrası'na Budin Beylerbeyi Kadızâde Ali Paşa tarafından gönderilmiş 58 mektubun ulaşmış olması,³² diplomatik trafiğin hacmi hakkında fikir verir.

28 İlber Ortaylı, “Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, XV, 491-494.

29 Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)*, IX (Pest: C. A. Hartleben's Verlage, 1833), s. 115.

30 Hammer, *GOR*, IX, s. 329-330.

31 Teplý, “Türkische Gesandtschaften”, s. 14. Aynı yerde, bu süre aralığında İstanbul'a yaklaşık 130 Habsburg elçisinin geldiği bilgisi verilir.

32 Gustav Bayerle, *The Hungarian letters of Ali Pasha of Buda: 1604 – 1616*, (Budapest: Akad, 1991), s. xiii.

Mektupların içeriğinde esirlerin salıverilmesi, Habsburgların geciktirdikleri yıllık vergilerinin bir an önce gönderilmesi, sınır tespiti³³ ve sıklıkla sınır ihlalleriyle yağmalar hakkında şikâyet gibi konulara rastlanır. Burada ilginç bir husus, beylerbeylerin gönderdikleri –genellikle çavuş ve kâhya olan– bu memurların zaman zaman kayzerin huzuruna kabul edilmesinin istisnâî bir durum olmamasıdır.³⁴ Nitekim babası III. Ferdinand’ın ölümü üzerine 1658’de kayzer unvanını alan I. Leopold’u sultan adına tebrik için 21 Mart 1659’da Budin Beylerbeyi Gürcü Kenan Paşa tarafından gönderilen Ali Ağa gibi birçok elçi, kayzerin huzuruna kabul edilmişti.³⁵

Hiç şüphesiz Avusturya ve Osmanlı devlet arşivleri ile yazma eser, kronik, havadis derlemeleri, günlük ve gazete gibi çağdaş kaynakların henüz kullanılmamış veya yeniden sorgulanıp değerlendirilecek malzemeleri ışığında yapılacak yeni çalışmaların, Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkilerinin birçok vechesine dair mevcut bilgilerin ikmaline olanak sunacağı açıktır. Sözgelimi Viyana’daki imparatorluk arşivini meydana getiren arşivlerden biri olan Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi (*Haus-, Hof-, und Staatsarchiv*), konuya ilişkin zengin bir kaynak sağlar.³⁶ Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili başta siyasî olmak üzere çeşitli alanlara ait belgeler bulunduran Türkiye (*Turcica*) fonu ve elçilerin huzura kabullerine (*Audienz*) dair bilgilerin muhafaza edildiği teşrifat/protokol zabıtları (*Zeremonialprotokolle / Protocollum Aulicum in Ceremonialibus*) bu arşivde yer alır; teşrifata ilişkin kayıtlar 1652 yılından itibaren başlar. Bunlar, müsvedde hâldeki zabıtların temize çekilmiş suretleri olup yıllara göre sıralanmıştır ve ciltli hâdedir. Daha önceki yıllara ait bilgilere ulaşmak içinse 1562 yılından başlayan ve ayrı ayrı varaklar hâlindeki nüshalardan oluşan eski teşrifat zabıtları (*Ältere Zeremonialakten*) serisine müracaat etmek gerekir. Bu evrakta sefaretlerin Kutsal Roma Alman İmparatorluğu’nun sınırında karşılanmalarından itibaren izledikleri güzergâhtan Viyana’ya girişlerine kadarki sürece dair bilgiler de yer alır. Yanı sıra Habsburg

33 Géza Dávid, “Budın”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, VI, 348.

34 Teply, “Türkische Gesandtschaften”, s. 16. Örneğin Budin’den 1620’de gelen bir elçinin itimatnâme (*Credentional*) ulaştırmasının yanında sözlü olarak da bilgi verdiği, havadis derlemesinde dahi yer almaktadır, bkz. Martin Meyer, *Theatrum Europaeum oder außführliche und warhaffrige Beschreibung aller und jeder denkwürdiger Geschichten [...]*, I (Franckfurt am Mäyn: bey Daniel Siebet, 1662), s. 344.

35 OeStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), *Ältere Zeremonialakten (ÄZA)* 6-22, vr. 29.

36 Bu makalede yer alan ekseri yabancı terim ve isimlerin bugüne kadar Türkçe karşılıkları bulunmamaktadır. Terminoloji ve tercümede tavsiyeleriyle katkıda bulunan değerli hocam Prof. Dr. Kemal Beydilli’ye müteşekkirim.

sarayında teşrifattan sorumlu olmuş yüksek rütbeli memurların, ayrıca imparatorlukta önemli görevlerde bulunmuş ve neslinden birçok devlet ve din adamı çıkarmış olan ünlü Avusturya-Bohemya ailesi Harrach gibi soylu ailelerin üyelerinin yazışmaları da orijinal kaynak değeri taşıması itibariyle zikredilmelidir.³⁷ Sözü edilen birey ve aile evrakı aile arşivleri (*Familienarchive*) fonunda bulunur.

Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi dışında Harp Arşivi (*Kriegsarchiv*), iki devletin ilişkiler tarihini aydınlatabilecek muazzam bir belge zenginliğine sahiptir. Aşağıda ele alınacak olan Saray Harp Şûrası (*Hofkriegsrat*), Osmanlı-Habsburg diplomatik ve siyasî tarihini şekillendiren en önemli kurumlardan birisi olması itibariyle kurumun ürettiği belgeler, bu tarihin araştırılması safhasında vazgeçilmez bir kaynaktır. Şûra ile irtibatlı tüm yazışmalar, Saray Harp Şûrası protokolleri (*Hofkriegsrat Protokolle*) adındaki defterlerde muhafaza edilmiştir. Arşivde, Şûra'nın kayıtlarını bulunduran üç ayrı fon olmakla birlikte Osmanlılarla ilişkileri ilgilendiren fon Viyana merkezlidir (*Wiener Hofkriegsrat*). Fondaki 1557-1848 yılları arasını ihtiva eden protokol defterleri yıllara göre düzenlenmiş olup kuruma ulaşmış belgeler yani gelen evrak (*Expedit*) ile kurum tarafından hazırlanmış belgeler yani giden evrak (*Registratur*) olmak üzere her yıl için iki adet olarak bulunmaktadır. Defterler—birkaç istisna yıl haricinde—alfabetik bir dizine (*Index*) de sahiptir. Bu sayede Şûra, bir kişi ve kurumla ilgili yazışma geçmişini ve süreç takibini XVI. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihten itibaren zahmetsizce ve süratle yapabilmıştır; aynı kolaylık, günümüz araştırmacıları için de geçerlidir. Elbette Harp Arşivi'nin asıl önemi, harp tarihine ilişkin ana kaynak oluşudur. Bu arşivde yer alan ve Kutsal Roma Alman İmparatorluğu'nun 1323-1882 yılları arasındaki savaş tarihine ait belgelerden oluşan eski sefer evrakı (*Alte Feldakten*) isimli fon, yaklaşık iki buçuk asır süren Osmanlı-Habsburg askerî mücadelesine de ışık tutmak vasfını haizdir.

Bundan başka Maliye Dairesi Arşivi (*Finanz- und Hofkammerarchiv*) de zikredilmelidir. Zira İstanbul'a gelen yabancı elçilerin imparatorluk topraklarına girmeleriyle birlikte masraflarının, uygulamanın kaldırılacağı 1794 yazına kadar *tayinat* adıyla Osmanlılar tarafından karşılanmış olması keyfiyeti³⁸ gibi Habsburglar

37 Bu konuda kapsamlı bir çalışma yakın zamanda yayımlandı, bkz. Michael Hochedlinger, *Verzeichnis der Familienarchive und persönlichen Schriftennachlässe zur österreichischen Geschichte: 1500–2000*, (Wien [u.a.]: Böhlau, 2018).

38 Mübahat S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2 (1989), s. 199-230.

da yabancı misafirlerinin masraflarını karşıladı (*Kostfreihaltung*).³⁹ Maliye Dairesi hizmetine giren yeni memurlar için hazırlanmış 1658 yılına ait bir kurum içi el kitabının 46. maddesinde, Türk elçilerine günlük 100-150 Taler (*Reichsthaler*) verildiği ve bu miktardan, İstanbul'daki elçilerin ihtiyaçları göz önünde bulunularak aşağıya inilmemesi gerektiği bildirilir.⁴⁰ Dolayısıyla sözü edilen karşılıklı uygulamada ödeme miktarının yine müteakiliyet esasına göre belirlendiği açıktır. Maliye Dairesi Arşivi, masrafların kayıt olunduğu evrakı muhafaza eder. Bu evrakta elçiliklerin ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda oluşan masraf kalemleri detaylı bir biçimde yazılıdır. Ayrıca elçilik heyetlerine dair unvan/rütbe, heyet mevcudu, konaklama yeri ve süresi gibi değerli başka bilgiler de bulunabilir.

Osmanlı elçilik heyetlerinin izlerine Viyana'da mukim bilhassa Venedik, İspanya ve Fransa elçilerinin Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen raporlarında rastlamak mümkündür. Bu raporlar, Osmanlı elçilerinin Viyana'daki faaliyetlerini izlemeyi sağlayan dışarıdan bir gözlem olması hasebiyle önemlidir. Örnek olarak Venedik Cumhuriyeti mukim elçilerine ait Almanya raporları (*Dispacci di Germania*) fonundaki 1541-1788 yılları arasını kapsayan evrak verilebilir. Binâenaleyh Avusturya Devlet Arşivleri, Osmanlı-Habsburg ilişkileri bağlamında başta Almanca olmak üzere Latince, Fransızca, İtalyanca ve Macarca dillerindeki yazma nüshalar hâlinde değerlendirilmeyi bekleyen sayısız vesikaya sahiptir. Bu makalede, şimdiki kadar ortaya konmuş veriler yukarıda zikredilen kaynakların bir kısmı kullanılmak suretiyle elde edilen yeni bulgularla birleştirilerek, Osmanlı sefaretlerini merkeze alarak Osmanlı-Habsburg diplomasi tarihine dair bir inceleme yapılmaya çalışılmıştır.

II. Osmanlılarla Diplomatik İlişkiler Özelinde Kayzerî Makamlara Genel Bir Bakış

Habsburglara gönderilmiş Osmanlı elçilikleri bahsinde Türkçe literatürde üzerinde durulmamış bir husus, Kutsal Roma Alman İmparatorluğu payitahtında bulunmuş Osmanlı misafirlerin ağırlandırma sürecinin ilgili kayzerî makamlarca

39 Elçiliklerin masraflarının tamamının veya bir kısmının ev sahibi tarafından karşılanması keyfiyeti Osmanlılarla Habsburglar arasındaki diplomatik münasebette XVIII. yüzyıla kadar sürse de, Avrupa diplomasisinde de yaygın olan bu uygulama XVII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde çoğu Avrupa devletinde istisna düzeyine inmişti, bkz. Müller, *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen*, s. 163.

40 Hansdieter Körbl, *Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident: eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I.*, (Wien: Böhlau, 2009), s. 383-384.

yürütülmüş idarî boyutudur. Bu hususta Almanca literatürün de zengin olduğu söylenemez. Literatür taraması neticesinde, çok sayıdaki çalışmanın odağının Osmanlı payitahtına gönderilmiş Habsburg elçilerine yönelik olduğu görülmektedir. Hatta bunlarda da, şümüllü bir anlatım için elzem olan Osmanlı kurumlarının ürettiği belgelerin yeterince kullanılmadığı ve idarî işleyişin yetkin bir şekilde ele alınmadığı açıktır. Bunun başlıca nedeninin dil engeline takılmadan kaynaklandığı öne sürülebilir.

Üzerinde durduğumuz noktaya dönecek olursak, doğrudan Osmanlı sefareterleri bağlamında Habsburg idarî boyutunu ele alma amacı taşımasa da buna ilişkin bilgi aktaran Karl Teplý'nin 1976 ve Richard Perger ile Ernst Dieter Petritsch'in 1999 yılında kaleme aldıkları makalelerinin,⁴¹ hâlâ en kapsamlı çalışmalar olmaları dikkat çekicidir.⁴² Bunun haricinde Osmanlı sefareterine ilişkin bilgiler, daha ziyade Viyana'da bulunmuş yabancı elçileri konu edinen çeşitli tez, makale ve akademik kitapta dağınık hâlde bulunur ve birkaç satırla sınırlıdır.⁴³ Elbette bu satırlarda, Osmanlı elçilik heyetlerinden hangi kurumların ve kimlerin ne derecede ve hangi konularda sorumlu oldukları gibi çözüme muhtaç temel meselelere ilişkin ancak sınırlı cevaplar bulabilmek mümkündür. Dolayısıyla bugüne değin ortaya konmuş tüm bulgular bir araya getirildiği takdirde bile, sağlıklı ve net bir resmin oluşmadığı gözlemlenmektedir. Oysa bu boyutun göz ardı edilmesinin, mezkûr konunun bilinmeyenlerini tatmin edecek ölçüde aydınlatacak yeni ve derinlemesine araştırmalara dayanak oluşturacak kaynakları ve belgeleri kullanabilmek

41 Teplý, "Türkische Gesandtschaften"; Richard Perger ve Ernst D. Petritsch: "Der Gasthof "Zum Goldenen Lamm" in der Leopoldstadt und seine türkischen Gäste", *Studien zur Wiener Geschichte*, 55 (1999), s. 147-172.

42 Petritsch, söz konusu makaleyi genişleterek Viyana'ya gelen Osmanlı büyükelçilik heyetleri hakkında yakın zamanda çıkan yeni bir makale hazırlamıştır, bkz. Ernst D. Petritsch: "Türken in der Wiener Vorstadt: Osmanische Großbotschaften nach Wien im 18. Jahrhundert," *Die Türkenkriege des 18. Jahrhunderts: Wahrnehmen – Wissen – Erinnern*, hg. von Wolfgang Zimmermann, Josef Wolf (Regensburg: Schnell & Steiner, 2017), s. 101-128.

43 Birkaç örnek vermek gerekirse: Irmgard Pangerl, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer (Hg.): *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652-1800): eine Annäherung*, (Innsbruck [u.a.]: StudienVerlag, 2007); Franz-Stefan Seitschek, "Einige caeremonialpunten bet(reffend)": kommunizierende Gefäße: Zeremonialprotokoll und Wiener Diarium als Quelle für den Wiener Hof (18. Jh.)" (yüksek lisans tezi), Wien, Universität Wien, 2011; Eveline Markom: "Die Diplomatischen Beziehungen Österreichs zum Osmanischen Reich im 18. Jahrhundert: unter besonderer Berücksichtigung der Orientalischen Akademie in Wien", (Diplomarbeit) Wien, Universität Wien 2001.

önünde önemli bir engel olduğu söylenebilir. Zira diplomasi alanında sorulabilecek birçok sorunun cevabı, karar verme organlarını, idarî yapılarını, işleyişlerini ve aktörlerini, özetle idarî tarihi (*Verwaltungsgeschichte*)⁴⁴ tanımaya bağlıdır.

Osmanlı sefaretlerini ilgilendiren XVII.-XVIII. yüzyıllar arasındaki Avusturya Devlet Arşivleri belgeleri incelendiğinde, imparatorluğun gereği olarak bir teâmüle sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bu teâmül sefaretlerin Viyana'ya doğru gelişlerinden İstanbul'a dönüşlerine kadar, yani serhadde karşılanmaları, şehre girişleri, ikametgâha yerleştirilmeleri, kayzerî yetkililerle haberleşmeleri, huzura kabulleri, masraflarının karşılanmaları, çeşitli merasimlere davet edilmeleri gibi hemen her safhayı kapsar. Habsburglar bu teâmülü sağlıklı bir biçimde sürdürebilmek ve ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirip dönüştürebilmek için geçmiş muamelata sıkça başvurmuş, uygulamalarda tutarlılığa önem vermiştir. Ayrıca Zıtvectorok sonrasında üzerinde dikkatle durdukları Osmanlılarla diplomatik "mütekabiliyet ve eşitlik" gereği, Habsburg elçilerinin kayıt altına alıp merkeze bildirdikleri raporlarda yer alan Osmanlılardan ne şekilde muamele gördükleri bahsi de kıyas unsuru olarak kullanılmış ve aldıkları kararlarda rol oynamıştır. Netice itibarıyla diplomatik hafızayı canlı tutmayı sağlayan belgeler kurumlarca muhafaza edilip kaideler buna göre belirlendiğinden, öncelikle Habsburg merkez teşkilâtının ilgili kurumları ve bu kurumların işleyişleri ana hatlarıyla da olsa ortaya konmaya çalışılacaktır.⁴⁵

44 Habsburg idarî tarihini konu edinen çalışmalar XIX. yüzyıla uzanır. Öncü eserler Hermann Ignaz Bidermann (1867/89) ve Eduard Rosenthal (1887) tarafından kaleme alınmıştır. Genel kabule göre sahanın en temel eseri, Thomas Fellner'in yazdığı ve ölümünün ardından Heinrich Kretschmayr tarafından tamamlanıp 1907'de yayımlanan 3 ciltlik "*Die österreichische Zentralverwaltung: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)*" isimli eserdir. Yine 3 cilt hâlindeki devamı Friedrich Walter tarafından 1938-1956 yılları arasında yayımlanmıştır: "*Die österreichische Zentralverwaltung: Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848)*". Bununla birlikte 2000'li yıllardan sonra idarî tarih çalışmaları tekrar canlanmış ve çok sayıda kitap basılmıştır. Bu makale için kullanılan kaynaklardan biri, 3 cilt hâlinde yayımlanacak olan "*Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*" isimli eserin Haziran 2019'da yayımlanmış "*Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*, (Wien: Böhlau, 2019)" isimli ilk cildir. Hazırlığı birkaç yıldır süren bu kıymetli çalışmayı hazırlayanlar arasında bulunan Prof. Dr. Thomas Winkelbauer, eseri henüz yayımlanmadan istifademe sunma lütfunda bulunmuştur.

45 Elbette buradaki çaba ancak kabaca bir tarif sayılabilir ve teşkilât tarihi gibi hacimli bir konu için yetersiz kalacaktır. Şimdiye dek Avrupalı tarihçiler eliyle yapılmış çalışmalara bakıldığında,

Kayzer I. Maximilian'ın (1493-1519) imparatorluğun idarî yapılanmasında gerçekleştirdiği reformlar (*Regimentsordnung*) 1502 yılında herseklerin muhalefetiyle karşılaşsa da merkezî Habsburg Devleti'nin kurulması için ilk adım atılmış oldu. Reformları takip eden Arşidük Ferdinand'ın (Mart 1558'de I. Ferdinand ismiyle kayzer) ağabeyi V. Karl'ın (1519-1556) vekili olarak imparatorluğu, Macaristan ve Bohemya krallıklarını ve mevrus mülkleri (*Erblände*) başkent Viyana'dan daha iyi yönetebilmek için imzaladığı 1 Ocak 1527 tarihli imparatorluk nizamnamesi (*Hofstaatsordnung*), Habsburg merkez teşkilâtının doğum tarihi kabul edilir.⁴⁶ Bu çerçevede kendi inisiyatifiyle *Hofrat* (Saray Şûrası, 1559'de *Reichshofrat*), *Geheimer Rat* (Müşavir-i Has), *Hofkanzlei* (Saray Başvekâlet Dairesi, 1559'da *Reichshofkanzlei*) ve *Hofkammer* (Maliye Dairesi) isimli kurumlar yeni bir düzenlemeyle ihdas edildi. Bu idarî organlar 1848'e kadar işlevini sürdürdü.⁴⁷ Saray Şûrası, eskiden her Avusturya ülkesinde ayrı ayrı olan "şûraları" cem etmiş, devletin merkezileşmesi ve kuvvetli bir monarşi olması yolunda mühim bir adım atılmıştı. Bu kurum imparatorluğun en yüksek idarî organı ve mahkemesiydi, aynı zamanda borçlar konusunda sorumluydu. Osmanlılarla ilişkiler bakımından önemi, XVII. yüzyılın başlarına kadar diplomatik trafiğin ilk muhatabı olmasıdır.⁴⁸

Müşavir-i Has, müstakil olarak karar verme yetkisine sahip olmasa da XVII. yüzyılın ortalarına kadar imparatorluğun iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde önemli rol oynayıp imparatorluk meselelerinde son sözü söyleyecek olan kayzerin hükmü üzerinde etkin en yüksek danışma kuruluydu. Kayzerin ihtiyaç duymasına bağlı olarak tertiplenen Müşavir-i Has toplantılarında az sayıda devlet adamı

---

konunun makale formatının sınırlarının bir hayli ötesine, çok sayıda akademik kitap ve teze malzeme çıkaracak zenginlikte olduğu görülür. Belki Türkiye'de bu külfetli işe, hâlihazırda yazılmış ve başvuru eserleri olarak kabul gören neşriyatın çevirileriyle başlanabilir.

46 Thomas Fellner, "Zur Geschichte der österreichischen Centralverwaltung (1493-1848) I. Bis zur Errichtung der österreichischen Hofkanzlei", *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 8 (1887), s. 258-277.

47 Thomas Fellner ve Heinrich Kretschmayr, *Die österreichische Zentralverwaltung (ÖZV)*, I. Abt.: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749), c. I, (Wien: Adolf Holzhausen, 1907), s. 33.

48 Saray Başvekâlet Dairesi (*Reichshofkanzlei*) Osmanlılarla diplomatik ilişkilerden sorumlu olma vasfını 1615'te nihâi olarak Saray Harp Şûrası'na (*Hofkriegsrat*) devretti. Başvekâlet Dairesi'nden Gerhard Questenberg 1607'de Saray Harp Şûrası hizmetine girdiğinde artık Türk meselelerine ait tüm eski evrak Şûra'ya nakledildi, bkz. Lothar Groß, *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*, (Wien: Selbstverlag des Haus-, Hof- u. Staatsarchivs, 1933), s. 38 dipnot 121.

bulunurdu ki bunlar imparatorluk sarayının en kıdemli ve kayzere yakın olan –*Obersthofmeister, Obersthofmarschall*⁴⁹ ve *Reichsvizekanzler* (İmparatorluk şansölyesi vekili) gibi– hizmetkârlarıydı. Bu toplantılarda örneğin Başvekâlet Dairesi’ne ulaşan elçilik raporları mütâlaa edilir ve devletin siyasetine yön verilir.

Maliye Dairesi ilk defa 13 Şubat 1498’de, Alman İmparatorluğu’nun ve Habsburglu mevrus mülklerin malî durumunu sağlıklı bir surette görmek ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştu. Kayzer dâhil herkesin hazineye masrafı kayıt altına alınacaktı. Mevrus mülklerin giderleri de artık sadece hazinedarbaşısı (*oberster Schatzmeister*) üzerinden sağlanacaktı. Maliye Dairesi tüm kurumlar içerisinde geçmiş en eski ve nizamnâme (*Instruktion*) sayısı en fazla olan kurumlardan biriydi. Önem sırasına göre hazine tarafından karşılanması gereken masraflar başlıca şunlardı: Sarayın ihtiyaçları ve personel maaşları, askerî giderler, imparatorluk topraklarındaki harcamalar ve devletin tüzel kişilere borçlarından sonra diplomatik masraflar (giden ve gelen, ayrıca saraya gelmiş yabancı elçilerin ihtiyaçlarının karşılanması).⁵⁰

1556’da tahttan ferâgat eden ağabeyinin yerine hükümdar olduktan kısa bir müddet sonra aynı yılın 17 Kasım’ında, Osmanlıların Orta Avrupa’daki askerî ilerleyişi neticesinde “daimî” bir harp danışma kurulu ihtiyacını karşılamak için Viyana’da I. Ferdinand’ın isteğiyle kurulan ve başta tüm imparatorluğun askerî açıdan sorumlusu olan Saray Harp Şûrası (*Hofkriegsrat*), teşkilatlanmanın ikinci ve en önemli gelişmesidir.⁵¹ Saray Harp Şûrası Habsburgların askerî ilişkilerde strateji belirleyen en yüksek organı oldu ve bu özelliğini Rusya için 1720, Os-

49 Fellner ve Kretschmayr, *ÖZV*, s. 45-48. Obersthofmeister Viyana sarayının (*Hofburg*) en kıdemli memuruydu. Geniş sorumluluğa, buna bağlı olarak yetkilere sahipti. Kayzerin yokluğunda Müşavir-i Has toplantılarda vekil olarak bulunurdu. Nizamnâmede en yüksek başkan ve bakan (*obrist president und canzler*) şeklinde nitelenir. Obersthofmeister, Hammer’e göre Osmanlı sarayındaki bâbüssaâde/kızlar ağasına, Obersthofmarschall ise çavuşbaşına karşılık gelir, bkz. Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze: 2 Die Staatsverwaltung*, (Wien, Camesina, 1815), s. 11, 119.

50 Körbl, *Die Hofkammer*, s. 34, 44-45.

51 Thomas Winkelbauer, *Österreichische Geschichte 1522-1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, c. I, hg. von Herwig Wolfram, (Wien: Carl Ueberreuter, 2003), s. 33-41. Habsburglar açısından sancılı geçen Otuz Yıl Savaşı sırasında Şûra’nın iş yükünü hafifletmesi için 1640’lı yıllarda Genel Harp Komiserler Şûrası (*Generalkriegskommissariat*) göreve getirilip barış zamanında da varlığını sürdürmesi yönünde karar alındı (1650). Bu durum imparatorluğun askerî

manlılar içinse 1753 yılına dek sürdürdü.⁵² Habsburgların dış siyasetinin belirleyici organlarından olan Saray Harp Şûrası, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İmparatorluk Başvekâlet Dairesi'nden (*Reichshofkanzlei*) kendisine devrolunan Osmanlılarla diplomatik ilişkilerden, Türklere karşı tüm sınır muhafazası (*Militärgrenze*)⁵³, müdafaa sistemlerinin planlanması ve bakımı ve ayrıca Osmanlı payitahtındaki temaslar gibi hususlarından sorumluydu. 1547 Antlaşması sonrasında ilk defa Johann Maria Malvezzi'nin İstanbul'da mukim olarak bulunmaya başlamasının ardından Habsburg elçileri/kapı kethüdarları, misyonlarının gereği olarak başta Osmanlılar ve diğer devletler hakkında bilgiler aktaran genellikle haftalık ve görevlerinin sonunda kaleme aldıkları ayrıntılı nihai raporlarını (*Finalrelation*)⁵⁴ XVII. yüzyıldan itibaren Saray Harp Şûrası'na gönderir, emir ve talimatları yine Şûra'dan alırlardı.⁵⁵ Şûra daha sonra bilgi aktarımını Saray ve Devlet Başvekâlet Dairesi'ne (*Hof- und Staatskanzlei*) yapıyordu.⁵⁶ Şûra'nın başkanı (*Hofkriegsratpräsident*), kayzere faaliyet raporunun sunumunu yapardı. Saray Harp Şûrası'nın kendi bütçesi yoktu, imparatorluğun en yüksek malî kurumu olan Maliye Dairesi'ne bağlıydı ve ihtiyaçları maliye tarafından karşılanıyordu.⁵⁷

---

idaresinde şûralar arasında görev paylaşımı yapılmasına yol açtı (Fellner ve Kretschmayr, *ÖZV*, s. 256-257).

- 52 1753'te yerini, aydınlanmış mutlakîyetin oluşturulmasının baş mimarı, devlet şansölyesi, Devlet Şûrası'nın (*Staatsrat*) kurucusu ve özellikle dış işlerden sorumlu Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg'in (1753-1792) göreve getirilmesiyle birlikte Devlet Başvekâlet Dairesi'ne (*Staatskanzlei*) bırakmıştır, bkz. Fellner ve Kretschmayr, *ÖZV*, s. 240.
- 53 Bu konu için bkz. Gunther E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, (Urbana: The University of Illinois Press, 1960) ve Ömer Gezer, "1522'den 19. Yüzyıla Kadar Habsburg Mutlakîyetinin İnşası ve Militärgrenze", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, haz. Ramazan Acun, Serhat Küçük, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017), s. 137-157.
- 54 Bu raporlar diplomatik, siyasî ve sosyal tarih açısından değerli başlıca kaynaklar sınıfında yer alır. Bir örnek için bkz. Hüseyin Onur Ercan, "Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporunun Türkçeye Çevirisi ve Otuz Yıl Savaşlarıyla İlişkisi (1629-1643)" (yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, 2013.
- 55 Yukarıda ifade edildiği üzere yazışmalar başta Başvekâlet Dairesi üzerinden sağlanıyordu. Harp Şûrası'nın kurulmasından sonra, örneğin 1561-1569 yılları arası incelendiğinde, Başvekâlet Dairesi'ne gelen raporların büyük oranda Müşavir-i Has toplantılarında ele alındığı görülür (Groß, *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei*, s. 156).
- 56 Teply, "Türkische Gesandtschaften", s. 76.
- 57 150 Florin'i aşmayan masraflar Harp Maliye Dairesi'nden (*Kriegszahlmeisteramt*) tahsil edebildi. Bu meblağın üstü Maliye Dairesi'ne bildirilmek suretiyle kayzerin onayına muhtaçtı (Fellner ve Kretschmayr, *ÖZV*, s. 238-239).

Bu durum, yukarıda sözü edilen Maliye Dairesi Arşivi'nde bulunan belgelerin menşeiini açıklamaktadır.

III. Karşılanma, Ağırılanma, İletişim ve Teşrifat

Osmanlı elçilik heyetlerinin karşılanması ve ağırılanmasının idarî boyutuna dair şimdiye kadar ikincil literatürde fazla kalem oynatılmamış olması gerçeği, tahminlerden veya genellemelerden sıyrılıp bu hususta merak edilenlere dair cevapların üstündeki gizem bulutunu dağıtmak için arşiv belgelerinin söyleyeceklerine kulak vermekten başka çare bırakmamaktadır. Saray Harp Şûrası protokollerinin yanında Hazine ve Maliye Dairesi arşivindeki (*Finanz- und Hofkammerarchiv*) belgelere bakıldığında, arşivin konuya ilişkin yeni bulgulara imkân tanıyan başat kaynak olduğu gözlenir. Çünkü mezkûr arşivde bulunan Saray Harp Şûrası ile Maliye Dairesi arasındaki kimi yazışmalar, gerek içeriği gerekse gönderen/alıcı bilgileriyle idarî boyutu başka bir kaynağın sağlayamayacağı şekilde gözler önüne sermektedir. Buna göre, XVII.-XVIII. yüzyıllar arasındaki dönem için geçerli olduğu görülen mutat (*gebreuchig*) uygulamayı şu şekilde tarif etmek mümkündür.⁵⁸

Osmanlı elçilik heyetleri Balkanlardaki orta kol (*Via Militaris*) güzergâhı olan Edirne, Filibe, Sofya, Niş ve Belgrad üzerinden Budin'e devam edip serhadde ulaştığında, Habsburg sınır garnizonu komutanı bunu Viyana'ya (genellikle Saray Harp Şûrası'na) bildirir, müteakiben Maliye Dairesi, elçilik heyetine Habsburg topraklarından başkente kadar refâkat edecek bir komiseri (*Spesirungscommissär*) görevlendirirdi⁵⁹. Eğer bu heyet barış antlaşmaları vesilesiyle teati edilecek bir büyükçelik heyetiye, elçiliklerin denk zamanda mübadele yerine ulaşmış olmalarını

58 Malumdur ki arşiv belgelerini okumanın yanında onları yorumlayabilme olmaksızın doğru çıkarımda bulunulamaz. Bu konuda yardımlarına müracaat ettiğim, Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi'nde geçirilmiş uzun yılların tecrübesinin getirdiği vukufiyetle mücehhez Dr. Ernst D. Petritsch'e, kıymetli katkılarından ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

59 Silahdâr İbrahim Paşa'nın elçiliğini konu alan sefaretnâmede komiser şu şekilde tarif olunur: "...komisar tayin oldu komisar demek zâhire verici dimektir..." (Friedrich von Kraeltz-Greifenhurst, "Bericht über den Zug des Groß-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahr 1719", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, 158/III (1908), s. 24); Kara Mehmed Paşa'nın elçilik taktirinde ise "...harc-ı râh vesâir me'külât tedâriki için Çâsâr tarafında kamûsarları ki defterdârlarıdır..." (Yücel, "Cevâhirü't-Tevârih", s. 300). Günümüzde kullanılmayan Almanca "Spesi(e)rung" kelimesi, "Spesen" (masraflar) çoğul isminden türetilmiştir. Osmanlılarda bu iş için bir "mihmandar" tayin edilirdi, Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı", s. 199.

sağlamak için henüz yola çıkılmadan Viyana'yla muhabere edilip bir tarih belirlenirdi. Aynı durum elçiliklerin dönüşleri için de söz konusuydu. İster büyükelçilik, ister 1640'da İstanbul'dan 18 kişilik heyetiyle gönderilen Müteferrika Handan Ağazâde gibi ortaelçilik⁶⁰ (*Internuntius*) isterse Ahmed Çavuş ve beraberindeki 6 kişiden oluşan küçük bir elçilik heyeti örneğindeki gibi olsun,⁶¹ tüm elçiliklere bir komiser atanırdı. Bu komiser, Osmanlı elçilik heyetinin Habsburg topraklarına ulaşmasından itibaren ayrılmasına kadar, elçilikten sorumlu bir numaralı kişi olurdu ve elçiliğin geri dönmesiyle birlikte görevi sona erdiğinde, maliyedeki asıl memuriyetine (*Hofkammerdiener*) devam ederdi. Osmanlıların ağırlanması sürecinde sefaret heyetiyle uzun süre yakın temasta bulunan komiserin ev sahibine yakışır bir nezakette olması beklenirdi. Aksi ve kötü muamelede bulunmaları karşısında Osmanlılar durumu şikâyet edebilirdi. Nitekim 1636 yılında Budin Beylerbeyi Nasuhpaşazâde Vezir Hüseyin Paşa⁶² tarafından yollanan Müteferrika Ahmed Ağa⁶³ Nisan ayının sonunda⁶⁴ Viyana'ya vardığında komiserin yol boyunca kötü muamelesine maruz kaldığını Saray Harp Şûrası'na bildirmişti. Bunun üzerine Şûra, Maliye Dairesi'ne yolladığı 8 Mayıs tarihli bir resmî yazıyla şikâyeti nakletti (Ek VIII). Resmî yazıda Ahmed Ağa'nın beylerbeyinin bilhassa çok kıymet verdiği bir ağa olduğu, eğer şikâyete neden olan durumlar giderilmezse işin büyüyüp kötü sonuçlar doğurabileceği, bu nedenle ağanın memnun ayrılmasının sağlanması gerekliliği bilgileri yer alır.⁶⁵ Maliye Dairesi Arşivi'nde ileri tarihlerde benzer bir yazıya denk gelinmediğinden, meselenin çözülmüş olduğu varsayılabilir. Maliye Dairesi'nin kurum personel hiyerarşisine bakıldığında, komiserliğe atanan kişinin orta sıralarda yer alan bir memur olduğu görülmektedir.⁶⁶ Bununla birlikte seçilen memurların biyografik bilgilerine dayanarak denilebilir ki bunlar dairede yıllardır çalışan ve tecrübeli kişilerdi.⁶⁷ Viyana'dan gelen komiser ve tercümanın da katılımıyla Habsburg askerlerinin koruma ve eşlik sağladığı sefaret, başkente doğru yine menzillerde konaklayarak ilerlerdi.

60 OeStA, FHK, *Reichsaktien*, Fz. 303.29, vr. 8.

61 OeStA, FHK, *Reichsaktien*, Fz. 277.38, vr. 278.

62 Anton Gévay, *A' budai pasak*, (Bécsben: Strauss Antal, 1841), s. 32.

63 Hammer, *GOR*, V, s. 222.

64 Meyer, *Theatrum Europaeum*, III (1670), s.165.

65 OeStA, FHK, *Reichsaktien*, Fz. 303.5, vr. 1.

66 Körbl, *Die Hofkammer*, s. 120, 125.

67 Örneğin Lorenz von Churelitz/Chureliz (1665), Carl von Damian (1676), Heinrich Freiherr von Penkler (1731).

Osmanlı elçilerinin Viyana'daki ikametleri boyunca yerel yetkililerle kurdukları iletişim, üzerinde durulması icap eden bir diğer konudur. İletişimi sağlayan araçlar, tercümanlar olmuştur. Aynı durum İstanbul'a gönderilen Habsburg elçileri için de söz konusuydu. Zira bilindiği üzere kayzerî elçiler içinde Osmanlılara esir düşüp uzun yıllar İstanbul'da bir seçkinin kölesi iken Türkçeyi hem yazılı hem sözlü olarak mükemmel şekilde öğrenmiş olan Rudolf Schmid⁶⁸ dışında, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkçe bilen elçi yoktu. Viyana sarayında tercümanlığın şu diller için kullanıldığı görülür: İngilizce, Türkçe/Şark dilleri, Rusça/Lehçe, İspanyolca, İsveççe ve Macarca. Sarayda şark dilleri için ilk tercüman 1541'de görev almıştı (Johann Gaudier). Habsburglar hem prestije hem güvenilir hizmetlilere olan ihtiyacı karşılamak için dil oğlanları yetiştirmeye başladı.⁶⁹ Bu amaçla 1578'den beri 10-17 yaş aralığında dil oğlanları (*Sprachknaben*) Türk dilini ve kültürünü öğrenmeleri için İstanbul'a yollandı. Birlikte gittikleri Habsburg elçisinin himâyesinde kaldıktan sonra tercüman olarak Viyana sarayında ve Habsburgların Osmanlı sınırında görev yaparlardı. Daha sonra 1650'de dil oğlanları için İstanbul'da bir enstitü kuruldu (*Sprachknaben-Institut*) ve onlardan oradaki mukim elçi sorumluydu.⁷⁰ Dil oğlanları –diğer dillerde olduğundan farklı biçimde– 1664 savaşı nedeniyle kurulmuş olan İmparatorluk Harp Şûrası'na (*Reichskriegshofrat*) bağlıydı. Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan yazışmalarda tercümanlık faaliyetinde bulunmak başta olmak üzere fevkalâde elçilere eşlik ettiler ve öğrendikleri Türkçeyi Viyana'dayken yeni dil oğlanlarına öğretmekle de sorumluydular. Bu uygulama henüz XVII. yüzyılın ortalarına doğru şark dillerinden sorumlu saray tercümanlığı dairesinin (*Hofdolmetscheramt*) ihdasına ön ayak oldu.⁷¹

68 İstanbul'da 1629-1643 yılları arasında mukim elçi, bkz. Meienberger, *Johann Rudolf Schmid*, s. 98 vd., Ercan, "Osmanlı-Habsburg Diplomasisi", s. 60-66.

69 Clara Reiter, " ... wo der Dollmetsch allzeit interpretirt". Das Hofdolmetscheramt am Wiener Hof: Vom Karrieresprungbrett zum Abstellgleis", *Lebende Sprachen*, 58/1 (2013), s. 198, 204. Ayrıca bkz. Ernst Dieter Petritsch, "Die Wiener Turkologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", *Germano-Turcica: zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern; Ausstellung des Lehrstuhls für Türkische Sprache, Geschichte und Kultur der Universität Bamberg*, (Auss. u. Katalog) Klaus Kreiser, (Bamberg: Universitätsbibliothek Bamberg, 1987), s. 25-40.

70 Cécile Balbous, *Das Sprachknaben-Institut der Habsburgermonarchie in Konstantinopel*, (Berlin: Frank & Timme, 2014), s. 53, 64.

71 Clara Reiter, "Vermittler zwischen West und Ost: Hofdolmetscher am Habsburger Hof (1650-1800)", *Politische Kommunikation zwischen Imperien: der diplomatische Aktionsraum*

Dil oğlanları dışında Osmanlı elçilik heyetleri bahsi için söz konusu olan en önemli memur, görevine kayzer tarafından atanan ve devletine karşı “mutlak sadakat” vasfı taşıyan saray tercümanıydı (*Hofdolmetsch*). 1675 yılından itibaren şark dillerinde saray tercümanlığına getirilmiş herkes, öncesinde İstanbul’da bulunmuştu ve bu durum, 1754’te kurulacak olan Viyana Şark Dilleri Akademisi’nde de sürdü.⁷² Henüz XVII. yüzyılın başından itibaren tercümanlarla saray tercümanları arasında imparatorluk yapısı içerisinde bir ayırım mevcuttu. Bu ayırım maaşlara da yansiyordu. Saray tercümanlarıyla diğer tercümanlar arasındaki en büyük ayırım görev ve sorumluluk açısından idi. Saray tercümanları, “güvenilir” kişiler olarak görülüp önemi yüksek diplomatik misyonlar üstlenirdi. Örneğin Michel d’Asquier, saray tercümanlığına getirildiği yıl olan 1625’te önce Gyarmat, iki yıl sonra da Szöny barış müzakerelerinde görev aldı.⁷³ Fakat denilebilir ki saray tercümanlarının asıl görevi, Viyana’ya gelen Osmanlı elçilik heyetleri ile kayzerî makamların temsilcileri arasında iletişimi sağlamak, elçilikleri karşılamak,⁷⁴ elçiliklere ağırlandıkları süre zarfında yardımcı olmak ve rehberlik hizmeti sunmaktı. Önemli bir diğer fonksiyonları, Osmanlı elçilerinin resmî ziyaretlerinde ve huzura kabul merasimlerinde bulunuyor olmalarıydı. Teşrifata göre kimin kime ne kadar yaklaşması gerektiği gibi hassas konularda elçiyi bilgilendiriyorlardı. O sırada Habsburg ricâli ile elçi arasındaki iletişimi genellikle elçilerin yanlarında bulunan tercümanlar sağlasa da, saray tercümanlarına başvurulduğu da oluyordu.⁷⁵

Sefaretlerin Viyana’ya yaklaşan yolculuk bahsine dönecek olursak, şehre törensel girişi gerçekleştirilmeden evvelki son durak olan Schwechat’a⁷⁶ varıldığında, tercümanlar vasıtasıyla Saray Harp Şûrası ile şehre giriş günü ve saati hakkında görüşülürdü. Şûra, gerekli hazırlıkların tamamlanması için genellikle 2-3 gün sonrası için tarih verirdi. Osmanlı büyükelçilik heyetlerinin Viyana’ya girişleri esnasında onları şehir hududunda karşılamak ve kalacakları yere kadar götürmek

Südost- und Osteuropa, hg. von Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph, Christian Stephan, (Innsbruck [u.a.]: StudienVerlag, 2013), s. 270-271.

72 Detaylı bir çalışma için bkz. Ernst Dieter Petritsch, “Die Anfänge der Orientalischen Akademie”, *250 Jahre: Von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie*, hg. von Oliver Rathkolb, (Innsbruck [u.a.]: StudienVerlag, 2004), s. 47-64.

73 Balbous, *Das Sprachknaben-Institut*, s. 75.

74 Örneğin I. Mahmud’un cülusunu bildirmek üzere Viyana’ya gönderilen Mustafa Efendi’yi saray tercümanı Heinrich Penkler karşıladı. Penkler’e görevlendirilmesinden önce kayzerî komiser vasfı verilmişti (*Wienerisches Diarium* Num. 43, 30.05.1731).

75 Reiter, “... wo der Dollmetsch allzeit”, s. 205-209.

76 Günümüzde bu bölgede Viyana havalimanı yerleşkesi bulunur.

işi (*Einholung*) şehrin ileri gelenlerine yaptırılırdı. XVII. yüzyılda çoğunlukla bu kişi, şehrin en yüksek temsilcisi ve şehir kapılarının anahtarlarını muhafaza eden belediye başkanı olurdu.⁷⁷ 1627'deki barışın (Szöny) tecdidi için IV. Murad'ın 1634'te III. Ferdinand'a gönderdiği maktul sadrazam Topal Recep Paşa'nın sâbık kâhyası Rıdvan Ağa,⁷⁸ yaklaşık 100 kişilik maiyetiyle önce 19 Ocak'ta, aynı görevle İstanbul'a gitmek üzere olan Habsburg büyükelçisi Johann Rudolf von Puchheim ile Szöny köyü yakınlarında elçi mübadelesini gerçekleştirmiş⁷⁹ ve merasimle şehre girmek için 6 Mart'ta Viyana Belediye Başkanı Daniel Ritter von Moser tarafından karşılanıp kalacağı ikametgâha (*Losament*) kadar götürülmüştü.⁸⁰ Daha sonra karşılama görevini aynı şekilde bir diğer Belediye Başkanı Johann Georg Dietmayr 1650'de büyükelçi Hasan Paşa ve 1665'te Kara Mehmed Paşa'nın sefareterinde yerine getirdi.⁸¹ Karşılama görevi sırasında belediye başkanının yanında bulunan şehir muhafızları, Osmanlı elçilik heyetlerini koruyan eskort vazifesi görürdü. XVIII. yüzyıla gelindiğinde sefareter belediye başkanlı yerine, yine şehrin dışında daha önce konuşulmuş bir noktada bu defa saray arabasıyla (*Hofwagen*) gelen Obersthofmarschall tarafından karşılanır ve onun önderliğinde yerleştirilecekleri ikametgâha kadar götürülürdü. Eskortta yine şehir muhafızları bulunurdu.⁸²

Şehir muhafızları (*Stadtguardia*), bir kale şehir olan Viyana'nın 1531 yılında kurulmuş kale muhafızları birimiydi. Muhafızlar şehrin kapılarını tutup surlarında vardiya usulüyle nöbet tutardı. 1221 yılından beri Viyanalı zanaatkârlarca sürdürülmüş olan kolluk kuvveti görevi de şehir muhafızları bünyesinde toplandı. 1556'da Saray Harp Şûrası'nın ihdasıyla birlikte şehir muhafızları Şûra'ya bağlanmış ve muhafız komutanı (*Obrist*) Şûra'ya asayişle ilgili düzenli bilgi aktarmaya başlamıştı. XVII. yüzyılda çoğunlukla Saray Harp Şûrası başkanlarının

77 Peter Csendes ve Ferdinand Opll (Hg.), *Wien: Geschichte einer Stadt. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)*, c. II, hg. von Karl Vocelka, Anita Traninger, (Wien [u.a.]: Böhlau, 2003), s. 58.

78 Hammer, *GOR*, V, s. 181.

79 OeStA, HHStA, *Staatenabteilung (StAbt)*, Türkei I 113, vr. 70.

80 Gustav Freiherr von Suttner, *Daniel Ritter von Moser. Georg von Gurtner. Beitrag zur Geschichte Wiens im XVII. Jh.*, (Wien: Gerold, 1894), s. 19. Moser, 23 yıl boyunca Viyana Belediye Başkanlık görevini üstlenmiştir (1610-1614, 1616-1623, 1626-1638), aynı eser s. 1.

81 Alois Groppenberger von Bergenstamm, *Geschichte des unteren Wërds, oder der heutigen Leopoldstadt* (Wien: Kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerey, 1812), s. 139-140.

82 Johann Baptist Schönwetter, *Gründ- und umständlicher Bericht von denen römisch-kayserlichen wie auch ottomannischen Groß-Bothschaftten [...]*, (Wien: Schönwetter, 1702), s. 51.

veya başkan yardımcılarının aynı zamanda şehir muhafızları komutanlık görevini de üstlendikleri görülür. Sayıları savaş zamanlarında kayzerî ordudaki neferlerin takviyesiyle birkaç bini bulmakla birlikte olağanüstü hâller dışında 1586'da 270 iken büyüyen şehir ve kalabalıklaşan nüfusla birlikte sayılar da arttı; 1596'da 500, 1679'da 1.202'ye ulaştı.⁸³ Osmanlı elçilik heyetleri bağlamında önemleri, Viyana'ya girişleri esnasında heyetlere koruma sağlamaları dışında heyetlerin Viyana'daki ikametleri boyunca ikametgâhlarındaki nöbetçilerin bu kolluk kuvvetinden oluşmasıydı.

Osmanlı-Habsburg elçilik heyetlerinin başkente girişlerindeki mutantan merasim yürüyüşleri, gerek Viyana'da gerek İstanbul'da büyük kalabalıklarca izlendi. Sarayların temsil gücü en üst seviyede ihtişamla sahnelenmeye çalışıldı. 1634 gibi erken tarihlerde dahi, Osmanlı elçilik heyetinin büyük ilgi uyandıran şehre girişinin, çağdaş Alman neşriyatına yansımaları söz konusudur. 1645'te İstanbul'dan birlikte yola çıkmış olan Kont Hermann Czernin ile Kapıcıbaşı Yusuf Ağa Viyana'ya vardığında, iki elçinin aynı anda gerçekleşen merasim yürüyüşünün görgü şahitleri arasında ünlü Harrach ailesinden kardinal ve Prag başpiskoposu Ernst Adalbert von Harrach bulunuyordu. Kardinalin günlüğünde, sırf elçilik heyetlerinin yürüyüşünü görebilmek için Viyana piskoposunun evinde yemeğe kalındığı, Yusuf Ağa'nın kontun yanında iyi bir izlenim bıraktığı yazar.⁸⁴ Ömründe İslâm ülkelere gelen birini nadiren görebilen Viyanalılar için Osmanlı sefaretlerinin şehre gelişi, başka yabancı elçilerinkinden her zaman daha büyük bir ilgiye mazhar olup kadınlı erkekli yüzlercesini bir araya topluyordu. Zira yeniçeri müziğini dinlemek, elçiyi taşıyan süslü atlı arabayı, bellerinde eğri kılıç taşıyan Osmanlı neferlerini ve sallanarak ilerleyen develeri görmek, ancak bu heyetlerde mümkündü.⁸⁵ Zaten Evliya Çelebi'ye bakılırsa, 1665'in Haziran ayında şehirden "[...] *bir sâ'atde kâh şimâle ve kâh cenûba bizi sokak sokak gezdirüp bâ'dehu Beç kal'asının cânib-i şimâlinde üç kat demir kapulardan taşra yine kütür kütür mehtherhânemiz çalarak şehir içi güm güm öterek mezkûr kapudan taşra [...]*"⁸⁶ çıkılarak ilgi uyandırmak-

83 Alois Veltz, "Die Wiener Stadtguardia (1531-1741)", *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien*, 36/37 (1902), s. 1-46.

84 Ernst Albrecht von Harrach, *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598 - 1667). Band 5: Tagzettel 1644-1654*, hg. von Katrin Keller, Alessandro Catalano, (Wien [u.a.]: Böhlau, 2010), s. 131.

85 Gibs, *Leopoldstadt*, s. 23 vd..

86 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap: *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları), 2003, s. 93.

tan hiç çekinilmemiştir. Osmanlıların bu “sesli” yürüyüşlerine zamanla aşına olan Viyanalılar, 1719’da Silâhdar İbrahim Paşa ve kalabalık heyetinin gelişi sırasında bu defa hazırlıklı olarak şehrin farklı yerlerinde bekleyen müzisyenlerin davul ve trompetleriyle müzikal bir karşılama yapacak, Osmanlı mehterânı selâma sessiz kalmayarak mukabelede bulunacaktı.⁸⁷ İkametgâhlarına yerleştirilen elçilik heyetleri en az bir hafta istirahat süresi geçirirdi. Bundan sonraki program, diplomatik misyonun en önemli kısmı olan, nâme-i hümayunun Kutsal Roma Alman imparatoruna teslimiydi. Huzura kabul tarihi *Oberstkämmerer*⁸⁸ ile istişare edilirdi. Belirlenen günde elçi ve beraberindeki birkaç kişi, bu iş için görevlendirilen bir teşrifatçı (*Audienzkommissar*) tarafından resmî kabul arabasıyla (*Audienzwagen*) alınıp saraya götürülürdü.⁸⁹

Osmanlı elçilerinin Habsburg saraylarında resmî kabulleri ve bu esnada uygulanan teşrifat birkaç istisna dışında Avrupalı meslektaşlarına eşit bir prosedüre ve niteliğe sahipti. Bunun neticesi olarak kayzerin huzuruna kabul edildikleri gibi saraylarda tertiplenen kayzerî merasimlere de iştirak edebiliyorlardı. Eğer gelen elçiler büyükelçi vasfında değilse, arza girmeleri gerçekleşmekle birlikte uygulanan teşrifat çok daha sadeydi. Bununla birlikte, Osmanlı elçilerine bazı uygulamalar da söz konusuydu. Evvela, sefaretler Viyana’ya vardığında ve Viyana’dan ayrılmadan, elçi ve beraberindeki –çoğu kez 15 kişiyi geçmeyen– seçkin maiyeti kayzerin yanı sıra dönemin Saray Harp Şûrası başkanının da huzuruna kabul edilirdi. Her iki ziyarette de elçiliğin yanında getirdiği “ağır” hediyeler takdim edilirdi.⁹⁰ Saray Harp Şûrası başkanına yapılan resmî ziyaretin öne çıkan iki sebebinden ilki, Osmanlılarla askerî ve diplomatik ilişkilerden baş sorumlu kişi olmasıdır. İkincisiyse mütekabiliyettir. Bilindiği üzere Habsburg

87 Wilhelm Kisch, *Die alten Strassen und Plätze von Wien’s Vorstädten und ihre historisch interessanten Häuser[...]*, c. I, (Wien: Verlag von Oskar Frank’s Nachfolger, 1888), s. 65 dipnot 2.

88 Hammer’e göre Osmanlı sarayındaki kapıcılar kâhyasına karşılık gelir, bkz. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung*, s. 94.

89 Seitschek, “*Einige caeremonialpuncten bet(reffend)*”, s. 175. Tarihî sürecinde huzura kabul konusu bu makalenin amacına hizmet etmediğinden ve konunun muhtevası müstakil bir makalede ele alınmasını gerektirecek kadar hacimli olduğundan burada bu konu üzerinde etraflıca durulmamıştır.

90 Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Hedda Reindl-Kiel, “Symbolik, Selbstbild und Beschwichtigungsstrategien: Diplomatische Geschenke der Osmanen für den Wiener Hof (17.–18. Jahrhundert)”, *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, hg. von Arno Strohmeyer, Norbert Spannenger, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013), s. 265-282.

elçileri İstanbul'da sultanın yanı sıra Paşakapısı'nda sadrazamın da huzuruna çıkardı.

Osmanlılarla uzun süredir yaşanan siyasal rekabetin yarattığı psikolojinin ve en azından II. Viyana kuşatmasına kadar devam eden –Kanuni Sultan Süleyman'dan beri zihin dünyalarının ayrılmaz bir parçası olan– korkulu Türk algısının dışavurumu olarak yorumlanabilecek şekilde, Osmanlılara resmî kabul gününde ikametgâhlarından saraya kadar diğer yabancı elçiler için yaygın olduğu şekliyle kayzerin saray hizmetkârları ve Müşavir-i Has üyeleri değil, ağırlıklı olarak şehir muhafızları, kayzerî ordunun subayları ve Türk kıyafetleri giydirilmiş memurlar eşlik ederdi.⁹¹ Diğer yandan erken modern Avrupa tarihinin en önemli gelişmelerinden sayılan Martin Luther hareketine bağlı olarak cereyan eden Protestan-Katolik mücadelesinin bir ayağı diplomasi ve imparatorluk saraylarındaki hiyerarşideki öncelik olurken,⁹² Osmanlılar bu çetin sürtüşmenin uzağında olmanın avantajlarını yaşadı. 20 Ağustos 1719'da Avusturya Arşidüşesi Maria Josepha ile Saksonya Elektör Prensi Güçlü August'un (August der Starke) oğlu II. Friedrich August'un geniş yankı uyandıran düğünleri vesilesiyle kayzerî yazlık sarayın (*Favorita*) opera salonunda gerçekleştirilen Katolik törende, dinî sebeplerden ötürü yaşanabilecek bir tatsızlığın gölgesi düşmesin diye Avrupa'nın Protestan devletlerinin temsilcileri davet edilmezken, merasimi Silâhdar İbrahim Paşa kimliği gizlenmiş olarak locadan takip etmişti.⁹³

Saray Harp Şûrası başkanına yapılan resmî ziyaret sırasındaki parlak karşılama törenleri kayzer huzurundakileri aratmayacak ölçüdeydi. 1703'te I. Leopold tarafından Şûra'nın başkanlığına getirildikten itibaren bu görevi 33 yıl boyunca ölümüne kadar sürdüren Prens Eugen zamanındaki huzura kabullere dair çağdaş kaynaklarda çok sayıda yazılı ve görsel malzeme bulmak mümkündür. Bunun nedeninin, prensin imparatorlukta siyasî konum ve henüz hayattayken sahip olduğu yüksek tanınmışlıkla ilgili olduğu söylenebilir. Seyfullah Ağa (1711), Mütferrika İbrahim Ağa (1715) ve Silâhdar İbrahim Paşa (1719) prensin Habsburglar

91 Andreas Pečar, *Die Ökonomie der Ehre: der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711 - 1740)*, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003), s. 215-216.

92 Bu mücadele Hıristiyan dünyanın dışında, İstanbul'da da yaşandı. Habsburg mukim elçisi Rudolf Schmid Pera'daki kilisede yapılan Kuddas ayını sırasında Katolikliğin üstünlüğünü sağladığını gururla anlatır, bkz. Ercan, "Osmanlı-Habsburg Diplomasisi", s. 143.

93 OeStA, HHStA, Zeremonialprotokolle 10 (1717-1719), vr. 367; İbrahim Paşa'nın bu "gizli" şahitliği Viyana gazetesinde haber olmuştu, bkz. *Wienerisches Diarium*, Num. 1675, 19.08.1719.

nezdindeki itibarının yansımaları olarak kendisine tahsis edilmiş Avusturya barok mimarisinin en görkemli yapılarından biri sayılan Viyana'nın merkezindeki kışlık sarayında (*Winterpalais*) kabul edilmişti. Seyfullah Ağa'nın ve maiyetinin burada gerçekleştirdiği resmî ziyareti esnasında sarayın önünde karşılanması, dönemin en ünlü barok mimarlarından ve imparatorluk adına –kışlık sarayı gibi– abidevi eserlere imza atmış Johann Bernhard Fischer von Erlach'ın⁹⁴ bir bakır hakkâk resmine konu olmuştu (Ek III). Yine Prens Eugen tarafından kabul edilen ilk Müslüman şebbender Kazgancızâde Ömer Ağa (1726) ve Tavukçubaşı Damadı Mustafa Efendi (1731) ise bu defa prensin kendi siparişiyle inşa ettirdiği meşhur sarayının (*Schloss Belvedere*) resmî kabul ve merasim sarayına (*Oberes Belvedere*) davet edildiler. Daha sonraları Cânibî Ali Paşa (1740) prensin halefi Johann Philipp Harrach tarafından kabul edilmişti. Tüm bu resmî kabullerin ortak yönü, törenlerin Osmanlılarda olduğu gibi ciddiyet içeren bir havada, oldukça sessiz ve az sayıdaki devlet görevlilerin nezdinde gerçekleşmesi yerine kalabalık bir topluluğun meraklı bakışları altında canlı ve şenlikli oluşuydu.

IV. Osmanlı Elçilik Heyetlerinin Viyana'daki İkametgâhları⁹⁵

Kutsal Roma Alman İmparatorluğu'nun Prag'dan sonra I. Ferdinand döneminde rezidansı konumuna yükseltilen⁹⁶ surlarla çevrili Viyana'da (Ek I), Osmanlı payitahtına XVI. yüzyılın ilk çeyreğiyle XVII. yüzyılın ortaları arasında gelen Habsburg elçilerinin oturmak zorunda oldukları,⁹⁷ gece gündüz başında yeniçeriler bekleyen tek kapısıyla ünlü⁹⁸ Nemçe Hanı'nın⁹⁹ muadili bir yapı bulunma-

94 (Çevrimiçi) <https://www.deutsche-biographie.de/sfz16314.html#ndbcontent>, 11.02.2019.

95 Habsburglara gönderilmiş ve Viyana dışında Prag ve Linz şehirlerinde de bulunmuş Osmanlı elçilik heyetleri vardır.

96 Harriet Rudolph, “Yeniçağ'ın Başlangıcında İmparatorlukta Türk Elçileri-1562'de İbrahim Bey'in Elçiliği Örneğinde İktidarın Sergilenmesi, Yabancıyla Karşılaşma Tecrübesi ve Hatırlama Kültürü”, çev. Ayşe Kılıç, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 63 (2016), s. 134.

97 Karl Teply, “Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, çev. Bekir Sıtkı Baykal, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları*, XII (1969), s. 257.

98 Ernst D. Petritsch, “Zeremoniell bei Empfängen habsburgischer Gesandtschaften in Konstantinopel”, *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*, hg. von Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn, (Wien: Verl. der Österr. Akad. der Wiss., 2009), s. 310.

99 Elçi/Nemçe Hanı, 1509-1512 yılları arasında İstanbul Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa Camii ve Külliyesi'nin parçası olarak yapılmıştır. İstanbul'a gelen birçok yabancı elçi bu hanı

maktadır. Osmanlı elçilerini 1634'te gelen Rıdvan Ağa'ya kadar suriçi Viyana'nın muhtelif pansiyonları/misafirhaneleri ağırlamıştı. Örneğin 1562 Ekim'inde¹⁰⁰ Beç Kalesi'nde birkaç gün ikamet eden İbrahim Bey ve maiyeti, imparatorluk sarayına (*Hofburg*) neredeyse bitişik konumdaki saray hastanesinin (*Hofspital*)¹⁰¹ misafirhanesine yerleştirilmişti ve 1620'de Budin'den yollanan bir çavuş, aynı yıl iki defa olmak üzere yine sarayın çok yakındaki *Zum Weissen Schwan*¹⁰² isimli misafirhanede ağırlanmıştı.¹⁰³

Habsburg yönetimi, 1609'a kadar mevcudu nadiren 20 ilâ 30 kişiyi geçen Osmanlı elçilik heyetlerinin hem sayıca artması hem ikamet sürelerinin uzaması üzerine bu kalabalık zümrenin ağırlanma işinin, Orta Çağ'da *Unterer Werd*, 1670'lerden itibaren *Leopoldstadt*¹⁰⁴ (Ek II) ismini alan ve Tuna nehriyle nehrin bir kolu arasında bulunan varoştaki muhtelif misafirhaneler (*Gasthäuser*) tarafından üstlenilmesi gerektiğini uygun görmüştü.¹⁰⁵ Zaten burası, Avusturya Dükü V. Albrecht'in¹⁰⁶ transit yolcuların (*Durchreisende*), suriçine nazaran daha fazla mes-

---

gördüğü gibi bir kısmı da burada ikamet etmiştir, Semavi Eyice, "Elçi Hanı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24 (1970), s. 93-130. Bu handa ayrıca çok sayıda Orta Avrupa elçisinin yanında haraçgüzâr devletler olan Erdel, Eflâk ve Boğdan elçilerinin kalması, Habsburg kapı kethüdalarının merkeze yolladıkları raporlarda birçok kez şikâyet konusu olmuştur.

100 Rudolph, "Yeniçağ'ın Başlangıcında", s. 20.

101 Teply, "Türkische Gesandtschaften", s. 18. Bu bina daha sonra büyütülerek *Kaiserspital* ismini alır, bkz. (Çevrimiçi) <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Kaiserspital>, 26.01.2019.

102 (Çevrimiçi) https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Zum_weißen_Schwan, 26.01.2019.

103 OeStA, FHKA, *Reichsakten*, Fz. 278, vr. 32.

104 Günümüzde II. Viyana İlçesi. Bu bölgede eskiden bir Yahudi Mahallesi bulunup 1669'da Kutsal Roma Alman İmparatoru I. Leopold'un (ö. 1705) talimatıyla ortadan kaldırıldı; Yahudiler tehcir edildi. Aynı yerde bulunan bir sinagogo yıktırıp yaptırdığı, kendi ismini taşıyan ve 6 Eylül 1671'de açılan kilise ile ilçe yeni ismini aldı, bkz. Helga Gibs, *Leopoldstadt: kleine Welt am großen Strom*, (Wien: Mohl, 1997), s. 11, 13.

105 Bu tarihten sonrası için istisnaî bir örnek, 1689'da Zülfikâr Efendi ve yaklaşık 100 kişilik maiyetinin kalmış olduğu, Viyana surlarının Güney-Doğusunda bulunan *Stubentor* kapısından şehirden çıkınca başlayan Landstrasse üzerindeki *Zum Goldenen Engel* veya *Volandisches Haus* misafirhanesidir. Bkz. Wolfgang Jobst, "Der Gesandtschaftsbericht des Zülfikâr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689" (doktora tezi), Universität Wien, 1980, s. 237 dipnot 169.

106 1438-1439 arasında II. Albrecht ismiyle Roma Alman Kralı.

ken barındıran bu bölgedeki misafirhanelerde konaklaması gerektiğine dair 1433 yılında verdiği hükümden beri gerek ticaret ve ziyaret için gelen zümrenin, gerek seyyahların, gerekse sarayda bir görüşme gerçekleştirmek niyetine sahip asillerin ve rütbelilerin konaklama mevki olmuştur.

1669 yılında 136 binası varken¹⁰⁷ Kayzer I. Leopold ile birlikte yapılaşması ve nüfusu daha da artan varoşu şehrin müstahkem surlarından ayıran Tuna kolundan geçmenin 1782'ye kadarki tek yolu 1361'de yapılan tarihî *Schlagbrücke*¹⁰⁸ üzerinden geçmekti. Bu mevki şehir tarihi açısından aynı zamanda bir başka önemi haizdi: Köprü ayaklarının bulunduğu sahil kısmı, Habsburgların Tuna nehri üzerinden elçilerini gemilerle uğurladıkları yer olma özelliğini taşırdı. 1628'de Hans Ludwig von Kuefstein'in Dersaâdet'e yolculuğu 20 Temmuz'da 11 gemiyle buradan başlamış ve Kuefstein, maiyetinde bulunan Franz Hörmann'a elçiliğinden kesitler sunan bir dizi guaj boya resmi sipariş etmişti. Bu koleksiyonda şehirden ayrılış sahnesi de yer alır.¹⁰⁹

Nehir kolunun karşı tarafında bulunan ve XVI. yüzyılın ortalarından itibaren gece-gündüz nöbeti tutulmaya başlanan kale şehrin kapıları hava karardıktan sonra kapalı tutulurdu.¹¹⁰ Giriş ve çıkışlar yazılı özel izni bulunanlar dışında herkese yasaktı. 1626 yılına kadar katı bir biçimde uygulanan bu geçiş yasağı, gümrük vergisi getirilmek suretiyle yumuşatıldı.¹¹¹

Osmanlı elçilik heyetlerinin Habsburg topraklarına varmasıyla birlikte haberdar edilen Saray Harp Şûrası, elçiliğin gelişini ve heyetin mevcudunu –çoğu zaman yaklaşık olarak– Maliye Dairesi'ne bildirirdi. Bunun üzerine sefaretlerin nereye yerleştirilecekleri konusu gündeme gelirdi. Maliyeden görevlendirilen bir

107 Gibs, “*Leopoldstadt*”, s. 12.

108 Önce yerine 1819'da *Ferdinandsbrücke*, sonra 1909'da çelik malzemeyle bir kemerli köprü yapıldı. II. Dünya Savaşı'nın son safhasında Nisan 1945'te Viyana Savaşı esnasında büyük hasar görüp tadilatın sonra 1946'da tekrar kullanıma açıldı. 1957'de yıkılarak Viyana'nın ilk öngörülmesi beton köprüsü olan günümüzdeki *Schwedenbrücke* inşa edildi, bkz. (Çevrimiçi) <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Schwedenbr%C3%BCcke>, 26.01.2019.

109 Karl Teply, *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628*, (Wien: A. Schendl, 1976), s. 37, 60, 113.

110 Şehir kapılarının kapanış saatleri zaman içerisinde birden çok değişikliğe uğramıştı. Fikir vermesi için 1703 yılına ait uygulamaya bakıldığında, kapıların kışın ortalama saat 17:00'de, yazın ise ortalama olarak saat 19:00'da kapatıldığı görülür (Veltzé, “*Die Wiener Stadtguardia*”, s. 125).

111 Peter Csendes ve Ferdinand Oppl (Hg.), *Wien*, s. 76-77.

memur Leopoldstadt'taki misafirhanelerle temasa geçirdi. Birden çok misafirhaneye görüşülmesinin sebepleri, yer durumuna göre müsait ve hazineye en az külfet getirecek olanı bulabilmektir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında heyet mevcudunun artmasıyla birlikte en uygun fiyatı veren işletme sahibiyle, maliyeti daha da azaltmak için pazarlık da yapılırdı.¹¹² Nihai kararı verenin Saray Harp Şûrası olduğu, 1662'de Temeşvar Valisi Ali Paşa tarafından gönderilen Kapıcıbaşı Abdurrahman Ağa'nın Viyana'ya, o sırada Saray Harp Şûrası başkan yardımcısı ve şehir muhafız komutanı olan Annibale Gonzaga'ya¹¹³ danışılarak yerleştirilmiş olması gibi örneklerden anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Son kertede ihtiyaca göre bir veya birden fazla misafirhaneye anlaşılıp bir sözleşme (*Contract*) düzenlenirdi.¹¹⁵

Leopoldstadt'ın Osmanlı kaynaklarındaki bilinen ilk tasviri, Vasvár barışı çerçevesinde iki devlet arasındaki dostluğun takviyesi ve hediye takdimi amacıyla 1665 yılında Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa'nın heyetinde yer alan ve protokolde bulunan Evliya Çelebi tarafından yapıldı:

“[...] İki Tuna mâbeyninde bir cezîre-i tavilde üç bin aded bağ u bağçeli serâpâ kârgîr âlî ve tahta ve kiremit örtülü ikişer ve üçer kat vâsî sarây-ı azîmler cümle elçi paşaları ve Budin tarafından gelen elçileri bunda kondururlar, Tuna kenârında karşı Beç'e nâzır ma'mûr hânelerdir ve altları cümle anbar ve mahzenlerdir. Ve tersâhâne iskelesi ve gemiler yapılacak yerler cümle bu varoşdadır ... cümle varoşdan mu'azzam mezkûr şehir-i Peşpehil'dir. Andan sonra bizim oturduğumuz Elçi Paşa varoşu ma'mûr ve müzeyyendir [...]”¹¹⁶

Yabancı isimlerin Osmanlı belgelerinde birden fazla varyasyonla yer bulmasına dair sayısız örnekten biri Leopoldstadt kelimesidir. İbrahim Paşa Sefaretnâmesi'nde “Lebolştok”¹¹⁷ ve Ahmed Resmî Efendi Sefaretnâmesi'nde “Lobdoş”¹¹⁸ şeklinde yazılıyken Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde “Süveyde”¹¹⁹ diye tabir olunur.

112 Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 161.

113 (Çevrimiçi) https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Annibale_Franz_Maria_Gonzaga, 31.01.2019.

114 OeStA, FHKA, *Reichsakten*, Fz. 306.14, vr. 336.

115 1740'da Cânîbî Ali Paşa'nın ağırlanmasına dair sözleşme için bkz, OeStA, FHKA, Kontrakte und Reverse, C-1373.

116 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 99.

117 Kraelitz-Greifendorst, “Bericht über den Zug”, s. 45.

118 *Ahmed Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnâmeleri*, haz. Bedriye Atsız, (İstanbul: Tercüman, 1980), s. 20.

119 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 99.

Bâbîâlî tarafından Viyana'ya gönderilen ve maiyetleri sayıca az olan elçilikler Leopoldstadt'ın sayısı on ikiyi bulan çeşitli meskenlerinde konaklamıştı. Bu cümleden, Nisan 1711'de Seyfullah Ağa, Mayıs 1715'te Müteferrika İbrahim Ağa “*Leixingerisches Haus*”,¹²⁰ Mayıs 1748'de Mustafa Hattî Efendi ve Nisan 1755'te Hacı Halil Efendi “*Graf Oettingisches Haus*”¹²¹ örnekleri verilebilir. Bununla birlikte 1634 ilâ 1774 yılları arasında muvakkat ikametlerini gerçekleştirmiş olan elçilik heyetlerini¹²² en sık ağırlayan yer “*Zum Goldenen Lamm*”¹²³ olmuştur.

Burası *Tabor* ve *Prater* caddelerinin başında yer alan ve geçmişte 1430'a kadar takip edilebilen, ortasında geniş avlusu bulunan iki katlı büyük bir binaydı.¹²⁴

120 Obere Donaustraße 87'de bulunan, bir ambara ve büyük bir mutfağa sahip 11 odalı bu bina, 22 kişiden oluşan 1715'teki heyet için yeterli ölçüde geniş bulunmuş ve haftalık 80 Guldenlik bir bedelle kiralanmıştır, bkz. Karl Teply, “Karl Eugen Leopoldstätter alias Mehmed Effendi — ein hofbefreiter Kaffeisieder im Wien Kaiser Karls VI.”, *Wiener Geschichtsblätter*, 27 (1972), s. 377 dipnot 13. Seyfullah Ağa Sefaretnâmesi'nde bu yapı için “[...] bir âli saray konak ta'yin olunmuş [...]” ifadesi kullanılır (Kemal Beydilli ve İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs: Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *TTK Belgeler*, XXII/26 (2002), s. 7, 21 dipnot 110).

121 *Wienerisches Diarium*, Extra-Blatt zu Num. 41, 22.05.1748. “Eggerischer Garten” ve “Haus Öttingen und Garten” olarak da anılan büyük bir bahçe içerisinde yer alan bu bina 1789'da “Grassalkovicşpalais” adını alacak bir saraya dönüştürülmüştür, bkz. (Çevrimiçi) <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Grassalkovicşpalais>, 26.01.2019. Mustafa Hattî Efendi Sefaretnâmesi'nin neşrinde, bu binanın “*Graf Detting Sarayı*” olduğu bilgisi verilmiştir (Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi*, s. 29 dipnot 149). Hâlbuki bu isimde bir yapı bulunmamaktadır. Bu durumun, *Wienerisches Diarium*'da yer alan bilginin yanlış okunmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

122 Tarih aralığı 1635-1774 olarak da verilmektedir, bkz. Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 164. Bu elçilerin tamamı büyükelçi değildir. Sözelimi Ahmed Resmî Efendi (şıkk-ı sâni defterdarlığı pâyesiyile) ve Süleyman Bey (başmuhasebe pâyesiyile) “fevkâlâde” elçiler olup (Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Resmî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1989, II, 121; Mehmed Süreyya, “*Sicill-i Osmanî*”, c. 5, s. 1531-1532; *Wienerisches Diarium*, Supplement zu Num. 30, 15.04.1758) Mustafa Efendi ise defterdâr-ı şıkk-ı sâni pâyesiyile özel elçidir (Mesut Aydınar, “Mustafa Efendi, Tavukçubaşı Damadı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2016, EK-II, 326-328). Süleyman Bey Avusturya arşivindeki Saray Harp Şûrası protokolünde de “*ausserordentlich*” (fevkâlâde) ve “*in eigenschaft eines zweiten Defterdars*” (şıkk-ı sâni defterdarı vasfında) diye geçer (OeStA, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Protokollen 1028, 58/5).

123 “Altın Kuzuya” şeklinde tercüme edilebilen bu yapı XVI. yüzyıl belgelerinde *Zum gulden Lämpl* ismiyle anılır.

124 Yapı, günümüze ulaşmamıştır. 1770'te büyük bir yangın atlatmış, 1872'de büyütülerek otel vasfını sürdürmüş ve 1888'de Hotel Continental ismini almıştır. II. Dünya Savaşı

(Ek VI). Osmanlı kaynaklarında bu yapı, konak ve saray şeklinde tabir olunur.¹²⁵ Zemin katında 122-145 atı barındırabilecek ahırlar, kilerler, hizmetçiler için yatakhaneler, odalar ve büyük bir nöbetçi odası mevcuttu (Ek IV). Üst katta ise büyük bir sofa ve resmî kabul odası, kemerli bir salon ve hizmetliler için bölümlerle heyetin protokolünde yer alan ricâl ve elçi için yatak, oturma ve çalışma odaları bulunur, üst kata zeminde bulunan iki ayrı yerden çıkılabilirdi (Ek V).

Osmanlı sefaretlerinin Leopoldstadt'ın bu en konforlu misafirhanesinde konaklaması kesinleşip geliş tarihi belli olduktan sonra burası, dönemin işletmecisi tarafından Türk misafirlerinin beğeni ve zevklerine göre, bilhassa halı ve minderlerle döşenirdi.¹²⁶ Geliş günüyse ikram edilmek üzere içme suyu ve atıştırma içecekleri hazırlanırdı. İkametgâhı *Zum Goldenen Lamm* olan Osmanlı elçilik heyetlerini kronolojik olarak şu şekilde sıralamak mümkündür:¹²⁷

Viyana'ya Geliş Tarihi	Elçi	Heyet Mevcudu
1634 (6 Mart) ¹²⁸	Rıdvan Ağa	±100 ¹²⁹

sirasında ağır hasar gördüğünden restore edilememiştir. Şimdi yıkılan binanın yerinde –güneyindeki parsellerle birlikte– bir sigorta şirketinin (*Uniqa Versicherung*) merkez binası bulunur. Ayrıntılı ve binanın sahiplerine ilişkin bilgi için bkz. Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 153-158.

125 *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 93; Kraeitz-Greifenhorst, “Bericht über den Zug”, s. 40.

126 Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 166. Buna ilişkin en erken kayıt 1665 yılına ait olmakla birlikte uygulamanın 1774’de, Süleyman Bey’in elçiliği sırasında da sürdüğünü Viyana gazetesi haber verir (*Wienerisches Diarium*, Num. 47, 11.06.1774).

127 Hemen ifade edilmelidir ki bu liste ilk defa 1812 yılında (Bergenstamm, *Geschichte des unteren Werds*, s. 139-140) ve daha sonra geliştirilerek 1999’da tekrar oluşturulmuştur (Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 164). Fakat listenin son hâlinde bulunan bazı eksik ve hatalı bilginin listeden istifade edecek yeni çalışmalara intikal etmemesi amacıyla tashihiye lüzum görülmüştür.

128 OeStA, FHKA, *Reichsakten*, Fz. 278.38, vr. 185 ayrıca Fz. 302.63, vr.2. Sadece yıl bilgisi için bkz. Bergenstamm, *Geschichte des unteren Werds*, s. 139. Yıl mükerreren hatalı bir şekilde 1635 olarak da verilir, bkz. Meyer, *Theatrum Europaeum*, III (1670), s. 165; Albin Czerny, *Ein Tourist in Oesterreich während der Schwedenzeit* (Linz: Ebenhöch, 1874), s. 29; Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 159, 164.

129 Geniş ölçekli bir taramaya rağmen Rıdvan Ağa'nın heyet mevcudunun tam sayısına rastlanılmamıştır. Ancak yaklaşık sayıyı vermek mümkündür, zira aynı sırada İstanbul'a gönderilen kayzerî büyükelçi Puchheim'in heyeti –kendi nihaî raporunda yer aldığı şekliyle– 100 kişiden müteşekkildir ve Osmanlı heyet mevcudu da buna yakın olmalıdır.

Viyana'ya Geliş Tarihi	Elçi	Heyet Mevcudu
1645 (31 Mayıs) ¹³⁰	Kapıcıbaşı Yusuf Ağa ¹³¹	120 ¹³²
1650 (10 Kasım) ¹³³	Hasan Paşa ¹³⁴	144 ¹³⁵
1659 (21 Şubat) ¹³⁶	Müteferrika Mehmed Ağa ¹³⁷	30 ¹³⁸
1665 (8 Haziran) ¹³⁹	Kara Mehmed Paşa	299 ¹⁴⁰
1700 (30 Ocak) ¹⁴¹	İbrahim Paşa	571 ¹⁴²

Raporda ilginç bir şekilde kendi heyet mevcudu için “*ungefähr*” (yaklaşık olarak) ifadesi kullanılırken Rıdvan Ağa'nın heyet mevcudu içinse “*etliche*” (çok sayıda) tanımlaması yapılır, sayı verilmez (OeStA, HHStA, *StAbt*, Türki I 113, vr. 71).

130 OeStA, FHKA, *Reichsakt*, Fz. 280.20, vr. 9; Meyer, *Theatrum Europaeum*, V (1651), s. 1734. Sadece yıl bilgisi için bkz. Rudolf Neck [u.a.] (Hg.), *Österreich und die Osmanen. Gemeinsame Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek und des Österreichischen Staatsarchivs*, (Wien: Österreichische Staatsdruckerei, 1983), Kat. Nr. 134, s. 91. Katalogta dikkati çeken husus, elçilik heyetinin *Zum Goldenen Lamm*'da kaldıkları sonucunun, yüksek masrafları sebebiyle çıkarılabileceğinin ifade edilmesidir. Hâlbuki böylesi bir varsayım lüzum bırakmayacak şekilde konutun ismi zikredilir, bkz. OeStA, FHKA, *Reichsakt*, Fz. 304.2, vr. 125.

131 Belgelerde elçinin ismi değişik şekillerde yazılmıştır: “Joseph Ağa” (OeStA, FHKA, *Reichsakt*, Fz. 304.2, vr. 123), “Vsüff Bassa” (Fz. 304.2, vr. 112/1) ve Osmanlıca “Yüsuf Ağa” (Fz. 304.2, vr. 80).

132 OeStA, FHKA, *Reichsakt*, Fz. 304.2, vr. 75.

133 Bergenstamm, *Geschichte des unteren Werds*, s. 139.

134 Meienberger, *Johann Rudolf Schmid*, s. 122.

135 OeStA, FHKA, *Reichsakt*, Fz. 307.6, vr. 8.

136 Kisch, *Die alten Strassen und Plätze*, s. 64 dipnot 2.

137 OeStA, HHStA, *ÄZA* 6-23, vr. 2; *Österreich und die Osmanen*, Kat. Nr. 138, s. 93.

138 Martin Meyer, *Diarium Europaeum Insertis quibusdam, maxime verò Germano-Gallo-Hispano-Anglo Polono Sueco-Dano-Belgo-Turcicis Actis Publici*, II (Franckfurt am Mäyn: in Verlegung Wilhem Serins, 1659), s. 155.

139 Hammer, *GOR*, III, s. 578.

140 *Österreich und die Osmanen*, Kat. Nr. 158, s. 106. Aynı yerde, sefaretin bir kısmının 1645 ve 1650 yıllarında olduğu gibi “*Zum Blauen Igel*” isimli meskene yerleştirildiği bilgisi yer alır.

141 Bergenstamm, *Geschichte des unteren Werds*, s. 140.

142 Murat Uluskan, “Bir Osmanlı Elçisinin Yolculuk Hazırlığı: İbrahim Paşa'nın 1699 Avusturya Elçiliği”, *Türklük Araştırmaları*, 20 (2008), s. 255. İbrahim Paşa'nın elçilik

Viyana'ya Geliş Tarihi	Elçi	Heyet Mevcudu
1704 (28 Mayıs) ¹⁴³	Mîr-i alem İbrahim Efendi	30 ¹⁴⁴
1719 (14 Ağustos)	Silâhdar İbrahim Paşa	763 ¹⁴⁵
1726 (24 Haziran) ¹⁴⁶	Kazgancızâde Ömer Ağa	+100 ¹⁴⁷
1731 (26 Mayıs) ¹⁴⁸	Tavukçubaşı Damadı Mustafa Efendi	62 ¹⁴⁹
1740 (4 Ağustos) ¹⁵⁰	Cânibi Ali Paşa	922
1755 (12 Nisan) ¹⁵¹	Hacı Halil Efendi	53 ¹⁵²
1758 (13 Mart) ¹⁵³	Ahmed Resmî Efendi	61 ¹⁵⁴
1774 (10 Haziran) ¹⁵⁵	Kabakulak Yeğeni Süleyman Bey	69 ¹⁵⁶

heyetine dair Avusturya kaynakları 520 ve 659 gibi farklı sayılar vermektedir, krş. Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 162; Teply “Türkische Gesandtschaften”, s. 19.

143 OeStA, HHStA, *ÄZA* 50, vr. 20-38, vr. 170.

144 Meyer, *Theatrum Europaeum*, XVII (1718), s. 74.

145 763 veya 873, bkz. Petritsch, “Türken in der Wiener”, s. 111.

146 Elçilik heyeti bu tarihte saray tercümanı Leopold von Talman tarafından Viyana'da St. Marx'ta karşılanmış ve Zum Goldenen Lamm'a götürülmüştür, bkz. Wolfgang Klesl, “Leopold von Talman: ein österreichischer Diplomat des Spätbarocks” (doktora tezi), Universität Wien, 1967, s. 22.

147 Heidrun Wurm, “Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulates in Wien (1726–1732). Eine Relation Heinrich von Penklers aus dem Jahr 1761”, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, 42 (1992), s. 168.

148 OeStA, HHStA, *ÄZA* 35, vr. 8.

149 Aydın, “Mustafa Efendi”, s. 326.

150 *Wienerisches Diarium*, Num. 63, 06.08.1740.

151 OeStA, HHStA, *ÄZA* 50, vr. 8; Wilhelm Kisch, *Die alten Strassen und Plätze von Wien's Vorstädten und ihre historisch interessanten Häuser*, c. I, (Wien: Verlag v. Oskar Frank's Nachfolger, 1888), s. 64 dipnot 2.

152 *Wienerisches Diarium*, Num. 32, 19.04.1755.

153 OeStA, HHStA, *ÄZA* 51, vr. 5. Sadece yıl bilgisi için bkz. *Wienerisches Diarium*, Supplement zu Num. 30, 15.04.1758; Bergenstamm, *Geschichte des unteren Werds*, s. 139.

154 OeStA, HHStA, *StAbr*, Türkiye II 34, vr. 36-41. Elçiye ilişkin monografik bir çalışmada heyet mevcudunun sayısı tam verilmez: “[...] Ahmed Resmi appears to have been accompanied by more than sixty people.” bkz. Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783*, (Leiden: E. J. Brill, 1995), s. 47.

155 OeStA, HHStA, *ÄZA* 88, vr. 1; *Wienerisches Diarium*, Num. 47, 11.06.1774.

156 OeStA, HHStA, *ÄZA* 88, vr. 87.

V. Viyana'da Geçen Zaman

XVII. yüzyıla kadar diplomatik görevlerinin ifasının ardından şehirden kısa bir zamanda ayrılıp memlekete mümkün olduğunca hızlı dönen Osmanlı elçilik heyetlerinin yerini artık Viyana'da aylarca kalan¹⁵⁷ kalabalık elçiliklerin alması, evvelde rastlanılmayan yeni hadise ve hikâyelerin yaşanmış olabileceği düşüncesini akla getirir. Orta Avrupa'nın çetin kış şartlarında eksi derecelerdeki soğuğa ve çoğu kez uzun haftalarca diz boyu yüksekliğini muhafaza eden kara, yazın ise yaylalarına çıkıp serinlemek imkânı bulunmayan rakımı 170 m. olan bir düzlükte sıcağa maruz kalmanın dahi Osmanlılar üzerindeki etkisi merak edilebilir. Bundan başka sosyal ve kültürel tarih araştırmalarına zemin hazırlayabilecek daha nice sorunun sorulabileceğini tahmin etmek işten bile değildir. Ne var ki Viyana'ya gelen Osmanlı müellifleri arasında Evliya Çelebi dışında gördüklerini okuyucusunda canlandırmayı çok iyi sağlayan, sosyal yönü kuvvetli, meraklı, nüktedan ve renkli bir şahsiyetin bulunmayışı, bu soruların cevabının bulunmasını ve bunlardan hareketle Osmanlı elçilik heyetlerinin Viyana'da geçirdikleri zamanlarını ortaya koyacak bir metin kompozisyonu inşasını güçleştirir.

Günümüze ulaşmış görece az sayıdaki sefaretnâmeler ve takrirlerse –yazılma sebepleri itibariyle beklenileceği üzere– mezkûr zamana ilişkin ekseriya coğrafi, askerî,¹⁵⁸ idarî ve siyasî içeriğe sahiptir. Sefaretnâmelerde güzergâh, konaklanan menziller, varılan yerleşim birimleri ve buralardaki halkın tanıtılmasına dair bilgiler bulunabilse de¹⁵⁹ bu metinler, Osmanlıların Viyana'daki sosyal, hele gündelik hayatlarına dair malumat bakımından fakirdir. Ayrıca günlük tutmanın ve hatırat yazmanın da bir Osmanlı alışkanlığı olmaması, araştırmalar önündeki bir diğer müşküldür. Bu durum, araştırmacıları ister istemez yabancı kaynaklar temelli bir metin inşasına icbar eder. Meselâ elçiler ve yakınındakiler için tabii ama Avrupalılar için şâyân-ı dikkat olan bir husus, hicrî takvimi kullanan Osmanlıların takvimce belirli dinî hayatı kararlılıkla yaşamasıydı. Ramazan'da oruçluymken –en ufak bir şey dahi!– yiyip içmemeleri, bayramlarda umuma ikramlarda bulunmaları ve çok renkli kutlamalar tertiplemeleri (Ek VII) hem yazılı hem sözlü medyada yankı buluyordu. Osmanlılar namaz ibadetini yerine getirirken de rahat bir tavır

157 1645'te 119, 1650'de 161, 1665'de 279, 1700'de 273, 1719'da 269 gün (Perger ve Petritsch, "Der Gasthof", s. 162).

158 Kara Mehmed Paşa'nın elçilik takririnde Beç Kalesi'nin tabya ve hendeklerinin ölçüldüğü anlatılırken, bunlara dair mesafe ve adet bilgileri verilir (Yücel, "Cevâhîrüt-Tevârih", s. 301-305).

159 Beydilli, "Sefâretnâme", s. 289.

takınıyorlardı. Süleyman Bey'in ve heyetinden küçük bir maiyetin 17 Temmuz 1774 Pazar akşamı katıldıkları bir tiyatro temsili sırasında kendilerine ayrılmış olan locada sefaret imamıyla birlikte alenen (*öffentlich*) namaz kıldığı, Viyana gazetesinden (*Wienerisches Diarium*) şaşılasi (*sonderbar*) haber olarak okunabilmektedir.¹⁶⁰ Benzeri bir şaşkınlığın Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in elçiliği sırasında Paris'te de yaşandığını görmek mümkündür. Mehmed Çelebi ve heyeti, alenen yere serdikleri kilimlerde namaz kılmış ve tesbihlerini genellikle ellerinde bulundurmuştu.¹⁶¹

Görüldüğü kadarıyla Osmanlı elçilerinin genellikle Viyana'daki ilk ikinci veya üçüncü haftasında gerçekleştirdikleri –ve dönmeden önce tekrarlayacakları– resmî ziyaretlerden sonra, diplomatik programları yoğun sayılmazdı. Resmî sebepler dışında ikametgâhlarından pek ayrılmadıkları söylenebilir. Bununla birlikte rutin ve kapalı bir hayattan sıkılarak buldukları *kızıl elmada* gezintiye çıktıkları da söz konusuydu. Şehir merkezinde dolaştıkları, alışveriş yaptıkları ve bu sırada saray tercümanı aracılığıyla pazarlık da edildiği bilinmektedir. Ancak özellikle iki yer, Batılıların ilgisini çektiğinden daha fazla, incelikli bir bahçe kültürüne sahip Osmanlıların ilgisini çekti: geniş alana yayılmış botanik zenginliğe sahip varoşların saray bahçeleri ve doğa.¹⁶² Kara Mehmed Paşa'nın elçiliği sırasında elçilikten sorumlu saray tercümanı Franz von Mesgnien-Meninski'nin kaleme aldığı bir rapor, elçinin Ekim 1665'teki bir doğa gezisini detaylı bir şekilde anlatır.¹⁶³ Buna göre o sırada elçilikten sorumlu komiser olan Lorenz von Churelitz, elçiye meşhur Kahlenberg'e (Eski Beç)¹⁶⁴ gezmeye gidilebileceği teklifinde bulunmuştu. Türlü aksiliklere rağmen sonunda Kahlenberg'e varılsa da, 423 metredeki zirveye çıkılması yine Churelitz tarafından –Meninski'den sonra kaleme aldığı kendi raporuna göre– Türklerin coğrafyayı iyi tanınmasına imkân tanımamak için engellenmişti.¹⁶⁵

Habsburg ricâli, şehirlerinde bulunan Osmanlı elçilerini zaman zaman çeşitli etkinlik ve eğlencelere davet ederek ihtişam ve kültürlerini göstermeyi amaçla-

160 *Wienerisches Diarium*, Num. 58, 20.07.1774.

161 Işıksel, "Yirmisekiz Çelebi Mehmed", s. 103.

162 Teply, "Türkische Gesandtschaften", s. 23-24.

163 "Relazione di ciò che é passato circa l'ambasciata solenne turchesca nell'anno 1665 e 1666" isimli bu rapor Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi'nde yazma nüsha hâlinde bulunmaktadır (Markus Köhbach, "Der Reflex einer Wiener Lokalsage bei Evliya Çelebi?" *Osmanlı Araştırmaları*, XI (1991), s. 230 dipnot 5).

164 Bilindiği üzere Kahlenberg, II. Viyana kuşatması sırasında bozgunun yaşandığı yerdir (12 Eylül 1683).

165 Köhbach, "Der Reflex einer Wiener Lokalsage", s. 230-231.

mışlardı. Belki burada da mütekalibiyeti sağlama gayretinden bahsedilebilir. Zira bilindiği üzere İstanbul'a gelen Habsburg fevkalâde elçileri, sadrazam başta olmak üzere devlet ricâlî tarafından Haliç ve Boğaz'da bulunan çeşitli saray, kasır veya yalıya davet edilir, onlara ziyafet verilir¹⁶⁶ ve bu davetler, Habsburgların ilgi ve beğenilerini ortaya koyan elçilik raporlarında ayrıntılı bir tasvirle yer bulurdu.¹⁶⁷ Viyana'da da büyükelçilerin, kayzerin ve validesinin saray bahçelerinde tertiplendiği ziyafetlere katılmaları, *opera ve komediye ta'bir olunur hayâl-hânelere*¹⁶⁸ gitmeleri söz konusu olmuştu.¹⁶⁹ Ayrıca kızak kaymaya, ava, maskeli balolara, karnavallara, müzikallere, bale ve havaî fişek gösterilerine katıldıkları bilinmektedir.¹⁷⁰

XVIII. yüzyıla geldiğinde Avrupa'da Osmanlılara yönelik ilgi, geçmiş yüzyıllara kıyasla önemli bir değişime uğramıştı. Artık yazarlar Osmanlı tarihine dair analizlerde bulunmak, Osmanlı idarî yapısını ve toplumunu ele almaktan uzaklaşmıştı.¹⁷¹ Zaten bu tür anlatıların alıcısını bulmak da pek mümkün olmazdı. Zira bilindiği üzere Osmanlıların giyim kuşamı, yeme içmeleri, renkleri hatta müzikleri, hareketli biçimde barok çağını yaşayan Avrupa'da ilham kaynağı olacak ve Türk modasını başlatacaktı. Memleketlerine gelen yüzlerce kişiden oluşan bu "egzotik" misafirler, kayzerden başlamak üzere çevresindeki asiller ve kentsoylulardan şehir halkının en alt zümresine kadar geniş bir kitlenin büyük ilgisini uyandırır. Hele mezkûr modanın ikonları kendi memleketlerine geldiğinde, onlarla tanışma fırsatını değerlendirmek isteyenler çoktu. Ayrıca konukların mutlaka diplomat vasfını taşıması gerekmezdi. Denilebilir ki bin bir gece masalları, or-

166 Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı", s. 225.

167 Bir örnek için bkz. Gerard Cornelius von den Driesch, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Großbotschaft nach Constantinopel, welche auf allergnädigsten Befehl Sr. Röm. Kayserlichen und Catholischen Majestät Carl des Sechsten [...]*, (Nürnberg: Peter Conrad Monath, 1723), çeşitli yerleri.

168 Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'î'î-Tevârih*, c. II/A, haz. Münir Aktepe, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978), s. 22.

169 Hangi eserleri izledikleri, *Wienerisches Diarium*'dan takip edilebilmektedir. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Suna Suner, "Of Messengers, Messages and Memoirs: Opera and the Eighteenth-Century Ottoman Envoys and Their Sefâretnâmes", *Ottoman Empire and European Theatre*, vol. II: *The Time of Joseph Haydn: From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r. 1730-1839)*, eds. Michael Hüttler, Hans Ernst Weidinger, (Wien: Hollitzer Wissenschaftsverlag, 2014), s. 83-143.

170 Teplý, "Türkische Gesandtschaften", s. 25.

171 Çırakman, *From the "terror of the world"*, s. 106.

yantalist roman ve seyahatnamelerle beslenmiş romantik Doğu kültürü imajı Osmanlı temsilcilerinde vücut buluyordu. Türk modasından çok öncesinde de elçilerin Viyana'da akredite edilmiş yabancı misafirleri kabul ettikleri bilinmekle beraber bilhassa XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı elçileriyle vicâhen görüşmeyi –elçilerin vardığı daha ilk günlerden beri– arzulayan kadınlı erkekli bir zümrenin âdeta sırada beklediği söylenebilir.¹⁷²

1719 Ağustos'unda İbrahim Paşa henüz Viyana önlerinde bulunup şehre girmemişken huzura kabul edilen Prusyalı maceraperest Baron von Pöllnitz, büyükelçiyle görüşmesine dair hatıralarını detaylı bir şekilde kaleme almıştı. Anlatılana göre Tübingyalı Alman soylu birkaç arkadaşıyla birlikte büyükelçinin çadırının önünde oldukça nazik bir şekilde ağırlandı, kendisine kahve ve şekerlemeler ikram edildi ve biraz sohbetten sonra eğer isterse kampı dolaşabileceği teklif edildi. Nazik teklifi kabul eden barona bir rehber verildi ve baron iki bin kişiyi barındırabilecek kadar büyük kampın çadırları arasında dolaştıktan sonra arkadaşlarıyla birlikte oradan ayrıldı.¹⁷³ Avrupa'daki Türk modasının zirve yapacağı XVIII. yüzyılın ortalarında Büyük Friedrich'in (1740-1786) sarayında ömrünün son zamanlarını geçiren von Pöllnitz'in, İbrahim Paşa'nın Viyana şehrine 763 kişilik heyetiyle mutantan girişinin görgü şahidi olarak da anlatacak çok şeyi olmuştu.

Bambaşka bir kültür ve din coğrafyasındaki farklılıklara dair merak oluşmasının her hâlde her millet için geçerli olması gibi, “Kâfirlerin cenneti” olan dünyanın cazibesi ve eğlencesi, bu Hıristiyan diyarda hiç olmadığı kadar uzun müddet kalan kalabalık Osmanlı elçilik heyetlerindeki görevlilerin de –hiç değilse bir kısmının– iştahını kabartmış olabilir. Memleketlerinden ve ailelerinden yüzlerce kilometre uzakta, türlü zahmetlere katlanan seferîlerde baş gösterebilecek bu iştahın kontrol altında tutulması için, zaman zaman gerekli tedbirlerin alındığının varsayılması da doğru olacaktır. Ne de olsa sultan, devlet ve İslâm temsil edilmekteydi.

Ancak kontrolün her zaman sağlanamadığı ve düzeni sürdüren ölçülerin gerektiğinde sert önlemlerle hatırlatılması gerektiği, insan unsuru hesaba katıldığında tabîî olarak varsayılabilir. Çağdaş Felemenk hukukçu Cornelius van

172 Perger ve Petritsch, “Der Gasthof”, s. 168.

173 Ayrıntılar için bkz. Karl Ludwig von Pöllnitz, *The Memoirs of Charles-Lewis, Baron de Pollnitz: Being the Observations He Made [...]*, vol. IV, (London: Daniel Browne and John Brindley, 1745), s. 61-66.

Bynkershoek'e bakılırsa, bunu gösteren bir örnek 1700 yılında 520 kişiden müteşekkil bir heyetle Viyana'da bulunmuş olan İbrahim Paşa'nın elçiliği sırasında yaşanmıştı. O sırada nüfusu 100.000'e ulaşmış olduğu tahmin edilen¹⁷⁴ ve dükkânları geç saate kadar açık kalan bu canlı Avrupa metropolü, elbette merak uyandırabilecek çok sayıda mekâna sahipti. Kendilerini bu meraka kaptıran kapı halkından birçok kişinin içki içip sarhoş olması, üstüne bir de asayiş bozup rezalet çıkarması büyükelçinin kulağına gitmişti. Neticede paşa, bu tatsız olayın sorumlularından birini ibret-i âlem için ikametgâhının önündeki bir ağaca astırıp, diğerlerine de ellişer sopa attırmıştı.¹⁷⁵ Belki suçu hafifletici sebepler de yok değildi. Zira büyükelçinin Pasarofça Antlaşması'nın tasdiknâmesini getiren adaşının elçiliği üzerine kaleme alınmış sefaretnâmede anlatılana göre, o sırada Nemçe topraklarında yapılan yolculuğun henüz ilk önemli durağı olan Belgrad'da “[...] *Tuna semtindeki evleri ve dükkânları bütün meyhâne etmişler* [...]”¹⁷⁶

Sonuç olarak, Avusturya Devlet Arşivlerinin Osmanlı elçilik heyetlerine dair sahip olduğu belgeler ve Habsburg merkez teşkilâtının ilgili kurumları üzerinde yapılan incelemeler ışığında Habsburgların Osmanlıları ağırlama sürecinde sefaretlerin Viyana'ya doğru gelişlerinden İstanbul'a dönüşlerine kadar geçerli olduğu görülen teâmül çerçevesinde iş bölümü ilkesiyle hareket edildiği, görev dağıtımında meslekî kariyerleri ve tecrübesi olan kıdemli kişilerin seçildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İstanbul'a gönderilmiş Habsburglu elçilerin Osmanlılar tarafından nasıl ağırlandıkları gibi birçok mesele dikkate alınmak suretiyle, Osmanlılarla diplomatik zeminin hemen her alanında müteakabiliyetin sağlanmaya çalışıldığı açıktır. Osmanlı diplomasi tarihine bakıldığında Devlet-i Aliyye çok sayıda elçiyle uzun yıllar Viyana'da temsil edildiğinden, buradaki tecrübenin tafsilatlı bir şekilde bilinmesi, bu tarihe dair bütüncül çıkarımlarda bulunmak için elzemdir. Her ne kadar Osmanlı kaynakları bu tecrübeyi etraflıca yansıtma noktasında yetersiz olsa da, Avusturya Devlet Arşivleri başta olmak üzere hayli ilginç bilgiler sunduğu görülen birçok çağdaş yabancı kaynak, resmin tamamını göstermeye yardımcı olacaktır.

174 Winkelbauer, *Österreichische Geschichte 1522-1699*, s. 21.

175 Cornelis van Bijnkershoek, *Traité du Juge competent des Ambassadeurs, tant pour le Civil, que pour le Criminel; Traduit du Latin par Jean Barbeyrac* (Den Haag, La Haye: Thomas Johnson, 1723), s. 243.

176 Kraeplitz-Greifenhorst, “Bericht über den Zug”, s. 26.

Öz ■ Budin'in 1541'de eyalet olarak Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte Osmanlılarla Avusturya Habsburgları birbiriyle komşu olmuş ve Zıttorok Antlaşması (1606) ile iki gücün arasındaki diplomatik trafik artmıştı. Geçmiş XV. yüzyılın sonlarına uzanan Osmanlı-Habsburg diplomatik tarihi üzerinde araştırmalar yapıldığında, başvurulması gereken ana kaynaklardan birisi Avusturya Devlet Arşivleridir. Arşivlerde siyasi önemi haiz belgelerin yanında Viyana'da misafir olarak bulunmuş ve sayıları XVII. ve XVIII. yüzyıllar arasında büyük artış göstermiş Osmanlı elçiliklerinin ağırlandırma sürecini aydınlatma vasfına sahip çok sayıda belge bulunur. Osmanlı-Habsburg askerî mücadelesini kesin olarak nihayete erdiren Zıttovi Antlaşması'na (1791) kadar Viyana'ya yaklaşık doksan Osmanlı elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu çalışmada, 1634-1774 yılları arasını kapsayan dönemde gönderilmiş elçiliklerin Habsburg kurumlarınca ne şekilde, nerede ağırlandıkları ve ağırlamadan kimlerin sorumlu olduğu soruları üzerinde durulmuştur. Bu makalede, şimdiye kadar ortaya konmuş veriler Avusturya Devlet Arşivlerinde bulunan belgelerin bir kısmını kullanmak suretiyle elde edilen yeni bulgularla birleştirilerek, Osmanlı elçilik heyetlerini merkeze alarak Osmanlı-Habsburg diplomasi tarihine dair bir inceleme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Habsburg, Osmanlı elçilik heyetleri, diplomasi, ikametgâh, idarî tarih, Viyana, XVII.-XVIII. yüzyıllar, Avusturya Devlet Arşivi.

Ek I: 1692'deki Tuna'yı, Viyana'yı ve varoşlarını gösteren haritadan bir kesit

Guillaume Sanson, *Plan de la Ville de Vienne et ses Environs*, Paris: Jaillot, 1692.

Ek II: Leopoldstadt'ı gösteren bir gravür (Haritanın en alt kısmının ortasında meşhur Schlagbrücke görünür)

Ignatiu Schachner, *Lustra Decem Coronæ Viennensis* [...], Wien: Ghelen, 1734, s. 9.

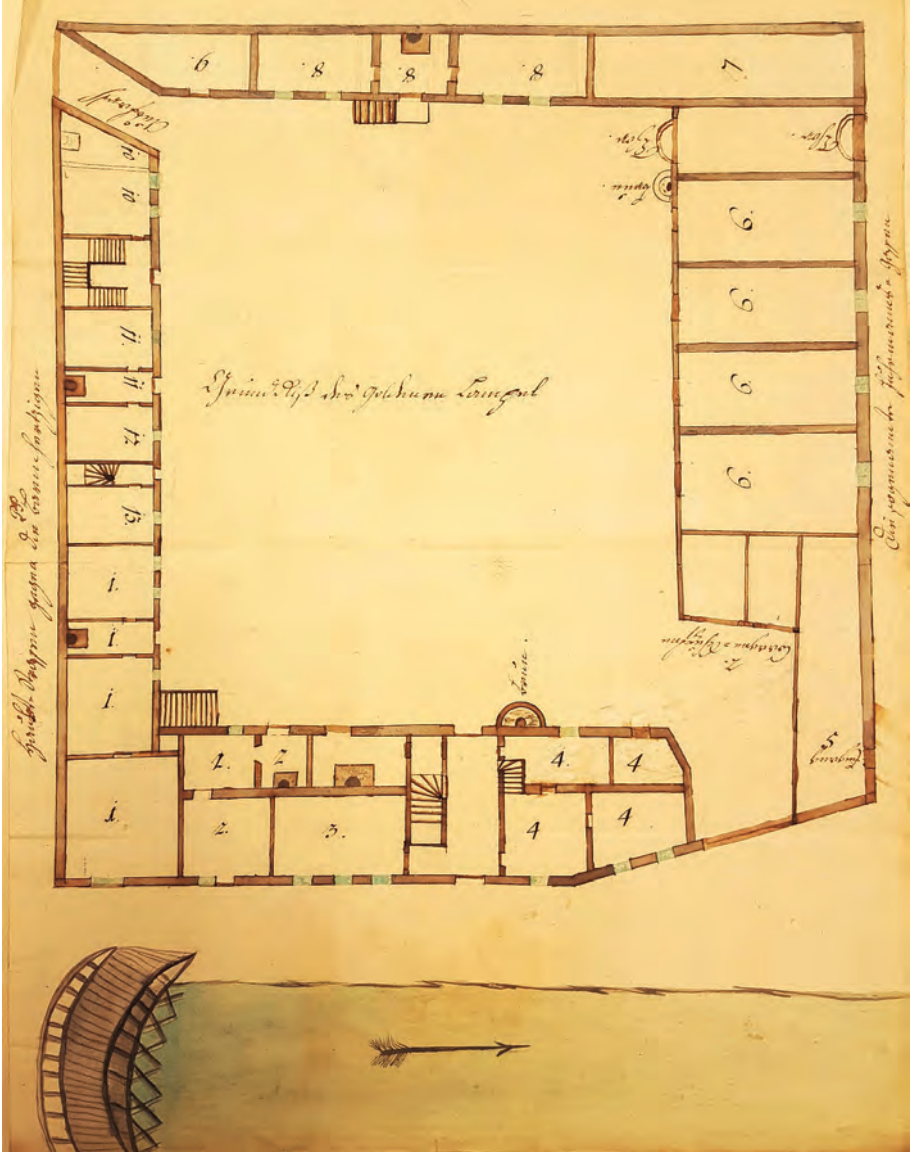
Ek III: Seyfullah Ağa'nın Prens Eugen tarafından resmikabulü

J. B. Fischer von Erlach, *Entwurf einer Historischen [...]*, Leipzig: F. von Erlach, 1725, Nr. V.

Ek IV: Zum Goldenen Lamm binasının 1758 yılına ait zemin katı planı

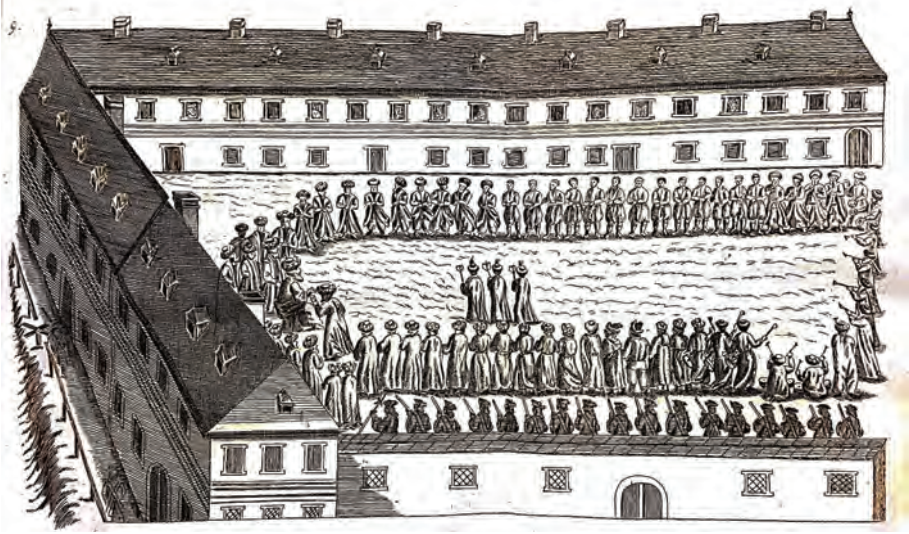
OeStA, FHKA SUS KS, Rb-221/2.

Ek VI: Zum Goldenen Lamm'da 1700'deki divân merasimini tasvir eden bir gravür
Schönwetter, *Gründ- und umständlicher [...]*, s. 59; Perger ve Petritsch, "Der Gasthof", s. 161.

Ek VII: Zum Goldenen Lamm'da Mart 1700'deki bayram eğlencesini tasvir eden bir gravür

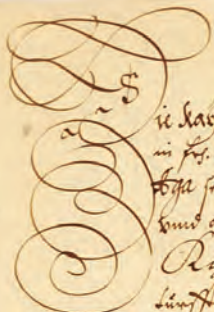

Schönwetter, *Gründ- und umständlicher [...]*, s. 77; Perger ve Petritsch, "Der Gasthof", s. 170.

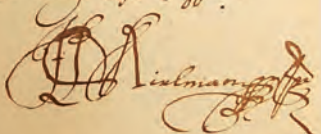

Ek VIII: Saray Harp Şûrası'ndan Maliye Dairesi'ne, Müteferrika Ahmed Ağa'nın komiser tarafından kötü muamele gördüğüne dair şikâyetini aktaran 8 Mayıs 1636 tarihli resmî yazı

OeStA, FHKA, Reichsakten, Fz. 303.5, vr. 1.

 Die kaiserliche Secret Hoffkammer Praesident und Rathe Sie mit
 in Jes. zuvernehmen, Es habe sich ein Junger alger Beyhaber Lürckische
 Hoff Junck ferner sonderlich dachmenen als in zo alger so viel beygekommen
 und amoch vndermanen pghulchlichen tractaments, in dem Jhro
 Regier Commissarius zuquondant nach sonder ainigen uat,
 lürcken gewarnt und empfangen nemmen wollen, hiehligen
 beygewant. In dem unu dem dieru beya in summebun
 und nun dem Vezier zu Offen sehr geliebten Lürck, vnderen
 In La mit solchem Disgesto und miderwillen algeriden vunder
 zu althogant vnderungtun und vnder dachmening und so
 viel ungenos anlaß und vnsatz haben vunder. In dem ungenos
 die ungen ungenen und vnderen sein wollen, und vnder
 vnderung so lhan beygekommen igunm mit dem gewönligen
 Commissario und vnderen vnderen ungenen beygekommen vnder
 In dem ungenen ungenen ungenen.

 x Consilio Bellio.
 8. May. 1636.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Österreichisches Staatsarchiv (OeStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA),

Reichsakten, Faszikel (Fz.) 277.38, vr. 278; 278.38, vr. 185-186; 280.20, vr. 9; 302.63, vr.2; 303.5, vr. 1; 303.29, vr. 8; 304.2 vr. 75, 80, 112/1, 123; Fz. 306.14, vr. 336; 307.6, vr. 8, 28.

Sammlungen und Selekte (SUS), Karten- und Plansammlung (KS), Rb-221/1, 2.

Kontrakte und Reverse, C-1373

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA),

Ältere Zeremonialakten (ÄZA) 6-22 vr. 29; ÄZA 6-23 vr. 2; ÄZA 20-38 vr. 170; ÄZA 35 vr. 8; ÄZA 50 vr. 8; ÄZA 51, vr. 5; ÄZA 88 vr. 1, 87.

Staatenabteilung (StAbt), Türkei I 113, vr. 71; Türkei II 34, vr. 36-41.

Zeremonialprotokolle 10 (1717-1719), vr. 367.

Kriegsarchiv,

Hofkriegsrat Protokolle 1028, 58/5.

Gazeteler

Wienerisches Diarium, Num. 1675, 19.08.1719; Num. 43, 30.05.1731; Num. 63, 06.08.1740; Extra-Blatt zu Num. 41, 22.05.1748; Supplement zu Num. 30, 15.04.1758; Num. 47, 11.06.1774; Num. 58, 20.07.1774.

Yayımlanmış eserler

Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, (haz.) Bedriye Atsız, İstanbul: Ter-cüman 1980.

Aksan, Virginia H.: *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783*, Leiden: E. J. Brill 1995.

Aydiner, Mesut: "Mustafa Efendi, Tavukçubaşı Damadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-II (2016), s. 326-328.

Balbous, Cécile: *Das Sprachknaben-Institut der Habsburgermonarchie in Konstantinopel*, Berlin: Frank & Timme 2014.

Bayerle, Gustav: *The Hungarian letters of Ali Pasha of Buda: 1604 – 1616*, Budapest: Akad 1991.

Bergensstamm, Alois Groppenberger von: *Geschichte des unteren Werds, oder der heutigen Leopoldstadt: aus Urkunden gezogen*, Wien: Kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerey 1812.

- Beydilli, Kemal; Erünsal, İsmail E.: “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs: Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *TTK Belgeler*, XXII/26 (2002), s. 1-183.
- Beydilli, Kemal: “Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, 30 (2007), s. 9-30.
- .....: “Sefâretnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI (2009), s. 289-294.
- Bijnkershoek, Cornelis van: *Traité du Juge competent des Ambassadeurs, tant pour le Civil, que pour le Criminel; Traduit du Latin par Jean Barbeyrac*, Den Haag: La Haye: Thomas Johnson 1723.
- Czerny, Albin: *Ein Tourist in Oesterreich während der Schwedenzeit. Aus den Papieren des Pater Reginald Möhner*, Linz: Ebenhöch 1874.
- Çırakman, Aslı: *From the “terror of the world” to the “sick man of Europe”: European images of Ottoman Empire and society from the sixteenth century to the nineteenth*, New York [et al.]: Peter Lang 2002.
- Dávid, Géza: “Budín”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI (1992), s. 344-348.
- Driesch, Gerard Cornelius von den: *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschafft nach Constantinopel, welche auf allergnädigsten Befehl Sr. Röm. Kayserlichen und Catholischen Majestät Carl des Sechsten [...]*, Nürnberg: Peter Conrad Monath 1723.
- Emecen, Feridun M.: “Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zitvatorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 29 (2007), s. 87-97.
- Ercan, Hüseyin Onur: *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporunun Türkçeye Çevirisi ve Otuz Yıl Savaşlarıyla İlişkisi (1629-1643)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 7. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2003.
- Eyice, Semavi: “Elçi Hanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24 (1970), s. 93-130.
- Fellner, Thomas: “Zur Geschichte der österreichischen Centralverwaltung (1493-1848) I. Bis zur Errichtung der österreichischen Hofkanzlei”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 8 (1887), s. 258-301.
- Fellner, Thomas ve Kretschmayr, Heinrich: *Die österreichische Zentralverwaltung, I. Abt.: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749)*, c. I, Wien: Adolf Holzhausen 1907.
- Fischer von Erlach, Johann Bernhard: *Entwurf einer Historischen Architectur in Abbildung unterschiedener berühmten Gebäude, des Alterthums und fremder Völcker [...]*, 4. Buch, Leipzig: Johann Bernhard Fischers von Erlachen 1725.
- Friedens Conditiones, wie dieselben zwischen dem Römischen vnd Türkischen Keyser, Rudolpho dieß Namens dem andern, vnd Hehomath Sultan dem ersten, Im Feldlager zwischen der*

- Thonaw vnnnd Sitwa in Hungern, abgehandelt vnnnd beschlossen*, (Prag: Johan Ottmari Jacobi, 1607 [Mit Bewilligung Nachgedruckt zu Nürnberg durch Christoff Lochner, 1607]).
- Gévay, Anton: *A' budai pasak*, Bécsben: Strauss Antal 1841.
- Gezer, Ömer: "1522'den 19. Yüzyıla Kadar Habsburg Mutlakiyetinin İnşası ve Militärgrenze", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, haz. Ramazan Acun, Serhat Küçük, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları 2017, s. 137-157.
- Gibs, Helga: *Leopoldstadt: kleine Welt am großen Strom*, Wien: Mohl 1997.
- Groß, Lothar: *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*, Wien: Selbstverlag des Haus-, Hof- u. Staatsarchivs 1933.
- Hammer, Joseph von: *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze, c. II: Die Staatsverwaltung*, Wien: Camesina 1815.
- .....: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-X, Pest: C. A. Hartleben's Verlage 1827-1835.
- Harrach, Ernst Albrecht von: *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598 - 1667). Band 5: Tagzettel 1644-1654*, hg. von Katrin Keller und Alessandro Catalano, Wien [u.a.]: Böhlau 2010.
- Işıksel, Güneş: "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Fransa'da: Güzergâh, toplumsal algı, diplomatik pratikler ve de "Lâle Devri"", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 21 (2018), s. 99-112.
- Jobst, Wolfgang: *Der Gesandtschaftsbericht des Zülfikâr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Wien: Universität Wien, 1980.
- Klesl, Wolfgang: *Leopold von Talman: ein österreichischer Diplomat des Spätbarocks*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Wien: Universität Wien, 1967.
- Kisch, Wilhelm: *Die alten Strassen und Plätze von Wien's Vorstädten und ihre historisch interessanten Häuser: ein Beitrag zur Culturgeschichte Wiens mit Rücksicht auf vaterländische Kunst, Architektur, Musik und Literatur*, I. Band, Wien: Verlag von Oskar Frank's Nachfolger 1888.
- Kołodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th - 18th century): an annotated edition of 'Ahdnames and other Documents*, Leiden [u.a.]: Brill 2000.
- Köhbach, Markus: "Çasar veya İmparator: Jitvatorok Antlaşması'ndan (1606) sonra Roma kayserleri'nin Osmanlılar tarafından telakkubu hakkında", çev. Yusuf A. Aydın, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37 (2002), s. 159-169.
- .....: "Der Reflex einer Wiener Lokalsage bei Evliya Çelebi?" *Osmanlı Araştırmaları*, XI (1991), s. 229-235.
- .....: "Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), s. 237-260.

- Körbl, Hansdieter: *Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident: eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I.*, Wien: Böhlau, München: Oldenbourg 2009.
- Kraelitz-Greifendorst, Friedrich von: "Bericht über den Zug des Groß-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahr 1719", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, 158/III (1908), s. 1-66.
- Kütükoğlu, Bekir: "Ahmed Resmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II (1989), s. 121-122.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2 (1989), s. 199-231.
- Meinenberger, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenborn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629-43: Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Bern: Herbert Lang/Frankfurt: Peter Lang 1973.
- Merian, Mattheus: *Theatrum Europaeum oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denkwürdiger Geschichten [...]*, 21 cilt, Franckfurt am Mäyn: in Verlegung Matth. Merian 1633-1738.
- Meyer, Martin: *Diarium Europaeum Insetis quibusdam, maximè verò Germano-Gallo-Hispano-Anglo Polono Sueco-Dano-Belgo-Turcicis Actis Publici*, 45 cilt, Franckfurt am Mäyn: in Verlegung Wilhem Serins 1659-1683.
- Müller, Klaus: *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648 - 1740)*, Bonn: Röhrscheid 1976.
- Neck, Rudolf [u.a.] (Hg.), *Österreich und die Osmanen. Gemeinsame Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek und. des Österreichischen Staatsarchivs. Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek, 31. Mai bis 30. Oktober 1983*, Wien: Österreichische Staatsdruckerei 1983.
- Ortaylı, İlber: "Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV (1997), s. 491-494.
- Pečar, Andreas: *Die Ökonomie der Ehre: der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711 - 1740)*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2003.
- Perger, Richard ve Petritsch, Ernst D.: "Der Gasthof "Zum Goldenen Lamm" in der Leopoldstadt und seine türkischen Gäste", *Studien zur Wiener Geschichte: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 55 (1999), s. 147-172.
- Petritsch, Ernst Dieter: "Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts", *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas*, hg. von Elisabeth Springer, Leopold Kammerhofer, Wien [u.a.]: Verl. für Geschichte u. Politik [u.a.] 1993, s.49-58.
- .....: "Türken in der Wiener Vorstadt: Osmanische Großbotschaften nach Wien im 18. Jahrhundert," *Die Türkenkriege des 18. Jahrhunderts: Wahrnehmen – Wissen – Erinnern*,

- hg. von Wolfgang Zimmermann, Josef Wolf, Regensburg: Schnell & Steiner, 2017, s. 101-128.
- .....: "Zeremoniell bei Empfängen habsburgischer Gesandtschaften in Konstantinopel", *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*, hg. von Ralph Kauz, Giorgio Rota, Jan Paul Niederkorn, Wien: Verl. der Österr. Akad. der Wiss. 2009, s. 301-322.
- Pöllnitz, Karl Ludwig von: *The Memoirs of Charles-Lewis, Baron de Pollnitz: Being the Observations He Made in His Late Travels from Prussia Thro' Germany, Italy, France, Flanders, Holland, England, &c* [...], vol. IV, London: Daniel Browne, John Brindley 1745.
- Reindl-Kiel, Hedda: "Symbolik, Selbstbild und Beschwichtigungsstrategien: Diplomatische Geschenke der Osmanen für den Wiener Hof (17.–18. Jahrhundert)", *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, hg. von Arno Strohmeyer, Norbert Spannenberger, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013, s. 265-282.
- Reiter, Clara: "Vermittler zwischen West und Ost: Hofdolmetscher am Habsburger Hof (1650-1800)", *Politische Kommunikation zwischen Imperien: der diplomatische Aktionsraum, Südost- und Osteuropa*, hg. von Gunda Barth-Scalmani, Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph, Christian Steppan, Innsbruck [u.a.]: StudienVerlag 2013, s. 257-273.
- .....: "... wo der Dollmetsch allzeit interpretirt". Das Hofdolmetscheramt am Wiener Hof: Vom Karrieresprungbrett zum Abstellgleis", *Lebende Sprachen* 58/1 (2013), s. 197-220.
- Rudolph, Harriet: "Yeniçağ'ın Başlangıcında İmparatorlukta Türk Elçileri - 1562'de İbrahim Bey'in Elçiliği Örneğinde İktidarın Sergilenmesi, Yabancıyla Karşılaşma Tecrübesi ve Hatırlama Kültürü", çev. Ayşe Kılıç, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 63 (2016), s. 127-155.
- Schönwetter, Johann Baptist: *Ausführliche Beschreibung des Empfangs und Einzugs, welchen der Türkische Groß-Botschafter Vizier Mückkerem, Rumeli Valesi Bajefile Taja-Sade, Ibrahim Bassa etc. in die Stadt Wien den 14. Augusti 1719 gehalten*, Wien: Schönwetter 1719.
- .....: *Gründ- und umständlicher Bericht von denen römisch-kayserlichen wie auch ottomannischen Groß-Bothschaftten: wodurch der Friede oder Stillstand zwischen dem allerdurchleuchtigst-großmächtigst- und unüberwindlichstem römischen Kayser Leopoldo Primo und dem Sultan Mustafa Han III. den 26. Januarii 1699* [...], Wien: Schönwetter 1702.
- Seitschek, Franz-Stefan: "Einige caeremonialpuncten bet(reffend)": *kommunizierende Gefäße: Zeremonialprotokoll und Wiener Diarium als Quelle für den Wiener Hof (18. Jh.)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Wien: Universität Wien, 2011.
- Strohmeyer, Arno: "Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20)", *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit: Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag*, hg. von Guido Braun, Arno Strohmeyer, Münster: Aschendorff 2013, s. 413-438.

- Suner, Suna: “Of Messengers, Messages and Memoirs: Opera and the Eighteenth-Century Ottoman Envoys and Their Sefâretnâmes”, *Ottoman Empire and European Theatre*, vol. II: *The Time of Joseph Haydn: From Sultan Mahmud I to Mahmud II (c. 1730-1839)*, eds. Michael Hüttler, Hans Ernst Weidinger, Wien: Hollitzer Wissenschaftsverlag 2014, s. 83-143.
- Suttner, Gustav Freiherr von: *Daniel Ritter von Moser. Georg von Gurtner. Beitrag zur Geschichte Wiens im XVII. Jh.*, Wien: Gerold 1894.
- Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, (eski yazıdan aktaran) Seyit Ali Kahraman, cilt 1-6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.
- Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi: *Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'î-Tevârih*, haz. Münir Aktepe, c. II./A, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1978.
- Teply, Karl: *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628*, Wien: A. Schendl 1976.
- .....: “Karl Eugen Leopoldstätter alias Mehmed Effendi — ein hofbefreiter Kaffeesieder im Wien Kaiser Karls VI.”, *Wiener Geschichtsblätter*, III/ 27 (1972), s. 374-384.
- .....: “Nemçe İmparatorlarının İstanbul'a Yolladığı Elçi Heyetleri ve Bunların Kültür Tarihi Bakımından Önemli Tarafları”, çev. Bekir Sıtkı Baykal, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları*, XII (1969), s. 244-263.
- .....: “Türkische Gesandtschaften nach Wien (1488-1792)”, *Österreich in Geschichte und Literatur*, XX (1976), s. 14-32.
- Uluskan, Murat: “Bir Osmanlı Elçisinin Yolculuk Hazırlığı: İbrahim Paşa'nın 1699 Avusturya Elçiliği”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20 (2008), s. 251-275.
- Veltzé, Alois: “Die Wiener Stadtguardia (1531-1741)”, *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien*, 36/37 (1902), s. 1-297.
- Winkelbauer, Thomas [u.a.] (Hg.): *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, c. I, *Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*, Wien: Böhlau 2019.
- .....: *Österreichische Geschichte 1522-1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter*, Herwig Wolfram (Hg.), c. I, Wien: Carl Ueberreuter 2003.
- Wurm, Heidrun: “Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulates in Wien (1726–1732). Eine Relation Heinrich von Penklers aus dem Jahr 1761”, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, 42 (1992), s. 152-176.
- Yeşil, Fatih: *Aydınlanma Çağında bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2011.
- Yücel, Abubekir Sıddık: *Mühürdar Hasan Ağâ'nın Cevâhirü't-Tevârihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1996.

Yerel Reform – Horizontal Modernleşme: Erken Tanzimat Osmanlı Selanik’inde Karantina Uygulaması

Gülay Tulasoğlu*

Local Reforms - Horizontal Modernization: Quarantine in the Early Tanzimat Ottoman Salonica

Abstract ■ By taking the the example of the implementation of quarantine in Mahmud II’s Salonica, this paper aims to demonstrate that the genesis of Ottoman modernization of the Early *Tanzimat* period was horizontal. So far, the modernization of the Ottoman Empire has been seen as the endings of Ottoman State’s modernization policy. Consequently, there is no lack of carefully carried out and comprehensive research literature. However, this doesn’t alter the notion that the Ottoman modernization was not only a state policy but also a process. Having said this, modernization as a process must involve the questions of what was and who has modernized.

One of the modernization areas of the Early *Tanzimat* was the implementation of quarantine. Ottoman State could implement this Western rooted modern measure only very late, in 1838. Having plague threaten areas like port cities in mind which must have necessitated preventive measures, the implementation of quarantine in Salonica before that date arose the question whether it resulted as central or local government’s initiative. The present paper seeks to answer this question in two steps: first, by verification of this measure in Salonica and second, by examination of the initiative behind it.

Keywords: Mahmud II, modernization, horizontal modernization, Salonica, local reforms, quarantine.

Arşiv kaynakları neyin söylenemeyeceğini belirler, ama ne söyleneyeceğini dikte edemez.

Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft*.¹

* Hacettepe Üniversitesi

1 Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989), s. 153.

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı gerek içerden, gerekse dışarıdan imparatorluğun modernleşme yeteneğiyle doğru orantılı olarak görülmüyordu.² İmparatorluk, II. Mahmud'un (1808-1839) Yeniçeri Ocağı'nı ilgasından (1826) sonra, on yıllarca sürecektir olan Tanzimat Dönemi'nin (1839-1876) temellerinin atıldığı kapsamlı bir modernleşmeye sahne oldu.³ Bu dönemde modern merkezi devletin temelleri atıldı. Keskin bitiş ve başlangıçlardan ziyade içsel bütünlükler kıstas alındığında imparatorluğun bu dönemini “Erken Tanzimat” olarak isimlendirmek yanlış olmaz.⁴ Bu yüzden bu makalede Erken-Tanzimat

2 Bkz. Gülay Tulasoğlu, ‘*His Majesty’s Consul’ in Saloniki. Charles Blunt (1800-1864), ein europäischer Konsul als Agent der Modernisierung in der osmanischen Provinz*, (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2015), s. 10-13. “Modernleşme” kavramına dair teorik tartışmaya bu çalışma çerçevesinde maalesef yer ayırmak mümkün değil. Bu makale çerçevesinde kullanılan “modernleşme” kavramından öncelikle Avrupa merkezi devlet modelini örnek olarak merkezileşme politikası güden devletlerin politik ajandası anlaşılmalıdır. Bu bağlamda “modern” kavramı 19. yüzyıl ve sonrasında Batı ve Batılılaşma kavramlarıyla eş anlamlı kullanılmıştır. Bkz. Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, (München: C.H. Beck, 2011), s. 143-4. Orta Çağ’dan günümüze “modern” ve “modernlik” kavramının Avrupa’daki tarihi gelişimine dair bkz. Hans Ulrich Gumbrecht, “Modern, Modernität, Moderne”, Otto Brunner, Werner Conze und Reinhart Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1978), s. 93-131.

3 Tanzimat’ın toplumu ve devleti merkezi olarak tanzim ederek yeniden düzene sokma anlamalarına dair bkz. Maurus Reinkowski, *Die Dinge der Ordnung: Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 2005), s. 11; Michael Ursinus, “Die Reformära Mahmuds II. in den Balkanprovinzen: Modernisierung im Zeichen des modernen Steuerstaates”, M. Ursinus, *Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation*, (İstanbul: Isis Press, 1994), s. 81; Tobias Heinzelmann, *Heiliger Krieg oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärpflicht im Osmanischen Reich, 1826-1856*, (Frankfurt am Main [v.d.]: Peter Lang, 2004), s. 115.

4 “Tanzimat” kavramı II. Mahmud döneminde *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye*’nin kuruluşunda kullanılmıştır. Bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: TTK 1985), s. 199; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, (Ankara: TTK 1999), s. 37. Başka yerde Seyitdanlıoğlu II. Mahmud dönemindeki reformlar için “ilan edilmeyen Tanzimat” tanımı kullanmaktadır. Bkz. Agy, “Tanzimat’ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’nin Kuruluşu (1838–1840)”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28–30 Haziran 1989: Bildiriler*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları 1990), s. 128. Tarihsel dönemlendirme yapılırken dönüm noktalarından ziyade içsel bütünlüklerin belirleyiciliğine dair bkz. Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt*, s. 84–128.

dönemi II. Mahmud'un reform yılları kapsayacak şekilde genişletilerek kullanılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme sürecinin en başından itibaren merkezi devleti güçlendirmeye yönelik olması, akademik literatürde modernleşme inisiyatifinin de merkezi devlette olduğu kabulüne götürmüştür.⁵ Ancak Michael Ursinus II. Mahmud döneminde merkezi devletten bağımsız modern yerel reformlara işaret ederek bu tezin dışına çıkmıştır.⁶ II. Mahmud dönemindeki fiskal merkezleşmenin taşra yöneticileri üzerinde etkilerini inceleyen Ursinus, bunun yerel yönetimler üzerinde baskı yarattığını tespit etmiş ve zaruret içerisinde kalan Osmanlı taşra yöneticilerinin ellerinde kalan mevcut kaynakları en iyi şekilde değerlendirmek için mali sektörde modern yöntemler uygulayarak reform yaptıklarını tespit etmiştir. Manastır'daki yerel yöneticilerin, modern vergi devleti mantığıyla ayanlığı kaldırıp yerine sandık eminliğini kurduklarını ve bu tür reformların Tanzimat reformlarının öncüsü olarak görülebileceğini öneren Ursinus, bunları yerel reform (*regionale Reformen*) olarak tanımlamıştır.⁷ Bu yerel reformların horizontal modernleşmenin göstergesi olup olmadığı sorusunu ise sormamıştır.

İmparatorluğun genişliği ve iletişim imkanlarının sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda, kaynakların merkezde temerküzüyle taşra yönetimlerinin mali baskı altına girdikleri bu dönemde, yerel yöneticilerin ellerindeki mevcut kaynakların verimliliğini artırmak için merkezden bağımsız olarak mali sektör dışında da modernleşme adımları atmış olmaları beklenir.⁸ Bunlar, yerel yönetimlerin merkezi hükümetten bağımsız, modern, merkezi vergi devleti mantığını, yani yöneticinin vergi kaynağı olan yönetilene doğrudan ulaşmasını ve kontrol etmesini amaçlayan adımlardır. Yönetme eyleminin verimliliğini modern yöntemlerle

5 Bkz. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 1/1 (1980), s. 89.

6 Bkz. Michael Ursinus, *Regionale Reformen Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat: Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastır (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II. (1808–39)*, (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982).

7 Ursinus, *Regionale Reformen*, s. 263.

8 Bunun başka bir tezahürü daha evvelki yüzyıllarda da mevcuttur. Giderleri artan yöneticilerin klasik gelirleri dışında kaynaklar yaratmak için kendilerine ticaret gibi yeni alanlar açmışlardır. Bkz. İ. Metin Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political Economic Theory and Practice", *Turcica*, IX (1977), s. 197–214.

arttıran bu düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu'nda horizontal bir modernleşmeye sahne olduğunu gösterir. Horizontal olarak, imparatorluğun değişik yerlerinde ve değişik alanlara yayılan ve yönetim eyleminin verimliliğini arttırmaya yönelik modernleşme adımları, merkezi devlete de örnek teşkil etme potansiyeline sahiptir. Muhammed Ali'nin Mısır'ı hariç tutulmak kaydıyla, 19. yüzyılda, taşradaki yönetimlerin devletin gittikçe artan merkezileşme eğilimine rağmen, uygun koşullar oluştuğunda, İstanbul'daki reform politikasının alan bıraktığı yerlerde taşrada reformlar yapıldığı bilinmektedir ve bunlar dünya tarihi yazımında da yerini almıştır.⁹ Selanik ve Beyrut örneğinde bunlar oldukça kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.¹⁰ Aynı şekilde 18. ve 19. yüzyıllarda Şam, Akka, Halep, Girit, Tunus ve Sakız Adası'ndaki karantina uygulamalarının yerel olduğu belirtilmiştir.¹¹ Ancak, bu çalışmalarda da reformların menşei veya horizontal modernleşme sorusu merkez alınmamıştır.

II. Mahmud döneminde, taşra yöneticilerini mali sektörün dışında kalan alanlarda idarenin verimliliğini arttıracak yollar aramaya iten birçok neden vardı. Taşradaki mali sektöre ayan, bey gibi yerel elitler hakimdi. II. Mahmud'un merkezileşme politikası büyük ayanlarla mücadeleyi göze almışken, mali sektöre hakim ayanlara karşı bunları sistem dışına itecek bir uygulamaya, yani vergilerin doğrudan devlet tarafından atanan ve ödenen bir memur eliyle toplanması usulünü getirememiştir.¹² Bir tek taşrada sahip oldukları büyük çiftlikler ve araziler sayesinde yerel halk üzerindeki otoriteleri değil, aynı zamanda İstanbul'da devlet adamlarıyla kurdukları iktisadi ve işe bağları sayesinde önemli bir desteği olan ayan, beyler taşradaki vergi sektöründe yöneten ile yönetilen arasındaki aracı güçtü. Yerel yönetimlerin, tıpkı II. Mahmud gibi, bunları finans sektörünün dışına itme opsiyonları sınırlıydı. Mali sektöre müdahalenin sınırlı olduğu yerlerdeki

9 Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt*, s. 898.

10 Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830–1912: Une ville Ottomane à l'âge des Réformes*, (Leiden [v.d.]: Brill, 1997); Jens Hansen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, (Oxford: Oxford University Press, 2006).

11 Yaren Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, (New York: Cambridge University Press), s. 69.

12 Kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Tulasoğlu, *His majesty's Consul*, s. 35–47. Aynı şekilde iltizam sisteminin Tanzimat'ın ilanından sonra da vergi sisteminin dışına itilemediğine dair aktüel çalışmalar bunun ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Bkz. Nadir Özbek, "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance", *Journal of Interdisciplinary History*, 49/2 (2018), s. 219-45.

yönetimler gelirlerini maksimize etmek için bu sektörün modernleştirilmesi dışındaki alanlara bakmak zorundaydı. Bu, toplanan verginin yerel yönetimin kasasına gelirken yüzde kaybına uğramasından daha büyük sorunlarla, vuku bulunduğu doğrudan vergi kaynağının yok olması gibi sorunlarla mücadele etmek zorunda olunan yerler söz konusu olduğunda daha da belirgin hale gelmektedir. Bu tür sorunların başında veba salgınları gelmektedir. Vebaya karşı Osmanlı İmparatorluğu 1838 yılına kadar modern bir sağlık önlemi olan karantina uygulamasına taşradaki uygulamaları da içine alacak şekilde geçmemişti. II. Mahmud döneminde taşra yönetimlerinin içinde buldukları finansal baskı göz önünde bulundurulduğunda, yerel yönetimlerin vebadan kaynaklanabilecek nüfus kaybını, dolayısıyla vergi mükellefi kaybını önlemek için, merkezi hükümetin bu konudaki politikası ve kararlarından bağımsız olarak bu modern sağlık önlemini uygulamış olup olmadıkları, sistematik olarak araştırılması gereken bir sorudur.

Savaş gibi olağan üstü zamanları yaşayan coğrafyalar dışında, veba tehlikesinin olduğu yerler insan ve mal sirkülasyonu yüksek olan liman ve ticaret merkezleridir.¹³ İmparatorluğun üçüncü büyük limanı olarak Selanik bunların başında gelmektedir. Aynı zamanda Selanik, yerel yönetiminin mevcut sistemden kolaylıkla elimine edemeyeceği kadar güçlü beylerin bulunduğu bir şehirdi.¹⁴ Yerel yöneticilerin gelirlerini arttırmak için finans sektörüne müdahale etmeleri Selanik'te çok zordu. Geriye vergi kaynağını doğrudan etkileyen, vuku bulunduğu nüfusu ve dolayısıyla vergi mükellefi sayısını aşağı çeken veba ve benzeri salgın hastalıklarla mücadele kalmaktaydı. Bu mücadele, Selanik yerel yönetiminin geleneksel önlemler dışında modern bir sağlık önlemi olan karantinayı uygulanmasının yönetimin verimliliğini arttırmadaki en önemli motivasyonlardan birini oluşturmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, gelişen gemi teknolojisiyle büyüyen mal, insan ve bulaşıcı hastalık sirkülasyonuna rağmen oldukça geç bir tarihte, 1838 yılında merkezi olarak karantina uygulamasına geçmesi, bu tarihe kadar bir liman ve ticaret merkezi olan Selanik'te veba tehlikesi olmadığı anlamına gelmiyor. Tersine, diğer Akdeniz liman kentleri ve ticaret merkezleri gibi vebanın dolaşım ve yayılma

13 Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başından itibaren vuku bulan savaşların bulaşıcı hastalıkların yayılmasındaki etkisi ve bunların kontrol altına alınması amacıyla alınan önlemlere dair bkz. Andrew Robarts, *Migration and Disease in the Black Sea Region: Ottoman Russian Relations in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, (London vd.: Bloomsbury, 2017), s. 109-139.

14 Bkz. Tulasoğlu, *His Majesty's Consul*, s. 148-152.

alanına giren Selanik'te veba şehrin başına bir felaket gibi çökmüştür.¹⁵ 19. yüzyılda Selanik'te vebadan ölümlerin toplamı, diğer tüm felaketlerdeki ölümlerden daha fazlaydı. Panzac'a göre şehir 1700 ile 1838 arasında 24 defa çeşitli şiddetlerde veba salgınına uğramıştır. Bu dönemde 51 yıl vebayla geçmiş, bunlardan 32'si bir kaç veba olayına rastlanılan hafif şiddette, sekizi orta şiddetli, yedisi ağır şiddetli ve günde 200'e kadar can alan felaket seviyesinde şiddete sahip dört veba yılı geçirmiştir.¹⁶ Veba tehlikesine karşı mücadelenin en önemli ayağı vebanın şehre bulaşmasını önlemektir. Bu da vebalı gemilerin Selanik limanına girmesini engelleyecek modern ve batılı bir uygulama olan karantinadan geçmekteydi.¹⁷

Veba tehlikesine maruz kalan Selanik'te modern ve Batılı bir usul olan karantinanın uygulanıp uygulanmadığı, ve eğer uygulandıysa bu Batı menşeli modern uygulamanın Osmanlı taşrasında kimin inisiyatifiyle gerçekleştirildiği sunulan makalenin ana konusudur. Bu sorulara cevap verebilmek için ilk önce, Selanik'te bu potansiyel tehlikeye karşı nasıl önlemler alındığına, Osmanlı belgeleri ve dönemin yakından takipçileri olan konsolosluk raporları yardımıyla bakılacaktır. Osmanlı kaynakları içerisinde ise, yerel kaynaklar ön plana çıkarılmıştır. Karantina reformunun varlığı ve menşei sorularına eğilirken, yerel reformların tespiti için hangi kaynakların kullanılması gerektiği sorusuna yakından bakılması, Osmanlı modernleşmesini anlamak için uygulanması gereken yöntemlerin kapsayıcılığını genişletmek bakımından önem arz etmektedir.

Yerel Reformların Tespiti İçin Başlıca Kaynaklar

Modernleşme çerçevesinde, merkezden bağımsız olarak yapılan yerel reformların tespiti meselesi aynı zamanda bir metot meselesidir ve bir tarihsel meseleyi incelemek için hangi kaynakların kullanılacağı sorusuyla iç içedir. Koselleck, geçmiş yüzyıllardaki olayları anlamlandırmak için mutlaka o döneme ait yazılı materyalin kullanılması gerektiğinin altını çizer.¹⁸ Hangi yazılı malzemenin,

15 Daniel Panzac, *La Peste dans L'Empire Ottoman, 1700-1850*, (Louwein: Peeters, 1985), s. 109.

16 Panzac, *La Peste*, s. 215.

17 Selanik'te veba tehlikesine dair kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Gülay Tulasoğlu, "Bir Ötekileştirme Aracı Olarak Hijyen: 1837 Salgınında "Kırlı Selanik" in "Vebalı Yahudileri" Üzerine", Y. Koç, S. Küçük (ed.), *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir "Yalnız" İsim Bahaeddin Yediylüldüz'a Armağan*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015) s. 318-320.

18 Reinhard Koselleck, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006), s. 13-4.

hangi süreçler hakkında bilgi verdiği ise o süreçleri hayata geçirmek isteyen, bunu yapma gücüne ve bunu yazılı olarak tutma motivasyonuna sahip olmaya bağlıdır. Osmanlı tarihinin ana kaynağı olarak arşiv metinleri bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin icra alanı olarak gördüğü alanlarla sıkı bir ilişki içerisindedir.¹⁹ Buradan hareketle, Osmanlı tarihindeki gelişmelerin gerçekte nasıl olduğu hakkında, hangi dönemde hangi kaynakların kullanılacağına dair bir dönemlendirme yapan Hourani, 1760 ile 1860 arasında Osmanlı taşrasında merkezi arşivlerden ziyade yerel kaynakların gerçeği yansıttıklarını tespit etmektedir.²⁰ Bu zaviyeden hareketle, merkezin müdahale motivasyonu ve alanı dışında vuku bulan yerel reformların tespiti için bu dönemde iki ana kaynak öne çıkmaktadır: şeriye sicilleri ve konsolosluk raporları.²¹ Bu durum, merkezi kaynakların taşradaki gelişmelerin takibi için tamamen saf dışı bırakılması anlamına gelmemelidir. Özellikle konu, taşrada karantina gibi modern Batılı bir uygulamanın veya bir reformun gerçekleştirilmesi ise, bunların merkezi hükümetin eylem planları dahilinde olup olmadığının tespiti için mutlaka merkezi kaynaklara bakılmalıdır.

Reformlar her zaman maliyetle ilişkilidir. Bu, çoğu kere yeni harcama alanları demektir. Yerel yönetimlerin icra ve faaliyetlerinin yarattığı mali yükü kaydettikleri “masraf defterleri” merkezden bağımsız olarak yapılan yerel reformların tespiti için en önemli kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.²² 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı taşra idarecileri, icraatlarının karşılığında resmi olarak kanun çerçevesinde toplama hakkına sahip olduğu vergilerin dışında *tekâlif-i şâkka* olarak tanımlanan vergilerle kendilerini finanse etmeye başlamışlardır.²³ Merkezi

19 Bkz. Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin: W. De Gruyter, 1973, s. 3; Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt*, s. 32-3.

20 Bkz. Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, W. R. Polk ve R. L. Chambers (ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, (Chicago: University of Chicago Press, 1968), s. 42-3.

21 Hourani, “Ottoman Reform”.

22 Masraf defterlerine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Tulasoğlu, *His Majesty's Consul*, s. 54-56.

23 Yerel yönetimlerin *tekâlif-i şâkka* ile karşıladıkları işlere dair bkz. Yavuz Cezar, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dün ve Bugüyle Toplum ve Ekonomi*, 9 (1996), s. 89-143. *Tekâlif-i şâkka*'nın daha evvelki tezahürlerine dair bkz. Halil İnalçık, “The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya”, Henrik Birnbaum ve Speros Jr. Vryonis (ed.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change: Contributions to the International Balkan Conference Held at UCLA, October 23-28, 1969*, (The Hague: Mouton, 1972), s. 340.

hükümet, yerel yönetimlerin halkı sömürme aracı olarak kullandıkları bu vergileri kontrol etmek için daha 18. yüzyılın ikici yarısında adımlar atmıştır.²⁴ Bu çerçevede, yerel yöneticilerden her altı ayda bir yaptıkları harcamaları gösteren masraf defterleri hazırlayarak merkeze kontrol için göndermeleri ve merkezde incelenip *sahh* çekildikten sonra bu harcamalar vergi olarak toplanabilmesi uygulamasını başlatmıştır.²⁵ Yerel yöneticilerin yaptıkları işlerin listelendiği masraf defterleri bu yüzden taşra yönetiminin icra, eylem ve faaliyet alanına nelerin girdiğini gösteren en önemli birincil kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶ Şer'iyye sicillerinde yer alan bu defterlerde listelenen işler, ayrıca yerel yönetimin müdahaleyi meşru gördüğü alanlar olarak da anlaşılmalıdır.

Masraf defterlerindeki harcama kalemleriyle, Selanik yönetiminin modern bir sağlık önlemi olan karantınayı uygulayıp uygulamadığını ve eğer uyguladıysa bunun kronolojisi, çapı ve yöntemi yakından takip edilebilir. Karantina, uygulandığında icrası için personel ve mekan gerektirdiğinden bunlar için yapılan harcama mutlaka defterlere kaydedilirdi. Selanik masraf defterleri, karantinanın merkezi olarak uygulanmasına başlandığı 1838 yılından önceki sekiz dönem ve sonrasındaki tutulan iki dönem temel alınarak incelendiğinde, bu usulün icrasındaki kırılma, genişleme ve devamlılıklara karşılaştırmalı olarak bakmayı mümkün kılmaktadır.

Masraf defterleri bu uygulamanın varlığı, kapsamı ve kronolojisini takip konusunda oldukça kapsamlı olmakla beraber, karantina uygulamasının insanların günlük, ticari, siyasi ve sosyal hayatını nasıl etkilediği konusunda pek bilgi içermezler. Yerel yönetimler tarafından yapılan reformların hayata nasıl geçirildikleri ve bunların ne tür etkiler yarattığına dair ayrıntılı bilgiler masraf defterlerinden ziyade, konuya özel ilgi duyan konsolosların raporlarında yer almaktadır. Nitekim, 1760 ile 1860 arasında tarihsel araştırmalar için konsolosluk raporlarının önemini belirten Hourani, bunların taşradaki işleyiş hakkında merkezi Osmanlı

24 Masraf defterlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Açık ve Abburrahman Sağırlı, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771–1840)", *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, 41 (2005), s. 95–145.

25 Masraf defterlerinin amaç ve işleyişlerine dair bkz. Tulasoğlu, *His Majesty's Consul*, 54-56; agy, "Payitahta Yakın Olmanın Bedeli: Kocaeli Masraf Defterlerine Göre Şehir Harcamaları", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, (Kocaeli: Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 2017), III, s. 1762; Vehbi Günay, "Yerel Kayıtların Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/1 (2010), s. 255–6.

26 Bkz. Tulasoğlu, "Payitahta Yakın Olmanın Bedeli", s. 1761.

kayıtlarından daha çok bilgi ihtiva ettiklerini belirtmektedir.²⁷ Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işleyişine dair çalışmalarda konsolosluk raporlarının önemli bir kaynak olduğu son zamanlarda yapılan çalışmalarda imparatorluğun önceki dönemlerinde de kullanılabilir kaynaklar olarak daha çok öne çıkmaktadır.²⁸ Selanik'te karantina uygulamasını yakından takip eden konsolosların raporları bu uygulamanın nasıl gerçekleştirildiğine dair tamamlayıcı ve bazen de düzelten bilgileri ihtiva etmektedir.

Selanik'te Karantina Uygulaması²⁹

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tutulmaya başlanan masraf defterlerinin taşrada idarenin yaptığı harcamaları ihtiva etmekle, Osmanlı İmparatorluğu'nda ki taşra yönetiminin icra, eylem ve faaliyet alanına nelerin girdiğini gösteren en önemli kaynak olduğu yukarıda ifade edilmişti.³⁰ Merkezi otorite eliyle koordine edilip uygulamaya geçildiği 1838'den önce, Selanik'te karantina uygulanıp uygulanmadığının tespiti için burada öncelikle masraf defterlerinin tahlili yapılacaktır. Burada karantinanın mahiyet ve işleyişine dair elde edilen bilgiler, bir sonraki adımda konsolosluk raporlarının yardımıyla analiz edilecektir. 1838'den önceki masraf defterlerine bakıldığında, bu icraatın Selanik yerel yönetimin sekiz dönemdir süreklileşmiş icraatlarından biri olduğu tespit edilmektedir. Karantinanın bu dönemdeki sıklığı, devamlılığı, kapsamı ve bedelini tespit için ilk etapta toplam dokuz masraf defteri incelenecektir.³¹ Bunlardan sekizi merkezi idarenin karantina fermanından önceki, biri ise kararı ihtiva eden fermanın Selanik'e varışının hemen akabinde kaydedilen masraf defterleridir. Buna göre karantina için hangi dönemde ne kadar harcama yapıldığı aşağıda *Tablo I*'deki gibidir. Masraf defterleri *Historical Archives of Macedonia*'da (Makedonya Tarih Arşivleri) bulunan Selanik Şeriyye Sicilleri'nde (bundan sonra, HAM.SŞS) yer almaktadır.

27 Konsolosluk raporlarının kaynak olarak önemine dair bkz. Hourani, "Ottoman Reform", s. 42-4.

28 Konsolosluk rapor ve yazışmalarının 18. ve 19. yüzyılların dışında da önemli bir kaynak arz ettiklerini gösteren çalışmalara örnek olarak bkz. Günhan Börekçi, "Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors", (Doktora tezi, Ohio State University, 2010); Emrah Safa Gürkan, "Fonds for the Sultan: How to Use Venetian Sources for Studying Ottoman History", *News on the Rialto*, 32 (2013), s. 22-28.

29 Bu bölümde kullanılan veriler doktora çalışmamdan alınarak yeniden yorumlanmıştır. Bkz. Tulasoğlu *His Majesty's Consul*, s. 182-198.

30 Bkz. Tulasoğlu, "Payitahta Yakın Olmanın Bedeli", s. 1762.

31 Bu makale çerçevesinde, düzenli olarak başlatılmış olan karantina harcamaları incelenecektir ve bu da 1834 yazından itibaren başlatılmıştır.

Tablo I: Selanik masraf defterlerinde karantina için yapılan harcamalar (1834–1838)

Masraf defteri	Numarası	Masrafın yapıldığı dönem	Harcama (kuruş)
1	HAM.SŞS, 231, s. 12–13 ³²	10 Mayıs – 2 Kasım 1834	3.106,00
2	HAM.SŞS, 231, s. 72–74	3 Kasım 1834 – 29 Nisan 1835	7.719,29
3	HAM.SŞS, 231, s. 98–99	29 Nisan – 22 Ekim 1835	5.975,00
4	HAM.SŞS, 232, s. 34–35	22 Ekim 1835 – 18 Nisan 1836	12.200,00
5	HAM.SŞS, 232, s. 88–89	18 Nisan – 10 Kasım 1836	14.108,00
6	HAM.SŞS, 233, s. 92–93	11 Kasım 1836 – 6 Mayıs 1837	11.122,00
7	HAM.SŞS, 233, s. 158–159	7 Mayıs – 31 Ekim 1837	16.782,00
8	HAM.SŞS, 235, s. 28–29	31 Ekim 1837 – 25 Nisan 1838	0,00
9	HAM.SŞS, 235, s. 86–87	26 Nisan – 18 Ekim 1838	21.465,00

Selanik sancağı idaresinin karantinadan ne anladıkları ve bunu nasıl uyguladıkları yapılan bu masrafların mahiyetleri teker teker incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. 1834 yılı rûz-ı hızırından rûzı kasımına kadar yapılan masraflar için gösterilen işlerden Selanik Limanı'na gelen gemilerde veba zuhur etmesi üzerine adamlar tutulduğu öğrenilmektedir. Hicrî 1250 muharremin guresinden başlayan rûz-ı hızır ve Cumade'l-ahire'nin sonuna denk gelen rûz-ı kasımı arasına denk gelen altı ayda (10 Mayıs- 2 Kasım 1834) karantinaya yapılan masraf için ayrılan 3.106,21 kuruşun “bazı gemilerde” veba zuhur etmesi üzerine tutulan adamlara ücret, gıda maddeleri ve konak kiralaları için harcanmış olduğu belirtilmektedir.³³

Buradan limana gelen bazı gemilere karantina uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu da karantinanın ya temiz olmayan limanlardan gelen veya veba salgını baş göstermiş gemilere uygulandığına delalet etmektedir. Nitekim, Selanik Fransız konsolosunun bir raporuna göre bu dönemde yalnızca İzmir'den gelen gemiler ka-

32 Masraf defterlerindeki maddelerin iki sayfada yer alması defterlerin ince uzun olarak ciltlenme usulünden kaynaklanmaktadır. Bir sayfada başlayan satırlar takip eden sayfada devam ettirilmiştir.

33 HAM.SŞS, 231, s. 12–13.

rantinaya alınıyordu ve bunların karantinada kalma süreleri beş gündü.³⁴ 1834'te İstanbul'daki veba İzmir'den daha sert yaşandığı halde Selanik limanında bir tek İzmir'den gelen gemilerin karantinaya alınması düşündürücü. Bunun sebebini o zamanlar çok iyi gelişmemiş ve yeterince hıza sahip olmayan posta sistemine bağlamak mümkün. Ancak, Fransız konsolosunun Selanik'te gözlem yaptığı sırada yalnızca İzmir'den gemilerin gelmiş olması daha makul bir açıklama. Daha evvel Selanik'teki karantina uygulamalarına dair yapılan araştırmalar karantina uygulamasının gemilerle sınırlı olduğundan yola çıkılarak burada yalnızca deniz karantinası, yani uygulamanın yalnızca denizin üzerinde gemi bekletilmesi şeklinde tezahür ettiği şeklinde olduğu sonucuna varılmıştır.³⁵ Şeriyeye sicillerindeki masraf defterleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, hacim olarak değil ama içerik olarak bundan daha kapsamlı bir karantina uygulandığına dair göstergelerin mevcut olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bu dönemdeki karantina için bir "konak" kiralanmıştır. Bir yerin karantina için kiralanmış olması ve bu yerin de depo ya da ambar değil de konak olması burada muhtemelen karantinaya alınan kişilerin gemilerden indirilerek karada bekletildiğine işaret etmektedir. Karantina için tutulan adamlar ise büyük bir ihtimalle limanda bekleyen bekçi personeliydi. Diğer bir ilginç durum ise burada gıda için harcama yapılmış olmasıdır. 1836 yılında kaleme aldığı eserinde Hamdan bin el-Merhum Osman Hoca, her ne kadar karantina altına alınanlara yiyecek verilmesi gerektiğini yazmakta idiyse de, buradaki kayıttan bunun uygulandığını tespit edebilecek veriye sahip değiliz.³⁶ Karantina için yapılan toplam harcama miktarının azlığına bakılırsa (3.106,21 kuruş) bu daha ziyade yalnızca tutulan personelin gıda masrafı („adamları[n] [...] me'külâtları“) olabilecek niteliktedir.

Bundan sonra gelen altı aylık süredeki Selanik masraf defterlerine göre (3 Kasım 1834-29 Nisan 1835) karantina için yapılan harcamaların 7.719, 29 kuruş ile ikiye katlandığı gözlenmektedir.³⁷ Bu konudaki kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Daniel Panzac'ın belirttiği gibi vebanın özellikle sıcak yaz aylarında

34 Marlene Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen im Osmanischen Reich unter besonderer Berücksichtigung von Selanik", (Yüksek Lisans Tezi, Universität Heidelberg 1997), s. 41.

35 Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen".

36 Birsen Bulmuş, "The Plague in the Ottoman Empire, 1300-1838", (Doktora Tezi, Georgetown University, 2008), s. 194. Orijinal eser için bkz. Hamdan bin Al-Merhum Osman Hoca, *Tercüme-i ifhâf el-münasısîfîn ve'l-übedâ bi mabâhid el ihtirâz'an el veba*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 836, 1252 (1836), fol. 62A, 63A, 63B.

37 HAM.SŞS, 231, s. 72-3.

yayıldığı göz önünde bulundurulursa büyük kısmı soğuk kış aylarına denk gelen bu sezonda, karantina için yapılan harcamalardaki artış dikkat çekici.³⁸ Bu artışın en önemli sebebi masraf defterinde bulunan, Mısır ve canibinden gelen gemilerin karantinaya alındığı ibaresinden anlaşılmaktadır.³⁹ Nitekim, 1834 yılında Mısırdan 11 yıl sürecek korkunç bir veba salgını başlamıştı.⁴⁰ Görünen o ki Selanik yönetimi gerçek bir tehlike söz konusu olduğunda merkezi yönetimden bir emir ya da direktif beklemeden harekete geçmişti. 1834'ün Kasımından 1835 Nisanının sonuna kadar Selanik yöneticileri koruyucu önlemler için o güne kadar görülmemiş yükseklikte bir harcama yapmış bulunmaktadırlar. Selanik'te Nisan sonuna kadar bunlar yapılmışken, İstanbul, Mısır'dan gelen veba tehlikesine karşı önlem alınması için yeni yeni harekete geçiyordu, ancak Selanik'te değil. 29 Nisan 1835'te, yani altı aylık şehir harcamaları hesabı yapıldıktan sonra, Bâb-ı Ali bir ferman yayınlarak Çanakkale'de karantina istasyonu kurulmasını öngörmekteydi.⁴¹

Çanakkale'de karantina uygulamasına dair Selanik'e de ulaşan fermanın sonuna, 1835'in yaz aylarında karantina için yapılan harcamalarda bir düşüş olduğu görülmektedir. 29 Nisandan 22 Ekime kadar olan altı aylık süre için hazırlanan Selanik masraf defterlerine göre bu sefer karantina için toplam 5.975 kuruş harcanmıştır.⁴² Harcamalardaki bu düşüş aslında şaşırtıcı gelebilir. Çünkü buradaki açıklamaya göre bir tek Mısır'dan gelen gemiler değil aynı zamanda veba olan başka limanlardan gelen gemiler de karantinaya tabii tutulmuştu.⁴³ Vebaya karşı alınan önlemlerin yakından takipçisi olan Selanik İngiliz konsolosu Charles Blunt 1835 yazının Selanik için vebasız geçtiğini bildirmektedir.⁴⁴ Harcamalardaki düşüş ise, Çanakkale'de Osmanlı merkezi otoritesiyle uygulanan karantina

38 Vebanın mevsimsel dönüşümüne dair bkz. Panzac, *La Peste*, s. 233, 225.

39 HAM.SŞS, 231, s. 72–3: “Mısır cânibinden gelen sefinelerin kurantina usûli icrâsı için vukû' bulan masârifâtı be-hesâb-ı gurus 7.719,29.”

40 Panzac, *La Peste*, s. 129.

41 Selanik şeriyeye sicillerinde de yer alan bu ferman HAM.SŞS, 231, s. 38'de yer almakta olup “bahr-i sefid boğazında karantina usûlüne dâ'ir emr-i 'âlîşandır” diye geçmektedir. 1835'te Çanakkale Boğazı'nda karantina uygulamasına dair bkz. Bedi Şehsuvaroğlu, “Türkiye Karantina Tarihine Giriş”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 4 (1957), s. 605–6.

42 HAM.SŞS, 231, s. 98–9.

43 HAM.SŞS, 231, s. 98–9: “Mısır ve mahall-i sâ'ireden gelen”.

44 The National Archives of United Kingdom, Foreign Office Documents (bundan sonra kısaca FO) 195/100, Charles Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 14 Temmuz 1835. Aynı şekilde bkz. FO 195/100, Charles Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 14 Temmuz 1835.

Ege'deki ticari hareketliliği kısıtladığı için, Selanik'e de daha az geminin gelmesiyle açıklanabilir. Bu aynı zamanda, 1835 yılında hala yalnızca vebalı gemilere ve "parça başı iş" yaklaşımıyla karantina uygulandığını göstermektedir. Gelen gemi sayısının azlığı, daha az personel ve aralıklı güvenlik önlemi alınmasını gerektirmiştir. Bu durum Selanik'te uygulanan karantinanın doğasına dair ip ucu vermektedir: Karantina devamlı değil, yalnızca limanda vebalı bir gemi zuhur ettiğinde *ad hoc* olarak uygulanmaktaydı.

Bu düşünüşe karşın, hemen ardından gelen kış aylarını kapsayan masraf defterlerinde karantina için yapılan harcamaların ikiye katlandığı gözlenmektedir. 23 Ekim 1835 ile 18 Nisan 1836 arasında karantina için 12.200 kuruş harcanıldığı kaydedilmiştir.⁴⁵ Bu harcamaların mahiyetini karantina usulünü uygulamak için tutulan personelin aylıkları ve masrafları ("*hademeler mâhiyye ve masârifât-i sâ'iresi*") ve karantina için gerekli görülen mahzenlerin kiralaları oluşturmaktadır.⁴⁶ Bu kayıttta özellikle mahzenlerin kiralanmış olması uygulanan karantinayı şimdiki kadar incelenmiş olan uygulamalardan ayırmaktadır. Mahzen kiralanması karantinanın gemilerin dışında da mallara uygulandığı göstermektedir.⁴⁷ Ayrıca ilk defa karantina usulünün uygulanması için tutulan adamlara "aylık"lar tahsis edilmişti. Bundan önceki kayıtlarda bunların ödeme biçimi ya genel olarak *masârifât*⁴⁸ olarak ya da ücret⁴⁹ şeklinde yer almaktaydı. Tutulan personelin ödemesinin artık toptan dönemsel olarak değil, aylık şeklinde verilmesi Selanik idaresinin karantina usulünü yalnızca veba tehlikesi baş gösterdiğinde *ad hoc* olarak değil vebayı artık tüm sezonu kapsayan devamlı bir tehlike olarak kavrayıp buna karşı önlemleri de daimi bir hizmet kalemi olarak kavramaya başladığına delalet etmektedir.

Bu dönemi takip eden 1836 yazına denk gelen masraf defterlerinde karantina için yapılan masraflarda bir kere daha yükseliş gözlemlenmektedir. Bu sefer yapılan masraflar %15'lik bir artışla hiç de azımsanmayacak 14.108 kuruşa

45 HAM.SŞS, s. 232, s. 33-4.

46 HAM.SŞS, s. 232, 33-4.

47 Büyük limanların birçoğunda "mahzen" olarak ifade edilen depoları vardı. Bu yerler çoğunlukla vakıflara ait olup kiraya veriliyordu. Nükhet Varlık, "Disease and Empire: A History of the Plague in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)", (Doktora tezi, University of Chicago, 2008), s. 93.

48 Yapılan harcamaların genel olarak masraf (*masârifât*) olarak belirtilmiştir. HAM.SŞS, 231, s. 72-3. ve HAM.SŞS, 231, s. 98-9.

49 HAM.SŞS, 231, s. 12-3.

çıkmıştır.⁵⁰ 18 Nisan ile 10 Kasım 1836 tarihleri arasında yapılan masraflardan dikkati çeken 9.323 kuruş gibi önemli bir meblağın memurların (*me'mûrîn*), var-diyânların (*vârdiyân*),⁵¹ tütsücülerin ve bir karantina doktorunun aylıklarına ayrıldığı kaydedilmiştir. 4.785 kuruşluk diğer bir kısım ise karantina nazırı Musa Ağa'nın emrine verilmiş olan adamların aylıklarına ayrılmıştır. Bu meblağın 2.833 kuruşluk kısmı mevcut tütsücülere ek olarak Selanik'in batısında bulunan Vardar Kapısı'nda görevlendirilen tütsücülerin aylıklarına ayrılmıştır.⁵² 1836 kışında karantina usulü uygulaması için yapılan kayıtlar daha evvelki kayıtlarla karşılaştırıldığında harcamaların yüksekliğinden ziyade harcamaların içeriğindeki farklılık dikkati çekmektedir. Hademe yerine memurların istihdam edilmesinin yanında karantina bekçileri için kullanılan "vardiyan" kaydedilmiştir. Ayrıca ilk defa bir karantina doktoru görevlendirilmiş ve vebaya karşı tütsücüler tutulmuştur.

Selanik'te vebaya karşı karantinanın bir parçası olarak tütsücülerin tutulmuş olması dikkate değer bir gelişme. Bu durum Selanik yerel yönetiminin, hastalığa karşı gerek Avrupa'da gerekse Rusya'da hakim diskurdan kopuk olmadıklarının işareti olarak yorumlanmalıdır. Buradan Osmanlı İmparatorluğu'nun vebayı tıbbi olarak kavramadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda vebayı kavrayışta 16. yüzyıldan itibaren tıbbileşme söz konusuydu. Nühket Varlık'ın Erken Modern Akdeniz Dünyası çerçevesinde ele aldığı Osmanlı örneği, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında vebanın bulaşıcılığının onu bir hastalık olarak yani tıbbi bir mesele olarak kavranıp ondan kaçışın yeni bir şey olmadığını göstermektedir.⁵³ 1830ların ikinci yarısında Avrupa'da artık vebanın ortaya çıkması ve yayılmasına sebebiyet veren şeyin insanları cezalandırmak için yeryüzüne gönderilen tanrısal bir ceza olmaktan ziyade dünyevi kökleri olduğu fikri mevcut diskuru belirlemekteydi. Ancak, hastalığın sebebinin bakteriler olduğu bilinmiyordu. Hastalığın aniden ortaya çıkıp yine aniden ortadan kaybolmasının dünyevi koşullarla açıklanamayacağı (*antikontagionist*) düşüncesi hala mevcut olmakla birlikte has-

50 HAM.SŞS, 232, s. 88–9.

51 Bkz. "Vardiyan" maddesi, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s. 585.

52 Ayrıca HAM.SŞS, 232, s. 88–91'de belirtilmiş.

53 Nühket Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347-1600*, (New York: Cambridge University Press 2015), s. 228-247. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda vebadan kaçış muhalifleri olmakla birlikte halk arasında uygulanmaktaydı. Bkz. Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, (Edinburg: Edinburg University Press, 2012), s. 23-28.

talıkların kadavra ve artıklardan havaya karışan kötü kokulardan kaynaklandığını savunan (*miasmatic*) teorilere geri dönüş yapılmaktaydı.⁵⁴ Örneğin, Mısır'da görev yapan Fransız doktor Clot Bey'e göre vebanın sebebi kötü havaydı. Dolayısıyla Mısır'daki vebanın sebebi de Mısır'ın meteorolojik özelliklerinden kaynaklanmaktaydı.⁵⁵ Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda da pislik ve kötü kokuların hastalık sebebi olduğu ve o yüzden temizliğe dikkat edilmesine dair düzenlemeler yapılmaktaydı.⁵⁶ Tüm bu yaklaşımlar içinde en çok revaçta olanı *Filth* (Pislik) teorisiydi. Modern hijyen teorilerinden biri olarak gösterilebilecek bu teoriye göre veba, artıklardan ve çürümekte olan organik maddelerin yarattığı pislikten ve pis kokulardan kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Tütsüler ise bu kokuları def ederek vebayı önlemenin yolu olarak görülmekteydi.

Selanik'in batısında bulunan Vardar Kapısı'nda tütsücülerin görevlendirilmesi, buradaki yönetimin bu diskurun dışında kalmadıklarına işaret etmektedir. Çünkü, tütsücülerin görevlendirildiği yer tam da *Filth* teorisinde vebanın kaynağı olarak gösterilen yerlerin tarifine uymaktadır. Vacalopoulos'un betimlemelerine göre Vardar kapısının hemen önünde içi durgun su dolu bir çok çukur bulunmaktaydı.⁵⁸ Burasının adının "bara" olması bu ismin bataklık anlamına gelen Türkçe *bar* kelimesinden türetildiğini de göstermektedir.⁵⁹ Selanik'in Vardar Ka-

54 Erwin Ackerknecht, "Anticontagionism between 1821 and 1827" [*Bulletin of the History of Medicine*], 22 (1948), s. 562-593] adlı çalışmasında 1820'ler ve 1830'larda vebanın bulaşıcılığının tekrar tartışılır hale geldiğini belirttiği gibi vebaya karşı tutumda süreklilik kazanmış bir diskur söz konusu değildi. Ne zaman biteceği veya nasıl bir şiddette olacağı, hastalığın sebebi bilinmediği için de sık sık ahlaki "kirlilik" ile ilişkilendirilebiliyordu.

55 Antoine Barthélémy Clot-Bey, *De la peste observée en Égypte; Recherches et Considérations sur cette Maladie*, (Paris: Fortin, Masson et Ce Libraires-Édirteurs, 1840), s. 213-223, 233. Avrupa'da veba vb. bulaşıcı hastalıkların kaynağının pislik olduğu teorileri doğrudan insan ve mal hareketliliğini kontrol altına alan karantina ile çözüleceği anlamına gelmeyip, bilakis altyapı çalışmalarının geliştirilmesinin önceliğine vurgu yapılmaktaydı. Bkz. Bulmuş, *Plague, Quarantines*, s. 4.

56 Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve faaliyetleri", *Belleten*, CLVIII/222 (1994), s. 331; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, (İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No. 55-10), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010), s. 40.

57 *Filth* (Pislik) teorisine dair bkz. Ackerknecht, "Anticontagionism", s. 568; Kurz, "Die Einbführung von Quarantänemaßnahmen", s. 22-3.

58 Apostolos E. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1972), s. 108.

59 Bkz. Anastasiadou, *Salonique*, s. 83.

pısı bu yüzden sıkça hastalık yuvası olarak betimlenmiştir.⁶⁰ Selanik idaresinin şimdi bu kapıda da önlemler alması yalnız artık bir tek denizden gelen tehlikelere karşı değil aynı zamanda karada vücuda gelip yayılan tehlikelere karşı da önlemler aldığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda, vebanın kaynağı ile ilgili teorileri sorunların çözümünde dikkate alarak uyguladıkları modern yöntemi şekillendirdiklerini de gösteriyor. Hangi kanallarla Selanik yönetiminin Avrupa'daki diskurdan haberdar oldukları sorusu karantina uygulamasında Avrupalı konsolosların nasıl bir rol oynadıkları sorusuyla da yakından ilgili. Yaron Ayalon, 18. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar, Şam, Halep, Akka, Sakız Adası, Tunus ve Girit'te yerel idarecilerin inisiyatifleriyle uygulanan karantina uygulamalarının Batı'daki uygulamalarla benzerliğinden yola çıkarak Avrupalı konsolos ve diplomatlarının buradaki etkilerini tahmin etmektedir.⁶¹ Avrupalı konsolosların Selanik'teki karantina uygulamasında oynadıkları rolü incelediğim doktora çalışmamda ise buradaki karantina uygulamasında aynı dönemde başka yerlerde görülen, konsolosların karantina muhalefetine tersine burada konsolosların pozitif bir rol oynadıklarını tespit etmişim.⁶² Bir yerel reform olarak karantina uygulamasındaki Avrupalı konsolosların rolünden hareketle taşradaki reformların da tıpkı merkezdeki modernleşme gibi, Avrupalı konsoloslar eliyle uluslararası bir çekişme alanına mı dönüştürüldüğü sorusu ise ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konu olup horizontal modernleşme çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gereken bir sorudur.

1 Kasım 1836 ile 6 Mayıs 1837 tarihleri arasında Selanik idaresinin yaptığı harcamalar için hazırlanan masraf defterine bu sefer karantina için 11.122 kuruş ayrıldığı kaydedilmiştir. Bu meblağ, karantina usulü için memurlara verilen aylık ve diğer masraflar için harcanmıştı.⁶³ Bu meblağ daha evvelki altı aylık dönemde yapılan harcamalardan %20 daha azdı. Aynı zamanda bu sefer ne tütsücü, ne karantina tabibi ne de bekçi masrafları tek tek kaydedilmiş olup bunun yerine toptan diğer lazım gelen masraflar („*masârif-i muktezî-i sâ'ireleri*“) ibaresi yer almıştır.⁶⁴ Buradaki, bir önceki deftere göre söz konusu olan detay azlığı halihazırda ge-

60 Vacalopoulos, *History*, s. 108.

61 Bkz. Ayalon, *Natural Disasters* s. 69.

62 Tulasoğlu, *His Majesty's Consul*, s. 172–258. Bkz. *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, (New York: Cambridge University Press 2015), s. 69. Tunus'ta karantinaya karşı Avrupa konsoloslarının muhalefetine dair bkz. örneğin Nancy Elizabeth Gallagher, *Medicine and Power in Tunisia, 1790-1900*, (Lonson, New York vd.: Cambridge University Press 1983), s. 40-4.

63 HAM.SŞS, 233, s. 92–3.

64 HAM.SŞS, 233, s. 92–3.

çen karantina uygulamasında yapılan yeniliklerin büyük oranda devam ettirildiği anlamına gelmektedir. Buna ek olarak bu dönemin potansiyel veba tehlikesinin olmamasından kaynaklı olarak tütsücü gibi bazı kalemlerin zaruretinin de kış döneminde ortadan kalktığı için harcamalardan çıkarıldığı şeklinde yorumlanabilir. Bu durum, karantinaya dair karar alma sürecinde en etkili olan şeyin hala ihtiyaç zuhurunda uygulanması mantığı çerçevesinde hayata geçirildiğine delalettir.

1837 yılının daha Ocak ayında Balkanlarda ve Selanik'te veba salgını baş göstermişti.⁶⁵ 1836-1837 kışı İstanbul'da korkunç bir veba salgınına sahne olmuş, Selanik'e ise yazın ulaşarak korkunç boyutlara varacaktı. Selanik'te 1837 yılı 7 Mayısı yani yaz başından aynı yılın 31 Ekim kış başına kadar olan harcamaları ihtiva eden masraf defterine göre karantina için 16.782 kuruş harcanmıştır.⁶⁶ Bunların memurların aylıkları vb. yanında ayrıca kefen, aciz, dilenci ve fakirler için yapılan harcamaları da ihtiva ettiği görülmektedir. Kefen masrafının karantina harcaması kaleminde gösterilmesi oldukça düşündürücü, çünkü vebadan ölenlerin İslamî usullere göre defni hastalığın bulaşması riskini artırıyordu. Bu defterde başka bir kayıt daha dikkati çekmektedir. Masraflar arasında daha evvel vebadan öldüğü halde hala vergi mükellefi olarak görünenler üzerinden yapılan vergi yükü hesabından dolayı fazla vergi vermek zorunda kalan yerlere toplanan verginin geri verilmesi de yer almaktadır. Bu açığı da aktüel yönetim kapatmak zorunda kalmıştı.⁶⁷

1837 yazındaki korkunç veba salgını ve kayıplardan sonra, 1837-38 kış başı ile yaz başı arasında yapılan masraflar için hazırlanan defterde karantina için herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.⁶⁸ Akla bundan evvel yapılan harcamaların fazla mı dikkat çektiği sorusu gelse de, karantinaya dair diskurun, artık bunun merkezi hükümetin bir icra alanı olarak kabul edilmesi yönünde ağırlık kazanmış olduğunun göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Selanik Limanı'na hiçbir gemi girmemiş olsa bile, yerel yönetimin mutat harcaması olarak her masraf defterinde

65 Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Bd. II, s. 175-177 ve Bd. III, s. 378 ve devamındaki tasvirler en bilinenleridir. Ayrıca bkz. Joseph Franz Müller, "Darstellung der Pestseuche in Rumelien in den Jahren 1837 und 1838", *Medicinische Jahrbücher des kaiserl.-königl. Österreichischen Staates*, 35 (1841), s. 37. 1837 veba salgınına dair dönem literatürünün kapsamlı bir listesi için bkz. Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen", s. 2.

66 HAM.SŞS, 233, s. 158-9.

67 HAM.SŞS, 233, s. 158-159: "6.978,20 gürüş tâ'un sebebiyle kurâhâda mürd olan re'âyâların rü'ûslarından müntefi' kalan".

68 HAM.SŞS, 235, s. 28-9.

gösterilerek pratikte meşruiyet kazanmış bu uygulamanın, kağıt üzerinde yerel yöneticiler tarafından vazgeçilecek bir kalem olması gerçekçi değil.

Nitekim, bu durum 1838 yazında tamamen değişmiştir. 1838 26 Nisan'ından (yaz başı) aynı yılın 19 Ekim'ine (kış başı) kadar yapılan harcamalar için hazırlanan masraf defterinde karantinaya 21.465, 28 kuruş harcandığı kaydedilmiştir.⁶⁹ Bu, karantina masraflarının daha evvel hiç görülmemiş bir şekilde arttığını gösteren bir meblağ. 1838 yılında Osmanlı devletinin karantina uygulamasını resmi olarak tüm imparatorlukta ilan etmesinin böyle bir artışı tetiklediği söylenebilir. Şöyle ki, merkezi hükümetin karantina uygulamasına geçişi 25 Mayıs ile 3 Haziran arasına denk gelen bir fermanla ilan ve emredilmişti.⁷⁰

İngiliz konsolosu Charles Blunt'un raporlarından bu fermanın Selanik'e 6 Temmuzda ulaştığı ve bir tellal tarafından yüksek sesle okunduğunu öğreniyoruz.⁷¹ Gerek Selanik masraf defterlerindeki kayıtlardan, gerekse konsolosluk raporlarından karantina usulü uygulamasına daha bu ferman gelmeden önce başlanmış olduğu görülmektedir. Kış ve ilkbaharda hiç bir karantina önlemi uygulamadığını belirtmiş olan yerel yönetim, şimdi aldığı önlemlerin mahiyeti profesyonelliği ile dikkat çekmektedir. Bunun yanında şunu belirtmekte de fayda var. Fermanın ilan tarihi ile Selanik'teki yönetimin bir "karantina nazırı" ataması aynı tarihte yapılmış. ikisi de 25 Mayıs 1838'i göstermektedir. Bu durum Selanik'te yapılan bu masrafların merkezden karantina fermanı geldikten sonra yeniden mi düzenlendiği sorusunu akla getirmektedir. Ne de olsa masraf defteri Ekim ayında hazırlanmamış mıydı? Selanik yerel yönetimi için karantina usulünün uygulanması artık imparatorluk merkezi tarafından resmi olarak meşru ilan edilen bir harcama kalemi olması, bunun kendi çıkarları doğrultusunda manipüle edebilecekleri bir kalem haline getirmek anlamını da taşıyordu mutlaka. Nitekim karantina personeli karantina için yapılan harcamalar içerisinde en büyük kalemi oluşturacaktı.

O tarihte Selanik'te bulunan Fransız konsolosuna göre bu önlemler Selanik yönetimi tarafından, merkezden herhangi bir ferman gelmeden evvel uygulanmaya başlanmıştı. 19 Mayıs 1838'de Marsilya'daki sağlık idaresine yazdığı bir

69 HAM.ŞŞS, 235, s. 86–7.

70 HAM.ŞŞS, 235, s. 68: "Karantinaya dâ'ir emr-i 'alışandır". Ayrıca bkz. CBDAOA C.SH. 7/347.

71 Karantina fermanının Selanik'e vardığına dair İngiliz konsolosu Blunt'ın yazdığı rapor yayımlanan İngiliz belgeleri arasında da bulunmaktadır. Bkz. Hristo Andonov-Poljanski (ed.), *British Documents on the History of the Macedonian People: Volume I (1797–1839)*, (Skopje, 1968), I, s. 270–1.

mektuptan Selanik'te acil olarak bu kadar kapsamlı karantina uygulanmasına sebep olan şeyin Mayıs ortasında Yaffa'dan gelen bir geminin Selanik Limanına girmek istemesinin sebep olduğunu bildirmektedir. O sırada Yaffa'da veba salgını vardı. Fransız konsolosunun belirttiğine göre, Selanik'teki Avrupalı konsoloslar birleşmiş ve yerel yönetimi sıkı karantina usulü uygulaması için ikna etmişler ve böylece Selanik'te sıkı bir karantina uygulanmaya başlanmıştı.⁷² Gerçekten de yılın bu altı aylık dönemi için söz konusu olan masraf defteri 26 Nisandan itibaren yapılan masrafları ve kalemleri içerdiği halde Selanik'ten (*cârib-i memleket*) seçilen bir karantina nazırı mayıs ortasından sonra, 25 Mayıs'ta göreve getirilmişti. Selanik ahalinden seçilen karantina nazırı, 20 Eylül 1838'de merkezden gönderilecek bir karantina nazırı Selanik'e tayin edilene kadar, dört ay kadar, bu görevde kalmıştır. İngiliz konsolosunun belirttiğine göre merkezden gönderilen karantina nazırı tayin edildiği tarihten iki hafta sonra, 4 Ekim 1838'te Selanik'e varmıştı bile.⁷³ Yerel yönetim tarafından iş başına getirilen karantina nazırının görevde olduğu dört ay içerisinde yapılan masrafların toplamı 6.491 kuruş olarak gösterilmiştir. Bu meblağın içinde karantina nazırı ve yardımcılarının aylıkları ve karantina mahalli için tutulan yerlerin kiralari bulunmaktadır. Altı aylık dönem için yapılan harcamaların toplamından bu meblağ çıkarıldıktan sonra geriye kalan tüm harcamalar merkezden tayin edilen karantina nazırı ve adamlarının maaşı, nazırın harcırahı ve inşaat için ayrılmıştı. Mevcut harcamalara eklenen bu yeni kalemlere ek olarak bir de karantina fermanının öngördüğü gibi atanan karantina tabibinin aylığı mevcuttu.⁷⁴

İmparatorluk merkezinin karantina uygulamasını başlatması ve kendi kontrolüne alması sonuçları itibariyle yerel düzlemde pek de olumlu karşılanmayan bazı gelişmeleri beraberinde getirecekti. İngiliz konsolosuna göre, merkezden gönderilen karantina nazırının Selanik'e geldikten sonra defterde gösterilen masraflar gerçeği yansıtmayıp abartılmışlardır. Blunt'a göre bu usulün şimdi bir fermanla merkezden emredilmesi yerel yöneticilerin eline halkı soymak için kullanacakları meşru bir gerekçeden başka bir şey değildi. Verdiği örnekte Blunt masraf defter-

72 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 1 Haziran 1838; Archives départementales des Bouches du Rhône 200 E 461'da Fransız konsolosu Guys'un mektubuna atfen bkz. Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen", s. 75.

73 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838. Burada aynı zamanda Avrupalı konsolosların karantina uygulamasına doğrudan etkisi söz konusu. Avrupalı konsolosların karantina uygulamasına nasıl etki ettiklerine başka çerçevede değinmekteyim. Bkz. Tulasoğlu, *His Majesty's Consul*, s. 172–257.

74 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838.

lerinde 9.524 kuruş olarak geçen karantina odalarının tamiri ve yenilenmesine harcanan bu miktar tamamen yanıştı, çünkü bu odalara yapılan masraf bir iki tahta çakmaktan ve birazcık alçı sıvamaktan ibaret olup çok düşük bir meblağa denk gelmekteydi.⁷⁵

Bunun dışında, merkezden gönderilen karantina nazırı gelmeden önce karantina için dört ayda yapılan masrafın 6.491 kuruş olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bu, merkezden yeni bir karantina nazırı gelmeseydi Selanik'te karantina için harcanan meblağ altı ay için 8.113 kuruşta kalacaktı demektir. Merkezden karantina nazırı gönderildikten sonra onun ve adamlarının aylıkları, karantina tabibinin aylığı, karantina için gerekli yerlerin kirası ve iskele başında inşa edilen yerler için verilen para hesaplandığında toplam bir ay içerisinde karantina masrafı 15.124 kuruşa çıkmıştır. Nazırdan önceki toplam karantina harcamaları aylık 1.622 kuruşa denk gelmekteydi. Karantina fermanından sonraki uygulamaları da yakından takip eden İngiliz konsolosunun belirttiğine göre merkezden gönderilen karantina nazırı ve adamlarının bir tek aylıklarına ayrılan meblağ 6.000 kuruştur, ki bunun Selanik halkına yükü 6 ayda toplam 36.000 kuruşa denk geliyordu.⁷⁶ İmparatorluk sathında uygulamaya konulan karantina, beraberinde yerel yönetimlerin harcama alanlarını o güne kadar görülmemiş bir şekilde arttırmış görünmektedir. Ancak burada başka bir nokta da özellikle dikkat çekmektedir. Karantina nazırının Selanik'e gelmesinden önceki dört ayda harcanmış görünen meblağ bir önceki yılın aynı döneminde yapılan harcamalarla kıyaslandığında bunun ilginç bir şekilde oldukça düşük olduğu görülmektedir. Üstelik bu dört aylık süre içerisinde oldukça sıkı karantina uygulandığı ve hatta daha önce alınan önlemlere ek olarak karantina nazırı da atanmış olduğu halde. Oysa yalnızca bir yıl evvel aynı sezonda uygulanan karantina için 16.782 kuruş harcanmıştı ki, bu merkezi uygulamadan önceki karantina masraflarının neredeyse iki katından daha fazla bir meblağa denk gelmektedir. Özellikle karantina fermanının geldiği dönem için hazırlanan masraf defterinde, merkezden alınan önlemler yine merkezden atanan nazır eliyle hayata geçirilmeden önce, yerel idarenin takdiriyle alınan önlemler için ayrılan harcama miktarının dikkat çekecek ölçüde düşük olması, merkezce belirlenen karantina uygulamasının gerektirdiği masrafların oldukça yüksek olmasından kaynaklı olabileceğini akla getirmektedir. Bu, yerel

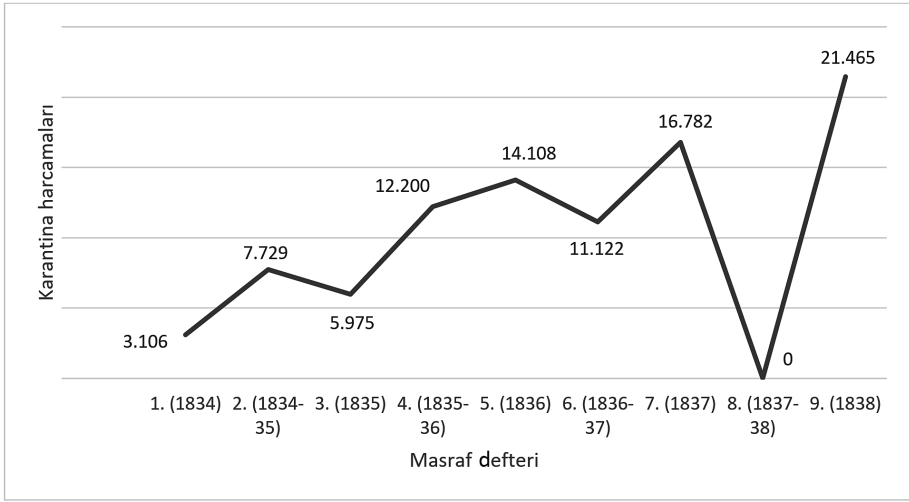
75 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838.

76 FO 196/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838: “Yet the Town is chargeable to the amount of p. 6 000 or about £ 60 p[er] month to the salaries of the Quarantine Aghassi and his people.”

yönetimin merkezi emirle artan masraflar karşısında yerel memurlarla dört ay için 6.491 kuruşta anlaştığını akla getirmektedir.

Karantina uygulaması için yapılan harcamalardaki artışın yanında, Mayıs-Ekim 1838 dönemi için hazırlanan masraf defterlerinde dikkati çeken başka bir nokta ise alınan önlemlerin daha kapsayıcı hale gelmiş olmalarıdır. Bu konuya, merkezi emirden sonra karantina icrası için kullanılan terim ve kavramların nasıl evrildikleri sorusu çerçevesinde aşağıda değineceğim. Bundan önce, aşağıdaki diyagram yardımıyla bu harcamaların genel eğilimine bakmakta fayda var. Genel olarak yükselme eğiliminde olan harcamalar 1834 yılında 3.106 kuruşken 1838 yılında 21.465 kuruşa çıkarak 4 yıl içerisinde nerdeyse yedi kat artmıştır. Harcamalar 1837'nin ikinci yarısında, yani merkezden karantina emri gelmeden önce ise en yüksek seviyesine ulaşmaktadır.

Diyagram I: 1834–1835 Selanik karantina harcamaları.

Diyagram I'de, 1834 ile 1838 arasında karantinaya yapılan harcamaların azaldığı dönemler bulunmaktadır. Ancak bu azalma her seferinde bir dönem öncesine göre olup iki dönem öncesine kıyaslandığında daha yüksektir. 1836/37 ve 1837/38 kış aylarına denk gelen bu azalmalar yalnızca kendilerinin hemen öncesine denk gelen yaz aylarına göre azalma kaydedip bu azalmalar daha yüksek meblağlarla takip edilmiştir. Genel olarak kış aylarına tesadüf eden harcamalardaki bu azalma vebanın mevsimsel azalma ve yoğunlaşmasıyla bağlantılı olmasıyla açıklanabilir. 1837/38'de altı aylık dönemde hiçbir karantina önleminin alınma-

mış olması ise yukarıda da belirtildiği gibi tamamen yerel politik bir hamle olarak değerlendirilip, bu uygulamanın merkezi hükümetin icra alanına girmesine dair beklentilerin rasyonel hale gelmesiyle açıklanabilir.

Osmanlı devleti resmi olarak karantina uygulamasına geçmeden önce Selanik'te yapılan uygulamayı rakamlar bu şekilde ifade etmektedir. 1834 ile 1838 yılları arasındaki yerel kaynaklardan elde edilen bilgilerden çıkarılan sonuç, Selanik idaresinin her yıl artan şekilde karantina uygulamasına dair harcamaları artırdığıdır. Burada cevabı hala açık olan soru ise, modern bir korunma yöntemi olan karantina uygulamasının yerel mi yoksa merkezi bir inisiyatifle mi başlatıldığıdır.

Selanik'te Karantina İnisiyatifinin Menşei

Şimdiye kadar tespit edilen meblağlar, Selanik yerel yönetimi tarafından yapılan harcamalardır. Oysa Osmanlı merkezi idaresi ilk olarak 1838 yılında karantinanın merkezi olarak koordinasyonunu ilan etmiştir.⁷⁷ Düzenli olarak artan harcamalar ışığında, bu çalışmanın merkezini oluşturan soru 1838'den önce Selanik'te uygulanan karantina reformunun merkezden bağımsız olarak yerel yönetimin inisiyatifiyle mi gerçekleştiğidir. Reform inisiyatifi ile bu reformların ihtiva edildiği kaynakların menşei arasında doğrusal bir ilişki olduğu yukarıda tespit edilmişti. Selanik'teki karantina uygulamasına öncelikle merkezi hükümet ve yerel kayıtlarda yer alan ve almayan kayıtlar ışığında bir değerlendirme yapılması kaçınılmazdır.

Gerek Selanik şerhiye sicillerinde ve gerekse merkezden çıkan ferman ve emirlerin arasında 1838'den önce Selanik'te karantina uygulanmasına dair herhangi bir direktifin olmaması, buradaki karantina reformunun Osmanlı merkezinden bağımsız olarak Selanik'teki yerel idarenin inisiyatifiyle yapıldığını düşündüren en önemli saiklerden birisidir. Tabii ki merkezden yazılı bir emrin olmaması, böyle bir emrin mutlak suretle olmadığı anlamına gelmez. Sonuçta merkezi yönetim ulaşmak istediği hedefleri taşra yönetimine iletmek için başka yolları da kullanma olanağına sahipti. Ancak bu, yazılı olarak herhangi bir emrin olmadığına tespiti yanında yazılı olmayan bir emrin uygulanabilirlik kriterleri değerlendirilerek dikkate alınması gereken bir husustur.

⁷⁷ İlk iki karantina fermanı için bkz. HAM.SŞS, 235, s. 37–8 ve s. 68–9.

Her ne kadar Osmanlı merkezi yönetimi imparatorluk çağında 1838 yılına kadar karantina uygulaması başlatmadıysa da yalnızca Selanik'i kapsayan ya da Selanik'i de içine alacak şekilde bölge için geçerli bir ferman çıkarmış olabilirdi. Ancak 1834 ile 1838 arası için Selanik şeriyeye sicillerinde yapılan taramalarda buna benzer hiç bir yazıya rastlanmamaktadır. Aynı şekilde, merkezden gönderilen emir ve fermanların toplandığı mühimme defterlerinde ya da bu dönemde mevcut hatt-ı hümayunlarda da böyle bir durum söz konusu değil. Tüm bunların yanında, Hicri 1251 yılının muharrem ayının ilk on gününe tarihlenmiş (29 Nisan-8 Mayıs 1835) ve Çanakkale'de uygulanacak bir karantina için gönderilmiş fermanın bir kopyasının Selanik şeriyeye sicillerinde yer alması, böyle bir ferman Selanik için olsaydı, bunun da sicillerde yer alacağını göstermektedir.⁷⁸ Bu tarihte Mısır'da veba salgını hüküm sürdüğü halde bu fermanla bir tek Mısır değil Bahr-i Sefid (tüm Ege ve Akdeniz) adalarından ve Rumeli ve Anadolu kıyılarından İstanbul'a gelen gemi ve yolcuların hangi dine ait olmalarına bakmaksızın⁷⁹ ancak mürur tezkiresiyle yolculuk yapmalarına izin verileceği yazılmaktaydı.⁸⁰ Bu fermanla Çanakkale Boğazında uygulanan karantinanın sözü geçen yerlerde de uygulanmasına dair herhangi bir ibare yer almamaktadır. 1835'te Osmanlı merkezinin yayınladığı bu fermanla veba tehlikesine karşı önlem aldığı ama o zamanlar bunu tüm imparatorluk ya da en azından Ege kıyılarını kapsayacak şekilde uygulamaya koymaya hazır olmadığı sonucu çıkmaktadır. Ayrıca, bu fermanla bağımsız olarak, merkezin benzer bir karantina emrini Selanik'e gönderdiği ve bunun Selanik yerel idarecileri tarafından şeriyeye sicillerine kaydedilmediği ihtimali, yazılı bir emrin Selanik idaresinin zaten yapmakta olduğu bir işe daha fazla meşruiyet kazandıracak olmasından dolayı, ihtimal dahilinde bulunmamaktadır. Bu ihtimalin zayıflığı, karantinanın uygulandığında karşılaş-

78 HAM.SŞS, 231, s. 38–9. Bu ferman, 1251 yılı Muharrem ayının ilk 10 günü, yani 29 Nisan – 8 Mayıs 1835'te ilan edilmiştir.

79 HAM.SŞS, 231, s. 38–9. Burada “ehl-i islâm ve re'âyâ” yazımının gösterdiği gibi, 19. yüzyılın ilk yarısında artık resmi yazışmalarda da “reaya” kelimesi devletin gayri müslim tebası için kullanılması sıradanlaşmıştı.

80 HAM.SŞS, 231, s. 9–38: “bahr-i sefidde kâ'in adalardan ve Anadolu ve Rumeli sevâhiline hâvi olduğu kazâ ve iskelelerden dersâ'âdetime gelecek imtiyâzlu ve imtiyâzsuz bi'l-cümle ehl-i islâm ve re'âyâ teknelerine ve derûnunda bulunan ehl-i islâm ve re'âyâ yedlerine i'tâ olunacak mürûr tezkireleri karantina mahalline kadar câri olmak ve çıktıkları mahallerde hastalığın sûret ve derc ve keyfiyeti zikr olunan tezkerele derc ve tasrîh kılınmak ve ol makûle sefine ve kayukların karantina mahallinde tezkire [...] ibrâz ve tebdil etdirmeksizin mürûra cesâret edenleri olur ise ol makûleler bu tarafdân tekrar karantina mahalline i'âde ve ircâ' kılınmaları.”

tığı muhalefet dikkatte alınır, daha da belirgin hale gelmektedir ki bu konuya aşağıda değinilecektir.

Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu merkezi yönetimi, uygulamaya koymak istediği tüm politikaları yazılı olarak mı taşraya iletiliyordu sorusuna bakmakta fayda var. Osmanlı idaresinde herkes tarafından bilinen politikaların ya da yöntemlerin yazılmaya gerek duyulmadan uygulandığı biliniyor. Her ne kadar veba salgınları dönemlerinde karantina uygulanıyor idiyse de karantina uygulaması Osmanlı idarecilerinin tanıdıkları ve nasıl uygulanacağını bilecek kadar sıradanlaşmış ve kökleşmiş bir uygulama değildi.⁸¹

Buna, karantinanın Osmanlılar için tartışmasız ve herkesin mutabık olduğu bir konu olmadığı da eklenmelidir. Karantinanın Osmanlı İmparatorluğu'nda neden bu kadar geç uygulanmaya başlandığına dair hala kapatılmamış olan akademik tartışma bunun tek bir sebebi olmadığına işaret etmektedir. Vebaya karşı önlemlerin merkezi hükümetin icra ve faaliyet alanı olarak tanımlanıp ilan edilmesinin önündeki en önemli engelin daha ziyade İslâm dünyasına hakim olan dini tutuculukta aranmasını öneren çalışmalar yerini bu kabulü göreceli hale getiren çalışmalara bırakmıştır.⁸² Birsen Bulmuş karantinanın Osmanlı İmparatorluğu tarafından bu kadar geç uygulanmaya başlanmasının sebebi olarak Osmanlıların 16. yüzyıldan itibaren deniz hakimiyetini Avrupalı devletlere kaptırmasının ve burada ticari çıkarları takip etmemelerinin bir sonucu olarak görmektedir.⁸³ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin karantina gibi önlemlere daha erken başlamaları için bir zorunluluk yoktu. İngiltere'de 16. yüz-

81 Bunun sıradanlaşmış bir uygulama olmadığı, daha evvel İstanbul'u korumak için karantina uygulandığı halde 16 Mart 1838 yılı gibi geç bir tarihte bile İstanbul Hükümeti Anadolu ve Rumeli'de kara karantinası uygulamak istediğinde İstanbul'daki Rus sefaretine yazarak Rusya'nın uyguladığı karantina hakkında bilgi talep etmesi göstermektedir. Bkz. Roberts, *Migration and Disease*, s. 177; BOA HAT. 1063/43650.

82 Karantinanın Osmanlı topraklarında geç uygulanmasının sebeplerini dini tutuculukta aranmasını öneren çalışmalardan bir kaç şü şekilde sıralanabilir: Panzac, *La Peste*, s. 312–338. Michael Dols, *The Black Death in the Middle East*, (Princeton, Princeton University Press, 1997), s. 281–302; Heath Lowry, "Pushing the Stone uphill? The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Journal of Ottoman Studies*, 23 (2004), s. 93–132; LaVerne Kuhnke, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, (Berkeley: University of California Press, 1990.)

83 Bulmuş, *Plague, Quarantines*, s. 39. Osmanlı deniz hakimiyetine dair bkz. Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, (Cambridge [v.d.]: Cambridge University Press, 1994), I, s. 144–146.

yıldan itibaren karantinaya karşı gelişen olumlu tutumu yazar, bir yandan gelişmekte olan endüstri diğer yandan büyümekte olan ticaret hacmiyle birlikte yükselmekte olan merkantilist politikayla mümkün olduğunu belirtmektedir. Karantina denizaşırı ticareti hem korumak hem de kendi lehlerine arttırmak için geliştirilmiştir.⁸⁴

Aynı şekilde, Nükhet Varlık ise 16. yüzyıldan itibaren, her ne kadar imparatorluğun hakimiyet alanında uygulamaların derinliğine etkisinin ne derece olduğunu şu anki verilerle ölçmenin mümkün olmadığını belirtse de, vebanın kavranışında tıbbileşmenin (*medicalization*) vuku bulduğunu göstermiştir.⁸⁵ Ancak 16. yüzyıldan sonra vebanın kavranışındaki değişim ve tıbbileşmesi, veba konusundaki tutucu söylemin birden ortadan kalkmasıyla sonuçlanmamıştır.⁸⁶ 1830'larda devlet karantina uygulamasına geçmek istediği dönemde vebaya karşı önlem almasının dini olarak meşruluğunu ortaya koyan eserlerin aktüalitesi bunun sorunsuz olmadığını göstermektedir.⁸⁷ Aynı şekilde, 1837'nin başında, İstanbul korkunç bir veba salgınının pençesinde kıvrılırken Sultan bir ferman ile vebanın dini kurallara yeterince özen gösterilmediği için Allah'ın insanlara verdiği bir ceza olduğunu ilan etmek zorunda kalmıştı.⁸⁸ Bu fermanla, aslında karantina ile hastaların topluma karışmasını önlemek için harekete geçilmesi beklenirken tersine herkesin camilere giderek beş vakit namaz kılmaları emredilmiş ve namaz vakti camiye gelmeyenleri yakalayıp cezalandırmak için adamlar tutulmuştu.⁸⁹ II. Mahmud karantina reformu yaparken karantinaya muhalif gurupları göz önünde bulundurarak Şeyhülislam'dan karantinanın İslâm'a uygun olduğunu belirten bir fetva alması gerekiyordu. Oysa Osmanlı Hükümeti tebaasının nüfusunun azalmasının yaratacağı sorunların oldukça farkındaydı. II. Mahmud, 1838'de bir ferman ilan ederek çocuk aldirmalarını yasaklamakla kalmayarak bunları geleneksel, nüfusun azalmamasının bir devlet temennisi olarak gözetilmesinin dışına çıkarak, suç ilan etmiştir. Suç olarak kategorize ettiği çocuk aldırma ve düşürme eylemini bu sefer, ceza eylemi olarak yasal kategoriye koymuş ve gerekçesi olarak, çocuk

84 Bulmuş, *Plague, Quarantines*, s. 39-40.

85 Varlık, *Plague and Empire*, s. 228-47.

86 Bulmuş, *Plague, Quarantines*, s. 23.

87 1836 yılında Hamdan bin el-Merhum Osman Hoca'nın sağlık önlemlerinin dini olarak meşruluğunu gösteren eseri burada modern karantina uygulamalarının meşruluğu için önemli bir referans olmuştur. Bkz. Bulmuş, *Plague, Quarantines*, s. 15-23. Ayrıca bkz. Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen", s. 62-75.

88 HAM.SŞS, 233, s.81-2.

89 HAM.SŞS, 233, s. 81-2.

aldırmaların insanlığa karşı işlenmiş bir suç olduğunu göstermiştir.⁹⁰ Özellikle 1830’lu yıllarda merkezi yönetimin çocuk aldırmayı yasaklayıp suç haline getirmesi devletin bu konudaki hassasiyetinin, tıpkı çağdaşı Avrupalı devletlerdeki gibi, hayata geçmiş olduğunu göstermektedir.⁹¹

Yukarıda belirtilen Selanik örneğinde olduğu gibi, karantina reformunun beraberinde getireceği mali yükler de II. Mahmud’un bir an önce karantınayı hükümetin icra alanına almasının önündeki önemli engellerden birisiydi.⁹² Hal böyleyken taşra yönetimlerinin sırtına ek bir mali yük anlamına gelecek karantina uygulamasının dini meşruiyetine gereken hassasiyetin gösterilmesi kaçınılmazdı.

Osmanlı merkezi yönetimi karantınanın dinî olarak sorunsuz olmadığını, çok çabuk bir şekilde kendi aleyhine kullanılarak geniş bir halk kitlesinin muhalefetini kışkırtabileceğinin bilincindeydi. Bir emri daha doğrusu bir uygulamanın yapılması emrini yazılı olarak vermek aynı zamanda onu meşrulaştırmak anlamına geliyordu. Bir karantina fermanıyla Bab-ı Ali muhalefete rağmen böyle bir uygulamayı meşru gördüğünü ilan etmiş olacaktı. Bu durum muhafazakar kesimi karşısına alma tehlikesi barındırmaktaydı. Deniz karantinası en çok ticaret ve deniz yolculuğu yapanları ilgilendirmekteydi ki bunlar da genellikle yabancı ve hareket halindeki tüccarlardı. Ancak karantınanın merkezi uygulaması ile kara karantinası da uygulanacaktı ki bu, sultanın tüm tebaasını ilgilendiren ve uygulanırsa çatışma potansiyeli yüksek bir uygulama idi.⁹³

90 HAM.SŞS, 235, s. 96: “*ıskâr-i cenîn katl-i nesl kabilinden* [olub]”. Ayrıca bkz. Gülhan Balsoy, “Gender and the Politics of the Female Body: Midwifery, Abortion, and Pregnancy in Ottoman Society (1838-1890s)”, (Doktora Tezi, Binghamton University, 2009).

91 Devletin çocuk aldırmalarını kendi müdahale alanı olarak görmeye başlamasının modernleşme bağlamı içinde değerlendirilmesine dair bkz. Akşin Selçuk Somel ve Tuba Demirci, “Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century”, *Journal of the History of Sexuality*, 17/3, (2008), s. 377-420. Daha erken dönemlerde özellikle III. Selim zamanında merkezi hükümetin aldığı benzer önlemlere dair bkz. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 332.

92 Sarıyıldız, “Karantina Meclisinin”, s. 335.

93 Karantina uygulamasının bir merkezi hükümet eylemi olarak icrasından sonra bile imparatorluğun Müslüman tebaasının karantinaya karşı harekete geçmeleri önlenememiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: ‘Karantina İstemezük!’”, *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), s. 18-27.

Kara karantinası bir tek gemilerin liman girişlerinde durdurulup bekletilmesi anlamına gelmiyor aynı zamanda -eğer gerçekten titizlikle uygulanırsa- hastaların hasta olmayanlardan ayrılması anlamına da geliyordu. Bu, gerektiğinde kadınların ailelerinden ayrılmaları anlamına geliyordu. Kadınların vebadan ölümünü takiben yapılması zorunlu olan kadavra tetkiki özellikle Müslüman tebaanın muhalefetine sebep olacaktı.⁹⁴ Karantina aynı şekilde ciddiyetle tam olarak uygulandığında ölümlerin yılanması, İslâmî usullere uyularak defnedilmeleri mümkün olamayacağı gibi, gömülenlerin kireçle yakılması gerekmekteydi ki bunu Padişah dahi emretmiş olsa, Müslüman halkın hassasiyetlerini istismar ederek bir isyana dönüşebilirdi.⁹⁵ Nitekim Selanik'teki karantinaya karşı tutucu ve inatçı muhalefeti dönemin buradaki İngiliz konsolosu "Türklerin ön yargıları" şeklinde tarif etmektedir ki en büyük tepki de bu halk kesiminden gelmiştir.⁹⁶ İngiliz konsolosunun "Türk" diye tarif ettiği halk grubunun "Müslümanlar" olduğunu söylemeye gerek yok. Ticareti engellediği için karantinaya karşı olan enternasyonal muhalefet bir yana,⁹⁷ yukarıda sayılan olası tepkilerden dolayı merkezi yönetim böylesi çatışma potansiyeli yüksek bir önleme ev sahipliği yapma konusunda çok dikkatli olmak zorundaydı. Oysa merkezden gelecek herhangi bir karantina fermanı Selanik yerel yönetiminin işini, aldığı bu önlemlerin merkezden verilen emirler doğrultusunda olduğunu söyleyebilecek duruma getireceğinden, oldukça kolaylaştırılacaktı.

Böyle bir emrin merkezden taşraya yazılı olmayan kanallarla iletilemeyeceğini ya da iletirse bile bunun hiçbir etkisinin olamayacağını gösteren şey, taşranın da aynı dinamiklere sahip olmasıydı. Karantinanın uygulanması konusunda ikna edilmesi zor halk gruplarının dışında, karantinadan dolayı çıkarları zedelenen gruplar vardı. Bu grupların başında Avrupalı konsoloslar, ulema ve tahıl ve pa-

94 Karantina karşıtı cephe vebadan ölenlerin muayenesinde doktorların -ki hepsi erkek- kadınların cinsel organlarını tetkik ederek veba olup olmadığını anlamak için kadınların rahmini mum sokarak tetkik ettikleri dedikodusunu yaymıştır. Bkz. Yıldırım, "Karantina İstemezük", s. 22.

95 Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin" s. 334; Yıldırım, "Karantina İstemezük", s. 21. Ayrıca bkz. Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları (1831-1918)", E. Kahya, A. Ataç Şar ve M. Mazırcıoğlu (ed.), *Gevher Nesibe Darüşşifası'nın 800. Kuruluş Yılı Anısına XXIV. Gevher Nesibe Tıp Günleri: IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, (Ankara: Nobel, 2006), s. 331-334.

96 FO 195/100, Blunt-Lord Ponsonby, Selanik, 14 Haziran 1837.

97 Avusturya konsolosu ve ticari temsilcilerin muhalefeti buna örnek oluşturmaktadır. Bu konu aşağıda incelenecektir.

muk gibi tarım ürünleri ihracatçıları bulunmaktaydı. Mensup olduğu sınıf göz önünde tutulduğunda, kadının ilmiyenin bir üyesi olarak dinî sebepler göstererek karantinaya itiraz etmesi beklenir.⁹⁸ Oysa Selanik kadısı tamamen beşeri bir sebepten karantinaya muhalefet etmiştir. Sıkı bir karantina uygulamasına başlanınca tahıl ve diğer ürünlerinde karantinaya alınması alış verişini tamamen durdurmuş ve Selanik kadısı kendisine her satıştan verilen pay verilemediği için karantinanın derhal kaldırılmasını istemiştir. Feyzioğlu kadınların yılda bir kere pazarlardaki düzeni sağlamakla belli bir miktar aldığını belirtmektedir.⁹⁹ Ancak, İngiliz konsolosunun belirttiğine göre kadı her satıştan malın değerinin %10'u miktarında bir harç almaktaydı.¹⁰⁰ Karantina malın dolaşımını, alış verişini sınırladığından ulema üyesi kadı da Selanik'te karantinadan dolayı çıkarları zedelenen gruba dahil olmuş ve bu zaviyeden karantinaya muhalefet etmiştir.

Durumun böyle olması, kadının ya da Selanik yönetiminin eğer bir karantina emri varsa bunu sakladıkları ihtimalini düşündürmemeli. Her ne kadar karantina uygulaması kadının gelirlerini etkilemişse de, merkezden gelecek böyle bir emrin uygulanmasının kendisine sağlayacağı faydalar da vardı. Masraf defterleri İstanbul'a onay için gönderilmeden evvel kadının bunların doğruluğunu tasdik etmesi gerekiyordu. Bu durum kadını bu durumu paraya çevirebilecek önemli pozisyonuna getirmekteydi. Aslında görevi ayan ve şehir kethüdasının hazırladığı masraf defterlerinin doğru olup olmadıklarını kontrol etmek olan kadının, Özkaya'nın örneklerle belirttiği gibi, bir tek masraf defterlerinde doğruluğu şaibeli kalemleri doğru diye onaylamak değil aynı zamanda başka hukuk dışı işlerde de işbirliği yapma motivasyonuna sahip oldukları bilinmektedir.¹⁰¹ İngiliz konsolosunun belirttiğine göre, Selanik kadısı önüne gelen harcama listesini içindeki bilgilerin doğruluğu onu ilgilendirdiği için değil, onayını verdiğinde alacağı yüksek miktardaki para için tasdik ediyordu. Kadıya verilen bu para ise şehir kethüdası tarafından hane başına paylaşılarak halktan vergi olarak alırdı.¹⁰²

98 Bkz. Bulmuş, *Plague, Quarantines*, s. 15-23; Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin", s. 334.

99 Bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerinde Düzenlemeler* (İstanbul: Kitabevi, 2010), s. 11.

100 FO 78/306, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 10 Eylül 1837.

101 Özkaya, *Ayanlık*, s. 266.

102 FO 195/176, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik 10 Şubat 1840: "Her altı ayda bir, hesap defterleri şehir kethüdası, paşa ve beyler eliyle uydurularak yapılmakta ve kadıya (*molla*) sunulmaktadır. Kadı, şehir kethüdası, Paşa, Beyler ve cemaatlerin iki temsilcisine basit bir şekilde "bu hesaplar" doğru mu?" diye sorar ve tabii ki cevap her seferinde olumludur. Kadı bundan sonra ilamını, daha doğrusu sertifikasını vermekte ve bunun bir kopyası

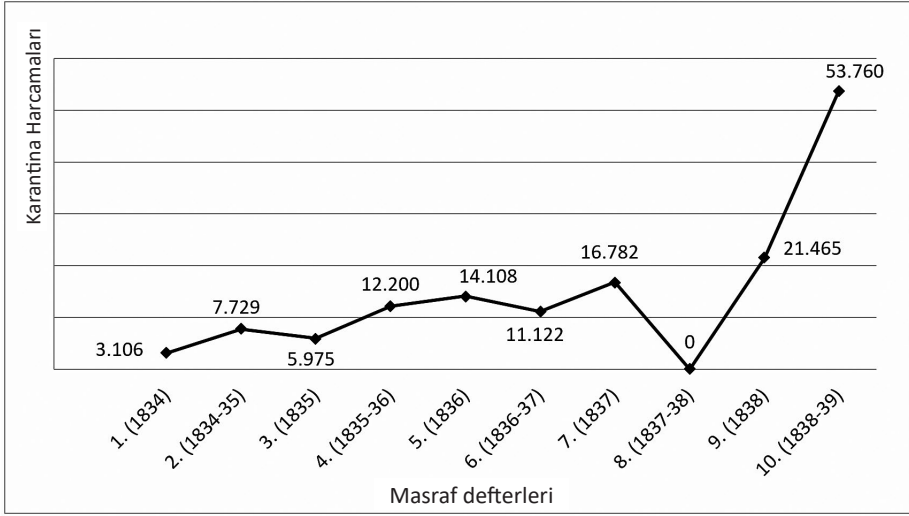
Kadınların bu durumu, merkezi yönetimin bilemeyeceği bir sır değildi. Bunun bir sır olmadığını kadı da biliyordu. Bu durumda, ne yerel yönetimin ne de kadının yüksek masraflara meşruluk veren bir gerekçe olan karantina fermanını geri tutmaları beklenemez. Kadınların İstanbul'dan gelen bir fermanı kaydetmemeleri başka bir sebepten daha ihtimal dahilinde görünmemektedir. Açıkçası, yerel yönetimlerin harcamalarını meşrulaştıracak karantina fermanı gibi bir düzenlemeyi özellikle tüm harcamalarının en küçük detayına kadar meşrulaştırmak zorunda oldukları, her altı ayda bir masraf defterlerini merkeze kontrol için gönderdikleri bir dönemde pek ihtimal dahilinde bulunmamaktadır. Nitekim merkezi yönetimin masraf defterlerini talep etmekteki amacı kontrol ile yerel yönetimlerin keyfi vergi koymasının önüne geçebilmektir. Yerel yönetimlerin kaynaklarının büyüyen bir şekilde merkezi hazineye yönlendirildiği ve yerel yönetimlerin acil olarak yeni kaynaklara ihtiyaç duyduğu bu dönemde onların harcama hacmini meşru olarak arttıracak bir düzenlemenin geri tutulması beklenemez. *Diyagram II*'de görüldüğü gibi özellikle karantinanın imparatorluk sathında resmi olarak merkezi emirle uygulanmaya başlandığı tarihten itibaren Selanik'teki harcamalar birden bire o güne kadar yapılan harcamaların çok çok üstüne yükselmiştir. Karantina fermanı geldikten sonra Selanik'te hazırlanan ilk masraf defteri esnasında (19 Ekim 1838) merkezden gönderilen karantina nazırı bir aylıktı. İngiliz konsolosuna göre nazır 20 Eylülde Selanik'e ayak basmıştı.¹⁰³ Onun bir aylık süre içerisinde karantina uygulaması için yaptığı harcamalar bu masraf defterinde yer almaktadır.¹⁰⁴

---

masraf defterlerinin kopyasıyla beraber İstanbul'a gönderilmektedir. Kadı hiçbir zaman karşılığında 200 Pound almadan ilamını vermemektedir. Sonra, şehir kethüdası, oluşan masraf veya harcamaların meblağını hane başına (*Rokussia*) taksim etmektedir." Orijinal metinde "uydurma" (*made up*) kelimesinin altı çizilmiştir. Buradaki alıntı Blunt'ın vergi üzerine kaleme aldığı "*Observations upon the note of Taxes as paid by Rayjahs of Salonica*" başlıklı yazıdan bir pasajdandır. "Rokussia" *ru'ús* kelimesinden bozularak ve Yunancadan etkilenilerek oluşturulmuştur. Bkz. Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830-1850*, (İstanbul: İsis, 2003), s. 82. Ancak Özdemir Blunt'ın mektuplarında bu kelimeyi "rokussia" veya "rokussa" yerine "robussa" olarak yanlış okumuş ama doğru yorumlamıştır.

103 FO 195/100, Blunt–Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838.

104 Karantina nazırının Selanik'e varışını İngiliz konsolosu 4 Ekim 1838 olarak bildirmesine rağmen, merkezden gönderilen karantina nazırı geldikten sonrası için verilen maaş ve yapılan harcamalar 20 Eylül'den itibaren olacak şekilde başlatılmıştır. FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838. Söz konusu masraf defteri 19 Ekim 1838'de tamamlanmıştır. HAM.ŞŞS, 235, 86–7.

Diyagram II: 1834–1839 Karantina Harcamaları

1834 ile karantinanın tüm imparatorlukta resmi olarak uygulanmaya başlandığı 1838 yılına kadar olan Selanik masraf defterleri burada bir tek karantinanın hayata geçirildiğini göstermekle kalmıyor aynı zamanda bu harcamaların gittikçe arttığını da gösteriyor. Ancak, karantina nazırı Selanik'e geldikten sonraki ilk altı aylık (1838-1839) masraf defterlerine karantina harcamaları için yansıyan meblağ 53.760 Kuruş ve 7 para ile şimdiye kadar tecrübe edilen trendden tamamen bir kopuş sergiliyor. 20 Ekim 1838'den 15 Nisan 1839'a (H 1 Şaban 1254 – H 30 Muharrem 1255)¹⁰⁵ kadar kaydedilen masraflardan 30.360 kuruşluk kısmı yani karantina masraflarının %56'sı idare masrafı, personel ve kira olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁶ Daha yakından incelendiğinde personel harcamaları olarak görünen kayıtların aylık 2.000 kuruş karantina memuruna, karantina hekimi için aylık 1500 kuruş, karantina mahalli olan yalı kirası için 1.000 kuruş, katip aylığı için 200 kuruş harcadığı kaydedilmiştir. Gerçi adı geçen harcamalar alt alta toplandığında 30.360 yerine 32.000 etmektedir. Bu da, ya bir hesap hatasından ziyade aylık olarak kaydedilen ödemelerden bazılarının altı ay boyunca geçerli olmadığı delalet etmektedir. İdari ve personel ödemeleri dışında 10.096,7 kuruş Vardar tarafında bulunan bir handa karantina için yeni odalar inşa edilmesi için harcanmış.¹⁰⁷ Ayrıca deniz karantinasının uygulanması için gerekli inşaat işleri için de 13.304 kuruş harcadığı belirtilmiştir.¹⁰⁸

105 HAM.SŞS, 236, s. 6–7.

106 HAM.SŞS, 236, s. 6–7.

107 HAM.SŞS, 236, s. 6–7.

108 HAM.SŞS, 236, s. 6–7.

Karantina uygulamasını yakından gözlemleyen İngiliz konsolosu Charles Blunt'a göre bu dönem içerisinde yapılmış olarak gösterilen işlerin ve masraflarının gerçeği yansıtmadığını rapor etmektedir. Daha 1836 yılında Selanik sancağı mutasarrıfı İbrahim Paşa, Blunt'ın kendisine neden karantina uygulaması için İstanbul'dan bir ferman talebinde bulunmadığını sorduğunda, paşa, eğer merkezi bir emir ile karantina düzenlemesi yapılırsa bunun halkın sırtına ek yük olacak şekilde meşru bir harcama kanalı olacağını ve bu konudaki isteksizliğini belirtmişti.¹⁰⁹ 19 Ekim 1838 yılına tarihlenen masraf defterleri üzerine bir rapor yazan Blunt yeni karantina nazırı şehre ulaştıktan sonra iki yeni karantina odası inşa edildiğini, bunların tahta ve alçıdan yapılan iki basit oda olduğunu ve gerçek masrafının 1500 kuruş civarında olduğunu (yaklaşık 15 pound) ama deftere yaklaşık 10.000 kuruş (yaklaşık 100 pound) olarak kaydedildiğini bildirmektedir.¹¹⁰ Selanik'e geldiği ilk andan itibaren karantina uygulaması için büyük çaba harcayan konsolos Blunt merkezi karantina uygulamasına geçildikten sonraki uygulamaya mesafeyle yaklaşmaya başlamıştır.¹¹¹ Blunt'a göre bu, tıpkı iki yıl evvel İbrahim Paşa'nın da tahmin ettiği gibi, gerçeği yansıtmayan yeni harcama kalemleri olarak halkın sırtına binen ek yükten farklı bir şey olmamıştı.¹¹²

Blunt'un, gerçek masrafı 1500 kuruşu geçmiyor dediği iki karantina odası için bile masraf defterine yaklaşık 10.000 kuruş yazabilen bir yönetim için merkezi karantina, vergi mükellefi soymak için meşru bir çerçeveye ve olanak demektir. Bu koşullar altında eğer 1838'den önce Selanik'teki karantina uygulamasının adresi herhangi bir şekilde merkezi hükümet olarak gösterilebilseydi, finansal baskı altındaki taşra idaresi bunu muhakkak kullanmasını bilirdi.¹¹³

Merkezi hükümet, yerel idarenin yönetim eylemlerini detaylı masraf defterleriyle yerineliklerini göstermek zorunda olduğu tek adres değildi. Selanik'teki

109 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 2 Mayıs 1836.

110 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 23 Kasım 1838.

111 Gülay Tulasoğlu, "Humble Efforts in Search of Reform? Consuls, Pashas, and Quarantine in Early-Tanzimat Salonica, P. Firges, v.d. (ed.), *Well-Connected Domains: New Approaches to an Entangled Ottoman History. A volume of collected essays*, (Leiden, Boston: Brill, 2014), s. 188–206.

112 İngiliz konsolosunun Selanik'te karantina uygulamasına geçilmesi için kullandığı yöntemlere dair bkz. Tulasoğlu, *His Majesty's Consul*, s. 172–249.

113 II. Mahmud döneminde taşra yöneticilerinin gelirlerini arttırmak için nasıl hayali harcama alanları yarattıklarına dair bkz. Gülay Tulasoğlu, "Faking Good Governance: The Restoration of the Bridge Across the Vardar (Axios) Near Salonica in 1837", M. Y. Ertaş ve H. Kılıçaslan (ed.), *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017), s. 171–179.

karantina uygulamasını gerçekleştirebilmek için mevcut karantina muhalefetine karşı da sağlam bir pozisyon bulmak zorundaydı. Yerel yönetimin muhalefete rağmen, ama bu muhalefeti kendisine karşı ayaklandırmadan karantina uygulaması gerekmektedir. Selanik'te karantina muhalefeti çoğunlukla ticaretle uğraşan ve Selanik limanına mal girip çıkmasında çıkarı olan kesim oluştuyordu.

Karantinaya karşı sistematik muhalefet oluşturan aktörlerin başında Avusturya konsolosu geliyordu. 1830'lu yıllar, Avusturya'nın meşhur Lloyd (*Shiff-fahrts-gesellschaft*) Gemi-Deniz Şirketi'nin gelişme ve genişleme yıllarıydı. Doğu Akdeniz'deki yolcu trafiğinin büyük bir kısmına talip olan Avusturya Lloyd Şirketi için, yolcu ve mal hareketliliğini kısıtlayan karantinanın mümkün mertebe uygulanmaması, uygulanırsa bile karantinada bekleme süreleri azaltmak, amacına ulaşmak için elzemdi.¹¹⁴ Lloyd Gemi Şirketi'nin bu politikası Avusturya Devleti tarafından tüm araçlarla desteklenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avusturya konsolosları bu politika çerçevesinde karantinaya karşı muhalefet etmekle görevlendirildiler. Avusturya Hükümeti'nin karantina karşıtı politikası, Yunanistan ile tüm Lloyd Gemi Şirketinin gemilerini savaş gemisi olarak tanınmasını sağlayan bir anlaşma imzalayacak kadar agresifti. Buna göre, Avusturya Lloyd gemileri Atina menşeli olarak kaydedilerek 28 gün olan karantinada bekleme zamanı 14 güne indirilmiş oluyordu.¹¹⁵ Atina temiz, yani veba hastalığının olmadığı yer olarak geçiyordu. Karantina karşıtı Avusturya politikası Selanik'teki Avusturya konsolosunun karantinaya karşı tavır ve politikasını da belirliyordu. 1830'lu yıllarda Selanik'teki Avusturya konsolosunun karantinaya karşı nasıl bir politika uygulamaya koyduğu diğer Avrupa konsoloslarının raporlarına da yansımıştır. Aynı yıllarda Selanik'teki İngiliz konsolosu Blunt daha 1835 yılında, vebaya karşı yerel yöneticilerin karantina için gerekli her önlemi almaktan imtina etmediklerini belirtirken tüm Avrupa konsolosları tehlikenin ciddiyeti karşısında yerel yönetimin karantina kararını heyecanla desteklediklerini, ancak Avusturya Konsolosu Mr. Chabert'in karantinaya karşı olduğunu rapor etmiştir. Blunt Mr. Chabert'in bir yandan Avusturya gemilerinin karantinaya alınmasına izin vermediğini diğer yandan ise karantinadan sıyırmak için Selanik'e varan Avusturya gemilerini veba olmayan İzmir veya Atina menşeli olarak gösterdiği belirtmektedir.¹¹⁶

114 Karantinanın ticari faaliyetleri kısıtlamasına dair bkz. Gheorghe Brăiescu, "Seuchenschutz und Staatsinteresse im Donauraum (1750–1850)", *Sudhoffs Archiv: Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte*, 63 (1979), s. 25–44.

115 Lloyd Şirketinin genişlemekte olduğu bu dönemdeki Avusturya'nın karantina politikasına dair bkz. Ronald E. Coons, "Steamship and Quarantines at Trieste, 1837–1848", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 44 (1989), s. 34.

116 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 14 Temmuz 1835.

Avusturya konsolosunun yerel otorite tarafından uygulanan karantinaya karşı koyup uygulamadan kaçması imparatorluk otoritesi ile uygulanan karantinaya karşı gelmesinden mutlaka daha kolaydı. Diğer yandan, yerel yöneticiler açısından da Avrupalı bir konsolos ile çatışma içine girmek göze alınacak bir risk değildi. Karantina gibi Avrupalı gemilerin hareket alanını kısıtlayan bir kararı yalnızca bir sancağın yönetimi olarak alıp buna üstelik bir Avrupalı konsolosun uymasını beklemek merkezi olarak alınmış bir karantina uygulamasına uymasını talep etmekten daha zordu. Bu durumda Selanik Sancağı yöneticilerinin eli bir karantina fermanı yada Bab-ı Ali menşeli bir karantina politikasıyla elbette daha da güçlenecek ve gerektiğinde konsolosla aralarını açmayacak bir argüman geliştirmelerine de imkan verecekti. Sonuçta devletin idarecileri olarak merkezin emirlerine uymak zorunda olduklarını söyleyerek karantinanın ticaret için olumsuz etkilerinin sorumluluğunu da merkezi hükümete yüklemiş olurlar ve böylece ne vergilerinin kaynağı olan halkın sağlığını tehlikeye atmış olurlardı ne de konsolosun muhalefetini üzerlerine çekmiş olurlardı.

Karantinayı uygulayan yöneticiler açısından konsoloslar kadar korkulan başka bir muhalefet de yerel beylerin muhalefeti idi. Selanik'in aynı zamanda ticaret elitini de oluşturan bu grubun karantina uygulamasına karşı oldukları beklenen bir şey. Her ne kadar İngiliz konsolosu Blunt 1836'da Selanik mutasarrıfının karantina uygulamasına isteksiz tavrına karşı Selanik "beylerinin" karantina taraftarı olduklarını İstanbul'daki Lord Ponsonby'e anlatmaya çalışsa da, aslında pamuk ve tahıl hareketliliğini kısıtlayan karantina uygulamasına pek hevesli olmadıkları tahmin edilebilir. Pamuk ve tahıl Selanik'in en büyük iki ana ihraç maddesini oluşturuyordu.¹¹⁷ Selanik hinterlandında geniş topraklara sahip olanlar Blunt'ın karantina taraftarı dediği bu beylerdi.¹¹⁸ Karantina uygulaması köylerle şehrin iletişimini tamamen kesen askeri bir kordonla birlikte uygulanıyordu.¹¹⁹ Bu uygulama bir tek veba taşıyıcısı olarak insan hareketliliğini değil, aynı zamanda mal hareketliliğini de kısıtlıyordu. Beyler için bu uygulama mallarının Selanik'teki pazara ve oradan da dışarıya büyük bir gecikme ile getirilmesi demekti. İnsan hareketliliğinin kısıtlanmasının önemli bir yan etkisi hasat zamanı gerekli olan işçilerin hareketliliğinin kısıtlanmasıydı. 1836 yılında örneğin, İngiliz konsolu Blunt karantinanın uygulanmaya başladıktan sonra vebanın yaygınlığından dolayı hasadın ciddi şekilde engellediğini belirtmektedir.¹²⁰

117 Bkz. Suraiya N. Faroqhi, Selânik, *EF*, VIII (1995), s. 125.

118 FO 78/265, Blunt – Palmerston, Selanik, 28 Aralık 1835.

119 Bkz. Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen", s. 46.

120 FO 78/276, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 2 Ağustos 1836.

Şimdiye kadar sayılan göstergeler arşiv kaynaklarında merkezi olarak gönderilen bir karantina emrinin bulunmamasının sebebinin gerçekten de böyle bir merkezi inisiyatifin olmadığını desteklemektedir. Son olarak, karantinanın merkezi bir inisiyatifin sonucu olmadığını gösteren şey Selanik mutasarrıfının konuya dair açık ifadesidir. Şöyle ki, vebanın yayılmasını Selanik Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın karantina uygulamasındaki "isteksizliğine" (*want of energy*) bağlayan İngiliz konsolosu Blunt'a karşı İbrahim Paşa, kendisinin bu tavrının hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Selanik'te karantina uygulamasına dair karantina muhalefetine - Beyler, Ulema, Avrupalı konsoloslar ve sıradan halk - karşı gösterebileceği herhangi bir emir veya düzenleme olmamasıyla açıklamaktadır.¹²¹ Blunt'ın rapor ettiği İbrahim Paşa ile diyaloglarında, paşa kendisinin karantina uygulamak istediği ancak ulemanın muhalefetinden dolayı geri durmak zorunda olduğunu ve "Sultan bile bu yeni ve gerekli önlemleri uygulamaya geçirmede başarılı olmazken benim bunda başarılı olmam nasıl beklenir" diyerek yerel yönetimin inisiyatifle karantina uygulamasının zorluklarını ifade etmiştir.¹²²

Andrew Roberts'ın yakın zamanda yapılan ve Osmanlı-Rus sınırındaki Karadeniz Bölgesi'nde göç ve bulaşıcı hastalıkların kontrolü için devletlerin işbirliğini ortaya koyan önemli çalışması, asker kontrolünde olan Osmanlı-Rus sınır bölgelerinde karantina uygulandığını göstermektedir.¹²³ Aynı şekilde, 1836 yılında Manastır ve Larissa'da uygulanan karantinadan yola çıkan Marlene Kurz Selanik'teki uygulamaların, buradaki gibi, karantina sözcülerinden serasker Halil Paşa'nın resmi olmayan askeri emri ile açıklanacağını belirtmektedir. Burada karantina uygulamış olan aktörler askeriyedendirler: Rumeli valisi ve müşiri olan Ahmet Zekeriya Paşa ve Arnavut'taki karışıklıkları bastırmakla görevli birliklerin başında Larissa'da olan Emin Paşa.¹²⁴ Ancak Selanik'teki sivil halk söz konusu olduğunda Marlene Kurz'un önerisi geçerliliğini kaybetmektedir. İngiliz konsolosunun raporlarından Selanik mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın askeri otoritesini karantina için kullanmadığı ortaya çıkmaktadır. Manastır ve Larissa Paşaları karantina uygulamasını bir tek askeriye için değil aynı zamanda tüm sivil şehir halkı için de uygularken Selanik'te böyle olmamıştır. Vebanın en korkunç şekilde Selanik'te yayıldığı 1837 yılında İbrahim Paşa askeri birlikler için izolasyon/

121 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 14 Haziran 1837.

122 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 24 Mart 1837 [aynı mektubun bir kopyası ayrıca FO 78/306'da bulunmaktadır].

123 Bkz. Roberts, *Migration and Disease*, s. 169.

124 Kurz, "Die Einführung von Quarantänemaßnahmen", s. 55–6.

karantina önlemleri almış ama aynı veya benzer önlemleri sivil halk için almamıştır. İngiliz konsolosuna daha aynı yılın Mart ayında “tüm askeri birlikleri şehirden geri çekmem emredildi. Bana böyle emredildi. Birlikleri korumam emredildi hal-ki da istedikleri gibi ölmeye bırakmam” diyerek Selanik’teki durumu özetlemiştir.¹²⁵ 1836 yılında taşradaki birlikler artık İstanbul’a bağlanmaya başlamışlardır.¹²⁶ 1832’den itibaren serasker Hüsrev Paşa da benzer şekilde karantina taraftarıydı ve zaten bunlar halefi serasker Paşa tarafından devam ettirilmiştir.¹²⁷ Ancak Selanik mutasarrıfı İbrahim Paşa’nın açıklaması İstanbul’dan askeri birlikler için çıkarılan izolasyon ve karantina emrinin otomatik olarak Selanik halkını da kapsayacağı anlamına gelmediğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti’nin karantina uygulamasına başladığını belirten karantina fermanı bu uygulama için yerel yönetimlerin halktan vergi olarak alacakları harcamalar için gösterdikleri meblağların öncesi ve sonrasını karşılaştırma için önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Yalnızca bu değişim bile 1838 yılından evvel Selanik’te uygulanan karantinanın yerel inisiyatifle olduğunu tespit etmek için yeterlidir. Ancak bunun yanında, tek tek kaydedilen kalemlerdeki terimlerdeki farklılıklara da dikkat etmekte fayda var. Şöyle ki, merkezi olarak uygulanması emredilen karantina standardize edilmiş, birbiriyle uyumlu yazılış şekillerinin yanında, standardize edilmiş görevler ve görev tanımlarında da gözlenmektedir. Mevcut masraf defterlerinin karşılaştırılması bu durumu açık etmektedir.

Karantina Terminolojisinde Standartlaşma

Osmanlı İmparatorluğu karantina uygulamasına geçiş İstanbul’dan Selanik’e konuya dair ferman ulaştıktan sonra hazırlanan masraf defterleri öncekilerinde görülmeyen bir detay hevesiyle kaydedilmiştir. 1838 26 Nisan ve 18 Ekim zaman aralığında defterin tamamlanmasına bir ay kala merkezi karantina uygulamasına istinaden merkezden atanan karantina nazırı gelmişti. Ayrıca bu defter, ferman ilan edildikten sonraki ilk defterdir. Burada ilk göze çarpan, artık her harcamanın hassasiyetle detaylı bir şekilde kaydedilmesi dışında, her kalemin standardize edilmiş kavramlarla kaydedilmiş olmasıdır.¹²⁸ Bu aynı zamanda standardize edilmiş uygulamaların da hayata geçirildiğine delalet etmektedir.

125 FO 195/100, Blunt – Lord Ponsonby, Selanik, 24 Mart 1837.

126 Bkz. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808–1975*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 41.

127 Shaw ve Shaw, *History*, s. 49–50.

128 HAM.SŞS, 235, s. 86–7.

Bunların başında limana yanaşır yanaşmaz şehrin içerisine girmeden iskele başına karantina uygulanacak kişiler için gerekli, karantina istasyonu olacak bir yerin inşa edilmesi gelmektedir. Daha evvel de denizden gelen insanlar ve mallar için bekleme yerleri kiralanırdı. Bunlar “mahzen” veya “konak”tan oluşmaktaydı. Karantina harcamalarında mahzen eskiden karantinanın uygulandığı başat yer olarak kaydedilirken şimdiki defterde yalnızca küçük bir kalem olarak yerini almıştır.¹²⁹ Mahzen herhangi bir evin, konağın vesaire yapının içerisinde olabileceği gibi konak da yine denizden doğrudan ulaşımın olmak zorunda olmadığı, şehirdeki konaklardan biri olabilirdi. Ancak, ilk defa şimdi karantina için iskele başına bir *lato* inşa edilmiştir. *Lato* olarak kaydedilen bu kelime İtalyanca *lazzaretto*'dan bozma olup, 14. yüzyılın ikinci yarısından beri vebalı hastaların tutulduğu yer olarak tüm Avrupa'ya yayılmıştır.¹³⁰ Devletler tarafından uygulanan standart önlemlerin bir parçası olarak Selanik'te bir *lato* karantina fermanından sonra kurulmuştur. Yalnızca bu inşaat için ayrılan bütçe, bu çalışma çerçevesinde incelenen zaman diliminin başı olan 1835 yılının ilk altı ayında karantina için ayrılan toplam bütçenin üç katı olup, ikinci yarısının bir buçuk katına, 1836 yılı ikinci yarısındaki toplam karantina masraflarına ise eşittir.¹³¹ Artık karantina uygulaması için standardize edilmiş bir eylem planı çerçevesinde harekete geçildiğini buradan söyleyebiliriz. Aynı zamanda, merkezi uygulamadan önce karantina için yapılan iş tanımlamalarının standardize edilmediği görülmektedir. Biraz evvelki örnekte karantina için kiralanın yerlerin isim çeşitliliğinde olduğu gibi: Mahzen, konak, oda.

Yapılan ödemelerin şekli ve ödemenin yapıldığı kişilerin nasıl tanımlandıkları, verilen hizmetin şekli ve o hizmetin talep edildiği süreye de işaret etmektedir. Selanik karantina uygulamasında bunların da standardize olmadığı görülmektedir. Karantina için gerekli hizmetin *hademe* veya *istihdam edilen adamlar*'a yaptırılırken, bunlara yapılan ödemenin “ücret” veya “masraf” şeklinde değişmesi, karantinanın devamlı olarak mevcut, standart bir idare kaleminden ziyade, ihtiyaç zuhurunda uygulanan *ad hoc* bir uygulama olduğunun altını çizmektedir. Konsept itibarıyla, bu adamların veba bulaşmış ya da bulaşma riski olan gemilerin Selanik'e yanaşması veya vebadan ölenlerin gömülmesi gibi işler için, tehlike devam ettiği sürece yani iş varken tutulmuş ve tehlike ortadan kalkınca da işleri kal-

129 HAM.SŞS 235, 86–7: “Kurantina için mahzen icârî”.

130 Almancaya da Lazarett olarak geçmiş olan bu kelimenin etimolojisi için bkz. “Lazarett” maddesi, Wolfgang Pfeifer, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, 2. Auflage. (Berlin: Akademie Verlag, 1993).

131 Bkz. yukarıda Tablo I.

madığı için işlerine son verilmiştir. Hademeler yalnızca iş varken ödenmiş, odalar, konaklar ve mahzenler ise yalnızca kullanıldıkları süre için kiralanmışlardır. 1835 Ekiminden 1836 Mayısına kadar olan süre için tutulan defterde bu sefer *hademeler* için *mahiyye* verilmiştir.¹³² Sürekli olarak maaşa bağlanmış memurların varlığı, karantinanın devamlı bir yönetim eylemi olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu aylıkların sabit ücretler olup olmadıkları karantina fermanına kadar belli olmamaktadır.

Tablo II: Değişen Terminoloji

Merkezi Karantina uygulamasından önce	Merkezi karantina uygulamasından sonra
<i>mahzen</i> ¹³³	<i>lato</i> (Lazaretto) ¹³⁴
<i>konak</i> ¹³⁵	
<i>hademe</i> ¹³⁶	<i>me'mûr</i> ¹³⁷
<i>istihdâm edilen adamlar</i> ¹³⁸	<i>me'mûr</i>
<i>ücret</i> ¹³⁹	<i>mâhiyye</i>
–	<i>yalı</i>
<i>Kurantina</i>	<i>Karantina</i> ¹⁴⁰
<i>ağa</i> ¹⁴¹	
–	<i>Karantina nazırı</i> ¹⁴²

Karantina fermanından evvel yalnızca bir kere, 1836 yazında vebayla mücadele çerçevesinde bir doktor görevlendirilmiştir. Aylık ödemesi ve görevi için

132 HAM.SŞS, 232, s. 33–4.

133 HAM.SŞS, 232, s. 33–4: “kurantina usûlüne ri'âyet olunmak için tertib olunan mahzenler icâreleri”.

134 HAM.SŞS, 235, s. 86–7.

135 HAM.SŞS, 231, s. 12–3: “istikrâ'b [istikrâ'] olan konakların kirâları”.

136 HAM.SŞS,232, s. 88–89.

137 HAM.SŞS, 235, s. 86–7.

138 HAM.SŞS, 231, s. 12–3: “kurantina için zabt ve istihdâm olan adamları”.

139 HAM.SŞS, 231, s. 12–4: “kurantina için zabt ve istihdâm olan adamları ücreti”.

140 HAM.SŞS, 235, s. 86-87; HAM.SŞS, 236,6-7.

141 HAM.SŞS, 232, s. 88–89.

142 HAM.SŞS, 235, s. 86–87; HAM.SŞS, 236,6-7.

gerekli ihtiyaçlar için yapılan toplam harcama 947,12 kuruştur.¹⁴³ Karantina fermanı gelene kadar da bir daha bu konuda doktor görevlendirildiğine rastlanmıyor. Ancak fermanın, 1838 Eylülünün ortasından sonra yeni karantina nazırıyla beraber bir karantina tabibi görevlendirilmiş ve aylık olarak 750 kuruş aylık saptanmış, ancak yalnızca bir ay sonra, Ekimin ortasından itibaren başlayan yeni yarıyıl için yeni aylık bir öncekinin iki katı olan 1.500 kuruşa yükseltilmiştir.¹⁴⁴ İmparatorluk merkezinden gelen direktiften sonraki karantina uygulamasıyla beraber karantina doktoru için kullanılan isim de değişmiştir. Daha evvel *hekim* olarak kayda geçirilen doktor, karantina emrinden hemen sonra hazırlanan deftere büyük bir dikkatle tam görev alanı da belirtilir şekilde “karantinaya tabib” olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁵ Daha sonraki kayıtlarda yine *hekim* olarak kaydedildiyse de fermanın hemen sonra standardize edilmiş kavramlarla hizmetleri belirtme titizliği dikkate şayandır.¹⁴⁶

Kavramlar ve yazılışları içerisinde değişimi en açık görülen kavram ise “karantina” kelimesinin kendisi. Selanik kadı sicillerindeki kayıtlar, merkezi karantina emrinden sonra “*karantina*” yazım şeklinin daha evvel kullanılan “*kurantina*” yazım şeklini sahneden sildiğini göstermektedir. Bab-ı Ali tarafından görevlendirilerek İstanbul’dan Selanik’e gönderilen karantina nazırı Selanik’e vardıkdan sonra ancak masraf defterlerine *kurantina* yerine *karantina* yazımı hakim olmaya başlıyor.¹⁴⁷ *Karantina* yazım şeklinin merkezde standart olarak kullanılan yazım şekli olduğu, daha evvel, 1835’te Çanakkale’de karantina uygulaması için kaleme alınan fermanın da görülmektedir. Selanik şerhiye sicillerinde bir kopyası yer alan bu fermanın “*karantina*”¹⁴⁸ yazılırken yine aynı yıl ve aynı şerhiye sicillerinde yer alan masraf defterlerine “*kurantina*” olarak yazılmıştı.¹⁴⁹ Aynı şekilde imparatorlukta resmi olarak karantina uygulamasını ihtiva eden fermanın da yine *karantina* yazmaktadır.¹⁵⁰ Kavram ve hizmet tanımlarındaki bu standartlaşma yal-

143 HAM.SŞS, 232, s. 88–9: “hekim mâhiyyeleriyle masârifâtı be-hesâb-ı gurûş 947[,]12 para”.

144 HAM. SŞS, 236, s. 6–7: “müddet-i mezbûrede [...] hekim mâhiyyesi kezâ be-hesâb-ı gurûş 1.500”.

145 “*karantinaya tabib*” yazılışı için bkz. SŞS, 235, s. 86–7. *Hekim*: SŞS, 232, s. 88–9.

146 HAM.SŞS, 235, s. 86-87; HAM.SŞS, 236,6-7.

147 İlk örnek 19 Ekim 1838 hazırlanan masraf defteridir. Bkz. SŞS, 235, s. 86–7.

148 “karantina”: SŞS, 231, s. 38

149 HAM.SŞS, 231, s. 72–3.

150 Bkz. HAM.SŞS, 235, s. 68.

nız karantina uygulaması merkezi devletin icra ve eylem planına dahil edilebildikten sonra mümkün olmuştur. Bu durum bir tek Selanik için geçerli değildir. Yeni çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla gelene kadar Doğu Akdeniz'de yine yerel inisiyatiflerle karantina uygulandığını göstermektedir. Kronikler ve seyahatlardan yola çıkarak Şam, Akka, Sakız Adası, Girit ve Tunus'ta 18. yüzyıldan karantinanın uygulandığını tespit eden Yaren Ayalon da buralardaki karantina uygulamalarının çeşitliliğine dikkat çekerek, karantınayı uygulayan yerel otoritelerin onu nasıl kavradıkları ile ilgili olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹ Karantinanın merkezi inisiyatif alanına girmesiyle Selanik dışında, başka yerlerde de karantina kavram ve terimlerinin yerel çeşitlilikten uzaklaşarak standartlaşmış olduğu beklenir.

Sonuç

Bu incelemede, Selanik'te gerek şerhiye sicillerinde muhafaza edilen masraf defterleri ve merkezi devlet yazışmaları, gerekse konsolosluk raporlarının yardımıyla modern bir sağlık önlemi olan karantinanın yerel yönetimin inisiyatifiyle uygulamaya geçilen bir reform olduğu incelenmiş ve bunların horizontal modernleşme içerisinde değerlendirilmesi gerektiği önerilmiştir. Merkezi hükümet inisiyatifinden bağımsız olması kaydıyla bunlar yerel reform olarak kavramsallaştırılmıştır.

Sondan başlamak gerekirse, 1838'den önceki Selanik masraf defterlerinde karantina uygulaması çerçevesindeki işler ve hizmetler için kullanılan kavramların birbirlerinden farklı isimlendirilmesi ve yine değişken içerik ve hizmetlerin kaydedilmesi karantina çerçevesinde uygulanan önlemlerin standardize olmamış eylemler dizisinden müteşekkil olduklarına işaret etmektedir. Bu durum bizi, karantina uygulamasında Selanik yerel yöneticilerinin önlerinde merkezi olarak tanımlanmış ve talep edilmiş bir hizmet zinciri olmadığı ve dolayısıyla merkezi olarak belirlenmiş bir alan olmadığı sonucuna götürmektedir. Yine aynı şekilde uygulanan önlemlerdeki farklılıklar Selanik'teki karantina uygulamasının değişik etkilere açık olduğu dolayısıyla esnek olduğu, aynı zamanda da yerel olarak ortaya çıkan o anki ihtiyaca göre şekil aldığını göstermektedir. Her veba salgınında karantina tabibi veya hekim olmadığı gibi, her karantina uygulamasında da örneğin tütsücüler tutulmamış ya da bir karantina ağası görevlendirilmemiştir.

Selanik'te karantina muhalefetinin analizi ve merkezi karantina uygulamaya geçildikten sonraki harcamalarda gözlemlenen ani tırmanış, daha evvel Selanik'te

151 Ayalon, *Natural Disasters*, s. 69.

hayata geçirilen karantina uygulamalarının yalnız somut veba tehlikesi karşısında yerel yönetimin inisiyatifle bir zaruret olarak yerel ihtiyaca cevaben vuku bulunduğunu göstermektedir. Bunun yerel yönetimler tarafından bir zaruret olarak kavranması tüm yardım, merhamet gibi insani saiklerin dışında oldukça pratik bir sebepten doğmaktaydı: veba tehlikesiyle yüzleşen şehrin vergi mükellefi halkı kırması sonucu oluşacak gelir eksilmesi. Bu açıdan yerel yönetimler, Osmanlı Devleti'nin merkezi karantina icra usulü getirmesini bunu emretmesini beklemeden, yerel ihtiyaçlara cevap verebilmek için modern bir sağlık önlemi olan karantinayı Selanik'te uygulamışlardır.

Yerel reform olarak Selanik'teki karantina, Erken Tanzimat Dönemi Osmanlı taşra yöneticilerinin, II. Mahmud Dönemi'nde kaynakların merkezde temerküzüyle ellerinde kalan mevcut kaynakları en iyi şekilde değerlendirmek için başvurdukları modern vergi devleti mantığını, mali sektörün dışında kalan bir alanda hayata geçirmeleri, yerel yöneticilerin verimliliği arttırmak için her zaman merkezi hükümete bakmadıkları gibi, çağdaşı oldukları Batı menşeli uygulamaları adapte etmekte tereddüt etmediklerini de göstermektedir. Tabii ki bu, Osmanlı taşra yönetimlerinin kendilerine tevcih edilen yerlerde kaynaklarını arttırmak için yapmadıkları hayali masrafları halkın sırtına vergi yükü olarak yüklemek gibi yöntemlerden imtina ettikleri anlamına gelmiyor.¹⁵² Tersine, yerel yönetimlerin bu klasik "imkana" rağmen yerel reformlar yapmaları, ve bunların merkezi hükümetin icra ve eylem planı dışında kalan alanlar olmaları, Erken Tanzimat Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmeye, karşılaşılan sorunlara artık modern yöntemler uygulayarak cevaplar aranan, kompleks alanlar ve failler çerçevesinde bakılması gerektiğini göstermektedir. Bu zaviyeden hareketle bu inceleme, Osmanlı modernleşmesinin "horizontal modernleşme" olarak da kavranmasının bu sürecin daha iyi anlaşılmasına katkı yapacağını göstermektedir. Taşrada bir yerde lokalize edilen yerel reformlar, merkezi hükümetin inisiyatifi, dolayısıyla doğası gereği vertikal olan hiyerarşinin dışında, horizontal olarak vücuda gelmiştir. Selanik örneğinde görüldüğü gibi, taşra yönetimlerinin uyguladıkları modern yöntemleri yalnızca kendi idari birimleri içerisinde geçerli kılmaya çalışıp bunları her yerde geçerli kılma iddiasında olmamaları da bunun önemli göstergelerinden biridir ve benzer adımların imparatorluğun başka yerlerde de atılmış olması beklenmektedir.

152 Bkz. Tulasoğlu, "Faking Good Governance".

Öz ■ Bu makalenin amacı, II. Mahmud Dönemi Selanik’inde gerçekleştirilen karantina uygulaması örneğinde, modernleşmenin horizontal olarak gerçekleştiğini göstermektir. Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşmesine yaygın olarak devletin modernleşme politikaları çerçevesinde bakılmıştır. Araştırma literatüründe, bu konuda yapılmış oldukça kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin yalnızca bir devlet politikası değil, aynı zamanda bir süreç olduğu hakikatini değiştirmemektedir. Modernleşmeye bir süreç olarak bakıldığında, bu sürecin nasıl işlediğini gösteren iki temel unsurdan biri modernleşmenin yapıldığı alanlar, yani neyin modernleştirildiği ise, diğeri de modernleşmenin failleri, yani kimlerin inisiyatifleriyle modernleşme adımlarının atıldığıdır.

Erken Tanzimat Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşmenin vuku bulunduğu alanlardan biri, modern ve Batılı bir uygulama olan karantina uygulamasıdır ve Osmanlı Devleti buna oldukça geç bir tarih olan 1838 yılında geçebilmiştir. Selanik’te, 1838’den önce karantinanın uygulanması, bu modern sağlık önleminin kimin inisiyatifle alındığı sorusunu beraberinde getirmektedir. Bu makale çerçevesinde, bu sorulara, öncelikle Selanik’te karantina uygulamasının varlığı, hacmi, sıklığı ve devamlılığı, sonra ise bu uygulamanın merkezi devlet inisiyatifleriyle mi yoksa Selanik yerel yönetiminin inisiyatifleriyle mi gerçekleştirildiği incelenerek cevaplar aranmaktadır.

Anahtar kelimeler: II. Mahmud, modernleşme, horizontal modernleşme, Selanik, yerel reformlar, karantina.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Historical Archives of Macedonia (HAM), Selanik:

Selanik Şerhiye Sicilleri (ŞŞS), (231, s. 12-13); (231, s. 72-73); (231, s. 98-99); (232, s. 34-35); (232, s. 88-89); (233, s. 92-93); (233, s. 158-159); (235, s. 18-29); (235, s. 86-87); (236, s. 6-7).

The National Archives of United Kingdom, London (NA)

Foreign Office Documents (FO)

FO 195/100, Charles Blunt - Lord Ponsonby, Selanik: (1 Haziran 1838) (23 Kasım 1838) (14 Haziran 1837)

FO 78/306, Charles Blunt - Lord Ponsonby, Selanik: (10 Eylül 1837)

FO 195/176, Charles Blunt - Lord Ponsonby, Selanik: (10 Şubat 1840)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (CDABOA)

HAT. 1063/43650

C.SH. 7/347

Yazmalar

Hamdan bin el-Merhum Osman Hoca, *Tercüme-i ifhaf el-münasıssıfın ve'l-übeda bi ma-bahidel ihtiraz'an el veba*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafız Paşa 836, 1252 (1836).

İkincil Kaynaklar

- Ackerknecht, Erwin: "Anticontagionism between 1821 and 1827", *Bulletin of the History of Medicine*, 22 (1948), s. 562-593.
- Açıkel, Ali ve Sağırılı, Abburrahman: "Tokat Şer'iyeye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)", *İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, 41 (2005), s. 95-145.
- Anastasiadou, Meropi: *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à L'âge des Réformes*, Leiden (v.d): Brill 1997.
- Andonov-Poljanski, Hristo (ed.): *British Documents on the History of the Macedonian People: Volume I (1797-1839)*, Skopje 1968.
- Ayalon, Yaron: *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and other Misfortunes*, New York: Cambridge University Press 2015.
- Balsoy, Gülhan: *Gender and the Politics of the Female Body: Midwifery, Abortion, and Pregnancy in Ottoman Society (1838-1890s)*, Doktora Tezi, Binghamton University 2009.
- Barthélémy Cloth-Bey, Antoine: *De la peste observée en Égypte; Recherches et Considérations sur cette Maladie*, Paris: Fortin, Masson et Cie Libraires-Édirteurs 1840.
- Boué, Ami: *La Turquie d'Europe*, Cilt II Paris: A. Bertrand 1840.
- Börekçi, Günhan: *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*, Doktora Tezi, Ohio State University 2010.
- Bräiescu, Gheorghe: "Seuchenschutz und Staatsinteresse im Donauraum (1750-1850)", *Sudhoffs Archiv: Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte*, 63 (1979), s. 25-44.
- Bulmuş, Birsen: "The Plague in the Ottoman Empire, 1300-1838", Doktora Tezi, Georgetown University 2008.
- Bulmuş, Birsen: *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press 2012.
- Cezar, Yavuz: "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine", *Dün ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 9 (1996), s. 89-143.
- Coons, Ronald E.: "Steamship and Quarantines at Trieste, 1837-1848", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 44 (1989), s. 28-55.
- Dols, Michael: *The Black Death in the Middle East*, Princeton: Princeton University Press 1997.

- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer: *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler*, İstanbul: Kitabevi 2010.
- Gallagher, Nancy Elizabeth: *Medicine and Power in Tunisia, 1790-1900*, London, New York vd., Cambridge University Press 1983.
- Gumbrecht, Hans Ulrich: "Modern, Modernität, Moderne", Otto Brunner, Werner Conze und Reinhart Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta 1978, s. 93-131.
- Günay, Vehbi: "Yerel Kayıtların Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/1 (2010), s. 253-268.
- Gürkan, Emrah Safa: "Fonds for the Sultan: How to Use Venetian Sources for Studying Ottoman History", *News on the Rialto*, 32 (2013), s. 22-28.
- Hansen, Jens: *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford: Oxford University Press 2006.
- Heinzelmann, Tobias: *Heiliger Krieg oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärlastpflicht im Osmanischen Reich, 1826-1856*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2004.
- Heper, Metin: "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 1/1 (1980), s. 81-104.
- Hourani, Albert: "Ottoman Reform and the Politics of Notables" W.R. Polk ve R.L. Chambers(ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press 1968, s. 41-68.
- İnalçık, Halil: "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü". H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1993, s. 259-317.
- İnalçık, Halil: "When and How the British Cotton Goods Invaded the Levant Markets", Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge 1987, s. 374-383.
- İnalçık, Halil: "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya", Henrik Birnbaum ve Speros Jr. Vryonis (ed.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change: Contributions to the International Balkan Conference Held at UCLA, October 23-28, 1969*, The Hague: Mouton 1972, s. 338-354.
- İnalçık, H. ve Quataert, Donald (ed.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, I, Cambridge: Cambridge University Press 1994.
- Müller, Franz: "Darstellung der Pestseuche in Rumelien in den Jahren 1837 und 1838", *Medicinische Jahrbücher des kaiserl.-königl. Österreichischen Staates*, 35 (1841), s. 32-45.
- Kaynar, Reşat: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK 1985.

- Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1989.
- Koselleck, Reinhard: *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2006.
- Kuhnke, LaVerne: *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, Berkeley: University of California Press 1990.
- Kunt, İ. Metin: “Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political Economic Theory and Practice”, *Turcica*, IX, 1977, s. 197-214.
- Kurz, Marlene: “Die Einführung von Quarantänemaßnahmen im Osmanischen Reich unter besonderer Berücksichtigung von Selanik”, Yüksesk Lisans Tezi, Universität Heidelberg 1997.
- Lowry, Heath: “Pushing the Stone uphill? The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *Journal of Ottoman Studies*, 23 (2004), s. 93-132.
- Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München: C:H. Beck 2011.
- Özbek, Nadir: “Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance”, *Journal of Interdisciplinary History*, 49/2 (2018), s. 219-45.
- Özkaya, Yücel: *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara: TTK 1994.
- Özdemir, Bülent: *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830-1850*. İstanbul: İsis 2003.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1971.
- Panzac, Daniel: *La Peste dans L'Empire Ottoman, 1700-1850*, Louwein: Peeters, 1985.
- Pfeifer, Wolfgang: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, (2. Auflage) Berlin: Akademie-Verlag 1993.
- Reinkowski, Maurus: *Die Dinge der Ordnung: Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, München: R. Oldenburg Verlag 2005.
- Robarts, Andrew: *Migration and Disease in the Black Sea Region: Ottoman Russian Relations in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, London vd.: Bloomsbury 2017.
- Röhrborn, Klaus: *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin: De Gruyter 1973.
- Sarıyıldız, Gülden: “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LVIII, 222 (1994), s. 329-376.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: TTK 1999.

- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: “Tanzimat’ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’nin Kuruluşu (1838-1840)”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, 28-30 Haziran 1989: *Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları 1990), s. 127-145.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Cambridge: Cambridge University Press 1977.
- Somel, Akşin Selçuk ve Demirci, Tuba: “Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century”, *Journal of the History of Sexuality*, 17/3 (2008), s. 377-420.
- Şehsuvaroğlu, Bedi: “Türkiye Karantina Tarihine Giriş”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 4 (1957), s. 601-619.
- Tulasoğlu, Gülay: ‘*His Majesty’s Consul’ in Saloniki. Charles Blunt (1800-1864), ein europäischer Konsul als Agent der Modernisierung in der osmanischen Provinz*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag 2015.
- Tulasoğlu Gülay: “‘Humble Efforts in Search of Reform’: Consuls, Pashas, and Quarantine in Early-Tanzimat Salonica”, P. Firges, v.d. (ed.), *Well-Connected Domains: New Approaches to an Entangled Ottoman History. A volume of collected essays*, Leiden, Boston: Brill 2014, s. 188-206.
- Tulasoğlu, Gülay: “Faking Good Governance: The Restoration of the Bridge Across the Vardar (Axiós) Near Salonica in 1837”, Mehmet Yaşar Ertaç ve Hacer Kılıçaslan (ed.): *Osmanlı’da Yönetim ve Savaş*, İstanbul: Mahya Yayınları 2017, s. 171-179.
- Tulasoğlu, Gülay: “Bir Ötekileştirme Aracı Olarak Hijyen: 1837 Salgınında ‘Kırlı Selanik’in ‘Vebalı Yahudileri Üzerine”, Y. Koç, S. Küçük (ed.), *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir ‘Yalnız’ İsim Babaeddin Yediyıldız’a Armağan*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 2015, s. 314-327.
- Tulasoğlu, Gülay: “Payitaht’a Yakın Olmanın Bedeli: Kocaeli Masraf Defterlerine Göre Şehir Harcamaları”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli: Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 2017, III, s. 1761-1781.
- Ursinus, Michael: *Regionale Reformen Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat: Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastır (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II. (1808-39)*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag 1982.
- Ursinus, Michael: “Die Reformära Mahmuds II. in den Balkanprovinzen: Modernisierung im Zeichen des modernen Steuerstaates”, M. Ursinus, *Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation*, İstanbul: Isis Press 1994, s. 81-111.
- Vacalopoulos, Apostolos E.: *A History of Thessaloniki*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies 1972.

- Varlık, Nükhet: *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347-1600*, New York: Cambridge University Press 2015.
- Varlık, Nükhet: “Disease and Empire: A History of the Plague in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)”, Doktora Tezi, University of Chicago 2008.
- Yeşil, Fatih: *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2011.
- Yıldırım, Nuran: “Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları (1831-1918)”, *Gevher Nesibe Darüştifası'nın 800. Kuruluş Yılı Anısına XXIV. Gevher Nesibe Tıp Günleri: IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. E. Kahya, A. Ataç Şar, M. Mazıcıoğlu, Ankara: Nobel 2006, s. 328-341.
- Yıldırım, Nuran: *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, (İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul Üniversitesi Projesi No. 55-10), İstanbul: İstanbul Üniversitesi 2010.
- Yıldırım, Nuran: “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: ‘Karantina İstemezük!’”, *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), s. 18-27.

Vak'a-i Hayriyye Sonrasında İstanbul'un Sosyal Yapısının Ana Hatlarına Dair Yeni Bazı Veriler: 1830-31 Devresine Ait İstanbul Nüfus Sayımı Hulasa Pusulası

Selçuk Akşin Somel*

New Data on the Main Features of the Social Structure of Istanbul in the Aftermath of the Vak'a-i Hayriyye: A Summary Inventory of the Istanbul Population Census for the Period of 1830-31

Abstract ■ This article examines a Summary Inventory of the Istanbul Population Census of 1831. It is a synopsis of the population registers of the Istanbul census of 1831, which until now have not been recovered in the Ottoman archives. Though this document has been referred to in previous research literature, there has never been a thorough analysis of its content. The Summary Inventory provides data on Muslim and non-Muslim male population of Istanbul as well as of the three *kadi*-districts of Eyüb, Galata and Üsküdar. The Muslim population is covered in terms of its distribution within the twelve urban regions (*kol*) and its neighborhoods while distinguishing the married males (*müte'ehhil*) from the bachelor provincials (*bekârân*) and also indicating underage males. The same data set is also provided for categories such as medreses, flour mills and oven, commercial inns (*han*), Imperial Palace and the Sublime Porte complex. The Greek, Armenian, Jewish and Catholic community population data, on the other hand, are represented in terms of different poll-tax levels, which in turn allows us to deduce income distribution patterns within each community. On the basis of these data, a population estimation of Istanbul of 1831 has been attempted.

Keywords: Istanbul, population census, demography, neighborhood, married male, bachelor, underage male, poll-tax, religious community, income distribution.

---

* Sabancı Üniversitesi.

1. Giriş¹

Bu makalenin amacı şimdiye değin Osmanlı demografik araştırmalarında ve İstanbul nüfus tarihçiliğinde yeteri kadar dikkate alınmamış olduğunu düşündüğümüz bir belgeyi ayrıntılarıyla ele almak ve tartışmaktır. Sözünü ettiğimiz belge Hicrî 1246, Milâdî 1830-31 devresinde İstanbul'da gerçekleştirilmiş ilk kapsamlı nüfus sayım kayıtlarını içeren defterlerdeki sonuçları özetleyen bir hulasa pusulasıdır. Mezkûr defterler henüz bulunmamıştır ve en azından haklarında bilinen bir akademik neşriyat şimdilik yoktur. Bu hulasa pusulası Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Nüfus Defterlerinin bulunduğu fonda değil, İbnülemin Mahmud Kemal İnal fonundadır.²

Osmanlı demografisi hakkındaki başlıca araştırma literatüründe envantere kaydedilme tarihi 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 olan bu pusuladan söz edildiğini görmüyoruz.³ Her ne kadar Mahir Aydın *Lutfi Tarihi*'ne dayanarak II. Mahmud döneminde girilen ilk nüfus sayımına İstanbul'dan başladığını belirtmişse de bunun ötesinde bir bilgi vermemektedir.⁴ Öte yandan Kemal Karpat 1985'de neşrettiği *Ottoman Population 1830-1914* başlıklı eserinin ekinde pusuladaki verileri aktarıyor. Ne var ki Karpat verileri tahlil etmemiştir.⁵

1 Bu makalenin yazılması sürecinde fikirleriyle bana destek veren Y. Hakan Erdem'e müteşekkirim. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan Ayten Ardel ve Salih Kahrıman'a yardımlarından ötürü teşekkür ederim. Ayrıca sağladığı kütüphane olanaklarından ötürü İSAM Kütüphanesi'ne minnet borçluyum.

2 BOA, İE.DH 35-3087_1246.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831* (Ankara: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943); Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 2* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1996); Daniel Panzac, *Population et santé dans l'Empire ottoman* (İstanbul: Les Éditions Isis, 1996); Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *Int.J. Middle East Stud.* IX (1978), s. 325-338; aynı müellif, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi* XXXII (1979), s. 403-414; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Dönemi Semineri. 28-30 Haziran 1989. Bildiriler* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990), s. 81-106.

4 Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", s. 81.

5 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1985), s. 202. Eserin Türkçesi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İngilizce aslından çeviren Bahar Tırnakçı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 237.

Pusulaya dair herhangi bir müstakil yayın olmadığından söz konusu sayım verileri ancak sınırlı düzeyde ilgi konusu olmuştur. Örneğin Tevfik Güran 1988 yılında yayınladığı bir makalede pusulanın yalnızca nüfus verilerini kullanmış olup bu verilere dayalı olarak İstanbul'un nüfusunu 450.000 olarak tahmin ediyor. 2002'de Salih Aynural İstanbul değirmen ve fırınlarına dair çalışmasında pusula hakkında bilgi vermiştir. 2006'da Arzu Baykara ve 2009'da Yekta Özgüven 19. yüzyıl İstanbul toplumsal dönüşümlerine dair tezlerinde Karpat'tan yararlanarak 1830-31 İstanbul nüfus verilerini aktarıyorlar. Ayrıca 2014'de Ahmet Tabakoğlu bir yazısında Güran'ın 1988 tarihli makalesine atfen 1830-31 devri İstanbul sayımından bahsederek 450.000 rakamını zikretmiştir.⁶

2. Tarihsel Bağlam

Bu pusulanın önemi II. Mahmud'un kapsamlı modernleştirme hareketleri için uygun şartların meydana geldiği Vak'a-i Hayriyye sonrasında, yani reform adımlarının eşliğinde hazırlanmış bir belge olup henüz modernleşmenin etkilerine maruz kalmamış 1830-31 devresi İstanbul'unun demografik yapısına ilişkin pek bilinmeyen verileri içermesinde yatmaktadır. 1830'lerden itibaren bürokratik modernleşme, liberal ekonomiye geçiş, Kırım Savaşı sırasında modern belediye-ciliğin başlaması gibi süreçlerin yanısıra yaşanan bir dizi yangın felaketi ve nihayet 93 Harbi sonucunda 19. yüzyıl sonları İstanbul'u yüzyılın başlarına kıyasla bambaşka bir kente dönüştürdü.⁷ Tüm bu süreçler sonrasında 1880'lere geldiğimizde İstanbul'un demografik yapısına dair kadın ve erkek nüfusu içeren çağdaş

6 Tevfik Güran, "İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV, 1-4 (1986), 50.Yıl Armağanı (İstanbul: Acar Matbaacılık, 1988), s. 246-247; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 182-183; Arzu Baykara, "İki Savaş Arası (1865-1877) İstanbul'da Gündelik Hayat" (yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006; Yekta Özgüven, "II. Mahmud Dönemi İstanbulu'nda Kentsel-Fiziksel Kavrayışın Değişimi", (doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde İstanbulun İlaşesi", *Osmanlı İstanbulu II. II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri. 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014), s. 102, 131-132.

7 İstanbul'un radikal dönüşüm süreci için bkz. Kemal H. Karpat: "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century", *A.I.E.S.E.E. Bulletin* XII No.2 (1974), 267; Kemal Beydilli: "İmparatorluğun Son Yüzylında İstanbul", *Osmanlı İstanbulu II*, 21-69.

anlamda ilk güvenilir sayılabilecek verilere erişebiliyoruz.⁸ Dolayısıyla elimizdeki 1830-31 devresi sayım pusulası tüm kısalığı ve özet niteliğine karşın bahsettiğimiz bu büyük dönüşümlerin henüz eşliğinde duran İstanbul'a ilişkin tarihsel değeri oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Diğer taraftan 1830-31 İstanbul'unu 17. veya 18. yüzyıllar Dersaadet'inin tıpatıp bir devamı şeklinde düşünmek de hatalı olur. 18. yüzyıl boyunca Rusya ile vukubulan savaşlar sonucunda Boğazlar tehdide açık hale gelmiş, Kırım'dan göçler başlamış, Eflak ve Buğdan'dan sağlanan payitaht iaşesi tehlikeye düşmüştü. Ayrıca 1807 Kabakçı Mustafa İsyanı, bir sene sonraki Alemdar Vakası, 1821'de başlayan Yunan bağımsızlık ayaklanması ve 1826'da Vak'a-i Hayriye gibi hadiseler beraberinde kaos ve katliamları getirmişti. 1830'ları önceleyen tüm bu altmış senelik felaketler zincirini göz önünde bulundurursak pusuladaki demografik verilerin yansıttığı İstanbul'u hayli yıpranmış ve muhtemelen 18. yüzyıl ortalarına nispetle nüfusu azalmış bir payitaht olarak tasavvur etmemiz gerekecektir.

Vak'a-i Hayriye sırasında çok sayıda Yeniçerinin katledilmesinin yanı sıra birçoğu payitaht haricine kaçmış, diğerleri ise ya küçük esnaf kimliğiyle, ya da Galata taraflarındaki liman ve kahvehanelerdeki işsiz güruhuna karışmıştı. Yeniçeriliğin ilgası akabinde Osmanlı idaresi alelacele bir İstanbul nüfus sayımı yapmıştır. Sözü geçen sayım büyük bir olasılıkla sadece aile reislerini kapsamaktaydı ve açıktır ki ciddi eksikliklerle malûldü. Bu sayıma göre payitahtta yaklaşık 45.000 Müslüman, 30.000 Ermeni ve 20.000 Rum yaşıyordu.⁹ Bu esnada İstanbul'un yönetimi açısından dikkate değer bir reform adımı atılarak muhtarlık teşkilatı kurulmuştur. Müslim mahalleleri bir muhtar ve muhtar yardımcısı tarafından yönetilirken gayrimüslim mahalleleri bir kâhya ve muhtar tarafından idare edilecekti.¹⁰

3. Siyasal ve Kurumsal Çerçeve

1830-31 devresine ait pusulanın yansıttığı İstanbul tahririnin aynı devrede imparatorluk genelinde gerçekleştirilen umumi nüfus tahririnin bir parçası olduğu

8 Selçuk Akşin Somel, "Rûmî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı'na Göre İstanbul Demografisinin Yapısal Özellikleri: Bazı Başlangıç Gözlemleri". Halil İnalçık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları. Fetihden Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası. Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*. Seçme Eserler XIII (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 465-512.

9 Karpat, "Social and Economic Transformation", 279.

10 Karpat, "Social and Economic Transformation", 279.

söylenbilir.¹¹ Umumi sayımın yapılmasında askerî ve malî nedenler söz konusuydu. Ruslar karşısında büyük bir hezimetle sonuçlanarak Yunan bağımsızlığına neden olan 1828-29 savaşı ertesinde Osmanlı yönetimi güçlü bir ordu ve sağlam bir finansal altyapı oluşturmak ve kurulması öngörülen mülki idare açısından güvenilir bir nüfus veri tabanı hazırlamak üzere bu büyük sayıma girişmiştir. Tahrir memurlarına sayımın askerî amacının taşra halkından mümkün mertebe gizli tutulması özellikle tenbih edilmişti. Söz konusu proje çerçevesinde bilgi akışında gerekli eşgüdümü sağlamak üzere ayrıca bir Ceride Nezâreti tesis edilmiştir. Bu kurumun başına Ceride Nâzırı sıfatıyla Bab-ı Defterî'de Mektubî-i Defterî görevini yapmakta olan Mehmed Said Efendi getirilmiştir. Ceride Nâzırı'na başkâtip olarak daha sonradan maarif reformlarının önemli bir ismi olacak olan Ahmed Kemal Efendi (Paşa) atanmış, ayrıca ona yakın başka bir kâtip de nezârette görevlendirilmiştir.¹²

Birzadan incelemeye başlayacağımız pusulada da görüleceği üzere 1830-31 umumi nüfus tahririnde bir yaşımdan yüz yaşına kadar Müslim ve Gayrimüslim erkek nüfusun tamamı tahrir memurları tarafından bizzat görülerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Sayım boyunca Müslim ve Reaya nüfus birbirinden ayrı defterlere kaydedilmiş, ayrıca her iki nüfusun yerlisi ve yabancıları tefrik edilmiştir. Müslimler çoğu defa yaşlarına göre sınıflandırılmışlardır; yani 16 yaş altındakiler, 16 ile 40 yaş arasındakiler ve 40 yaş üstü olanlar. Bu tasnifteki aslı gaye askerlik yapabilecek bireylerin saptanmasıydı. Yaşı tespit edilemeyenler ise kişilerin sakal ve bıyıklarının uzayıp uzamadığı gibi fiziksel belirtilerle askerlik çağına gelip gelmediklerine karar veriliyordu. Ancak bu yaş kategorilerinin görüldüğü kadar kesin bir tutarlılıkla uygulanmadığını biliyoruz. Zira Karal'ın çalışmasında da görüldüğü üzere askerlik yaşı yer yer 12 ile 15 arasında değişiklikler gösterebilmekteydi. Buna karşın 40 yaş çoğunlukla askerlik çağının üst sınırı olarak kabul edilmiştir.¹³ Aşağıda pusuladaki nüfus verileri irdelendiğinde *sağır* veya *sabî* (küçük, oğlan çocuk), *kebîr* (büyük, yetişkin) ve *müsinn* (yaşlı) kategorilerinin somut olarak ne anlama gelmiş olabileceğini tartışmak açısından 1831'de tamamlanan taşra nüfus sayımı verileri bir referans noktası olarak önem taşımaktadır.

Hıristiyan ve Yahudi milletlerin tasnifi Müslim nüfusun tasnifinden farklıdır. Burada ana gaye finansal olup Gayrimüslimlerin cizye ödeme gücünü saptamaktır.

11 Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", 81.

12 Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", 83-84, 90.

13 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, 18, 33, 35, 41-44; Shaw, "Ottoman Census System", 325.

Bu bağlamda Rum, Ermeni ve Yahudi tebaa, kökü Hz. Ömer dönemine kadar giden malî bir uygulamaya uygun biçimde, kendi içerisinde “çok yüksek” (*a’lâ*), “orta” (*evsât*) ve “çok düşük” (*ednâ*) şeklinde ödeme gücü kümeleri halinde gruplandırılmıştır. Aşırı fakirler, ihtiyarlıktan ötürü çalışamayanlar veya fiziksel engelliler ise söz konusu üçlü ayrımın kapsamı dışında tutulmuşlardır. 1691 öncesinde ruhban kesimi bu istisnaya dâhil iken söz konusu yıl gerçekleştirilen bir reformla yaşlılar ve fiziksel engelliler hariç tüm bireylerin cizye ödemesi kesin bir kural olmuştur.¹⁴ Birazdan ele alacağımız İstanbul nüfus verilerinde mezkûr üçlü ayrıma ek olarak *sabî*, *‘amel-mânde* (“çalışamaz durumda”) ve *cizyeden mu’af* gibi ilave üç değişik kavram görüyoruz. Ancak 1830-31 nüfus sayımında yer yer yaşlılık hali ve *‘amel-mânde* olmak durumu veya *cizyeden mu’af* olmakla *sabîlik* hali eş anlamlı biçimde kullanılmasından ötürü bu noktada kavramsal belirsizlikler mevcuttur.¹⁵

Söz konusu belirsizliklerin olası bir sebebi bu devasa sayımı gerçekleştirecek yeterli sayıda eğitilmiş memurun olmayışı ve dolayısıyla sayım verilerinde kavramsal standardizasyon düzeyinin yetersizliğidir. Sonuçta tahririn asgari hedefi askere alınabilecek nüfusun ve cizye verebilecek tebaanın saptanmasından ibaretti.¹⁶ Buna karşın İstanbul sayım rakamlarının taşradan gelen nüfus verilerine kıyasla daha güvenilir olduğunu tahmin ediyoruz. İstanbul’un imparatorluk merkezi olması sıfatıyla sayımda taşraya kıyasla daha fazla ihtimam gösterilmiş olması beklenmelidir. İstanbul verilerinde cizye vergisi bağlamında biraz önce zikrettiğimiz üçlü ayrımın haricinde kalan *sabî*, *‘amel-mânde* ve *cizyeden mu’af* kavramlarının tutarlı bir biçimde kullanıldığını varsayıyoruz. Bu varsayım bize payitahtın gayrimüslim nüfusuna ilişkin önemli demografik ayrıntılar çıkarsamamıza izin verecektir.

4. Belgenin Fiziksel ve Biçimsel Özellikleri

Bu pusula İstanbul sayım defterlerindeki verileri özetleyen tek bir varaktan oluşmaktadır. Devlet kayıtlarına giriş tarihi 29 Zilhicce 1246’dır. Ancak belgenin kendisinde herhangi bir tarih yazılı değildir. Boyu 79,5 ve eni 28,6 santimetredir.

14 Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan böyle *DİA*), 1993, VIII, 46-47; Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000), 37-38; Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, 19; Shaw, “Ottoman Census System”, 325; Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde”, 86-87.

15 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, 19, 42, 48, 58, 59, 63, 66, 69, 70.

16 Shaw, “Ottoman Census System”, 326.

Dış görünüş olarak belge geleneksel tahrir metinlerine benzemektedir. Siyakat yazı formu esas olarak medlerde, ‘*aded, neferen, müsinn*’ gibi belirli terimlerin yazılışında ve yekûn ifadesine karşılık gelen ve genel rakamsal toplama sonuçlarını gösteren oval daire işaretiyle sınırlı olarak karşımıza çıkıyor. Belgedeki metin kısımları ve rakamlar esas olarak rik’a hattıyla kaleme alınmıştır.

Pusula metni üç ana kısımdan oluşuyor. Birincisi, varakın üzerinde bulunan iki satırlık takdim yazısıdır. İkincisi, Müslim nüfusu kapsayan veriler olup varakın yaklaşık olarak üst yarısını kapsamaktadır. Varakın alt yarısına denk gelen sonuncu kısım ise Reaya nüfusuna dair rakamları içeriyor.

Pusulanın takdim yazısı aynen aşağıdaki gibidir:

Dersa’âdet ve Bilâd-ı Selâsede sâkin ve mütemekkin bi’l-cümle nüfûs-i zükûr-ı ehl-i İslâm ve Re’âyanın memûrîn ma’rifetleriyle tahrîrleri husûsî sâye-i muvaffak-vâye-i Cenâb-ı Mülûkânede resîde-i hüsn-i hitâm bulmuş ve iktizâ eden müfredât-ı tahrîr defâtiri bu def’a cânib-i Cerîde’ye takdim kılınmış ve ber-mûcib-i defâtir-i mütekaddime usûl-i cerîdeye tevfiқан tefrîk ve ta’dâd olunarak mikdâr ü kemîyyetini mübeyyin hulâsa vehile pusulasıdır.

Takdim yazısından İstanbul nüfus sayımının tarihi yarımada ve Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılık mıntıklarının kapsadığını ve din farkı olmaksızın bütün İstanbul erkek nüfusunu şâmil olduğunu anlıyoruz. İkincisi, tespit edilen sayım verilerinin tahrir defterlerine işlenerek Ceride Nezâreti’ne sunulmuş olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca, geleneksel yaklaşımla hazırlanmış olan bu tahrirlerin defter tutma usulüne uygun bir şekilde düzenlenmiş olduğu ve buralardaki nicel verilerin özetlenerek pusulaya aktarıldığı hususunda bilgilendiriyoruz.

Pusulanın Müslim kısmında İslam nüfusu şehrin semtlerine denk düşen on iki *kol* ve her bir kol ise *müte’ehhil* (“evli”, “ailenin bir parçası”) ve *bekârân* (“bekârlar”) olmak üzere iki ana grup halinde gösteriliyor. *Müte’ehhil* kesim kendi içerisinde *kebîr* (“büyük”) ve *sagîr* (“küçük”) olmak üzere iki alt gruba ayrılıyor. *Bekârân* kesimi de *tüvânâ* (“gücü kuvveti yerinde”), *sabî* (“oğlan çocuk”) ve *müsinn* (“yaşlı”) şeklinde üç alt gruba bölünüyor. Bu arada her bir *kolun* kaç mahalleden oluştuğu bildiriliyor. Ayrıca medreseler, değirmen ve fırınlar, hanlar, Saray-ı Hümâyûn, Daire-i Seraskerî gibi kurumların nüfusu da verilmekte. Son olarak Müslim *Kıbtî* (Roman) nüfus hakkında veriler sunuluyor.

Belgenin alt yarısını oluşturan Reaya kısmında Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik milletlerine ilişkin nüfus verileri bulunuyor. Önce her bir cemaatin kaç

kenîse (kilise) ve mahalleden müteşekkil olduğu takdim ediliyor. Müslimlere benzer bir bölümlenmeyle her bir dinsel topluluk kendi içerisinde *müte'ehbil* ve *bekârân* olarak iki ana gruba ayrılıyor. Ancak bundan sonra Gayrimüslim milletler cizye ödeme statüsüne göre *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* şeklinde altı alt gruba bölünüyor.

Gerek Müslim, gerek Reaya kısımlarının sonunda genel bilanço toplamaları mevcuttur.

5. Belgenin Sunduğu Veriler

Pusula verileri bu makalenin ekinde tablo haline getirilerek gösterilmiştir. Aşağıda ise tablodaki verileri metinleştirilmiş halde göstererek açıklamalarda bulunacağız.

a. Müslim Kısmı

1830-31 Sıralarında İstanbul'un Taksimatı

Elimizdeki pusulaya göre payitaht toplam on iki semtten oluşuyordu. Bunlar sırayla Çarşu Kolu, Cebe Ali Kolu, Balat Kolu, Kum Kapu Kolu, Yedi Kule Kolu, Top Kapu Kolu, Havass-ı Refi'a Kolu, Kasım Paşa Kolu, Galata Kolu, Tophane Kolu, Beşiktaş Kolu ve Üsküdar Kolu idiler. Bu noktada İstanbul'un semtlerine karşılık gelebilecek şekilde *kol* tabirinin kullanılmış olması ilginçtir. Sözlük anlamıyla bakılacak olursa biyolojik/anatomik anlamı haricinde birçok farklı kullanımı olan kol terimi "şube", "taraf", "bölük", "kısım" manaları özelinde esas olarak askeri çerçevede ya da vergi tahsilatı bağlamında kullanılmaktadır. Kol'dan türeyen *kolcu* terimi bekçi, nöbetçi anlamına geliyordu. Öte yandan cizye vergisi de *kolcular* tarafından tahsil edilmekteydi.¹⁷

Çarşu Kolu bölgesi adından da anlaşıldığı üzere Kapalıçarşı ve Sirkeci iş muhitlerini kapsamakta ve bir olasılıkla Hocapaşa, Ayasofya ve çevresini de içermekteydi. Yani Çarşu Kolu tarihi yarımadanın merkezini kaplıyordu. Cebe Ali Kolu veya günümüzdeki telaffuzuyla Cibali bölgesi yarımadanın kuzey merkezinde yer almaktaydı. Tahminen Zeyrek, Mercan, Vefa gibi yerleri içeriyordu. Balat Kolu sur içi mıntıkasının kuzeybatı taraflarındaydı. Kum Kapu Kolu yarımadanın güney merkezini içerirken Yedi Kule Kolu günümüzün Samatya/

17 Sâmî, *Kâmûs*, 1106-1107; Sir James W. Redhouse: *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople: A.H. Boyajian, 1890), s. 1492.

Kocamustafapaşa taraflarına denk düşmekteydi. Top Kapu Kolu günümüzün aynı isimdeki Topkapı semtini kapsarken Havass-ı Refi'a Kolu Eyüp'te yer almaktaydı. Geriye kalan Kasım Paşa Kolu, Galata Kolu, Tophane Kolu, Beşiktaş Kolu ve Üsküdar Kolu ise günümüzdeki Kasımpaşa, Galata ve Beyoğlu, Tophane, Beşiktaş ve Üsküdar semtleriyle yaklaşık olarak örtüşüyordu. Pusulada Kadıköy veya İstanbul Boğazı'nın kuzey kıyılarındaki Ortaköy, Bebek, İstinye, Büyükdere, Beykoz, Kanlıca, Kandilli gibi yerleşim birimlerinin adları zikredilmiyor. Beşiktaş Kolu terimi muhtemelen İstanbul Boğazı'nın Rumeli kıyısındaki Ortaköy, Bebek ve daha kuzeyindeki yerleşimlerini de kapsamaktaydı. Galata kadılığının ötedenberi söz konusu yerleşimleri kapsaması bu argümanımızı destekleyici bir veri olabilir. Aynı şekilde Üsküdar Kolu ifadesinin de Boğaz'ın Anadolu yakasına düşen Beykoz'dan Kadıköy'e değin iskeleleri içerdiği varsayımını da Üsküdar kadılığının mezkûr mıntıkalar üzerinde sahip olduğu otorite gerçeğiyle bağdaştırabiliriz.¹⁸

Pusulada sergilenen bu kol bölümlenmesi 1855'de kurulan Şehremaneti sonrasında 1857'de kabul edilen Nizamname-i Umumî'de İstanbul için düzenlenen 14 belediye dairesine dayalı taksimattan çok daha eskiye dayanması açısından da hayli ilginçtir. Elimizde 1855 öncesinde bu tarz bir bölümlenme yapıldığına dair bir veri yoktur. Bilindiği kadarıyla İstanbul geleneksel olarak İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları şeklindeki dört kadılık düzenini Kırım Savaşı'na değin sürdürmüştü. Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında İstanbul yönetim düzeninde başta İhtisab Nezâreti'nin kurulması ve mahalle muhtarlığı uygulaması türünden gerçekleştirilen bazı değişikliklere karşın söz konusu dört kadılık düzeni devam etmişti.¹⁹ Dolayısıyla pusulada gördüğümüz 12 kola dayalı bölümlenmenin hukuksal olmaktan ziyade pragmatik ve hatta güvenlikçi bir yaklaşımla yapıldığını düşünebiliriz. Öte yandan Eyüp ve Üsküdar kadılıklarının bu taksimatta Havass-ı Refi'a ve Üsküdar kolları kimlikleriyle karşımıza çıkması geleneksel idari yaklaşımın bir devamı niteliğini taşıdığı gibi 1857, 1868 ve 1877 Şehremaneti taksimatlarında görülen Ayasofya, Fatih, Samatya, Kasımpaşa, Beşiktaş gibi dairelerin sırasıyla pusulamızdaki Çarşu Kolu, Balat Kolu, Yedi Kule Kolu, Kasım Paşa Kolu ve Beşiktaş Kolu'na denk düşmesi olası bazı fiziksel, pragmatik ve güvenlik

18 Evliya Çelebi: *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 1. Kitap. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 221, 223, 228, 230.

19 Tarkan Oktay: *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 4-5, 14-15; İlhan Tekeli: *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 49-51.

şartlarının aradan geçen zamana karşı farklı devirlerin farklı yöneticilerine nasıl aynı şekilde kendini empoze edebildiğini de ortaya koymaktadır.²⁰

Semtlere Göre Müslüman Nüfusun Özellikleri

Pusulanın birinci kısmını oluşturan Müslim erkek nüfus verileri mezkûr kollara uygun olarak tasnif edilerek arz edilmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere her bir semtteki nüfus *müte'ehhil* ve *bekârân* biçiminde ikiye ayrılmaktadır. Evli erkekler *kebîr*, yani “büyük”, “ileri yaşlı” ve *sagîr*, yani “küçük”, “yaşı ufak” olmak üzere yine iki alt kategoriye bölünmektedir. Bu noktada evli erkek başlığı altında karşımıza çıkan *sagîr* kavramının gerçekte aileden henüz ayrılmamış oğlan çocuklarına denk düştüğü söylenebilir. Zira pusulanın başında da belirtildiği üzere buradaki veriler *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâsede sâkin ve mütemekkin bi'l-cümle nüfûs-i zükûr-ı ehl-i İslam ve Reayâ'yı* kapsamaktadır. Bekârlar kategorisine bakıldığında söz konusu kesimin İstanbul'da herhangi bir aile bağı olmaksızın tek başına yaşayan bir kitle olduğunu anlamaktayız. Bu nüfus kesiminin de kendi içerisinde gücü kuvveti yerinde olanlar (*tüvânâ*), çocuk yaştakiler (*sabî*) ve ihtiyarlar (*mü-sinn*) şeklinde üçlü ayrıma tâbi tutulduklarını görüyoruz.

Şimdi pusulada sözü geçen kollara teker teker bakabiliriz. Semtlerden birincisi olan Çarşı Kolu toplam 32 mahalleden oluşmaktadır. Bu semtteki Müslim erkek nüfusun evli olanları içerisinde yetişkinler 3.242 nefer, oğlan çocukları ise 880 neferden oluşuyor. Aile bağına sahip toplam Müslüman erkek birey sayısı bu durumda 4.122 etmektedir. Çarşı Kolu dahilindeki bekâr nüfusa bakıldığında 2.218'inin gücü kuvveti yerinde olanlar, 12'sinin çocuk yaştakiler ve 783'ünün de ihtiyarlardan müteşekkil olduğu anlaşılıyor. Bu durumda Çarşı Kolu'ndaki toplam İslam bekâr nüfusu 3.013'ü bulmaktadır.

Cebe Ali Kolu bünyesinde 56 mahalleyi barındırmaktadır. Söz konusu bölgede aile bireylerinden 5.213 yetişkin erkek ve 1.713 oğlan çocuğu yaşamakta olup aile bağı olan toplam erkek sayısı 6.926'dır. Söz konusu semtteki bekâr nüfusun 1.840'ı *tüvânâ*, 21'i çocuk yaştakiler ve 659'u yaşlı nüfustan meydana geliyor. Bu semt için bekâr nüfus toplamı 2.520'dir.

Belgede üçüncü olarak adı geçen Balat Kolu'nda 62 mahalle bulunmaktadır. Buradaki aile üyesi yetişkin İslam erkek sayısı 6.722, oğlan çocukları 2.112 ve aile ferdi erkek toplamı da 8.834'e varmaktadır. Balat'ın bekâr rakamlarına baktığımızda bunlar içerisinde 877'sinin gücü kuvveti yerinde, 7'sinin çocuk ve

20 Oktay, *Osmanlı'da*, 34, 35, 54, 367; Tekeli, *İstanbul'un*, 51.

402'sinin de *müsinn* olduğu ortaya çıkıyor. Dolayısıyla Balat için bekâr toplamı 1.286 oluyor.

Dördüncü kol olan Kumkapu için 58 mahalle bilgisini ediniyoruz. Aile erkeklerinden *kebîr* olanları 6.419, oğlan çocuklarıysa 1.858'dir. Bu durumda Kumkapu semtinde aile üyesi olan toplam Müslim erkek sayısı 8.277'dir. Bekârlara gelince bu semtteki güçlü kuvvetliler 1.488, *sabî* olanlar 17 ve ihtiyarlar ise 590'dır. Kumkapu'daki toplam bekâr nüfus 2.095'dir.

Bundan sonra karşımıza çıkan Yedi Kule Kolu'nun 33 mahalleden müteşekkil olduğunu görüyoruz. Buradaki aile erkeklerinin 3.536'sı yetişkin olanlar, 1.171'i de erkek çocuklardır. Bu yetişkin ve erkek çocuklardan oluşan aile kümelerinin toplamı 4.707 ediyor. Bekârlara bakıldığında *tüvânâ* olanlar 295, çocuk yaştakiler 4 ve yaşlanmış olanlar 142'dir ki toplam bekâr erkek sayısı 441'dir.

Toplam 47 mahalleden oluşan Top Kapu Kolu'na bakıldığında yetişkin aile erkeklerinin sayısı 3.572, ailenin parçası olan erkek çocuklarının sayısı da 1.134'tür. Söz konusu *müte'ehhil* yetişkin ve oğlanların toplamı 4.706'dır. Top Kapu semtindeki bekârlar ise 224 gücü kuvveti yerinde birey, 2 *sabî* ve 70 ihtiyar bireyden, yani toplam olarak aile bağı olmayan 296 kişiden meydana geliyor.

Top Kapu semtinin kuzeyine denk gelen yedinci bölge niteliğindeki Havass-ı Refî'a Kolu, yani Eyüp, 45 mahallelik bir semttir. Buradaki evli yetişkin erkek nüfusu 2.704, aile üyesi oğlan çocuk sayısı 940 olup bunların yekûnu 3.644'tür. Bekârlardan 1.116'sı gücü kuvveti yerinde olanlar, 18'i çocuk yaştakiler ve 448'i yaşlılardan oluşuyor. Toplam bekâr erkek sayısı 1.582'ye varmakta.

Bundan sonra zikredilecek olan kollar tarihi yarımada dışında kalan yerleşimlerdir, ki Kasım Paşa, Galata, Tophâne, Beşiktaş ve Üsküdar bölgelerinden oluşuyor.

Sekizinci sırada bulunan Kasım Paşa semtinde 28 mahalle mevcuttur. Aile bireyi yetişkin erkekler 3.550, erkek çocuklar 1.408, her ikisinin toplamı 4.958'dir. Bekâr kategorisindeki erkekler içerisinde güçlü kuvvetli olanlar 1.254, çocuk yaştakiler 10 ve *müsinn* olanlar 455'dir. Söz konusu grup toplam 1.719'dur.

Galata Kolu'nda toplam 11 mahalle olduğu görülmekte. Buradaki aileler içerisinde 1.150 yetişkin erkek ve 473 oğlan çocuğu vardır. Yani toplam Müslim erkek aile efradı 1.623'tür. Aile bağı olmaksızın Galata semtinde yaşayan Müslim erkeklerden 949'u *tüvânâ*, 12'si *sabî* ve 530'u da ihtiyardır. Bu durumda bekârların toplamı 1.491 ediyor.

Galata'nın bitişiğindeki Tophâne Kolu 34 mahalleden müteşekkildir. Evli yetişkin erkekler 4.678 olup ailenin parçası oğlan çocukları 1.607'dir. Aile üyesi Müslim erkek sayısı toplamı 6.285'i buluyor. Yalnız başına yaşayan Tophâne sakini Müslim erkekler arasında güçlü kuvvetli olanlar 826, çocuk konumunda olanlar 7 ve yaşlılar 440'dır. Diğer bir ifadeyle Tophâne semtindeki toplam bekâr Müslim erkek nüfus 1.273'tür.

Pusulada zikredilen Beşiktaş Kolu Rumeli yakasının o zamanki en kuzey semti niteliğindedir. Burada 32 mahallenin bulunduğunu öğreniyoruz. *Müte'ebhil* kategorisi altında 2.754 Müslim yetişkin erkek ve 866 *sagîr* nüfusla karşılaşırız ki toplamı 3.620 Müslim erkek aile bireyi demektir. Beşiktaş semtinin Müslim erkek bekârlarına baktığımızda 1.392'si gücü kuvveti yerinde olanlar, 9'u çocuk yaşta oğlanlar ve 507'si de emektar olanlardan müteşekkildir. Söz konusu kategorinin toplamı 1.908 etmektedir.

On ikinci ve sonuncu semt olan Üsküdar Kolu aynı zamanda Anadolu yakasında bulunup da İstanbul'un bir parçası olarak pusulada zikredilen yegâne yerleşimdir. Buradaki mahalle sayısı 57'dir. Aile bireyi yetişkin Müslim erkek sayısı 6.909, erkek çocuk sayısı ise 2.382'dir. *Müte'ebhil* kategorisindeki toplam Müslim erkek sayısı 9.291'u bulmaktadır. Üsküdar'ın bekârları ise 1.906 gücü kuvveti olanlar, 9 oğlan çocuğu ve 699 yaşlı bireyden oluşmakta olup toplam bekâr sayısı 2.614'tür.

İstanbul Kurumlarına ve Romanlara İlişkin Veriler

Buraya kadar İstanbul'un kollarına göre Müslim nüfus verilerini görmüş olduk. Pusulanın bundan sonraki kısmında belli başlı kurumlara ilişkin nüfus dökümleri bulunuyor.

Söz konusu kurumların birincisi medreselerdir. Buna göre sayımın yapıldığı esnada payitahtta toplam 161 medresenin bulunduğunu öğreniyoruz. Medreselerde okuyan ilmiye talebesinin toplamı 1.374'tür. Bu sayının 1.366'sı yetişkinlerden (*kebîr*), 8'i ise çocuk yaşta olanlardan (*sagîr*) müteşekkildir.

İstanbul'un iâşesiyle ilgili başlıca kurumlar olan değirmenler ve fırınlar bu pusulada tek bir kalem olarak muamele görmektedir. 1830-31 sıralarında İstanbul'da toplam 174 değirmen ve fırın bulunduğunu anlıyoruz. Bu değirmen ve fırınlarda istihdam edilen ve/ya ikamet eden amelelerden 627'si *tüvânâ*, 2'si *sabî* ve 197'si *müsinn* idi.

Bundan sonra payitahtın ticaret ve hizmet sektöründe kritik rol oynayan bir diğer kurum olan hanlar ve hanlarla bağlantılı tüccarlara gelmekteyiz. Pusulada

toplam han sayısı 214 olarak verilmektedir. Bu hanlarda ikamet eden tüccarlar-
dan *tüvânâ* olanları 3.375, *sabî* olanları 20 ve *müsinn* olanları da 1.602'dir.

Kurumlara dair verilerin son bölümü resmî müesseselere aittir. Bunlardan başlıcası Saray-ı Hümayun olup burada bekâr olduğu halde ikamet eden ağalar ve hademelerin sayısı 1.536 olarak veriliyor. Bu kısımda bekâr için *bî-kâr* ibaresi kullanılmaktadır. Bî-kâr işsiz, güçsüz anlamına geldiğinden ötürü burada bir anlam bozukluğu söz konusudur. Ş. Sâmi'den anladığımızı göre zaman zaman bekâr anlamında kullanmak amacıyla yanlışlık eseri olarak bî-kâr yazılmaktaydı.²¹

Pusulada sözü geçen diğer resmî kurumlar Seraskerlik Dairesi (*Dâire-i Hazret-i Ser-askerî*), Babiâli, Hazine-i Maliye ve Mekteb-i Tıbbiye'dir. Bütün bu dört müessese tek bir kalem halinde muamele görmekte ve buralarda istihdam ve/ya ikamet etmekte olan müstahdem nüfus toplu halde verilmektedir. Buna göre yetişkin yaşta (*kebîr*) olanların sayısı 548, çocuk yaştakiler (*sagîr*) 4 olup toplamıysa 552 tutmaktadır.

Pusulanın Müslim kısmının sonunda İstanbul Romanlarına dair veriler bulunuyor. Romanların payitahtta 7 mahallede yaşadıklarını öğreniyoruz. Nüfusları ise *kebîr* olarak 373, *sagîr* olarak da 188'i bulmaktadır.

Müslim Nüfusa Dair Bilanço

Müslim kısmının bitiminde şu ana değin aktardığımız verilere ilişkin bir bilanço çıkarılmıştır. Bu bilanço beş aritmetik toplama işleminden ve bir genel sonuçtan oluşuyor.

Karşımıza çıkan ilk aritmetik toplama yukarıda değinilmiş olan semtlerdeki mahallelerin ve kurum sayılarının yekûnunu içermektedir. Buna göre payitahtta-ki mahallelerin toplam rakamı olarak 495, hemen altında medrese toplam sayısı olan 161, değirmen ve fırın toplam rakamı olan 174, hanların toplamı olan 214 ve Roman mahalle rakamı olarak 7 kaydedilerek tüm bu sayılar toplanıyor ve 1055 gibi bir toplu rakam elde ediliyor.

Bilançonun ikinci aritmetik toplanmasında *müte'ehhil* yetişkin Müslim erkek (*kibâr*) toplu sayısı olarak 53.899, aile ferdi oğlan çocuk (*sigâr*) toplu rakamı olarak 16.556 verilmekte ve payitahtın tüm Müslim aile mensubu erkek sayısı olarak 70.455 meblağına erişilmektedir.

21 Sâmi, *Kâmûs*, s. 331.

Bilançonun üçüncü aritmetik toplamasında İstanbul'un Müslim bekâr nüfusu rakamları çerçevesinde toplam *tüvânâ* rakamı 18.387, *sabî* mecmu rakamı 150 ve aile bağı bulunmayan total yaşlı sayısı olarak 7.524 gösterilmektedir. Sonuçta İstanbul'un tümünde Müslim bekâr erkek yekûnu olarak 26.061 meblağını görmekteyiz.

Bunu izleyen dördüncü aritmetik toplama ise Roman erkek nüfusa dair olup 373 *kibâr* ve 188 *sigâr* nüfusun genel toplamı olarak 561 rakamıyla karşılaşmaktayız.

Bilançonun genel sonucu olarak payitahtta 96.516 erkek Müslim nüfusun varlığı saptanmış oluyor.

Öte yandan bilanço kısmına daha sonradan kırmızı mürekkeple bir beşinci aritmetik toplama eklendiği dikkati çekmektedir. Bu toplamada biz *müte'ebhil* toplu rakamı olarak 70.655, *bekârân*²² toplu rakamı olarak 26.061 ve ikisinin toplamı olarak 96.516 meblağını görmekteyiz. Söz konusu meblağa 561 Roman (*Kıbtîyân*) eklenmekte ve payitaht Müslim erkek nüfusu olarak 97.077 nihai rakamıyla karşı karşıya gelmekteyiz.

b. Reaya Kısmı

Pusulanın ikinci büyük bölümü Reaya nüfus rakamlarını içeriyor. Bu kısım yukarıda ele almış olduğumuz Müslim kısmıyla düzenleniş açısından benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da arz ediyor. Her iki kısımda da erkek nüfus *müte'ebhil* ve *bekârân* şeklinde temel bir ayrım ile sunulmaktadır. Ancak Müslim kısmında görmüş olduğumuz kol bazlı semtlere dayalı bölümlenme Reaya cemaatleri için söz konusu değildir. Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik cemaatlerinin semtlere göre nüfus dağılımlarını bu pusuladan ne yazık ki öğrenemiyoruz. Bir diğer farklılık, her bir cemaat grubu bağlamında kilise adedinin verilmesidir ki Müslimlerde cami sayısı tarzında bir veriyle karşılaşmıyoruz. Kilise adedinin önemi söz konusu ibadethane sayısının bize ilgili cemaatin meskûn olduğu mahalle sayısını az çok ima etmesinde yatmaktadır. Her bir milletin erkek nüfusu *müte'ebhil* ve *bekârân* olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra cizye vergisini ödeme kabiliyeti açısından *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* olmak üzere altı

22 Bu kırmızı mürekkeple yazılmış aritmetik toplamada *bekârân* sözcüğü kef harfi yerine kaf harfiyle yazılmış. Ancak verilen 26.061 rakamından ötürüdür ki mezkûr kelimenin *bekârân* olarak okunması gerektiğinden emin olabiliyoruz.

kategoride değerlendirilmiştir. Birinci kısımda Müslim nüfus bağlamında karşılaştığımız *kibâr-sigâr* ve *tüvânâ-sabî-müsinn* gibi kategorizasyonlar Reaya cemaatlerinde yoktur. Ancak Gayrimüslimler bağlamında gördüğümüz *sabî* teriminin Müslim verilerinde görülen *sigâr* terimine denk düştüğü söylenebilir. Bu giriş açıklamalarından sonra şimdi tek tek cemaatlere daha yakından bakabiliriz.

Rum Milleti

Rum milleti ara başlığının hemen altında *kenîse* verisini görmekteyiz. Pusulaya göre payitahtta Rum milletine bağlı toplam 54 kilise mevcuttu.

Kenîse adedi verildikten sonra önce *müte'ehhil*, sonra *bekârân* erkek nüfus rakamları ve cizye ödeme gücü açısından tasnif edildikleri sınıfları ve birey sayılarını görüyoruz.

İlk olarak evli erkekler grubuna baktığımızda cizye ödeme bakımından en güçlü olan *a'lâ* kategorisinde 4.589, orta durumda olanlarda 7.765, zayıf olan *ednâ*da 2.701, erkek çocuklarda 8.548, iş göremez olanlarda 536 ve *cizyeden mu'âf* olanlarda 391 rakamlarına rastlamaktayız. Bu rakamların mecmuu 24.530 *müte'ehhil* birey etmektedir.

İkinci grup olan *bekârâna* geçtiğimizde maddi gücü yerinde olanların 5.610, orta halli olanların 15.037, fakir olanların 3.156, çocuk yaştakilerin 681, çalışmaz olanların 164 ve *cizyeden mu'âf*ların 145 bireyden müteşekkil olduğu bilgisini ediniyoruz. Bu durumda toplam *bekârân* nüfusu 24.793'tür.

Müte'ehhil ve *bekârân* rakamlarını topladığımızda genel Rum erkek nüfusu olarak 49.323 verisine erişmekteyiz.

Ermeni Milleti

Rum milleti bölümünde olduğu üzere burada da ilk başta *mahallât ve kenîsa* başlığı altında 43 rakamıyla karşı karşıya geliyoruz.

Ermeni *müte'ehhil* erkek nüfusu cizye ödeme gücü ve statüsü açısından 5.949 *a'lâ*, 9.376 *evsât*, 4.072 *ednâ*, 9.167 *sabî*, 886 *'amel-mânde* ve 162 *cizyeden mu'âf* olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar toplanarak payitahtta evli kategorisinde 29.612 erkek yaşadığını anlıyoruz.

Bekârân kesimine baktığımızda söz konusu grubun 2.474 *a'lâ*, 13.632 *evsât*, 2.509 *ednâ*, 233 *sabî*, 160 *'amel-mânde* ve 246 *cizyeden mu'âf* statüsünü haiz erkeklerden oluştuğunu görmekteyiz. *Bekârân* nüfus rakamlarını topladığımızda 19.254 sayısını elde ediyoruz.

Toplam erkek Ermeni nüfusu *müte'ehhil* olan 29.612 ve 19.254 olan *bekârân* kesiminin mecmuu olan 48.866 etmektedir.

Yahudi Milleti

Pusulada nüfus verilerine rastladığımız üçüncü cemaat olan Yahudi milletin 18 mahallede yaşadığını öğrenmekteyiz. Burada havra veya sinagog gibi bir ibadethane kategorisinden söz edilmemesi dikkat çekicidir.

Yahudi evli erkek nüfus da diğer Gayrimüslimlerde olduğu üzere *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* kategorileriyle sınıflandırılmıştır. Buna göre vergiyi en yüksek düzeyde ödeyebilenlerin sayısı 1.630, orta düzeyde ödeyebilenlerin miktarı 4.150, en düşük düzeyde ödeme gücüne sahip olanlar 1.466, erkek çocuk 4.426, çalışamayacak durumdakiler 266 ve cizyeden müstesnalar 48'dir. Mezkûr verileri toplayınca *müte'ehhil* erkek nüfus toplamı olarak 11.986 rakamına erişiyoruz.

Bekâr nüfusa bakıldığında cizyeyi en yüksek düzeyde ödeyebilenlerin sayısı 14, orta düzeydekilerin miktarı 22, en düşük düzeydekiler 7, erkek çocuk sadece 1 ve çalışamayacak durumdakiler yalnızca 2'dir. Pusulaya göre *bekârân* zümresinde cizyeden müstesna herhangi bir kişi yoktur. Bu rakamları topladığımızda toplam olarak ancak 46 bekârın payitahta yaşadığını anlıyoruz.

Bu durumda *müte'ehhil* ve *bekârân* Yahudi erkeklerinin mecmuu 12.032 olmaktadır.

Katolik Milleti

Pusulada nüfus verisi bulunan son Gayrimüslim cemaat Katolik milleti'dir. Tıpkı Yahudilerde olduğu üzere bu cemaat bağlamında da herhangi bir kilise rakamı olmayıp sadece mahalle adedi olarak 13 sayısını görüyoruz.

Bu milletin erkekleri içerisinde *müte'ehhil* statüsünde olanlar da cizye açısından yukarıda zikredilen kümeler halinde sunulmakta olup *a'lâ* olanlar 1.080, *evsât* olanlar 1.317, *ednâ* olanlar 429, *sabî* konumundakiler 1.176, *'amel-mânde* durumundakiler 44 ve *cizyeden mu'âf*lar 43'dür. Bu verileri cem ettiğimizde evli nüfus olarak 4.089 sayısını elde etmekteyiz.

Bekârân'a bakıldığında cizye açısından altı vergi ödeme grubu çerçevesinde yüksek ödeme gücüne sahipler 40, orta ödeme gücü kapasitesindekiler 618, en alt düzeyde cizye ödeyebilecekler 155, erkek çocuk olanlar 5, çalışma gücünden yoksunlar 5 ve cizyeden istisna edilmiş olanlar 73'tür. Söz konusu rakamların yekûnu 896'dır.

Payitahtta mukim evli ve bekâr Katolik erkek nüfusun toplamı 4.895 etmektedir.

Reaya Nüfusa Dair Bilanço

Pusulanın en son kısmı Reaya nüfusa dair bilançodan meydana geliyor. Bu kısımda üç aritmetik toplama işlemi göze çarpmaktadır.

Birinci aritmetik toplamada dört Gayrimüslim cemaate ait *kenîse* ve mahalle sayıları bir araya getirilerek toplanıyor. Sonuçta sayısı 54 olan *kenisâ-yı Rum*, adedi 43 olan Ermeni *kenîse* ve mahalleleri, 18 Yahudi mahallesi ve 13 *mahallât-i Katolik* rakamları cem edilmiş ve 128 yekûnu elde edilmiştir.

İkinci aritmetik toplamada Gayrimüslim cemaatlerin *müte'ehhil* erkek nüfusu bildiğimiz altı cizye vergi sınıfı çerçevesinde bir araya getirilerek 13.248 *a'lâ*, 22.608 *evsât*, 8.668 *ednâ*, 23.317 *sabî*, 1.732 *'amel-mânde* ve 694 *cizyeden mu'âf* olmak üzere cem edilmiş ve tüm evli Gayrimüslim erkek nüfus olarak 70.267 sayısına ulaşılmıştır.

Sonuncu aritmetik toplamada da tüm Gayrimüslim *müte'ehhil* erkek nüfusuna uygulandığı biçimiyle bu sefer dört milletin *bekârân* verileri toparlanarak 8.138 *a'lâ*, 29.309 *evsât*, 5.827 *ednâ*, 920 *sabî*, 331 *'amel-mânde* ve 464 *cizyeden mu'âf* rakamları cem edilmek suretiyle tüm bekâr Gayrimüslim erkek nüfus olarak 44.989 yekûnu bulunmuştur.

Pusulanın en son satırında bu ikinci ve üçüncü aritmetik toplama sonuçları cem edilmiş ve böylelikle toplam Gayrimüslim erkek nüfus rakamı olan 115.256'ya erişilmiştir.

Elimizdeki pusulada bulunan veriler bu şekilde sona ermektedir.

6. Kavramsal Hususlar

Pusuladaki kavramsal bazı meseleleri ele almadan önce tespit ettiğimiz bazı maddi hatalara dikkat çekmek gerekiyor.

Birincisi, pusulayı hazırlayan memurlar nüfus hulasa belgesini Ceride Nezâreti'ne ya sunmadan önce ya da sunduktan hemen sonra Müslim nüfus bilançosundaki dördüncü aritmetik toplamada, Kıptî nüfusun dahil edilmemesi nedeniyle zuhur eden 96.516 toplam Müslim erkek nüfus rakamının hatalı olduğunu farketmişlerdir. İlave edilen kırmızı mürekkepli beşinci aritmetik toplamada Kıptî nüfus da eklenince doğru rakam olan 97.077'yi kaydetmişlerdir.

İkincisi, Müslim nüfusa dair birinci aritmetik toplamanın konusu olan mahalle, medrese, değirmen-fırın, han ve Roman mahalle rakamlarının mecmuu olarak 1.055 kaydedilmiş. Ne var ki söz konusu veriler toplandığında 1.051 sayısına erişmekteyiz.

Reaya nüfus bilançosunda *müte'ebhil* ve *bekârân* nüfusları içerisindeki cizye kategorileri toplu halde sunulurken *müte'ebhil* kategorisi dahilindeki *cizyeden mu'af* grubu toplamı pusulada 694 olarak gösterilmektedir. Halbuki Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik milletlerin evli erkek nüfusları içerisinde bulunan cizyeden istisna edilenler toplandığında 694 yerine 644 rakamına erişmekteyiz. Bu durumda gayrimüslim erkek *müte'ebhil* nüfus toplamı 70.267 değil, 70.217 olmalıdır. Sonuçta toplam erkek Reaya nüfusunun da 115.256 yerine 115.206 olması gerekiyor.

Okuyucunun en çok ilgilendiği konulardan birisi bu pusulaya dayanarak İstanbul'un genel nüfusu hakkında ne gibi bilgiler edilebileceğimiz hususudur. Makalenin başında Tevfik Güran'ın bu belgeye dayanarak bir genel İstanbul nüfus rakamı tahmininde bulunduğunu zaten belirtmiştik. Ancak güvenilir bir tahmine girişmeden önce belgedeki kavramları biraz ele almak ve tartışmak gerekmektedir. Bu konuya ileride değinmeden evvel ilk etapta pusuladaki 97.077 Müslim ve 115.206 Reaya erkek nüfus verilerinden yola çıkarak İstanbul'un tahrir edilmiş genel erkek nüfusunun toplam 212.283 olduğunu söyleyebiliriz.

Pusulada kullanılan kavramların belki de en belirleyicilerinden birisi *müte'ebhil* terimidir. Belgede Müslim ve Reaya cemaatler bağlamında gördüğümüz bu kategori bariz bir biçimde payitahtın nüfus çoğunluğunu teşkil ediyor. Milletler bazında baktığımızda da çoğu için aynı yargıda bulunmak mümkündür. Bunun tek istisnası aşağıda da görüleceği üzere Rum milletidir.

Önceden de belirtildiği üzere *müte'ebhil* kategorisi sözlük anlamıyla evli, aile sahibi bireyler için kullanılmaktadır.²³ Bu bağlamda Müslim nüfusun yaşadığı on iki koldaki *müte'ebhil* nüfusu topladığımızda 66.993 gibi bir rakamla karşılaşırız. Öte yandan pusulada Müslim nüfus bilançosundaki ikinci toplamada *müte'ebhil* kategorisi için verilen rakama baktığımızda 70.455 gibi farklı bir sayının kayıtlı olduğunu görüyoruz. İlk bakışta araştırmacı sanki bir maddî hata varmış zannına kapılsa dahi aslında durum farklıdır. Dikkat edileceği üzere 70.455 ile 66.993 sayıları arasındaki fark 3.462'dir. İlginçtir ki bu 3.462 rakamı tam da medrese talebeleri (1.374), Saray-ı Hümayûn bekâr ağalarıyla hademeleri (1.536)

23 Sâmi, *Kâmûs*, s. 1272; Redhouse, *Lexicon*, s. 1679.

ve Seraskerlik Dairesi, Babıâli, Hazine-i Maliye ve Mekteb-i Tıbbiye'deki kavaslar, odacılar ve hademeler (552) nüfuslarının toplamına eşittir. Diğer bir ifadeyle, pusulada kullanıldığı biçimiyle *müte'ebhil* kategorisi lugat manasından daha geniş bir anlamda kullanılmıştır. Söz konusu 3.462'lik nüfus topluluğu düşünüldüğünde üç ortak özellik çıkarsayabiliriz. Bunlardan daha bariz olanı tümünün de az veya çok merkezi otoritenin kontrol altında tutabileceği unsurlar olmasıdır. İkinci ve daha yapısal bir ortak özellik tümünün ya kamu hizmetinde çalışması ya da medrese talebeleri özelinden anlaşılacağı üzere kamu hizmetinde çalışmaya aday olmalarıdır. Üçüncü ortak nitelik, *müte'ebhil* nüfusun İstanbul'da geçici olarak bulunan bir nüfus topluluğundan ziyade şehrin kalıcı sakinleri arasında yer almasıdır. Bu mülahazalar sonucunda pusulada kullanıldığı biçimiyle *müte'ebhil* kavramının dar lugat anlamıyla sadece evli veya aile sahibi olmak manasında değil, bir biçimde istikrarlı, güvenilir, kontrol edilebilir ve kamu otoritesiyle bağlantı içerisinde olmak anlamında da kullanıldığını söyleyebiliriz. Aynı genelleme muhtemelen Gayrimüslim cemaatler bağlamında da yapılabilir.

Pusulada karşımıza çıkan *bekârân* kavramı sadece evli olmayan erkeğin çoğulu demek değildi. Ş. Sami lugatında belirttiği üzere bekâr kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki ikinci bir anlamı *taşralı olub bir büyük şehirde bir işle meşgûl olarak â'ilesiz yaşayan âdem*'i tarif etmekteydi. Büyük şehre dışarıdan gelen kişiler kendilerine mahsus bekâr odalarında yaşıyorlardı.²⁴ Bu çerçevede pusuladaki *bekârân* kesimini esas olarak İstanbul'a sonradan, çalışma çağında göç etmiş bir erkek nüfus grubu olarak anlamamız gerekiyor. Bu bekârlar topluluğunun özellikle Müslim olanları genelde yoksul olup sıklıkla bir siyasal huzursuzluk kaynağı olabilmekteydi. Örneğin 1807 Kabakçı Mustafa Vakası'nda III. Selim'in hal' edilmesinde bekârların oynadıkları muhtemel rol dolayısıyla ki 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın katledilmesinden bir süre sonra, 1811'de hükümet kararıyla İstanbul'daki bekâr odaları kapatılıp tahrip edilmişti. Buna rağmen *bekârân* nüfus imparatorluğun sonlarına değin varlığını sürdürmüştür. Araştırma literatürü söz konusu kesimin küçük çaplı girişimci, gündelikçi amele veya başka marjinal işlerde çalışan bireylerden oluştuğunu belirtiyor.²⁵ Ancak aşağıdaki gözlemlerden de

24 Sâmi, *Kâmûs*, s. 297-298.

25 Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 276; Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), s. 310-315; Onur Gezer, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Giren 'Melek Girmez' Odaları", *Osmanlı İstanbulu II*, s. 523-552.

göreceğimiz üzere aynı saptamaları gayrimüslim *bekârân* için yapmak mümkün değildir.

İstanbul bekâr nüfusu, Kapalıçarşı ve çevresindeki esnaf topluluğu haricinde payitahttaki mal değış tokuşunu gerçekleştiren en önemli toplumsal kesimdi. Ubicini'ye göre 1853'de Dersaadet'te yaklaşık 75.000 bekâr yaşamaktaydı. Bunların beşte ikisi, yani % 40'ı Türk/Müslüman ve diğer beşte üçü ağırlıklı olarak Rumlar, Ermeniler ve diğer cemaat mensuplarından müteşekkildi. Bekârların bir kısmı vasıfsız emekçi olup belirli bir süre çalıştıktan sonra birikimleriyle memleketlerine dönmeyi amaçlıyorlardı. Bekârların tipik olarak yaptıkları işler arasında hamallık, sakalık, helvacılık, şekerçilik, ciğercilik bulunuyordu. Yine Ubicini'ye göre sayısı 5.000'i bulan hamallar ya Türk/Müslüman ya da Ermeniydi. Hamallar genelde hanların ana girişlerinde, Galata ve Tophane gibi iş bölgelerinde yoğunlaşıyordu. Payitahttaki çoğu sokağın daracık ve bozuk satırlı olması dolayısıyla araba taşımacılığı yetersiz kalmakta, bundan ötürü de hamal emeği vazgeçilmezdi. İstanbul Boğazi'nda nakliye hizmetinde kullanılan kayıkçılar da bekârlardan olup şehir içi lojistiği bakımından elzemdi.²⁶

İstanbul'un asayışı çerçevesinde bekârların merkezi otorite tarafından kamu güvenliğine potansiyel bir tehdit olarak algılandıklarını görüyoruz. İstanbul demografisi bakımından ise bekârların cemaatlere veya genel şehir nüfusuna oranları bize payitahta göç hareketleri hususunda bilgi verici niteliktedir. Aşağıda cemaat nüfusları bazında bekârlar irdelendiğinde her bir millet dahilindeki bekâr oranlarının ilgili cemaatin yapısıyla ilgili kayda değer veriler sunduğu görülecektir.

İstanbul tahririnin modern anlamda bir nüfus sayımı niteliği taşımayışı pusuladaki kavramlar bağlamında sorunlar doğurmaktadır. Birincisi, pusulada kadın nüfusuna ilişkin veri yoktur. Dolayısıyla İstanbul'un kadınlı erkekli toplam nüfus bilgisine güvenilir bir biçimde erişemiyoruz. İkincisi, pusulada gördüğümüz Müslim ile Reaya nüfus bölümlerindeki veriler tasnif kategorileri açısından birbirleriyle uyumsuzdur.

Önce kadın nüfusun sayılmamış olması hususuna bakalım. Söz konusu eksikliği aşarak aile sayısı ve kadın nüfusu hakkında kısmen tahmin yürütmemizi sağlayacak bir veri gerek Müslim, gerekse Reaya erkek nüfus bilgileri dâhilinde bulunuyor. Bu, pusulada *sabî*, *sagîr*, *sigâr* terimleriyle ifade edilen oğlan çocuk kesimidir. Oğlan çocukları verisinin bulunduğu bir ortamda kız çocukları, analar

26 Gezer, "Çizginin Dışındakiler", s. 546-547; Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 286.

ve ninelerin de mevcut olduğu üç kuşaklık bir kadın varlığını da kabul etmek durumundayız. Bu çerçevede tek eşliliğin muhtemelen baskın olduğu İstanbul'da bir evli çiftin asgari bir oğlan ve bir kız çocuğu veya hatta üç çocuk büyüttüğünü farz edebiliriz.²⁷ Bu durumda bir *sabî* verisi beraberinde bir ana ve bir kız kardeş çocuğunun muhtemel varlığını tazammun ediyordur.

Sabî, sagîr, sigâr terimleri üzerinde biraz daha durmakta yarar var. Mezkûr kavramların somut olarak hangi yaş grubunu kapsadığı hususu net değildir. Karal'ın umumî nüfus sayımı eserinin giriş kısmına bakıldığında 1-16 yaş aralığının esas kıstas kabul edildiği gibi bir izlenim ediniliyor. Ancak sayım dökümleri incelendiğinde tahrir memurlarının yer yer 1-15, 1-14, 1-13, 1-12 gibi farklı yaş aralıklarını oğlan çocuğunu tanımlamakta kullandıkları anlaşılıyor.²⁸ Bu durumda İstanbul nüfus tahrir pusulasında *sabî, sagîr, sigâr* kategorilerinin hangi yaş grubu erkek çocuklarını ihtiva ettiği belirsizleşiyor. Aşağıda "Pusula Verilerinin Değerlendirilmesi" bölümünde eldeki verilerden yola çıkarak bir tahmin yürütülecektir.

Buna karşın yaş aralığı bağlamında oldukça emin olabileceğimiz kavramlar *tüvânâ* ve *müsinn* terimleridir. Umumî nüfus sayımı dökümleri çoğunlukla 40 yaşını *tüvânâ* ile *müsinn* kategorilerini birbirinden ayıran bir kuşak eşiği olarak kabul ediyor.²⁹ Bu noktada elimizdeki pusulada karşımıza çıkan *tüvânâ* grubunu 40 yaş altı yetişkin erkekler, *müsinn* erkekleri de 40 yaş üstü topluluğu olarak kabul edeceğiz.

Yukarıda Müslim ve Reâyâ kesimlerinde kullanılan kategorilerdeki uyumsuzluktan söz edilmişti. Bu konuya dönecek olursak, mezkûr uyumsuzluğa başlıca örnek olarak cizye vergi kategorilerini gösterebiliriz. Reaya milletleri için kullanılan *a'lâ, evsât, ednâ* gibi ekonomik güç kategorileri bize bu topluluklar dâhilindeki erkek nüfusun hangi oranlarda varlıklı sınıf, orta sınıf, fakir sınıf gibi

27 19. yüzyıl başları ve ortaları İstanbul'unda çok eşliliğin yaygınlık ölçüsüne ilişkin herhangi bir istatistik yoktur. 1885 ve 1907 nüfus sayımlarına göre İstanbul'daki evli erkeklerin sadece % 2,51 ve 2,16'sının birden fazla eşi vardı. Çok eşliliğin maddi külfeti göz önünde tutulduğunda 1830-31 İstanbul'unda da çok karılı evliliklerin marjinal bir hadise olduğu varsayılabilir. Bkz. Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 161-163.

28 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 18, 33-35, 41-45, 53, 54, 67, 69, 73-80.

29 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 18, 33-35, 41-45, 53, 54, 67, 69, 73-80. Aynı nüfus sayımında bazı yerlerde 30 yaş ihtiyarlık yaşı olarak kabul edilmekle birlikte bu yaklaşımı genellemek yanlış olacaktır.

tabakalardan oluştuğuna dair değerli ipuçları sunuyor. Ancak Müslim nüfus kısmında buna eşdeğer herhangi bir kategoriyle karşılaşmıyoruz. Yine Reaya halkları bağlamında zuhur eden *cizyeden mu'âf* kategorisini herhangi bir eşdeğerini Müslimler çerçevesinde tasavvur etmemiz olanaksızdır. Aynı şekilde Müslim nüfus hakkında şehrin on iki kolu çerçevesinde edindiğimiz verilerin benzeri Reâyâ ahalisi için söz konusu değildir.

Yine Müslim ve Reâyâ nüfusları çerçevesinde kullanılan bazı terimlerin, görünürdeki benzerliklerine karşın birbiriyle telif edilebilmesi zordur. Örneğin Müslim *bekârân* ve esnaf nüfusu söz konusu olduğunda kullanılan *müsinn*, yani “ihtiyar” terimi zahiren Gayrimüslim nüfus verilerinde karşımıza çıkan *'amel-mânde*, yani “iş göremez” terimiyle az çok uyum halinde gibi görünebilir. Ne var ki gayrimüslimler çalıştıkları müddetçe, hiç olmazsa 75 yaşına değin cizye-güzâr olduklarından ötürü 40 yaş üstü sağlıklı Gayrimüslimler de aktif olarak cizye vergisi ödemekteydi.³⁰ İleride görüleceği üzere *'amel-mânde* kesim tüm gayrimüslim milletlerde ancak marjinal oranlarda olup gerçek anlamda 40 yaş üstü nüfusu kapsadığı hayli şüphelidir.

Göründüğü kadarıyla Müslim ve Gayrimüslim verileri olsa olsa beş hususta karşılaştırılabilir niteliğe sahiptirler. Birincisi, mahalle başına düşen nüfus rakamlarının karşılaştırılması sıkıntısız yapılabilir. İkincisi, *müt'e'ebhil* Müslim nüfusu kontekstinde tatbik edilen son derece kapsayıcı nitelikteki *kebîr* kategorisi Gayrimüslim *müt'e'ebhil* nüfus topluluklarında *sabî* nüfus haricindeki *'alâ*, *evsât*, *ednâ*, *'amel-mânde*, *cizyeden mu'âf* gibi kategorilerin toplamıyla telif edilebilir gibi görünüyor. Ayrıca Müslim *bekârân* ve esnaf nüfusu verilerinde gördüğümüz *tüvânâ*, yani “gücü kuvveti yerinde” kategorisi yaklaşık olarak *'alâ*, *evsât*, *ednâ* gibi iş hayatında aktif olan Gayrimüslim sınıflarının toplamına denk düşmektedir. Nihayet *sabî* nüfus gerek *müt'e'ebhil* gerekse *bekârân* kesimler bağlamında karşılaştırılabilir gibi görünmektedir. Bu noktalar ileride karşılaştırılacaktır.

Kavramsal hususlar bahsinin son konusu olarak cizye vergisi üzerinde durmak istiyoruz. İlk olarak cizye ödeme gücüne sahip olarak kabul edilen *'alâ*, *evsât*, *ednâ* sınıflarına mensup Gayrimüslim bireylerin kaç kuruşluk vergi ödemeleri gerektiğine değinmekte yarar vardır. 1691 cizye reformundan itibaren II. Mahmud saltanatına değin verginin kuruş bedel olarak pek yükselmediği, nispeten sabit kaldığı anlaşılıyor. Ancak 1780'lerden itibaren başlayan malî krizler, para

30 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), s. 251.

bunalımları ve büyüyen enflasyon dolayısıyla II. Mahmud devrinde cizye yükümlülüğünün nominal kuruş değerinde dramatik bir artış görülmektedir. III. Selim saltanatının son yıllarına denk gelen 1804'te 'alâ sınıfı 12 kuruş, *evsât* 6, *ednâ* 3 kuruş cizye ödemekle mükellef iken II. Mahmud devrinde 1816 yılında 'alâ 16 kuruş, *evsât* 8, *ednâ* 4 kuruş, 1824 yılında ise 'alâ 24 kuruş, *evsât* 12, *ednâ* 6 kuruş ödemekle yükümlü olmuştur. Pusulanın hazırlandığı 1830-31 aralığında ise iki sene önce, yani 1829'da tespit edilmiş olan cizye vergi oranları geçerliydi. Yani 'alâ 48 kuruş, *evsât* 24, *ednâ* 12 kuruş ödemek zorundaydı.³¹ Söz konusu oranların somut olarak ne anlama geldiği aşağıda tartışılacaktır.

Cizye resmi bağlamında pusulada karşımıza çıkan *cizyeden mu'âf* sınıflandırması da net bir biçimde tanımlanması zor bir kesimi temsil ediyor. Osmanlı klasik döneminde *cizyeden mu'âfiyet* statüsü bazı Balkan Hıristiyan topluluklarının voynuk, martolos, eflâk sıfatlarıyla askerî hizmet vermeleri veya ruhban sınıfına mensubiyetleri karşılığında verilen bir imtiyaz olmasına karşın daha ilerki yüzyıllarda söz konusu uygulama büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Buna karşın III. Selim döneminden başlayarak kapitülasyonlarla korunan yabancı tüccarlarla rekabet gücünü sağlamak üzere belirli Gayrimüslim tüccarlara cizye ve diğer bazı vergilerden muafiyet sağlayan Avrupa Tüccarı (*Beratlı Tüccar*) statüsü tanınmıştır. Avrupa tüccarı statüsüne erişmek için devlete 15.000 kuruş ödeme yapmak gerekiyordu. Aynı şekilde tercümanlık beratına sahip elçiliklerin tercümanları ve söz konusu beratı başka şekillerde edinmiş olan diğer bazı Gayrimüslimler de cizye ödemekten azade oluyorlardı.³² Ancak bazı kaynaklar *cizyeden mu'âf* statüsüne yaşlı, gücü kuvveti olmayan, fiziksel engelli kişilerin de dâhil edildiğini vurgulamaktadır. Hatta 1830-31 umumi nüfus tahririnde zaman zaman görüldüğü üzere 'amel-mânde oluş haliyle *cizyeden mu'âfiyet* genelde eş anlamlı olarak kullanılmıştır.³³ Buna karşın aynı 1830-31 umumi tahririnde fiziksel engel ve çalışmama durumundan bağımsız olarak Avrupa Tüccarı, Bulgar ayanı (*knez*), *patente* gibi imtiyazlı olmak dolayısıyla muafiyet kategorisi de mevcuttur.³⁴

31 İnalçık, "Cizye", 47;

32 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 18, 33, 35, 41-44, 48, 58, 59, 63, 66, 69, 70, 81; İnalçık, "Cizye", s. 45-46; Mübahat Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı," *DİA*, 1991, IV, s. 159-160; Mehmet Zeki Pakalın, "Avrupa Tüccarı," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), s. 115-116.

33 Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. 2.baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), s. 71; Özel, "Avarız ve Cizye", s. 38; Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 67, 68, 87, 88.

34 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s. 37, 68, 84, 88, 89, 90.

Paytaht nüfus tahririnin merkezi otorite indindeki önemini göz önüne alarak *cizyeden mu'âf* kesimini devletin imtiyaz tanıdığı bir Reâyâ zümresi olduğunu varsayacağız. Eğer pusuladaki *cizyeden mu'âf* statüsünde olan bireyler gerçekten de bu bahsettiğimiz türden kişiler iseler herhalde Reâyâ nüfusunun en zengin ve Osmanlı idaresi ile yakın bağları bulunan ayrıcalıklı bir kesimini oluşturuyorlar anlamına gelecektir.

7. Pusula Verilerinin Değerlendirilmesi

Verileri değerlendirme sürecinde önce Müslim nüfusa ilişkin bilgiler ele alınacak, bunu müteakiben Gayrimüslim milletlerine ilişkin datalar tartışılacaktır. Üçüncü aşamada Müslim ve Reâyâ cemaatlerine dair bulgular karşılaştırılacak ve en son olarak genel bazı çıkarsamalara gidilecektir. Bütün bu adımların nihayetinde 1830-31 dönemine ait genel bir İstanbul nüfus tahmininde bulunulmaya çalışılacaktır.

a. Müslim Kısmı

Müslim erkek nüfus verilerinde araştırmacıyı oldukça şaşırtan ve izahta zorluk çıkaran rakamlar *sagîr* dökümleridir. Makalenin ekindeki çevrimyazı tablosunda da görüleceği üzere İstanbul'un her bir kolu için sunulan *müte'ebhil* nüfus sayılarında *sagîr* rakamı *kebîr* erkek rakamına kıyasla beklenenin hayli altındadır.

Tablo 1: Müslim Oğlan Çocuk Nüfusun Toplam *Müte'ebhil* Erkek Nüfusa Oranı

Kol Adı	<i>Sagîr</i> / Toplam <i>Müte'ebhil</i> Erkek Nüfus	Yüzde Oran
Çarşı	880 / 4.122	% 21,35
Cebe 'Ali	1.713 / 6.926	% 24,73
Balat	2.112 / 8.834	% 23,90
Kum Kapu	1.858 / 8.277	% 22,45
Yedi Kule	1.171 / 4.707	% 24,88
Top Kapu	1.134 / 4.706	% 24,10
Havass-ı Refi'a	940 / 3.644	% 25,80
Kasım Paşa	1.408 / 4.958	% 28,40

Galata	473 / 1.623	% 29,14
Top Hâne	1.607 / 6.285	% 25,57
Beşiktaş	866 / 3.620	% 23,92
Üsküdâr	2.382 / 9.291	% 25,64
Genel Oran	16.544/66.993	% 24,69

Aynı şekilde bir de *müte'ehhil* erkek kitlesi dahilinde *sabî* sayısının *kebîr* erkek sayısına olan oranlarına bir bakalım:

Tablo 2: Müslim Oğlan Çocuk Nüfusun Yetişkin *Müte'ehhil* Erkek Nüfusa Oranı

Kol Adı	<i>Sagîr / Müte'ehhil Kebîr</i> Erkek Nüfus	Yüzde Oran
Çarşu	880 / 3.242	% 27,32
Cebe 'Ali	1.713 / 5.213	% 32,86
Balat	2.112 / 6.722	% 31,42
Kum Kapu	1.858 / 6.419	% 28,95
Yedi Kule	1.171 / 3.536	% 33,11
Top Kapu	1.134 / 3.572	% 31,75
Havass-ı Refi'a	940 / 2.704	% 34,76
Kasım Paşa	1.408 / 3.550	% 39,66
Galata	473 / 1.150	% 41,13
Top Hâne	1.607 / 4.678	% 34,35
Beşiktaş	866 / 2.754	% 31,45
Üsküdâr	2.382 / 6.909	% 34,48
Genel Oranlar	16.544/50.449	% 32,79

Buradaki oranlar bir yetişkin *müte'ehhil* erkeğe kaç *sabî* düştüğünü gösteriyor. Örneğin Çarşu semtinde *sagîr/kebîr* oranı % 27,32 ise bu bize 100 yetişkin evli erkeğe ancak 27-28 kadar oğlan çocuğu düştüğünü söylüyor.

Bilindiği üzere sanayileşme öncesi toplumlarda evli bir çiftin asgari üç veya dört çocuk yapması ve bunlardan yaklaşık ikisinin de oğlan çocuğu olması beklenir

bir durumdu.³⁵ Pusula tahrir verileri bağlamında oğlan çocuk sayısının en az yetişkin erkek sayısına eşit veya yakın olması beklenirdi. Ne var ki İstanbul'un on iki kolunda *sagîr* nüfus (16.544) oranı toplam *kebîr* erkek nüfusun (50.449) % 32,79'u kadardır. Yani tüm İstanbul'da *müte'ebhil* nüfus içerisinde 100 yetişkin evli erkeğe ancak 32 veya 33 oğlan çocuğu denk gelmektedir. Normalde erkek nüfusun kendini biyolojik olarak yenileme oranı olan % 100 nispetine Galata (% 41,13) ve Kasım Paşa (% 39,66) gibi pusuladaki en yüksek yüzdeler dahi hayli uzaktır.

Bu denli düşük bir oğlan çocuğu tablosu nasıl açıklanabilir? Öncelikle, nüfus tahririnde hata yapılmış olması veya eksik sayım olasılığı varsayımında bulunmak ikna edici değildir. Birincisi, imparatorluğun merkezi olan İstanbul'da üstelik de Yeniçeri Ocağı'nın bertaraf edildiği bir ortamda sivil halkın II. Mahmud ve Serasker Hüsrev Paşa'nın otoritesine direnerek evlatlarını gizleme çabası pek ihtimal dâhilinde görünmüyor. İkincisi, tüm on iki İstanbul semtinde karışımıza çıkan erkek çocuk oranları birbirine oldukça yakındır, dolayısıyla veriler belirli bir tutarlılık arz etmektedir. Aşağıda ele alacağımız Reâyâ milletlerinde de, Müslimlerdeki kadar olmasa bile yine hayli düşük erkek çocuğu oranları söz konusudur. Dolayısıyla tahrirde ciddi boyutlarda bir hata yapılmış olması uzak bir ihtimaldir.

Mezkûr düşük oğlan çocuğu oranlarını esasında tek bir etkenle açıklamak zor gibi görünüyor. Bu noktada önce tâli görünen etkenlerden başlayarak daha sonra temel ve kavramsal nedenleri belirtmek suretiyle kombine bir açıklama denemesi yapılacaktır.

İkincil bir faktör olarak Osmanlı toplumu dahilinde, özellikle de Müslim nüfus içerisinde yaygın bir biçimde uygulanagelmekte olan *ıskat-ı cenîn*, yani kürtaj pratiği akla geliyor. Elimizde herhangi bir istatistik olmamakla birlikte yabancı gözlemciler gerçekleştirilen çok sayıda çocuk düşürme dolayısıyla Osmanlı Müslim nüfusunda gözle görülür bir azalma meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Kadınların çocuk düşürmelerine karşı I. Abdülhamid devrinden başlayarak ve özellikle III. Selim ve II. Mahmud saltanat dönemlerinde *ıskat-ı cenini* önleyici

35 Tarihsel nüfusbilimci Bacci'nin sunduğu verilere göre 17-18. yüzyıl Avrupa'sında 20 yaşında evlenen bir kadının doğurduğu çocuk sayısı 7,725 ile 9,59 arasında değişiyordu. Aynı şekilde 25 yaşında nikâhlanan bir kadın ortalama 5,435 ile 7,12 arasında çocuk doğurmaktaydı. Bkz. Massimo Livi Bacci, *The Population of Europe. A History*, transl. by C.D.Ipsen and C.Ipsen (Oxford, UK; Malden MA: Blackwell Publishers, 1999), s. 109-111.

tedbirlere başvurulmuştur. Örneğin Kasım 1838'de ıskat-ı cenini men etmek üzere bir ferman neşredilmiştir.³⁶ Tek başına kürtaj uygulamaları erkek çocuk azlığını açıklamaya yeterli olmasa bile kaale alınması gereken bir unsur olarak akla gelebilir.

Osmanlı payitahtı 19. yüzyılın ilk yarısında bir dizi salgın hastalık felaketine maruz kalmıştı. 1811-13 devresindeki veba salgını sonucunda tahminen 100.000 kişi hayatını kaybetmişti.³⁷ Bu veba salgınının sebebiyet verdiği yetişkin ve çocuk nüfus kaybının on sekiz yıl sonra yapılan 1830-31 nüfus tahriri dönemi İstanbul nüfusu üzerinde belirli bir yansıması olmuş olabilir.

Dünya çapında büyük nüfus kayıplarına neden olan kolera pandemisinin 1831 Haziran'ında İstanbul'da binlerce kişinin canını alması olası bir diğer etmenddir. Ancak nüfus tahrir sürecinin Temmuz 1831'de tamamlanmış olması dolayısıyla bundan sadece yaklaşık bir ay önce patlak veren kolera salgınının nüfus sayım sonuçlarına ne denli yansıdığını kestirmek zordur.³⁸

Söz ettiğimiz bu olasılıkların yanısıra daha temel ve kavramsal bazı hususlar da dikkate alınmalıdır. Bunlardan birincisi nüfus sayımı metodolojisiyle ilgilidir. Diğer bir ifadeyle, İstanbul tahriri özelinde *sagır* kategorisinin 1-16 veya 1-15 yaş aralıkları yerine 1-12 yaş aralığıyla sınırlandırılmış olması ihtimalidir. Bu durumda 12 yaş üstü oğlanlar doğrudan *kebir* kategorisine dâhil edilmişlerdir. Böyle olunca önemli sayıda erkek çocuk *sabî* topluluğunun dışında bırakılmış olacaktır.

36 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Son Döneminde İskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç* 13 (2002), s. 65-88; aynı müellif, "The Issue of Abortion in 19th Century Ottoman Empire", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey. Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), s. 339-346; Tuba Demirci ve Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality* XVII, 3 (2008), s. 377-420.

37 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 170, 183, 262; Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)* 1.1 (2011), s. 1-36.

38 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera. İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), s. 22-23; Fatma Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, VIII, 16 (2010), s. 101-130; Kenan Göçer, "Gureba Hastanesi'nde Ölüm ve Ölümüne İlişkin Masraflar", *Akademik İncelemeler Dergisi*, XI, 2 (2016), s. 69-96; Özgür Yılmaz: "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1 (2017), s. 23-55.

Bir diğer kavramsal faktör olarak yukarıda da görüldüğü üzere *müte'ebhil* grubundaki erkeklerin tümünün lugat anlamıyla evli olmayabileceği, bir kısmının gerçekte evli olmadığı saptamasından yola çıkarak fiilen Müslim evli erkek sayısının *müte'ebhil* rakamlarına göre daha az olduğunu iddia edebiliriz. Bu durumda sayısı daha düşük olan evli erkek nüfusuyla *sabî* nüfusu arasındaki istatistiksel makas daralacaktır.

Beklenenden düşük bu *sabî* oranları için yapılan bu izahat denemelerinin yanısıra başka bir olasılık da düşünülebilir. 2018 yılında dünyanın orta ve üst gelir gruplarına mensup olan Kolombiya, Türkiye, Yeni Zelanda, İzlanda gibi birbirinden farklı ülkelerin demografi bakımından iki ortak özelliği vardı. Mezkûr toplumlarda kadın doğurganlık ortalaması anne başına yaklaşık 2 bebek olup 1-14 yaş grubu erkek çocuk oranı toplam erkek nüfus oranının % 20 ilâ % 25'i arasında değişmektedir. Bu ülkelerde yıllık nüfus artış oranı % 0.52 ilâ % 1.13 arasında olmasıyla nüfus artış oranları giderek düşen toplumlar arasında yer almaktadırlar.³⁹ Bu bağlamda 1830-31'de İstanbul Müslim aileleri bir ihtimalle *ıskat-ı cenin* de dâhil çeşitli doğum kontrol metotları uygulayarak bir çeşit aile planlaması gerçekleştiriyorlardı; kadınlar belki de ortalama ikiden fazla çocuk dünyaya getirmiyordu. Yukarıda yaygın şikâyet konusu olarak sözünü etmiş olduğumuz kürtaj uygulaması bu çerçevede bir anlam kazanmaktadır. Pusuladan *müte'ebhil* erkek nüfus için Tablo 1'de çıkarsadığımız % 24,69 genel *sabî* oranı sözünü ettiğimiz parametrelere uymaktadır. Behar ve Duben'in 1880'ler İstanbul Müslim nüfusu için aile planlaması bağlamında vurguladıkları hususlar belki de 1830-31 devresine değin geriye götürülebilir.⁴⁰

Müslim *sabî* nüfusun toplam İstanbul Müslim erkek nüfusu içerisindeki genel yüzdeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

39 Türkiye, Kolombiya, İzlanda ve Yeni Zelanda'nın 2017-18 demografileri için CIA örgütünün web sitesine bkz: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/co.html> (30 Ağustos 2018'de erişildi).

40 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 161-163.

Tablo 3: Toplam İstanbul Müslim Erkek Nüfusu (*Müte'ebhil* ve *Bekârân*) İçerisinde Müslim *Sabî* Oranları

Üniteler	Toplam Müslim Erkek Nüfus	<i>Sabî</i> Nüfus	Müslim Nüfustaki <i>Sabî</i> Yüzdesi
İstanbul Kolları	87.231	16.672	% 19,11
Medreseler	1.374	8	% 0,58
Değirmen ve Fırınlr	826	2	% 0,24
Hanlar	4.997	20	% 0,4
Saray-ı Hümayun	1.536	-	-
Devlet Daireleri	552	4	% 0,72
Kıbtîler	561	188	% 33,5
Genel Toplam	97.077	16.894	% 17,4

Pusula verilerinin tahlili sürecinde irdelenmesi gereken kavramlardan bir diğeri Müslim *müte'ebhil* kategorisidir. Yukarıda nüfus tahriri bağlamında kullanılan *müte'ebhil* kavramının sözlük anlamından daha geniş bir manası olduğunu belirtmiş ve sadece evli veya aile sahibi olmak anlamında değil, bir biçimde istikrarlı, güvenilir ve kamu otoritesiyle bağlantı içerisinde olmak anlamında da kullanıldığını vurgulamıştım. Kuvvetli bir ihtimalle İstanbul'un on iki kolunda yaşayan *müte'ebhil* nüfus kapsamında sözcük anlamıyla evli erkeklerin yanısıra sıfatlarını bilmesek dahi kamu otoritesi ile yakın bir ilişki içerisinde ve güvenilir kabul edilen, ama oğlan evlat babası olmayan bir yetişkin erkek kitle de dâhil edilmiş olabilir. Niteliğini bilmediğimiz bu kitle içerisinde belki İstanbul'da konuşlanmış askerî birlikler de bulunuyordu.

Müslim verilerinde değinilmesi gerekli bir başka husus İstanbul'un on iki kolundaki *müte'ebhil* ve *bekârân* nüfus oranları ve her bir semtin toplumsal dokusu açısından taşıdığı anlamdır. Sanat, ticaret ve emekçilikle özdeş olan bekâr nüfusun bir İstanbul kolundaki ağırlığı söz konusu kolda iktisadi ve kamusal faaliyetlerin azlığı veya yoğunluğuna bir gösterge olabilir. Kollardaki *müte'ebhil* ve *bekârân* rakamlarına dayanarak semtlerdeki bekâr nüfusun koldaki genel erkek Müslim nüfusa yüzde oranlarını aşağıdaki gibi çıkarsadık:

Tablo 4: Kollardaki Müslim *Bekârân* Nüfusun Kollardaki Toplam Müslim Nüfusa Oranı

Kol Adı	<i>Bekâr</i> /Müslim Erkek Nüfus	<i>Bekârân</i> Yüzde Oranı
Çarşı	3.013 / 7.135	% 42,23
Cebe 'Ali	2.520 / 9.446	% 26,68
Balat	1.286 / 10.120	% 12,70
Kum Kapu	2.095 / 10.372	% 20,20
Yedi Kule	441 / 5.148	% 8,56
Top Kapu	296 / 5.002	% 5,92
Havass-ı Refi'a	1.582 / 5.226	% 30,27
Kasım Paşa	1.719 / 6.677	% 25,74
Galata	1.491 / 3.114	% 47,88
Top Hâne	1.273 / 7.558	% 16,84
Beşiktaş	1.908 / 5.528	% 34,51
Üsküdâr	2.614 / 11.905	% 21,96
Kollar Genel Ortalaması	20.238 / 87.231	% 23,2

Bu tablodan da fark edileceği üzere Müslim bekâr nüfus oranının genel Müslim erkek nüfusa göre en yüksek olduğu üç semt sırasıyla % 47,88 ile Galata, % 42,23 ile Çarşı ve % 34,51 ile Beşiktaş'tır. Toplam Müslim erkek nüfusu olan 97.077 içerisindeki 26.061 Müslim bekâr kitlesi oran olarak % 26,67'dir. Galata ve Çarşı semtleri gerek ticaret ve imalat, gerekse payitahtın iâşesi bakımından merkez bölgelerini oluşturması açısından söz konusu yüzdeler beklentilere uygundur. Beşiktaş ise padişah ve hanedan mensuplarına ait saray ve konakların yoğunlaştığı bir kol olması bakımından bu bölgede hizmet sektörü kuvvetliydi.

Müslim bekâr nüfusun en az oranda temsil edildiği ilk üç semt olarak % 5,92 ile Top Kapu, % 8,56 ile Yedi Kule ve % 12,70 ile Balat kolları dikkatimizi çekiyor. Söz konusu semtler muhtemelen aile yaşantısının ve mahrem mahalle törelerinin etkin olduğu, ticaret ve hizmet sektörünün kısıtlı oranlarda bulunduğu bölgelerdi.

Pusulada Müslim bekâr nüfusla ilgili olarak *tüvânâ*, *sabî* ve *müsinn* verilerini içeren tahrir rakamlarının olması araştırmacıya 1830-31 İstanbul'undaki bekâr nüfusuna ilişkin bazı yapısal tahminlere girişmesine olanak sağlıyor. *Sabî* miktarının bir veri olarak mevcudiyeti bekâr olarak adlandırdığımız bu esnaf ve emekçi kesimi içerisinde gerçekte ailelerin de var olduğunun bir belirtisidir. Kollardaki

bekâr nüfus içerisindeki *sabî* oranları söz konusu semtteki bekâr topluluğunun olası aileleşme derecesini ve böylelikle de bekârların şehirde kalıcı olarak yerleşme eğilimi hakkında ipucu verecektir.

Yine İstanbul'un on iki semtine dağılmış bekâr topluluğundaki *müsinn* nüfus oranının yüksekliği veya düşüklüğüne dair veriler araştırmacı açısından ilgili bekâr nüfusun payitahta yakın zamanlarda mı yoksa onyıllar önce mi geldiği hususunda fikir verebilecektir. Yani *müsinn* verisi *sabî* datasına benzer biçimde belirli bir kol da yaşayan bekâr nüfusun söz konusu semtte ne oranda geçici veya kalıcı nitelik taşıdığına ilişkin ipucu sunacaktır.

Burada önce İstanbul kollarındaki *bekârân* kesimi dâhilindeki *sabî* oranlarına bakılacaktır. Sonra aynı şekilde *bekârân* nüfuslarındaki *müsinn* yüzdeleri çıkarılacaktır.

Peşinen şunu söyleyebiliriz; 1830-31 İstanbul erkek Müslim toplam nüfusu içerisindeki %26,67'lik *bekârân* oranı bize şehrin erkek Müslimlerinin %73,33'ünün önemli bir kısmının İstanbul doğumlu olduğuna işaret etmektedir. Önce İstanbul'un kollarına göre Müslim *bekârân* kesimindeki oğlan çocuk oranlarına bakalım:

Tablo 5: Kollardaki Müslim Bekârân Nüfus İçerisinde Sabî Oranı

Kol Adı	<i>Sabî</i> / Müslim Bekâr Nüfus	Yüzde Oran
Çarşı	12 / 3.013	% 0,4
Cebe 'Ali	21 / 2.520	% 0,83
Balat	7 / 1.286	% 0,54
Kum Kapu	17 / 2.095	% 0,81
Yedi Kule	4 / 441	% 0,9
Top Kapu	2 / 296	% 0,68
Havass-ı Refi'a	18 / 1582	% 1,14
Kasım Paşa	10 / 1.719	% 0,58
Galata	12 / 1.491	% 0,8
Top Hâne	7 / 1.273	% 0,55
Beşiktaş	9 / 1.908	% 0,47
Üsküdâr	9 / 2.614	% 0,34
Kollar Genel Ortalaması	128 / 20.238	% 0,63

Görüldüğü üzere İstanbul'un on iki semtinin her birisindeki *bekârân* kesiminde erkek çocuk oranları genelde % 1'in altındadır. Bunun tek istisnası Havass-ı Refi'a, yani Eyüp semtidir. Bu tabloda karşımıza çıkan çocuk oranları doğaldır ki *bekârân* bünyesindeki tüm çocukları kapsamamakta olup kız çocuklarının varlığını da göz önünde tutmak gerekiyor. Ancak kız çocuğu faktörünü dahil etsek bile eldeki oranlar çok açık bir şekilde İstanbul'un bekâr nüfus bünyesinde varsa bile evli çiftlerin hayli marjinal kaldığını göstermektedir. Bu da aslında lugat anlamıyla *bekârân* teriminin pusula verilerine oldukça uyduğunun bir kanıtıdır. Söz konusu oranlar bize iki olguyu ima ediyor. Birincisi, Müslim *bekârân* zümresinin 1830-31'deki haliyle demografik açıdan kendini yeniden üretme kabiliyetinden yoksun olmasıdır. Diğeri ise mezkûr kesimin şehirdeki varlığının o zamanki haliyle esasen geçici karakterde oluşudur.

Bundan sonra *bekârân* kesimindeki fiziksel gücü kuvveti yerinde olan *tüvânâ* kategorisindeki nüfusu ele alalım.

Tablo 6: Kollardaki Müslim *Bekârân* Nüfus İçerisinde *Tüvânâ* Oranı

Kol Adı	Tüvânâ/Müslim Bekâr Nüfus	Yüzde Oran
Çarşı	2.218 / 3.013	% 73,61
Cebe 'Ali	1.840 / 2.520	% 73,02
Balat	877 / 1.286	% 68,2
Kum Kapu	1.488 / 2.095	% 71,03
Yedi Kule	295 / 441	% 66,89
Top Kapu	224 / 296	% 75,68
Havass-ı Refi'a	1.116 / 1.582	% 70,54
Kasım Paşa	1.254 / 1.719	% 72,95
Galata	949 / 1.491	% 63,65
Top Hâne	826 / 1.273	% 64,89
Beşiktaş	1.392 / 1.908	% 72,96
Üsküdâr	1.906 / 2.614	% 72,92
Kollar Genel Ortalaması	14.385 / 20.238	% 71,08

Gördüğümüz kol başına bekâr nüfustaki *tüvânâ* oranları ilgili koldaki *bekârân* kesiminin hangi nispette ekonomik açıdan üretkenlik potansiyeli arz ettiğini ima ediyor. Buna göre ekonomik üretkenlik özelliği taşıyabilecek en yüksek bekâr nüfus sırasıyla % 75,68 *tüvânâ* oranıyla Top Kapu, % 73,61 ile Çarşı ve % 73,02 ile Cebe 'Ali bölgeleridir. Diğer taraftan *bekârân* nüfus niteliğini haiz olmakla birlikte ekonomik üretkenlik potansiyeli en düşük olan bekâr nüfus % 63,65 *tüvânâ* oranıyla Galata, % 64,89 ile Top Hâne ve % 66,89 ile Yedi Kule'dir. Bu veriler bize söz konusu üç kolda işsiz bekâr potansiyelinin daha yüksek olabileceğini anlatıyor. Esasında 19. yüzyılın ikinci yarısı için çok sözü edilegele Galata ve Top Hâne bölgelerinin asayişsizliği belki 1830'lu yıllar için de bir ölçüde geçerli olabilirdi.⁴¹

Öte yandan nüfus tahriri yapan memurların *bekârân* nüfus içerisinde *tüvânâ* sayılarını tespit etmeye çalışmış olmalarının olası bir gayesi İstanbul'dan asker toplama zorunluluğu hasil olduğunda payitahtta askerlik yapabilecek güç ve zindelikte kişilerin saptanmasıydı. Makalenin başında da belirtildiği üzere 1830-31 nüfus tahririnin esas amacı Müslüman nüfus dâhilinde askerlik yapabilecek er sayısını tespit ve Reaya nüfusun da cizye ödeme kudretini yeniden saptamaktı. Bu açıdan bakıldığında çıkarsanan yüzdeler aynı zamanda ilgili kollardan gerektiğinde asker toplama potansiyelini de göstermektedir.

41 Bu tahmini destekleyen bir araştırma için bkz. Işıl Çokuğraş, "İstanbul'da Marjinalite ve Mekân (1789-1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler" (doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013), s. 64, 67, 69, 72, 77, 88, 211-213. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "Osmanlı'nın Son Döneminde İstanbul Sokaklarında Marjinaler: Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (Mart 2008), s. 275-279; Halil İnalçık, "Galata," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994), s. 353; Vefa Zat, "Meyhaneler", *Dünden Bugüne*, V, s. 434-436.

Şimdi İstanbul'un kollarına göre Müslim *bekârân* kesimindeki yaşlı birey oranlarına bakabiliriz:

Tablo 7: Kollardaki Müslim *Bekârân* Nüfus İçerisinde *Müsinn* Oranı

Kol Adı	<i>Müsinn</i> /Müslim Bekâr Nüfus	<i>Müsinn</i> Yüzde Oranı
Çarşı	783 / 3.013	% 25,98
Cebe 'Ali	659 / 2.520	% 26,15
Balat	402 / 1.286	% 31,26
Kum Kapu	590 / 2.095	% 28,16
Yedi Kule	142 / 441	% 32,2
Top Kapu	70 / 296	% 23,64
Havass-ı Refî'a	448 / 1582	% 28,31
Kasım Paşa	455 / 1.719	% 26,46
Galata	530 / 1.491	% 35,54
Top Hâne	440 / 1.273	% 34,56
Beşiktaş	507 / 1.908	% 26,57
Üsküdâr	699 / 2.614	% 26,74
Kollar Genel Ortalaması	5.725 / 20.238	% 28,29

Öncelikle 1831'de kollardaki Müslim bekâr nüfus toplamı olan 20.328 içerisindeki *müsinn* toplamı olan 5.725'in yüzde oran olarak % 28,28 tuttuğunu belirtelim. Kollara bakacak olursak, Galata'daki bekârlar arasında yaşlı oranının % 35,54 ile zirve yaptığı, burasını % 34,56 ile Top Hâne ve % 32,2 ile Yedi Kule semtlerinin takip ettiği en görülüyor. Buna karşın Top Kapu semtindeki bekârlar içerisinde *müsinn* oranı % 23,64 ile en alt seviyededir. Kırk yaş üzeri nüfusun *müsinn* kategorisinde değerlendirilmesinden ötürü *müsinn* deyince kırk ve üstü yaşlardaki bekârları göz önünde bulunduracağız.

Gördüğümüz Galata, Top Hâne ve Yedi Kule *müsinn bekârân* oranları bu semtlerdeki bekâr zümresinin kayda değer bir kısmının öteden beri İstanbul'da mukim olduğunu bize ima ediyor. Bir adım daha ileri gidersek, bu *müsinn* kesimin uzunca bir süredir payitahtta ikamet etmenin bir olası koşulu olan zanaat veya ticaretle iştigal etmek gibi özellikleri bünyesinde barındırdığı düşünülebilir. Diğer yandan *müsinn* nüfus içerisinde işsiz güçsüz grupların da yaygın olduğu ve kollarda asayişsizliğe yol açabildikleri de akılda tutulmalıdır.

Tahrir pusulasında her bir İstanbul kolunun kaç mahalleden müteşekkil olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu bilgiden yola çıkarak 1830-31’de en azından erkek Müslim kesimi bakımından İstanbul mahallelerinin ortalama nüfus büyüklüğüne ilişkin çıkarımlar yapmamız mümkündür. Öncelikle, toplam İstanbul mahallelerinden 288’inin sur içinde, 207’sinin de sur dışında bulunduğunu belirtelim.

Tablo 8: Mahalle Başına Ortalama Müslim *Müte’ehhil*, *Bekâran* ve Toplam Nüfus

Kol Adı	Mahalle Sayısı	<i>Müte’ehhil</i> Nüfus / Mahalle	<i>Bekâran</i> Nüfus / Mahalle	Toplam Kol Nüfusu / Mahalle
Çarşı	32	4.122 / 32 = 128,8	3.013 / 32 = 94,1	7.135 / 32 = 222,9
Cebe ‘Ali	56	6.926 / 56 = 123,6	2.520 / 56 = 45	9.446 / 56 = 168,6
Balat	62	8.834 / 62 = 142,4	1.286 / 62 = 20,7	10.120 / 62 = 163,2
Kum Kapu	58	8.277 / 58 = 142,7	2.095 / 58 = 36,1	10.372 / 58 = 178,8
Yedi Kule	33	4.707 / 33 = 142,6	441 / 33 = 13,3	5.148 / 33 = 156
Top Kapu	47	4.706 / 47 = 100,1	296 / 47 = 6,3	5.002 / 47 = 106,4
Havass-ı Refi‘a	45	3.644 / 45 = 80,9	1.582 / 45 = 35,1	5.226 / 45 = 116,1
Kasım Paşa	28	4.958 / 28 = 177	1.719 / 28 = 61,4	6.677 / 28 = 238,4
Galata	11	1.623 / 11 = 147,5	1.491 / 11 = 135,5	3.114 / 11 = 283
Top Hâne	34	6.285 / 34 = 184,8	1.273 / 34 = 37,4	7.558 / 34 = 222,3
Beşiktaş	32	3.620 / 32 = 113,1	1.908 / 32 = 59,6	5.528 / 32 = 172,7
Üsküdar	57	9.291 / 57 = 163	2.614 / 57 = 45,8	11.905 / 57 = 208,8
İstanbul Geneli	495	66.993/495=135,3	20.238 / 495=40,8	87.231 / 495 = 176,2

Bu tablo bize 1830-31 İstanbul’unda erkek Müslim kesimi olarak ortalama mahalle nüfusunun 176,2 olduğunu göstermektedir, ki bu rakama medrese öğrencileri, değirmen ve fırın çalışanları, han sakinleri, saray ve kalemiye hizmetlileri dâhil değildir. Ayrıca mahalle nüfusunun yüksekliği ile mahalledeki bekâr sayısının çokluğu arasında bir doğru orantı olduğu görülüyor. Galata, Çarşı, Kasım Paşa kollarında bu durum net bir biçimde beliriyor. Buna uyumlu olarak düşük nüfuslu mahallelerde bekâr sayısının nispi azlığı dikkat çekiyor. Top Kapu, Yedi Kule, Balat’ta bu durum özellikle belirginleşmekte. Galata, Çarşı, Kasım Paşa semtlerinin İstanbul’un ticarî merkezleri özelliğini taşıması buralardaki bekâr oran yüksekliğini açıklıyor. Keza, Top Kapu, Yedi Kule, Balat kollarındaki nispi

bekâr azlığı söz konusu bölgelerin ağırlıklı olarak ikametgâh semtlerini teşkil ettiği saptamasını teyit ediyor.

Bu noktada 1830-31 itibarıyla İstanbul'daki mahalle sayıları hususunda bazı gözlemlerde bulunulacaktır.

Elimizdeki pusulaya göre İstanbul'da Müslimlerin mukim olduğu 495 mahalle bulunuyordu. Ayrıca aşağıda ele alınacağı üzere Rumların yoğunlaştığı 54, Ermenilerin daha çok yaşadığı 43, Yahudilerin yerleşik olduğu 18, Katoliklerin mukim olduğu 13 ve Romanların ikamet ettiği 7 mahalle vardı. Mahalle isimlerini bilmiyoruz. Ancak bize göre Reâyâ milletleri bağlamında belirtilen mahallelerden birçoğu muhtemelen Müslim nüfus çerçevesinde zikredilen 495 mahallenin bir parçasıydılar. Dolayısıyla mahalle başına düşen nüfus rakamları şayet Gayrimüslimler de dâhil edildiğinde birçok mahalle açısından yukarıda belirtilen istatistiksel verilere kıyasla daha yüksek olmalıdır.

Pusuladaki mahalle bilgilerini “denetleyecek” bir kaynak olarak 1822’de basılmış olan Hammer’in *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserine baktığımızda beklediğimizden farklı bilgilerle karşılaşılıyor. Buna göre payitahtta sadece 16 mahalle mevcuttu, ki bunlar *Salhane, Yeni Kapı, Topçular Mahallesi, Otakçılar, Nişancı Paşa, Çömlekçiler, Eyüp, Sütlüce, Piripaşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Karaağaç, Pera, S. Dimitri, Tophane, Üsküdar* ve *Kadıköy*’dür.⁴² Hammer gibi titiz bir araştırmacının bize aktardığı bu bilgileri basit bir maddi hata olarak geçiştiremeyeceğimize göre şu hususlar akla geliyor; öncelikle, Hammer’in kullandığı *mahalle* kavramı bir olasılıkla pusulada kullanılan *kol* kategorisine denk gelmektedir. Bu ise *mahalle* teriminin anlam bakımından 1830 öncesinde belki de farklı bir anlamda kullanıldığına işaret etmektedir. Öte yandan Hammer’in zikrettiği semt adlarından sadece Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane ve Üsküdar pusuladaki semt isimleriyle uyuyor. Bu ise payitahttaki semt ve mahalle taksimatının 19.yüzyıl başlarında ciddi belirsizlikler içerdiğini gösteriyor.

Şurası ilginçtir ki pusuladan yaklaşık 20 yıl sonra Ubicini’nin verdiği mahalle rakamları gerek kavramsal ve gerekse sayısal olarak pusuladaki verilerle daha fazla tefavuk gösteriyor. Ubicini’ye göre 1850’li yıllarda İstanbul’da toplam olarak 455 mahalle mevcuttu, ki bu rakam 1830’lu yılların 495’i ile karşılaştırılabilir niteliktedir. Öte yandan Ubicini’ye göre söz konusu 455 mahalleden 318’i sur

42 Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, I. Almanca aslı olan *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822)’den tercüme eden Senail Özkan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s. 41-42.

içinde bulunmakta, 137'si ise sur dışındaydı.⁴³ Buna karşın yukarıda da saptandığı üzere tahrir pusulasına göre mahallelerin 288'i sur içinde, 207'si de sur dışındaydı. 1885 İstanbul istatistiğine bakıldığında ise toplam 518 mahallenin 329'u sur içinde, 189'u ise sur haricindeydi.⁴⁴ Görüldüğü üzere 1830-31, 1850'ler ve 1885 devrelerine ait verilerde belirgin farklılıklar var. Bu ise paytahtın 19.yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşümlerin belki de şehrin mahalle bölümlenmelerine yansımalarını bize anlatmaktadır.

Tahrir pusulasının Müslim kısmında kollar bazında mahalleler, *müte'ebhil* ve *bekârân* dökümlerini ele alarak bazı değerlendirmelerde bulduk. Kollara dair rakamların sonunda medreselere, değirmen ve fırınlara, hanlara, Saray-ı Hümayûn'a ve devlet dairelerine ilişkin kısa bazı nüfus bilgileri aktarılmıştır. İstanbul sosyal ve siyasal yaşamı açısından önemli olan bu sayılar her ne kadar özet şekilde verildiyse bile yine de bazı çıkarsamalar yapabiliriz.

İlk olarak medreselere bakalım. *Medârisde bulunan talebe-i 'ulûm* başlığı altında 1830-31 İstanbul'unda medrese sayısının toplam 161, *kebîr* talebe toplamının 1.366, *sagîr* talebe rakamının ise 8, yani toplam 1.374 talebe bulunduğunu anlıyoruz. Mezkûr 161 rakamından ne kadarının sur içi ve ne kadarının sur dışında bulunduğunu bilmiyoruz. Söz konusu verileri anlamlı bir biçimde değerlendirebilmek ancak daha önceki ve sonraki yıllara ilişkin erişebildiğimiz medrese istatistikleriyle karşılaştırma yapmamız halinde mümkün olacaktır. Bu amaçla daha eski ve yeni dönemlere ait medrese verilerini görelim.

İstanbul medrese sayısına ilişkin en eski kayıtlardan birisi 1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne dayanmaktadır. Bu kayıtlara göre İstanbul'un sur içi bölgesinde toplam 29 medrese vardı. Bu sayıya 1 darülhadis ve 1 darülkurra da dahildi. Araştırmacı Cahit Baltacı'nın tetkiklerine göre Sahn-ı Seman, Süleymaniye ve Ayasofya medreselerini birer medrese olarak kabul etmek koşuluyla 16.yüzyıl sonlarına doğru sur içi bölgesinde toplam 112 medrese inşa edilmişti, ki bunlardan 10'u darülhadis, 7'si darülkurra, 4'ü de tıp medresesiydi. 17.yüzyıl başlarına ait bir Rumeli Kazaskerliği ruznamesi'ne dayanarak M.K. Özergin sur içi, Eyüp, Kasımpaşa ve Beşiktaş'ta toplam 131 medresenin mevcut olduğunu bildiriyor. 1675'de Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân fî Kavanin-i Âl-i*

43 Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 287.

44 Babıâli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliyye Sicill-i Nüfus İdâre-i 'Umûmiyyesi, *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse Nüfus-ı 'Umûmiyyesine Mahsûs İstatistik Cedvelidir. Sene-i Rûmî 1301 Gaye-i Mart* ([İstanbul]: Matba'a-i 'Osmâniyye), s. 76-93.

Osman'ından payitahtta 226 medrese (bunlardan 100'ü darülhadis) bulunduğunu öğreniyoruz. Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadikatü'l-Cevâmi*'sindeki verilerden 1770'ler İstanbul'unda 175 medresenin var olduğu çıkarsanabiliyor. Ancak tüm bu tarihlerdeki medreselerde toplam kaç talebe-i ulûmun ders gördüğü net değildir.⁴⁵

İstanbul medreseleri ve talebelerine ilişkin ayrıntılı iki dökümü III. Selim saltanatının ilk yıllarında çeşitli şikayetler dolayısıyla gerçekleştirilen teftiş raporlarında görmekteyiz. 1791'de yapılan sayıma nazaran şehirde toplam 181 medrese olup 2.947 talebesi mevcuttu. Akabinde 28 Cemâziyelevvel 1206/23 Ocak 1792 tarihinde hazırlanan teftiş belgesine göreyse İstanbul'da toplam 179 medrese ve talebe sıfatıyla 2.797 kişi yaşamaktaydı. Yaklaşık üç çeyrek asır sonrasında, Tanzimat döneminin sonlarına doğru Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin direktifiyle yapılan bir medrese sayımı sonucunda 13 Rebiyülahir 1286/23 Temmuz 1869 tarihli listeye nazaran payitahtta faal durumda toplam 166 medrese ve mezun olup atama bekleyenler dahil 5.769 talebe bulunuyordu. 1301/1885 tarihli İstanbul istatistiğine göre şehirde 171'i sur içinde olmak üzere toplam 177 medrese ve 7.148 talebe öğrenim görmekteydi. Son olarak, Darülhilafetüliyye reformu öncesinde, yani 1914 sıralarında başkentte toplam 185 bulunduğu bilgisine sahibiz.⁴⁶ Sadece Osmanlı modernleşme devresini kapsayan küçük bir toparlama yapacak olursak aşağıdaki tabloyu görürüz:

45 Zeynep Ahunbay, "Medreseler," *Dünden Bugüne*, V, 321; Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri. Teşkilât, Tarih* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), passim; M.K. Özergin, *Eski Bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974), s. 266-272; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1281), passim; Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), s. 4; Mehmet İpşirli: "Medrese," *DİA*, 2003, XXVIII, s. 328.

46 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Medresesi," *Medâris-i İstanbul. Yaşayan İstanbul Medreseleri -I*, haz. Zekeriya Kurşun, Bekir Cantemir, Mustafa Göleç (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü, 2008), s. 21; aynı müellif: "Medrese," s. 328; Mübahat S. Kütükoğlu, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977), s. 6, 8; aynı müellif, *XX. Asra Erişen*, s. 4; Seyfi Kenan ve İshak Gülen, "III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792'de İstanbul Medreseleri'nin Denetimi", Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan (haz.), *Deutsch-türkische Begegnungen. Alman Türk Tesadüfleri. Festschrift für Kemal Beydilli. Kemal Beydilli'ye Armağan* (Berlin: EB Verlag, 2013), s. 443-444; Selçuk Akşin Somel, "Rumî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (derl.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 160-161; Sicill-i Nüfûs, *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse*, s. 39-45.

Tablo 9: Osmanlı Modernleşme Devresinde İstanbul Medreseleri

Yıl	1791	1792	1830-31	1869	1885
Medrese Sayısı	181	179	161	166	177
Talebe Sayısı	2.947	2.797	1.374	5.769	7.148

Görüldüğü üzere Nizam-ı Cedid ıslahatının başları için sahip olduğumuz medrese ve talebe sayıları aradan yaklaşık kırk yıl zarfında 1830-31’de ciddi oranda düşmüştür. Yüzdeye vuracak olursak, 1831’de medrese sayısı 1792’ye oranla % 10,05 azalmış iken talebe rakamları dramatik bir biçimde % 50,88 oranında düşmüş, yani yarıdan fazla bir azalma olmuştur. Rakamların bize ima ettiği üzere III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud dönemlerinde vukubulan kanlı hadiseler ve savaşlar ilim hayatını da etkileyerek medrese eğitime ağır bir darbe vurmuş olmalıdır. Ancak söz konusu kırk yıl zarfında medreseli sayısını bu denli azaltan somut faktörler doğaldır ki ayrı bir araştırma konusudur.

Buna karşın ilim hayatı açısından 1830-31’de gözlemlenen bu “dip noktadan” sonra Tanzimat ve Abdülhamid devirlerinde gerek medrese, gerek talebe sayılarında istikrarlı bir büyüme görmekteyiz. Öyle ki 1885’deki medrese sayısı 1830-31’e kıyasla % 10,04, talebe sayısı ise % 520’den fazla (!) artmıştır. Söz konusu büyümenin gerçekte neyi ifade ettiği bu makale çerçevesini aşan bir husus olduğundan konuyu burada noktalayacağız.

Pusulaya dönersek, medrese rakamlarını değirmen ve fırınlara ilişkin bilgiler takip etmektedir. Değirmen ve fırınlar konusu payitahtın iaşesini ilgilendirdiğinden devlet açısından siyasi ve stratejik önemdeydi. Çarşı kolunun Unkapanı mıntıkası şehrin bir anlamda iâşe sağlama merkeziydi. Buğday gibi tahılların ve söz konusu besin bitkilerinin ürünü olan un ve ekmek gibi temel tüketim maddelerinin mübayaası klasik dönemden II. Mahmud devrinin sonlarına değin devlet tarafından kontrol edilmiştir. Bahsettiğimiz bu iktisadi yaklaşım geleneksel Osmanlı ekonomi siyasetinin üç ana ilkesi olan provizyonizm, gelenekçilik ve fiskalizm’e uygun düşmekteydi.⁴⁷

47 Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), s. 43-86; Karpas, “Social and Economic Transformation”, s. 269-270; Thomas Thornton, *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807)*. İngilizce aslı olan *The Present State of Turkey or a Description of Political, Civil and Religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire* (London 1809)’dan çeviren Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 217.

Dolayısıyla değirmen ve fırınların tek kalemde belirtilmesi şaşırtıcı değildir. İstanbul fırın ve değirmenlerine dair Aynural'ın çalışmasından anlaşıldığı üzere ekmekçi değirmenleri ve fırınları çoğunlukla tek bir iktisadi birim niteliğinde olup genelde aynı kişi veya kişilerce işletilmekteydi. Ancak salt değirmen-fırın sayısı çok da fazla bir şey ifade etmiyordu. Zira çalıştırılan değirmen taşı sayısı, değirmen taşı büyüklüğü ve kullanılan enerjinin niteliği (at, su, rüzgar) açısından farklı un üretme kapasitelerine sahiptiler.⁴⁸ Pusula bize değirmen-fırınlarla ilişkin sınırlı bazı veriler sunmasından dolayı önceki medreseler örneğinde olduğu üzere güvenilir kaynaklara dayanarak İstanbul tarihinde gözlemlenen fırın-değirmen sayılarını kullanarak 1830-31 değirmen-fırın verilerini değerlendireceğiz.

Değerlendirme sürecinden önce şu bilgileri aktarmak gerekiyor. Birincisi, değirmen- fırın rakamlarında dönemden döneme radikal ölçüde yükselmeler veya azalmalar söz konusudur. Bir sebep normalde değirmen-fırın işletmeciliği fırıncılar loncası denetiminde yürütülmesi gerekirken lonca denetimi harici fırın işletmeciliğine soyunanların varlığıdır. Haksız rekabet iddiasıyla lonca yetkililerinin şikayetleri üzerine devlet idaresi ara ara çok sayıda fırını kapatıyor, böylelikle de fırın sayısında ani azalmalar oluyordu. Ancak halktan gelen şikayet ve talepler sonucunda bu tür yasaklamalar gevşetilerek yeni fırınlar açılıyordu.⁴⁹ İkincisi, fırınlar tek bir kategori olmayıp kendi içlerinde ekmek fırını; francala fırını; simit ve çörek fırını, ordu fırını diye dörtlü ayrıma tâbiydi. Bunlardan halk kitlelerine hitap eden esas önemli fırın kategorisi birincisi olup diğerleri lüks kategorisindeydiler. Dolayısıyla pusuladaki değirmen-fırın rakamının temelde ekmek fırınlarını içerdiğini varsayacağız. Üçüncüsü, ekmek fırınlarının sahipleri genelde Gayrimüslim, özellikle de Ermeniydiler. Devlet değirmen-fırın işine girişecek ustaların hali vakti yerinde olmalarına önem veriyordu.⁵⁰

Tüm bu bilgiler ışığında İstanbul'da farklı dönemlerdeki değirmen-fırın sayılarına bakalım. İnalçık'a göre 1480 öncesinde sur içi bölgede 28 bozahane ve fırın mevcuttu. Bozanın ana maddesi tahıl olduğundan tahılları işleyen değirmen ve fırınlar ile bozahanelerin bir arada oldukları anlaşılıyor. Evliya Çelebi'nin aktardığı 1638 tarihli (IV. Murad devri) İstanbul ve Bilâd-ı Selâse tahririne göre tüm İstanbul'da 600 ekmek fırını, 400 at değirmeni ve iki su değirmeni vardı. Yine

48 Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, 90-110.

49 Lynne Thornton Şaşmazer, "Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807" (doktora tezi), Indiana University Dept. of Central Eurasian Studies, 2000, s. 161, 192.

50 Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, s. 114, 116-129.

İnalcık'a dönecek olursak 1672'de İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de toplam 134 fırın mevcuttu. Aynural'a göre 1739'da dört mevleviyette de ekmekçi değirmeni sayısı 231 idi. İnalcık, 1755'de toplam 231 fırının bulunduğunu söylüyor. 1768'de İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de 243 ekmekçi fırını vardı. Bu sayı 1787'de 233'e inmişti.⁵¹

1830-31'e gelince değirmen-fırın sayısı olarak 174 rakamıyla karşılaşıyoruz. Yaklaşık 67 yıl sonra, 1313/1897 yılı için basılan resmî devlet istatistiği bize Şehremaneti ve civarında ikisi buhar enerjisiyle diğer 102'si ise diğer enerji kaynaklarıyla çalışan toplam 104 değirmenin varlığını gösteriyor. Harb-ı Umumî bitiminde, 1335/1919 senesi için neşredilen Şehremaneti İhsaiyatı'na göre tüm İstanbul'da toplam 436 fırın bulunuyordu.⁵² Tüm bu rakamları bir tablo halinde sergilersek aşağıdaki dökümleri görürüz:

Tablo 10: Osmanlı İstanbul'u ve Bilâd-ı Selâse'de Değirmen-Fırımlar

Yıl	1480	1638	1672	1755	1768	1787	1830-31	1897	1919
Değirmen-Fırın Sayısı	28	600	134	231	243	233	174	104	436
Çalışan Sayısı	-	-	-	-	-	-	826	-	3.301

Medrese, değirmen ve fırınlardan sonra pusulada gördüğümüz üçüncü veri kalemi hanlar ve hanlarda yaşayan kişi sayılarına dairdir. Çeşitli toplumsal işlevleri olan hanlar payitahtın başlıca ekonomi ünitelerinden biriydi. Yerine göre konaklama yeri, ticarî merkez, emtia deposu ya da mamul mal üretim mekânı olarak kullanılıyordu. Hanlar yarımada'nın ortasında ve kuzey tarafında yoğunlaşmış olup 19. yüzyılda Beyoğlu'nda da çok sayıda han ve pasaj inşa edilmiştir.⁵³ Medrese ve değirmen-fırın konularında olduğu gibi han sayısının yüzyıllar boyunca değişimini pusula verilerini kullanmak suretiyle takip etmeye çalışacağız.

51 Halil İnalcık, "İstanbul," *DİA*, 2001, XXIII, s. 222, 237; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 252; Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, s. 91, 116; Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde", s. 120.

52 Tefik Güran (haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897* (Ankara: Devlet İstatistik Matbaası, 1997), s. 262; Şehremaneti İstatistik Şu'besi, *1335 Senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmû'ası* (Dersa'adet: Matba'a-i 'Osmâniyye, 1337), s. 122.

53 İstanbul hanlarının özellikle 19. yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında kapsadığı iktisadi faaliyetler ve tüccarlara dair bkz. Sadettin Fidan, *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, 2009).

İstanbul'da ticaret bölgelerinin teşekkülüne Fatih Sultan Mehmed zamanında, şehir ekonomisinin canlandırılmasının bir parçası olarak başlanmıştır. Bu devrede yarımada'nın liman bölgesi ve günümüzün Kapalıçarşı sahası üzerinde yoğunlaşarak dükkânlar, çarşılar ve kervansaraylar inşa edilmiştir. Önce Bedesten, çevresine de birçok dükkân ve isimleri Sultan Hanı ve Bodrum Kervansaray olan iki han yapılmıştır. Bunlara sonradan Kürkcü Han eklenmiştir. 17. yüzyılda Kösem Sultan ve Hatice Turhan Sultan'ın himayesinde ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa gibi vezirlerin de katkılarıyla başta Valide Han olmak üzere hanlar inşa edilmiştir. 18. yüzyıla doğru şehirde han sayısında ciddi bir artış olduğu belirtilmektedir.⁵⁴

Bu gelişmeleri sayısallaştırıp pusula verilerini bu tarihsel gelişmeler çerçevesine koyduğumuzda şu saptamaları yapabiliyoruz. Evliya Çelebi, mezkûr 1638 sayımı bağlamında kervansaraylar hariç şehirde *hân-ı hâcegân* kategorisinde 255, *hân-ı mücerredân* kategorisinde 672 han bulunduğunu belirtiyor. *Mücerred* terimi bekâr ile eş anlamlı olduğundan *hân-ı mücerredân* muhtemelen bekâr odalarıdır. *Hân-ı hâcegân*'daki "hâce", "hâcegi" orijinal Farsçada tâcir, tüccar demek olduğundan bu terim "tüccarlar hanı" olarak kabul edilebilir.⁵⁵ Dolayısıyla pusulamız bağlamında 255 rakamını dikkate alacağız.

III. Selim'in ilk saltanat yılları olan 1791-93 devresinde şehir asayîşi amacıyla yapılan kapsamlı bir teftiş neticesinde payitahtta toplam 284 han saptanmıştır. 1827'de Evkaf-ı Hümayun denetimine alınan vakıf hanlarının resmî listesi Hancılar Kethüdası tarafından hazırlanmıştır. Buna göre İstanbul'daki vakıf hanların sayısı 125 idi.⁵⁶ Dört sene sonraki 1830-31 pusulasına göre şehirde toplam 214 han bulunmaktaydı ki mezkûr tesislerde 3.375'i *tüvânâ*, 20'si *sabî* ve 1.602'si *müsinn* olmak üzere toplam 4.997 erkek nüfus yaşıyordu. 1827 ile 1830-31 verileri arasındaki fark sonuncu rakamın şehirdeki tüm hanları kapsamasındandır. Aradan

54 Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18.Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *Osmanlı İstanbulu I. I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri. 29 Mayıs-1Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen ve Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014), s. 512-513; Rhoads Murphey, "The Growth in Istanbul's Commercial Capacity, 1700-1765: The Role of New Commercial Construction and Renovation in Urban Renewal", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXI, 1/2 (March 2008), s. 147-155.

55 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 252; F. S. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Reprint (New Delhi; Chennai: Asian Educational Services, 2005).

56 Fâzıl Işıközlü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları," *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), s. 421-424; Fidan, *Geçmişten Günümüze*, s. 12.

yaklaşık 54 sene geçtikten sonra, II. Abdülhamid saltanatı devresinde, 1885 tarihli istatistikten Dersaadet'te toplam 483 han var olduğunu ve buralarda 14.086 erkek nüfusun mukim olduğunu anlıyoruz. 1913'de İstanbul Belediyesi'nin neşrettiği bir istatistikte ise başkentte 434'ü "kadim han" ve 260'ı "cedid han ve pasajlar" olmak üzere toplam 694 hanın mevcudiyeti gösterilmektedir.⁵⁷ Sözüünü ettiğimiz kaynaklara ilaveten başta Gürünlü Muallim Manuk ve Hovnan Palakaşyan gibi Ermeni yazarlar olmak üzere farklı tarihlerde neşredilen bazı Ermeni kaynakları İstanbul hanlarına dair farklı rakamlar vermektedirler.⁵⁸ Ancak biz burada sadece resmî merciler tarafından açıklanan rakamlarla yetiniyoruz.

Tablo 11: Osmanlı İstanbul'u ve Bilâd-ı Selâse'de Hanlar ve Hanlarda Yaşayanlar

Yıl	1638	1793	1830-31	1885	1913
Han Sayısı	255	284	214	483	434 kadim + 260 cedid=694
İkamet Edenler Sayısı	-	-	4.997	14.086	-

11 numaralı tabloda 1830-31 ve 1885 tarihleri bağlamında hanlarda ikamet eden rakamlarının ciddi bir kısmı muhtemelen kervansaray niteliğindeki bazı hanlarda geçici olarak geceleleyen ve esas olarak tüccarlardan oluşan bir nüfus kitlesine tekabül ediyordur. Bir diğer kısmı imalathanelerin bulunduğu hanlarda kalan esnaf ve bekâr ameleler olmalıdır.⁵⁹ Ancak hanların kendi içlerinde konaklama yeri, üretim merkezi, mal deposu ya da ticaretgâh işlevlerinin net bir şekilde belirtilmemiş olması elimizdeki konak rakamlarıyla ilgili olarak anlamlı genellemelerde bulunmamıza engeldir.⁶⁰ Sadece yüzeysel olarak han sayılarına bakarsak 1638 ile 1913 arasındaki yaklaşık 275 senelik bir süre içerisinde sayıca büyüme eğiliminde olan İstanbul hanları rakamı 1830-31'e gelindiğinde bariz bir düşüş

57 Yaşar, "İstanbul Hanları", s. 514-515; Sicill-i Nüfûs, *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse*, s. 59-75; İstanbul Belediyesi İstatistik Şu'besi, *İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmû'ası* (Dersa'âdet: Arşak Garoyan Matba'ası, [1328]), s. 29-35.

58 Bkz. Kevork Pamukciyan, "1868'de Mevcut İstanbul Hanları", *Tarih ve Toplum*, 128 (Ağustos 1994), s. 5-12.

59 Yaşar, "İstanbul Hanları", s. 516-518.

60 Ancak Fidan'ın İstanbul hanlarına dair çalışması 1885-1945 devresi hanlarındaki esnaf ve tüccarın nitelikleri ve uğraşları hakkında önemli dökümler sunmaktadır. Bkz. Fidan, *Geçmişten Günümüze*, s. 19-295.

sergiliyor. Buna karşın 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başları rakamsal artışa işaret ediyor. Bu dalgalanmanın benzerini yukarıdaki medrese sayılarında da gözlemliyoruz.

Şimdi devleti ve yönetici kesimi kapsayıcı iki başlıkla karşı karşıya gelmekteyiz. Bunlardan birisi *Saray-ı Hümayûnda bekâr bazı agavât ve hademe-i sâirenin mikdarı* başlığıdır. Diğeri ise *Daire-i Hazret-i Seraskerîde mevcûd kavasân ve odacıyân-ı Bâb-ı Âlî ve Hazine-i Maliye ve hademe-i Mekteb-i Tibbiye ve sâirenin mikdarı* başlıklı kümedir.

“Saray-ı Hümayûnda bekâr bazı agavât ve hademe-i sâire” diye ifade edilen kesim, sayıma tâbi tutularak pusulaya dahil edilmesi dolayısıyla herhalde hanedana, Harem-i Hümayûn’a ve Enderûn’a mensup olmayıp Bîrûn kısmında hizmet eden memurlar ve hizmetlileri kapsıyordu. Mezkûr görevliler bekâr kategorisinde zikredildiğinden bunlar yüksek veya orta rütbeli ağalar, eminler ve hocalardan ziyade gündelik işleri yürüten vasıfsız kişiler olmalıydı.⁶¹ Burada padişah sarayı deyince sadece o sıralarda II. Mahmud’un ikamet ettiği Beşiktaş Sarayı değil, hanedan mensuplarının yaşadığı köşklerin toplamı da hesaba katılmış olmalıdır. Köleler ve kullar hukuken kişi kabul edilmediğinden Darüssaâde ağaları sarayda hizmet eden memurlar ve hizmetliler kesimine herhalde dahil edilmemiştir. Bu çerçevede padişah sarayları kompleksinde ikamet edip hizmet gören memur ve hizmetlilerin toplam sayısı olarak 1.536 rakamı verilmektedir.

Osmanlı Devleti’nin merkez teşkilâtı çerçevesinde pusulada karşılaştığımız “Daire-i Hazret-i Seraskerîde mevcûd kavasân ve odacıyân-ı Bâb-ı Âlî ve Hazine-i Maliye ve hademe-i Mekteb-i Tibbiye” ibaresi devlet idaresinde farklı mertebelerdeki kalemiye erbabı dışındaki hizmetli kesimini içeriyor. Burada Mekteb-i Tibbiye’nin merkez bürokrasisinin bir parçası olarak görülmesi dikkate değerdir. O sıralarda Hüsrev Paşa’nın serasker sıfatıyla başında bulunduğu Daire-i Seraskerî saray hariç imparatorlukta en güçlü siyasal kurumdu.⁶² Kapudan-ı Derya dairesinin zikredilmeyişi bu açıdan ilginçtir. Pusulaya göre söz konusu merkez bürokrasi teşkilâtına bağlı kurumlarda 548 yetişkin ve 4 çocuk yaşta

61 Sarayın Bîrûn kesiminde hizmet veren yüksek ve orta rütbeli memurlar, ağalar, eminler ve hocalar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), s. 358-464.

62 Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Moltke’nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 32-34; Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa. II. Mahmud Devri’nin Perde Arkası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), s. 251-351.

olmak üzere toplam 552 hizmetli, kavas ve odacı ikamet etmekte ve görev yapmaktaydı.

Tek başına saraylar kompleksinin barındırdığı 1.536 hizmetli sayısının Seraskerlik Dairesi, Babıâli, Maliye Hazinesi ve Tıbbiye Mektebi gibi kurumların toplamında hizmet eden 552 sayısının üç katına yaklaşması 1830-31 civarında sarayın kadro açısından merkez bürokrasi teşkilâtına kıyasla ne kadar büyük bir yapı teşkil ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu durum mülki bürokrasinin gelişmesi neticesinde ileriki yıllarda ve özellikle de Tanzimat sürecinde tam tersine dönme eğilimi sergileyecektir.⁶³

Pusulanın Müslim nüfus kısmındaki son veri kalemi İstanbul Roman nüfusuna ilişkindir. Toplam 7 mahalle halinde örgütlü olduğu anlaşılan payitaht Kıptî topluluğunun toplam erkek nüfusu 561'dir. Bu durumda her bir Kıptî mahallesinde ortalama 80 erkeğin yaşadığı ortaya çıkıyor. İstanbul genelinde mahallelerdeki Müslim erkek nüfus ortalamasının 176,2 olduğu göz önünde tutulursa Roman nüfus yoğunluğunun diğer Müslim mahallelerine kıyasla daha düşük olduğu anlaşılıyor. Bu veriler bize 1830-31'de İstanbul Müslim nüfusu olan 97.077 içerisinde Roman nüfus oranının ancak % 0,58 radesinde olduğunu gösteriyor.

b. Gayrimüslim Kısmı

Pusulanın ikinci kısmı Rum milletiyle başlıyor. Rum cemaatine atfen gördüğümüz 54 *kenisa* rakamı esasında problemlidir. Konstantinopolis 1453'de fethedildiğinde başta Ayasofya olmak üzere camiye çevrilen bir çok kilise haricinde şehirde Rum nüfusunun dini ayinlerine toplam 27 kilise tahsis edilmişti.⁶⁴ Bu rakamın yüzyıllar içerisinde artarak mezkûr 54 sayısına "erişmesi" tarihsel açıdan kabil değildir. Resmî kimliği İslam olan Osmanlı Devleti zımmî cemaatlerin ibadetlerine müdahale etmemekle beraber Gayrimüslimlerin kendilerine tahsis edi-

63 1836 sonrasında Babıâli bürokrasisinin nezâretler teşkiliyle büyümesi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Gözden geçirilmiş yeni baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), s. 79-206. Findley Mutlakiyet döneminin Mülkiye bürokrasisindeki memur sayısını 35.000 civarında tahmin ederken Yıldız Sarayı'ndaki sivil görevli sayısını en az 12.000 civarı olarak göstermektedir. Bkz. Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı-Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 22-23.

64 Zafer Karaca, "Osmanlı Dönemi'nde İstanbul Rum Toplumu ve Kiliseleri", *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 173-174.

len kiliselere ilaveten yeni kiliseler inşa etmeleri ilke olarak yasaktı. Bir kilise doğal veya başka sebeplerden ötürü tahribata uğradığında söz konusu yapının tamir edilmesi ancak bir padişah fermanının neşriyle mümkün olabiliyordu. Kilisenin tamiri için özel izin alınabildiğinde de bina önceki haline getirilmek koşuluyla onarılabilmekteydi; herhangi bir ekleme yapmak yasaktı. Söz konusu kısıtlayıcı yaklaşım Tanzimat dönemiyle birlikte gevşemiştir.⁶⁵ İslahat Fermanı öncesi yüzyıllar zarfında başta Yavuz Sultan Selim olmak üzere bazı padişahların kiliseleri camiye çevirme yaklaşımları dolayısıyla mevcut kilise sayısında fiilen azalma dahi vukubulmuştur. Hammer'ın 1822 öncesinde yayımlanan İstanbul'a dair ayrıntılı eserine göre payitahtta toplam 24 Rum kilisesi mevcuttu.⁶⁶

Dolayısıyla pusuladaki 54 *kenîsa* verisi bize burada kullanılan *kenîsa* tabirinin lugat anlamıyla yalnızca “kilise” manasına gelemeyeceğini, muhtemelen daha geniş bir manada kullanıldığını ima ediyor. Bu düşünceyi destekleyen bir diğer husus şudur: Aşağıda Ermeni, Yahudi ve Katolik milletleri bağlamlarında görüldüğünün aksine Rum cemaati hakkında herhangi bir *mahallât* bilgisi yoktur. Pusuladaki Reâyâ kısmının sonundaki Bilanço Birinci Toplama'ya bakıldığında Rumların 54 *kenîsas* ile Ermeni, Yahudi ve Katolik *mahallât*ı aynı toplamada yer alıyor. Bu da bizi pusulada kullanıldığı biçimiyle *kenîsa* kategorisinin büyük ihtimalle mahalle ile eş anlamlı olarak kullanılmış olduğunu akla getiriyor. Bu yorumu doğru kabul etmek şartıyla eldeki verilerden mahalle başına Rum erkek nüfus dağılımlarına bakalım:

Tablo 12: Mahalle başına düşen ortalama erkek Rum nüfusu

Rum nüfus/Mahalle adedi	<i>Müte'ebhil</i> nüfus/Mahalle adedi	<i>Bekârân</i> nüfus/Mahalle adedi
49.323 / 54 = 913,39	24.530 / 54 = 454,26	24.793 / 54 = 459,13

Rum nüfus rakamlarında hayli çarpıcı bir husus, 1830-31 tarihinde *müte'ebhil* nüfusun *bekârân* nüfusa kıyasla daha az olduğunu gösteren verilerdir. Buna göre 49.323'ü bulan toplam Rum erkek nüfusunun % 50,27'si *bekârân*, % 49,73'ü *müte'ebhil*dir. Aradaki fark cüz'î olsa bile *bekârân* kesiminin cemaat dâhilinde çoğunluğu teşkil etmesi hali Müslimler dahil diğer hiç bir cemaatte görülüyor. Diğer bir ifadeyle, 1830-31'de *bekârân* nüfusun *müte'ebhil* kesime göre bir ekseriyet oluşturması sadece Rum milletine mahsus bir durumdu.

65 Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 232-233.

66 Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, s. 251-263.

Rum erkek nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden *bekârân* içerisindeki *sabî* sayısına baktığımızda 681 rakamını görüyoruz. Yani toplam 24.793'den oluşan bu topluluğun sadece % 2,75'i oğlan çocuğuydu. Bu saptama bize *bekârân* Rumların 1830-31'de yerleşik ve evli bireylerden oluşmayıp esas olarak geçici bir nüfus kitlesi özelliğini taşıdığını teyit etmektedir. Bu gösterge geçici nitelikli Rum *bekârân*'ın bir olasılıkla ancak yakın zamanlarda payitahta göç ettiğini ima ediyor. 1821'de Rum isyanı başladığında bekâr Rumların çoğu güvenlik gerekçesiyle başkentten sürülmüştü. Ancak Vak'a-i Hayriyye sonrasında şehirden sürülen Müslim bekârların yarattığı iş gücü açığı dolayısıyla ticaretin ve hizmet sektörünün işlenmesi için Rum bekârların İstanbul'a dönmesi teşvik edilmişti.⁶⁷ Bu durumda 1830-31'deki İstanbul Rum nüfusunun büyük bir kısmının payitahtın köklü bir kesimi olmak yerine yeni gelmiş ve geçici bir topluluk niteliğini taşıdığını söyleyebiliriz.

Yukarıda da belirtildiği üzere pusuladaki gayrimüslim milletlere dair verilerde cizye ödeme oranlarının varlığı bize söz konusu cemaatlerin ekonomik tabakaları hakkında belirli gözlemlerde bulunmamızı mümkün kılmaktadır. Bu açıdan Rum milletine ilişkin cizye verilerine bakacağız.

Önceden de belirtildiği üzere gayrimüslim cemaatlerin gerek *müt'ebhil* ve gerekse *bekârân* kesimleri cizye statüsü bakımından *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf* olarak sınıflandırılmıştı. Bu çerçevede pusula verilerini kullanmak suretiyle reâyâ toplumsal tabakalanması denemesine girişecek olursak elit sınıfın *cizyeden mu'âf* olanlar, üst sınıfın *a'lâ* düzeyinde cizye ödeyenler, orta sınıfın *evsât* derecesinde cizye verenler ve fukara kesiminin de *ednâ* statüsünde olanlardan müteşekkil olduğu söylenebilir. 1829 yılında saptanmış olan cizye vergisi oranları *a'lâ* kategorisinde olanlar için 48, *evsât* seviyesindekiler için 24 ve *ednâ* sınıfındakiler için 12 kuruştur.

67 Karpat, "Social and Economic Transformation", s. 277-278, 280; İlber Ortaylı, "Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, ed. Dimitri Gondicas and Charles Issawi (Princeton, NJ: The Darwin Press Inc., 1999), s. 161; Süheyla Yenidünya, "Avrupalı Müelliflerin Kaleminden 1821 Rum İsyanı'nın İstanbul'daki Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı İstanbulu V. V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri. 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2016), s. 322-335; Sadık Müfit Bilge; "Osmanlı İstanbulu'nda Bakkal Esnafı," *Osmanlı İstanbulu V*, s. 450.

Mezkûr cizye miktarları gerçekte ne ifade ediyordu? Burada Ş. Pamuk'un Osmanlı fiyat ve ücretlerine ilişkin araştırmaları bize yardımcı olabilir. Öncelikle, *kuruş* para biriminin günümüz satın alım gücü paritesi bakımından neye denk geldiğine bir bakalım. Pamuk'un *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998* çalışmasının 1.3.2. numaralı tablosunda geçmiş para birimlerinin 1998 yılı ABD doları ve TL bazındaki değeri gösteriliyor. Buna göre 1831 yılının 1 kuruşu 1,31 ABD dolarına eşdeğerti.⁶⁸ Aradan yirmi yıl geçmiş olmasından ötürü ABD'deki enflasyon oranı hesaba katılarak yapılan bir güncellemeyle 1831 yılının 1 kuruşunun 2018 yılının 2,02 ABD dolarına denk geldiğini söyleyebiliyoruz.⁶⁹ Söz konusu değeri hesaba katarak *a'lâ*, *evsât* ve *ednâ* düzeyi cizye vergisi günümüzün ABD doları değeriyle sırasıyla yıllık 97, 48,5 ve 24,25 tutacaktır.

Ancak elde ettiğimiz rakamları 1831 İstanbul'u koşullarında somutlayabilmek amacıyla söz konusu yıl vasıfsız ve vasıflı bir inşaat amelesinin yevmiye olarak kazandığı ücretlere bakmak gerekir. Pamuk'un araştırmasının 4.1. numaralı tablosu bize İstanbul inşaat işçisinin farklı yüzyıllarda günlük elde ettikleri kazançları sunuyor. Buna göre 1831 yılında vasıfsız bir işçi yevmiye 533,6 akçe, yani 4,45 kuruş kazanmaktaydı. Vasıflı bir amele ise yevmiye 873,4 akçe, yani 7,28 kuruş almaktaydı.⁷⁰ Söz konusu yevmiyeleri aylık ücrete çevirmek üzere 30 ile çarpacak olursak sırasıyla 133,5 ve 218,4 kuruş elde ediyoruz. Bunları 2018 ABD dolarına dönüştürürsek 269,67 ve 441,17 aylık değerleriyle karşılaşıyoruz.

Tüm bu rakamlar ışığında yıllık cizye vergisinin en azından İstanbul'da sakin Gayrimüslim cemaatleri açısından can yakacak bir seviyede olmadığı kesindir. *A'lâ*, *evsât* ve *ednâ* düzeyleri için cizye meblağları İstanbul açısından neredeyse semboliktir. Ancak *a'lâ*, *evsât* ve *ednâ* kategorileri kendi başlarına sembolik mahiyette olmayıp Defterdarlık memurlarının Gayrimüslim nüfus dâhilindeki reel gelir farklılıklarını dikkate aldığı aşikârdır. Mezkûr kategoriler burada gelir dağılımını göstermek üzere kullanılacaktır.

68 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998. 500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 29.

69 Bkz. <https://www.in2013dollars.com/1998-dollars-in-2018> (6 Ocak 2019'da erişildi).

70 Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde*, s. 73.

Bu mülâhazalar çerçevesinde Rum milletindeki gelir düzeyi dağılımını önce Rum cemaatinin toplamı olarak, daha sonra *müte'ebhil* zümresi ve *bekârân* kesimi olmak üzere ayrı ayrı tablolar halinde bakalım:

Tablo 13: Rum Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,08	% 20,68	% 46,24	% 11,87	% 18,71	% 1,42
% 1,08	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 66,92		% 11,87	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 20,13	

Tablo 14: Rum Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,59	% 18,7	% 31,65	% 11	% 34,85	% 2,18
% 1,59	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 50,35		% 11	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 37,03	

Tablo 15: Rum Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,58	% 22,63	% 60,65	% 12,73	% 2,75	% 0,66
% 0,58	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 83,28		% 12,73	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 3,41	

Pusulada Rum milletine dair verileri Ermeniler cemaatine ilişkin bilgiler izliyor. Burada da birinci veri olarak karşımıza *mahallât ve kenîsâ 'aded 43* ibaresi çıkıyor. Bu ibareden Ermenilerin yaşadığı mahalle sayısının 43 olduğu gibi bir sonuç çıkarılabilir. Elimizde mahalle isimleri veya İstanbul'un hangi kollarında bulunduğuna dair herhangi bir bilgi olmadığından sadece Ermenilerin 1830-31 civarında toplam 43 mahallede ikamet ettiklerini söyleyebiliriz. Muhtemelen bu

mahallelerin bir çoğu pusulanın Müslim kısmında rakamları verilen mahallelerle aynıydı.

Belgedeki Ermeni nüfus verileri ve mahalle rakamına dayanarak mahalle başına düşen ortalama erkek Ermeni nüfusu hakkında çıkarsamalarda bulunabiliriz.

Tablo 16: Mahalle başına düşen ortalama erkek Ermeni nüfusu

Ermeni nüfus/Mahalle	<i>Müte'ehhil</i> nüfus/Mahalle	<i>Bekârân</i> nüfus/Mahalle
48.866 / 43 = 1.136,42	29.612 / 43 = 688,65	19.254 / 43 = 447,77

Buna karşın Ermeni kiliseleri için verilen 43 rakamı gerçekçi değildir. Hammer'in mezkûr eserinde zikre değer sadece iki Ermeni kilisesi mevcuttur. Zakarya Mildanoğlu ve Alin Pontioğlu'nun Ermeni sanatına dair makalelerine göre 1831 sularında faal 21 kilise vardı.⁷¹ Bu durumda pusuladaki 43 rakamının Rumlarda olduğu gibi yalnız kilise değil, şapel, manastır, mektep gibi kültür kurumlarını da kapsadığını varsaymak durumundayız.

Rum nüfusundan bariz bir farkla Ermeni cemaatinde *müte'ehhil* kesim *bekârâna* göre açık bir nüfus çoğunluğuna sahiptir. Yani toplam Ermeni erkek nüfusu olan 48.866'nın % 60,6'sı *müte'ehhil*, % 39,4'u ise *bekârân* kategorisindeydi. Bu oranlar Rum nüfusa kıyasla Ermeni milletinin 1830-31'de İstanbul'da daha yerleşik bir kitle teşkil ettiği bir işarettir.

Pusulada Ermeni milletine dair sunulan cizye verilerine dayanarak gelir düzeylerine ilişkin aşağıdaki tabloları çıkarsayabiliyoruz:

Tablo 17: Ermeni Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,83	% 17,24	% 47,08	% 13,47	% 19,23	% 2,14
% 0,83	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 64,32		% 13,47	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 21,37	

71 Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, s. 263-265; Zakarya Mildanoğlu ve Alin Pontioğlu: "Ermeniler ve Yapı Sanatı", *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 239-288.

Tablo 18: Ermeni Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,55	% 20,09	% 31,66	% 13,75	% 30,96	% 2,99
% 0,55	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 51,75		% 13,75	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 33,95	

Tablo 19: Ermeni Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,28	% 12,85	% 70,8	% 13,03	% 1,21	% 0,83
% 1,28	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 83,65		% 13,03	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 2,04	

Bundan sonra Yahudi milletine ilişkin verileri görmekteyiz. Rumlar ve Ermenilerden farklı olarak Yahudi cemaati bağlamında ilk sunulan veri mahalle sayısından ibarettir. Sinagog veya havra gibi bir ibare mevcut değildir. Burada biz İstanbul Yahudilerinin 18 mahallede yaşadıklarını öğreniyoruz. Biraz önce Ermeni cemaatine de uyguladığımız mahalle nüfus ortalaması egzersizini Yahudi toplumuna da uygulayabiliriz:

Tablo 20: Mahalle başına düşen ortalama erkek Yahudi nüfusu

Yahudi nüfus /Mahalle	<i>Müte'ebhil</i> nüfus / Mahalle	<i>Bekârân</i> nüfus / Mahalle
12.032 / 18 = 668,45	11.986 / 18 = 665,89	46 / 18 = 2,55

Bu mahalle tablosunun da bize gösterdiği üzere diğer milletler arasında Yahudi milletini temayüz ettiren husus *bekârân* nüfusun dikkat çekici azlığıdır. Yüzdelere vuracak olursak, Yahudilerin % 99,62'si *müte'ebhil*, % 0,38'i ise *bekârân* kesimindendi. Diğer bir ifadeyle, Yahudi milleti esas olarak *müte'ebhil* bir cemaattir. Yahudiler içerisindeki bekâr azlığı söz konusu milletin 1831 civarında iktisadi ve ticari açıdan dinamizminin sınırlı düzeyde olduğuna işaret etmektedir.

Cizye verilerine dayanarak Yahudi milleti erkekleri bünyesindeki gelir dağılımına bakalım:

Tablo 21: Yahudi Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,4	% 13,66	% 34,67	% 12,24	% 36,79	% 2,23
% 0,4	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 48,33		% 12,24	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 39,02	

Tablo 22: Yahudi Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,4	% 13,6	% 34,62	% 12,23	% 36,93	% 2,22
% 0,4	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 48,22		% 12,23	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 39,15	

Tablo 23: Yahudi Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
-	% 30,43	% 47,83	% 15,22	% 2,17	% 4,35
-	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 78,26		% 15,22	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 6,52	

Pusulada Reâyâ cemaatlerinin sonuncusu olarak Katolik milletini görüyoruz. Burada önemli husus mezkûr cemaatin Babıâli tarafından bir millet olarak ancak 5 Ocak 1831 tarihinde resmen tanınmış olduğu gerçeğidir.⁷² Yani Katolik millete dair pusuladaki bilgiler cemaatin devletçe tanınmasından hemen sonrasına dair veriler olmalıdır. Bu bilgi ayrıca bize pusulanın 1831'in ilk yarısında hazırlanmış olduğu hususunda somut bir delil sunuyor.

72 Ercan'a göre Katoliklerin kendi örgütlerini kurabilmeleri 1830'da gerçekleşmiştir. Bkz. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 58.

Katolik milletine dair pusuladaki ilk veri ikamet ettikleri mahalle sayısının 13 olduğuna dairdir. Ancak kilise adedine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur.

Tablo 24: Mahalle Başına Düşen Ortalama Erkek Katolik Nüfusu

Katolik nüfus /Mahalle	<i>Müte'ebhil</i> nüfus/ Mahalle	<i>Bekârân</i> nüfus / Mahalle
4.985 / 13 = 383,46	4.089 / 13 = 314,54	896 / 13 = 68,92

Diğer milletler arasında Katolikler de Yahudiler derecesinde olmasa bile yine de *bekârân* oranının nispeten düşüklüğüyle dikkati çekmektedirler. Yüzdeye vuracak olursak, Katolik milletin % 82,03'ü *müte'ebhil* olup % 17,97'si *bekârân* zümresine mensuptur. *Sabî* nüfusa gelince, Katolik toplam erkek nüfusunda *sabî* oranı % 23,69'dur.

Tablo 25: Katolik Milleti Toplam Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 2,33	% 22,47	% 38,8	% 11,7	% 23,69	% 0,98
% 2,33	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 61,27		% 11,7	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 24,67	

Tablo 26: Katolik Milleti *Müte'ebhil* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,05	% 26,41	% 32,2	% 10,49	% 28,76	% 1,07
% 1,05	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 58,61		% 10,49	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 29,83	

Tablo 27: Katolik Milleti *Bekârân* Erkek Nüfusunda Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 8,15	% 4,46	% 68,97	% 17,3	% 0,56	% 0,56
% 8,15	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 73,43		% 17,3	Vergi Ödeyemeyen Toplam Oranı % 1,12	

Pusulanın bitiminde Gayrimüslim cemaatlere ilişkin üç bilanço toplamı bulunuyor.

Birinci toplamada *kenîsa-yı Rum*, *kenîsa ve mahallât-ı Ermeni*, *mahallât-ı Yahûd* ve *mahallât-ı Katolik* rakamları cemedilerek 128 rakamı elde edilmektedir. Bu Gayrimüslim mahalle rakamından yola çıkarak 1830-31 İstanbul'unda genel olarak erkek Gayrimüslimlerin ortalama mahalle nüfusunu çıkarsayabiliriz. Gayrimüslim nüfusu olan 115.206'yı 128'e bölersek mahalle başına ortalama 900,04 erkek Gayrimüslim nüfus sonucuna varıyoruz.

Tablo 28: Mahalle Başına Düşen Ortalama Erkek Gayrimüslim Nüfus

Milletler	Toplam Erkek Nüfus	Mahalle	Mahalle Başına Ortalama Nüfus
Rum	49.323	54	913,39
Ermeni	48.866	43	1.136,42
Yahudi	12.032	18	668,45
Katolik	4.985	13	383,46
Gayrimüslim Toplamı	115.206	128	900,04

İkincisinde Gayrimüslim cemaatlerin *müte'ebhil* erkekleri tek bir kalem halinde mütalaa edilerek *a'lâ*, *evsât*, *ednâ*, *sabî*, *'amel-mânde*, *cizyeden mu'âf* kategorilerinin genel toplamları veriliyor. Üçüncüsünde ise aynı uygulama Gayrimüslim milletlerin *bekârân* erkekleri için yapılmaktadır. Bu verilerden biz aşağıdaki tabloları çıkarıyoruz:

Tablo 29: İstanbul Gayrimüslimleri *Müte'ebbil* Erkek Nüfus Toplamında Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,92	% 18,87	% 32,2	% 12,34	% 33,2	% 2,47
% 0,92	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 51,07		% 12,34	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 35,67	

Tablo 30: İstanbul Gayrimüslimleri *Bekârân* Erkek Nüfus Toplamında Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 1,03	% 18,09	% 65,15	% 12,95	% 2,04	% 0,74
% 1,03	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 83,24		% 12,95	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 2,78	

Pusulada gösterilmemekle beraber Gayrimüslim erkek nüfusunun genel toplamını alarak cizye kategorileri üzerinden gelir dağılımına bir bakalım:

Tablo 31: İstanbul Gayrimüslimleri Erkek Nüfus Toplamında Gelir Düzeyi Dağılımı

Vergiden Muaf İmtiyazlı Kesim	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde
% 0,96	% 18,56	% 45,06	% 12,58	% 21,04	% 1,79
% 0,96	Varlıklı Kesimlerin Toplam Oranı % 63,62		% 12,58	Vergi Ödeyemeyenler Toplam Oranı % 22,83	

29., 30 ve 31. tablolar Gayrimüslim erkek nüfusu genel gelir dağılımı açısından sayısal nirengi noktaları sunuyor. Bunlara dayanarak Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik milletlerinin iktisadi yapılarına dair karşılaştırmalar ve bazı genellemelerde bulunmak mümkün olacaktır.

Önce Gayrimüslimlerin *müte'ebhil* erkek nüfusunun geneline bakarsak cemaatler arasında vergiden muaf imtiyazlı kesim % 1,59 ile en yüksek Rumlar arasında görülüyor. Bu oranı % 1,05 ile Katolikler izliyor. Rumlarda gördüğümüz bu nispet imparatorluğun en büyük Gayrimüslim milletini teşkil eden mezkûr topluluğun İstanbul'daki yerleşik nüfusunun 1821 Yunan isyanına rağmen Babıâli ile bağlarını sürdürdüğüne dair bir işarettir. Aksine imtiyazlı kesimde en düşük oran % 0,4 ile Yahudi milletine isabet ediyor.16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarında parlak bir çağ yaşamış olan Yahudiler aynı yüzyılın sonlarına doğru başlayıp 17. yüzyılda gerçekleşen siyasal, toplumsal ve iktisadi dönüşümden pay alamamış ve marjinalleşmişti. Bu cemaate son darbe 1826'da vurulmuş ve Yeniçeri Ocağı ile finansal bağları olan Yahudi sarraflar iktisadi ortaklarını yitirmişlerdi.⁷³ Pusulada Yahudilere dair cizye göstergeleri bu topluluğun marjinal statüsünü tasdik etmektedir.

A'lâ ve *evsât* kategorilerinden oluşan varlıklılar grubu *müte'ebhil* nüfusta en kuvvetli biçimde % 58,61 ile Katolik milletinde görülüyor. Eğer vergiden muaf imtiyazlı % 1,05 de eklenirse Katoliklerde varlıklılar grubu neredeyse % 60'a varıyor. Bu veriler bize payitahtta yerleşik Gayrimüslimler arasında en müreffeh kesimin Katolikler olduğunu gösteriyor. Aksine Gayrimüslim *müte'ebhil* nüfusta varlıklı kesimin en düşük oranlı olduğu cemaat % 48,22 ile Yahudi milletidir.

Cizye kategorileri içerisinde en alt statü olan *ednâ* kategorisinin *müte'ebhil* kesim içerisindeki karşılaştırmalı oranlarına bakıldığında % 13,75 ile en çok Ermeniler arasında görülüyor. Ancak cemaatlerin tümü göz önüne alındığında düşük vergi kategorisinde topluluklar arasındaki farklar büyük değildir. Örneğin *ednâ* kategorisinde olan *müte'ebhillerin* en düşük nispette olduğu topluluk % 10,49 ile Katolikler olup genel Gayrimüslim *ednâ* ortalaması % 12,34'tür.

Çocukları teşkil eden *sabî* nüfus ve çalışamayacak durumda olan *'amel-mânde* kişiler ekonomik bakımdan bağımlı bir kesimdir. Gayrimüslim *müte'ebhil* erkek nüfus genelinde söz konusu bağımlı kesim ortalaması % 35,67 oranındaydı. En "üretken" Gayrimüslim *müte'ebhil* erkek nüfus olarak % 29,83 oranla Katolikleri, en fazla bağımlı nüfus içeren cemaat olarak da % 39,15 oranıyla Yahudileri görmekteyiz. Yahudilerdeki yüksek bağımlı oranının sebebi *sabî* nispetinin % 36,93 ile cemaatler arasında en yüksek düzeyde olmasıydı.

73 Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990), s. 27.

İstanbul'da *bekârân* Gayrimüslim nüfustaki cizye statü dağılımlarını karşılaştıracak olursak bazı ilginç hususlarla karşı karşıya geliriz. Hatırlatalım ki *müt'ehhil* nüfusa kıyasla *bekârân* kesimi esas olarak İstanbul'da geçici konumda olup çalışmak üzere taşradan gelmiş bir nüfus kesimini içermekteydi. Bu bağlamda Gayrimüslim *bekârân* içerisinde vergiden muaf imtiyazlı kesimin Katolik milletinde % 8,15 gibi yüksek bir oran arz etmesi çarpıcıdır. Vergiden muaf statüsünde olan *bekârân*'ın genel Gayrimüslim ortalamasının ancak % 1,03 olduğu gerçeği durumun dramatikliğini bize sergiliyor. Bu oran bize Katolik *bekârân* zümresinin devletle bağlantılar açısından seçkin bir kesimi içerdiğini ortaya koymaktadır.

Gayrimüslim *bekârân* erkekler açısından yapabileceğimiz diğer bir gözlem istisnasız tüm cemaatlerde varlıklılar grubunun % 70'leri aşan oranlarda olduğudur. En yüksek oran % 83,65 ile Ermeniler ve en düşük oran % 73,43 ile Katoliklerde görülüyor. Gayrimüslim *bekârân* genelinde varlıklılar grubunun umumi ortalaması % 83,24'tür. Mezkûr oranlar ışığında payitahttaki Gayrimüslim bekârların büyük ölçüde ya gelir düzeyi yüksek veya yeterli seviyede olan orta-üst sınıf bireylerden oluştuğu genellemesini yapabiliriz.

Bekârân nüfusu geçiciliği sebebiyle *sabî* ve *'amel-mânde* gibi bağımlı unsur nispeti *müt'ehhil* nüfusa oranla çok düşüktür. Gayrimüslim *bekârân* genelinde bağımlılar kesiminin umumi ortalaması % 2,78'dir. Cemaatler özeline bakıldığında en yüksek bağımlılar oranı % 6,52 ile Yahudilerde, en düşüğü ise % 1,12 ile Katoliklerdedir.

c. Müslim-Gayrimüslim Karşılaştırmaları

Pusuladaki kavramlara dair meseleler tartışılırken Müslim ve Gayrimüslim kesimlere uygulanan kıstasların farklılığından ötürü eldeki verilerle mezkûr cemaatleri karşılaştırmanın zorluklarına değinmiştik. Buna karşın tanımı iyi yapılmış bazı konularda karşılaştırma yapma olanağını da vurgulamıştık. Bunlar arasında ele alacaklarımız sırasıyla mahalle başına düşen nüfus rakamları; Müslim ile Gayrimüslim *müt'ehhil sabî* oğlan çocuk nüfusları ve Müslim *bekârân* erkek nüfusu verilerindeki *tüvânâ* kategorisi ile Gayrimüslim bekâr erkeklerin *'alâ*, *evsât*, *ednâ* gibi iş hayatında aktif tabakalarının toplamını oluşturan aktif nüfus olacaktır.

Genel olarak Müslim erkek nüfusun mahalle başına düşen ortalama nüfusu Tablo 8'de de görüldüğü üzere 176,2'dir. Tek tek İstanbul kollarına bakıldığında en yüksek mahalle ortalama nüfusu 238,4 ile Kasım Paşa kolu dâhilindeki

mahallelerde, en düşük mahalle ortalama nüfusu da 106,4 ile Top Kapu kolundaki mahallelerde görülüyor.

Gayrimüslim erkek nüfus geneline bakıldığında mahalle başına düşen ortalama erkek nüfus Tablo 28'den de anlaşıldığı kadarıyla 900,04'dür. Tek tek cemaatlere baktığımızda en yüksek ortalama 1.136,42 ile Ermenilerle meskûn mahallelerde, en düşük mahalle ortalama nüfusu ise 383,46 ile Katoliklerin yaşadığı mahallelerdedir.

Tablo 32: Mahalle Başına Düşen Müslim ve Gayrimüslim Erkek Nüfus Karşılaştırması

Cemaat-Topluluk	Nüfus	Mahalle Adedi	Nüfus / Mahalle
Kollarda Sakin Müslimler	87.231	495	176,2
Toplam Gayrimüslim Nüfus	115.206	128	900,04
Rum Nüfus	49.323	54	913,4
Ermeni Nüfus	48.866	43	1136,42
Yahudi Nüfus	12.032	18	668,45
Katolik Nüfus	4.985	13	383,46

Bu mahalle karşılaştırmalarından edinilen ilk izlenim kollarda sakin Müslim ahalinin yaşadığı mahallelerin ortalama nüfusu olan 176,2'nin Gayrimüslim halkın yaşadığı mahallelerin ortalama nüfusu olan 900,04'e nispetle çok daha düşük olduğudur. Okuyucu muhtemelen Gayrimüslimlerin adeta gettovari kalabalıklar içerisinde yaşadığı izlenimi edinebilir. Ancak pusulada Gayrimüslim cemaatler için isimleri verilmeksizin sayıları verilen mahallelerden bir çoğu muhtemelen Müslimler bağlamında rakamları sunulan mahallelerle aynıdır. Gayrimüslimlerden Yahudiler içe kapanık bir halde yaşamalarından ötürü kendilerine mahsus mahallelerde ikamet etme olasılığı yüksek ise de aynı genellemeyi Rumlar, Ermeniler ve Katolikler için yapamayız. Mahalle başına ortalama nüfusu 668,45 olan Yahudiler istisna edilirse Müslim ve Gayrimüslim mahalle ortalama rakamlarına ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Müslim ve Gayrimüslim verilerini karşılaştırabileceğimiz ikinci konu *müte'ebhil* çocuk nüfusu ile yetişkin erkek nüfusu arasındaki oranların cemaatlere göre farklarıdır. Tablo 1'de Müslim *sabî* nüfusun toplam *müte'ebhil* nüfusa oranı kollarda bazında gösterilmişti. Buna göre İstanbul'un on iki kolunda yaşayan *müte'ebhil* erkek nüfusu içerisinde *sagîr* oranının genel ortalama yüzdesi % 24,69'dur.

Kollar içerisinde *sagîr* ortalamasının en yüksek olduğu semt % 29,14 ile Galata, en düşük olduğu bölge % 21,35 ile Çarşı'dır.

Müte'ehhil nüfus içerisindeki *sabî* oranı konusunu Gayrimüslim nüfusunun geneli açısından bakmak için Tablo 29'a bakabiliriz. Burada *müte'ehhil* nüfus toplamında gelir düzeyi dağılımı gösterilirken *sabî* oranı da verilmiştir. Söz konusu tabloya göre toplam Gayrimüslim *müte'ehhil* nüfus içerisindeki *sabî* oranı % 33,2'dir. Gayrimüslim milletlerin *müte'ehhil* nüfuslarına tek tek bakacak olursak (Tablo 14, 18, 22 ve 26) en yüksek *sabî* oranı % 36,93 ile Yahudilerde, en düşük oran da % 28,76 ile Katoliklerdedir.

Tablo 33: Yetişkin *Müte'ehhil* Erkek Nüfusa Düşen *Sabî* Oranı Karşılaştırılması

Cemaat-Topluluk	<i>Kebîr</i> Nüfus	<i>Sabî</i> Nüfus	<i>Sabî</i> Yüzde Oranı
Kollarda Sakin <i>Müte'ehhil</i> Müslimler	50.449	16.544	% 32,79
Gayrimüslim <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	46.900	23.317	% 49,72
Rum <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	15.982	8.548	% 53,40
Ermeni <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	20.445	9.167	% 44,84
Yahudi <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	7.560	4.426	% 58,55
Katolik <i>Müte'ehhil</i> Nüfus	2.913	1.176	% 40,37

Bu tablodaki Müslim ve Gayrimüslim *sabî* oranlarını karşılaştırdığımızda Müslimlerde erkek çocuk oranının Gayrimüslimlere kıyasla bariz bir biçimde düşük olduğunu görüyoruz. Müslim *müte'ehhil* nüfusta ortalama 100 yetişkin evli erkeğe 32-33 erkek çocuk tesadüf ederken bu oran Gayrimüslimlerin genelinde 49-50, Yahudilerde 58-59 raddelerindedir. Bu veriler bize İstanbul'daki Gayrimüslim ailelerin Müslim ailelerine kıyasla daha çok çocuklu, daha kalabalık olduklarını gösteriyor.

Son olarak kollarda sakın Müslim *bekârân* nüfus verilerindeki *tüvânâ* kategorisi ile Gayrimüslim *bekârân* erkeklerinin *'alâ*, *evsât*, *ednâ* statülü ve iş hayatında aktif tabakalarının toplamlarını oluşturan kesimlerin cemaat içi oranları karşılaştırılacaktır. Amaç ekonomik önemi haiz *bekârân* kesimi dâhilindeki aktif nüfus oranlarını ortaya çıkarmaktır.

Tablo 34: *Bekârân* Kesiminin Ekonomik Üretkenlik Potansiyeli Açısından Karşılaştırılması

Cemaat-Topluluk	<i>Bekârân</i> Nüfus	<i>Tüvânâ</i> ve Cizyegüzar Nüfus	Aktif Bekâr Nüfusun <i>Bekârân</i> Dahilindeki Yüzdesi
Kollarda Sakin <i>Bekârân</i> Müslimler	20.238	14.385	% 71,08
Gayrimüslim <i>Bekârân</i> Nüfus	44.989	43.274	% 96,19
Rum <i>Bekârân</i> Nüfus	24.793	23.803	% 96
Ermeni <i>Bekârân</i> Nüfus	19.254	18.615	% 96,68
Yahudi <i>Bekârân</i> Nüfus	46	43	% 93,48
Katolik <i>Bekârân</i> Nüfus	896	813	% 90,74

Yukarıdaki tablo Müslim *bekârân* kesiminde üretkenlik potansiyeline sahip nüfus oranının Gayrimüslim cemaatlere kıyasla oldukça düşük olduğu izlenimini veriyor. Burada *izlenim* teriminin kuvvetle altını çizmek şarttır. Zira hatırlanacağı üzere Müslim *bekârân* içerisindeki *tüvânâ* unsurunu dikkate almaktayız ki üst yaş sınırı 40'tır. Buna karşın cizyegüzarlıkta yaş haddi en az 75'tir. Eğer kollarda sakın Müslim *bekârân* kesimindeki toplamı 5.725'i bulan *müsinn* nüfusu da aktif nüfusa dahil etmiş olsaydık 14.385 yerine 20.110 rakamını kullanmamız gerekirdi ve sonuç % 99,37 olurdu. Ancak Gayrimüslim nüfus verilerinde karşımıza çıkan '*amel-mânde* ve *cizyeden mu'âf*' gibi kategoriler Müslim nüfus bağlamında mevcut değildir. Eğer *müsinn* kategorisindeki Müslim *bekârân* kesiminin hayli sağlıklı ve gücü kuvveti yerinde olduğu varsayımıyla üçte ikisinin (3.835) çalışabilir ve üçte birinin (1.890) ileri yaş nedeniyle çalışamaz konumda olduğunu varsaysak bu durumda 14.385 yerine 18.220 rakamını kullanır ve sonuç % 89,63 olurdu. Bu farazi "sonuç" dahi Müslim *bekârân* kesiminde ekonomik üretkenlik potansiyeline sahip nüfus oranının Gayrimüslim cemaatlere kıyasla daha düşük olduğu izlenimini değiştirmemektedir.

d. 1831 Yılında Toplam İstanbul Nüfusu Tahmin Denemesi

Şu ana değin 1246 tarihli hulasa pusulası verilerini değişik yönleriyle ele aldık. Burada ise pusulanın bize sunduğu verilerden yola çıkarak toplam İstanbul nüfusuna dair bazı tahmin denemelerinde bulunacağız. Ancak burada şehirdeki köle veya kul nüfusu, ayrıca kışlalardaki askeri birlikler tahmine dâhil

olmayacaktır. Erişeceğimiz tahmini rakamlar şehrin sadece hür ve azat nüfusunu kapsayan çoğunluğuna dair tahmin denemeleriyle sınırlı kalacaktır.

Bir diğer kısıtımız nüfus tahmini için elzem olan yetişkin kadın ve kız çocuk sayısı verisinin elimizde olmayışıdır. Dolayısıyla kadın nüfus hakkında ancak somut verilere sahibi olduğumuz erkek nüfusu dikkate alarak bazı varsayımlarda bulunabiliriz. Ancak bu varsayımları sadece *müte'ehhil* erkek nüfus bağlamında yapabiliriz. Zira bilindiği üzere gerek Müslim gerekse Reaya cemaatlerindeki *bekârân* kesimi esas olarak mücerret erkeklerden oluşmaktaydı.

Bu noktada bazı hususlara açıklık getirmek gerekiyor. Önceden ele aldığımız üzere pusuladaki *müte'ehhil* ve *bekârân* kategorileri sadece kişilerin medeni halini ifade etmiyor, aynı zamanda merkezi otorite açısından “kontrol edilebilirlik” durumunu anlatıyor. Böyle olunca Müslim nüfus verilerinde karşımıza çıkan medreseli, fırın-değirmen çalışanı, han sakini, Saray-ı Hümayun ve merkezi bürokrasi hizmetlileri içerisinde devlet nazarında *müte'ehhil* statüsünde olup gerçekte evli olmayan ya da *bekârân* sayılmakla beraber hakikatte evli ailelerin olabileceği gruplara dikkat etmek gerekiyor.

Bu çerçevede medreseliler pusulada *müte'ehhil* statüsünde kabul edilmekle beraber içlerinde evli ve aile sahibi olma oranı muhtemelen nispeten düşük olacağı için bu makalede evli nüfusun bir parçası olarak sayılmayacaktır. Değirmen ve fırın ameleleri *bekârân* sayılmasına karşın evli ve aile sahibi olma ihtimalleri kuvvetli olmasından ötürü bu makalede aile sahibi olarak telakki edilecektir. Saray-ı Hümayun çalışanları *müte'ehhil* statüsünde görünmelerine karşın içlerinde “bekâr ba'zı agavât” olmasından dolayı saray hizmetlilerinin sadece yarısı ($1536 / 2 = 768$) evli erkek olarak hesaba katılacaktır. Han sakinleri *bekârân* kategorisinde olmasına karşın burada yaşayan tüccarların tümünün medeni anlamda bekâr olması muhtemel değildir. Mezkûr grup içerisindeki *müsinn* oranının yüksekliği ($1.602 / 4.997 = \% 32$) bizi tıpkı Saray-ı Hümayun'da yaptığımız üzere han sakinleri toplamının yarısını ($4.997 / 2 = 2.500$) evli erkek olarak varsaymamıza yöneltcektir. Bunlar haricinde merkezi bürokrasi hizmetlilerinin tümü *müte'ehhil* kategorisinde muamele görecektir.

Yukarıda yürütmüş olduğumuz *müte'ehhil* erkek nüfus içerisindeki *sabî* oranlarına dair tahliller ışığında (bkz. Tablo 33) cemaatlere özel olarak üç temel varsayım ileri sürebiliriz. Birincisi, yukarıda da irdelediğimiz üzere (Tablo 1 ve 2 tartışmaları) Müslüman nüfusta anne başına çocuk sayısı 2'nin çok üzerinde değildi. İkincisi, Rum, Ermeni ve Katolik cemaatlerinde anne başına çocuk sayısı

bilinmemekle birlikte eldeki veriler ışığında en az 3 olarak varsayabiliriz. Üçüncüsü, cemaatler arasında çocuk oranı en yüksek olduğu görülen Yahudi milleti için anne başına çocuk sayısı olarak 3,5 çarpanı düşünülebilir. Bundan yola çıkarak İstanbul'un genel nüfus tahminini yaparken Müslim *müte'ebhil* nüfus için 2,5, Hıristiyan *müte'ebhil* nüfus için 3 ve Yahudi *müte'ebhil* nüfus için 3,5 çarpanını kullanacağız.

Önce bu "ağırlıklı çarpan" işlemini Müslim nüfusa uygulayalım. Müslim erkek *müte'ebhil* nüfus, yani kollardaki evli nüfusun toplamı olan 66.993, değirmen ve fırın çalışanlarını oluşturan 826, han sakinlerinden 2.500, Saray-ı Hümayun'daki 768, merkez bürokrasisindeki hizmetlileri teşkil eden 552 ve Müslim Kıpti nüfusu oluşturan 561'in toplamı 72.200'dür. Söz konusu aile sahibi erkek nüfusunu 2,5 ile çarptığımızda 180.500 rakamı çıkarıyor.

Müslim *bekârân* nüfusuna bakarsak kollardaki bekâr erkek nüfusun toplamı olan 20.238, medreselileri teşkil eden 1.374, Saray-ı Hümayun'daki 768 ve han sakini bekârlarını oluşturan 2.497 rakamlarının yekünü 24.877 tutuyor. Bu hesaplamalara göre İstanbul toplam Müslim nüfusu 205.377 oluyor. Aşağıdaki tablo bu hesaplamayı özetliyor:

Tablo 35: İstanbul'daki Toplam Müslim Nüfusu Tahmini

Medeni Hal	Nüfus Kategorileri	Erkek Nüfus	Tahmini Toplam Nüfus
Evli Erkek Nüfus * 2,5	Kollarda Sakin <i>Müte'ebhil</i> Nüfus Toplamı	66.993 (* 2,5)	167.482,5
	Değirmen ve Fırın Ameleleri Toplam Nüfusu	826 (* 2,5)	2.065
	Saray-ı Hümayun Hizmetli Nüfusunun Yarıısı	768 (* 2,5)	1.920
	Hanlarda Sakin Nüfusun Yarıısı	2.500 (* 2,5)	6.250
	Merkezi Kalemlerdeki Hizmetli Nüfus	552 (* 2,5)	1.380
	Kıpti Nüfus	561 (* 2,5)	1.402,5
Bekâr Erkek Nüfus	Kollarda Sakin <i>Bekârân</i> Nüfus Toplamı	20.238	20.238
	Medreseli Nüfus	1.374	1.374
	Saray-ı Hümayun Hizmetli Nüfusunun Yarıısı	768	768
	Hanlarda Sakin Nüfusun Yarıısı	2.497	2.497
Genel Sonuç			205.377

Yukarıdaki egzersizi Rum, Ermeni ve Katolik gibi Hıristiyan cemaatlere uyarlırsak *müte'ebhil* nüfusa çarpan olarak 3 rakamını uygulayacağız.

Tablo 36: İstanbul'daki Hıristiyan Cemaatlerinin Toplam Nüfus Tahmini

Medeni Hal	Rum Cemaati	Ermeni Cemaati	Katolik Cemaati
Evli Erkek Nüfus * 3	24.530 * 3	29.612 * 3	4.089 * 3
	73.590	88.836	12.267
Bekâr Erkek Nüfus	24.793	19.254	896
Genel Sonuç	98.383	108.090	13.163

Son olarak İstanbul Yahudi cemaati için nüfus tahmini yürütelim. Önceden de vurguladığımız üzere Yahudi cemaati diğer cemaatlere kıyasla hayli yüksek *sabî* oranı arz etmektedir (bkz. Tablo 33). Dolayısıyla biz çarpan olarak 3,5 rakamını kullanacağız.

Tablo 37: İstanbul'daki Toplam Yahudi Nüfusu Tahmini

Medeni Hal	Yahudi Cemaati
Evli Erkek Nüfus * 3,5	11.986 * 3,5
	41.951
Bekâr Erkek Nüfus	46
Genel Sonuç	41.997

İstanbul'un cemaatlerine dair toplam nüfus tahminlerini hesapladıktan sonra İstanbul genelinin toplam nüfus tahminini ortaya koyabiliriz:

Tablo 38: 1831 İstanbul'unun Genel Nüfus Tahmini

Cemaat	Tahmin Edilen Toplam Nüfus
Müslim	205.377
Rum	98.383
Ermeni	108.090
Yahudi	41.997
Katolik	13.163
İstanbul Geneli	467.010

Elde ettiğimiz 467.010 rakamının sadece bir tahmin olduğunun altını çizmek gerekiyor. Üstelik bu rakam olsa olsa bize İstanbul'da asgari olarak kaç kişinin yaşadığına dair bir fikir vermektedir. Zira pusulaya kaydedilmiş sayımda vukubulmuş sayım eksikliklerinin yanısıra o zamanın İstanbul'u'nda pek çok hanede yaşayan köle nüfusu çok büyük bir olasılıkla sayım verilerinin dışında kalmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki köle sayısı hakkında güvenilir veri mevcut olmamasına karşın binlerle telaffuz edilebilecek nüfus rakamları söz konusu olabilir. Buna ilaveten İstanbul'da konuşlanmış piyade ve bahriye kuvvetlerine mensup erler de göz önünde tutulmalıdır. Tüm bu mülahazalar dikkate alınırsa 1831 İstanbul nüfusunun gerçekte 500.000'e yaklaşmakta olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

Pusula verilerine dayanarak elde ettiğimiz rakamlara geri dönecek olursak bu tahminlerden çıkarsayabileceğimiz bazı sonuçlar vardır. Birincisi, Müslim nüfus toplam İstanbul nüfusunun yaklaşık % 44'ünü oluşturmakta olup Reaya nüfusunun yaklaşık % 56'sını teşkil etmekteydi. İkinci sonuç Gayrimüslim cemaatler içerisinde Ermeni milletinin nüfus bakımından Rumlardan daha kalabalık olduğu, dolayısıyla da 1830-31 İstanbul'unun en büyük Reaya milleti olduğudur. Ermeniler şehir nüfusunun % 23'den fazlasını oluşturuyor, Rumlar ise % 21'ini kapsıyordu. Yahudi nüfus ise şehir nüfusunun % 9'unu geçmiyordu.

8. Nihai Gözlemler ve Sonuç

Eyalet ve sancaklardaki nüfus yoklamasının ana gayesi askere alınabilir Müslim erkek sayısı ve cizye vergisi toplanacak Reaya erkek rakamının tespitiydi. Bu açıdan İstanbul Gayrimüslim nüfus yoklamasının varlığı normaldir. Ancak İstanbul Müslim nüfusu için aynı yargıda bulunamıyoruz. Zira 1843 Askerî Islahatı öncesinde İstanbul şehri Müslim ahalisinin zorunlu askerliğe tâbi tutulduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. Hatta 1843 sonrasında dahi İstanbul Müslim ahalisinin Babıâli ve ulema mensupları gibi şehrin önemli bir demografik kesimi 1908'e değin askerlikten istisna edilmişlerdir.⁷⁴ Dolayısıyla İstanbul Müslim nüfusunun hangi neden veya nedenlerle sayıldığı sorusuyla karşı karşıya geliyoruz.

74 Gabor Agoston, "Savaş," *DİA*, 2009, XXXVI, s. 200; Elke Hartmann, "Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit in der Spätzeit des Osmanischen Reiches" (doktora tezi) Freie Universität Berlin, Fachbereich Geschichts-und Kulturwissenschaften (2013), s. 248-250. Ayrıca bkz. Tobias Heinzmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına. Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

Burada üç olasılık akla gelmektedir. Birincisi, şehrin iç güvenliği açısından söz konusu nüfus bilgilerine ihtiyaç olabilirdi. Önceden vurgulandığı üzere Yunan isyanı, Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ve 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı İstanbul Müslimlerinde huzursuzluklara gebe olmuş olabilirdi. Bu çerçevede payitaht Müslim nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak bir güvenlik gereği olarak telakki edilmiş olabilirdi. İkinci olasılık, gelecekte yeni bir savaş patlak verdiği takdirde – ki Babıâli böylesi bir durumla 1831-33 Mısır meselesi hasebiyle yüz yüze gelecektir – en son çare olarak eli silah tutabilecek İstanbul erkeklerinin en azından bir bölümünü seferber etmek düşüncesiyle payitaht Müslim erkek nüfus verilerini saptamak olabilirdi.⁷⁵ Bir üçüncüsü ise II. Mahmud'un Müslüman ahaliden Gayrimüslimlerden toplanan cizye vergisine paralel bir yeni verginin toplanması tasarısı olabilirdi. 1826 sonrasında Asakir-i Mansure ordusunun kurulması, Mekteb-i Tıbbiye gibi muhtemelen masraflı bir kurumun açılması, ayrıca bir mülkiye bürokrasisinin nüvesinin atılması hazineye ciddi masraflar yüklemişti. Bu bağlamda devlet cizye vergisini 14 kuruştan 30 kuruşa yükseltirken Müslümanlardan da cizyeye benzer, adı *tezkere* olan yeni bir vergi almayı planlamıştı.⁷⁶

Her ne olursa olsun Babıâli'nin payitahtta gerek Müslim ve gerekse Gayrimüslim tüm erkek nüfusu kapsayan bir sayım gerçekleştirmesi devletin Vak'a-i Hayriyye sonrası şehirde gerçek anlamda egemenliğini kurmasının maddi bir kanıtı olup modern devlet yapısının kuruluş sürecinin ilk adımlarından birisidir. 1830-31 İstanbul nüfus pusulası içerdiği önemli verilerin yanısıra modernleşmenin bir merhalesi sıfatıyla sahip olduğu sembolik anlam açısından da değerlidir.

Pusulada Müslim-Gayrimüslim ve *müte'ebhil-bekârân* olmak üzere iki ana nüfus ayrımı görüyoruz. Yukarıda da belirtildiği üzere bekâr nüfus kategorisi siyasal huzursuzluklar ve isyanlar çıkarmak potansiyeli bakımından merkezi hükümet gözünde ciddi bir risk faktörüydü. Vak'a-i Hayriyye sonrasında devletin payitahttaki egemenliğini garanti altına alabilmek bakımından işsiz güçsüzler, kayıkçılar ve hamallardan oluşan yaklaşık 18.500 kişilik bir kitle şehirden sürülmüştür.⁷⁷ Yunan isyanı dolayısıyla payitahtı terkeden binlerce Rum nüfusu da göz önünde bulundurursak 1820-1827 arasında İstanbul nüfusunun önemli ölçüde azalmış

75 İstanbul halkının genel hoşnutsuzluğu ve şehir ahalisini silahlandırmak hakkında bkz. Halil İnalcık: "Hüsrev Paşa, Koca", *DİA*, 1999, XIX, s. 43.

76 Karpat, "Social and Economic Transformation," s. 283.

77 Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s. 315-316, 337-338, 341, 346-348; Gezer, "Çizginin Dışındaki-ler," s. 545-546.

olduğunu düşünebiliriz. 1830-31 pusulası nüfusu bu şekilde azalmış bir İstanbul demografisini yansıtmaktadır.

Pusuladaki veriler şu hususları göstermektedir: Müslim nüfus toplam İstanbul nüfusunun yaklaşık % 44'ünü oluşturuyordu. Gayrimüslimler arasında en büyük cemaat % 23,14 ile Ermeni milleti olup Rum milleti % 21 ve Yahudi cemaati % 9'a denk geliyordu. Aile yapısı olarak Müslimlerde günümüz çekirdek ailesine yakın bir tablo görülürken Gayrimüslimlerde ve özellikle de Yahudi cemaatinde daha kalabalık ailelerin olduğu ortaya çıkıyor. Cemaatler arasında Rum milleti *bekârân* unsurunun çoğunluk olması bakımından ayrıksı durmaktadır. Bu durum Yunan isyanının İstanbul Rum nüfusunda yarattığı sarsıntının sonuçlarından birisidir. Bir diğer sonuç Reaya milletleri arasında nüfus birinciliğini Ermenilere kaptırmasıdır. Ancak daha ileriki onyıllarda Rumlar yine Gayrimüslim milletler arasında demografik birinciliği elde edecektir.

Pusula çıkarsamalarından cizyeden muaf imtiyazlı nüfus oranının Rumlarda en yüksek olduğunu görüyoruz. Bu durum Yunan isyanına karşın Rum cemaatinde Babıâli ile rabıtası kuvvetli olan bir kesimin varlığını sürdürdüğüne delildir. Yine aynı şekilde Reâyâ nüfus dâhilinde varlıklı sayılabilecek kesim % 67'ye yaklaşan oranla en yüksek Rum cemaatinde, % 48 ile en düşük Yahudi milletinde görünmektedir.

Kollara göre Müslim nüfus verilerindeki *müteebhil* ve bekâr oranları bize ikametgâh karakteri belirgin ve ailelerin ağırlıklı olarak yaşadığı semtlerin Top Kapu, Yedi Kule ve Balat olduğunu gösteriyor. Aynı şekilde Galata, Çarşı ve Beşiktaş semtleri ekonomik üretimin daha yoğun olduğu ve kamu sektörünün güçlü olduğu kollardı.

Son olarak pusuladaki veriler yerine göze çarpan bazı veri eksiklikleri üzerinde durulabilir. Örneğin, belgemizde medrese verileri sunulurken tekke ve zaviyeler ve bu mekânların sakinlerine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Esasında bu verisizlik muhtemelen Vak'a-i Hayriyye sonrasında Bektaşî tekkelerinin kapatılmasıyla bağlantılıdır. Koca Hüsrev Paşa'nın askeri egemenliğini sürdürdüğü İstanbul'da herhangi bir tekke ve zaviyenin faaliyeti gizli bir muhalefet odağının teşekkülüne olanak sağlayacağından ötürü bu tarz tarikat etkinlikleri kısıtlanmış olabilirdi.

Aynı şekilde hanlar, fırınlar ve değirmenlere dair veriler mevcutken hamamlar ve buralarda çalışan tellak nüfusu pusulada zikredilmiyor. Bir olasılıkla tellaklar

bekârân kesimine dahil edilmiş olabilirler. Ancak bu konuda kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir.

Payitaht nüfusunun kestiremediğimiz bir yüzdesini teşkil eden kullar ve köleler 1830-31 nüfus sayımının bir parçası olmuşlar mıydı? Eğer pusulanın başında vurgulandığı üzere *bi'l-cümle nüfûs* sayıldıysa söz konusu rakamlar içerisinde ne kadarının köle statüsündeydi? Saraydaki hademe ve ağaların ne kadarı bu kategoriye dahildi? Babiâlideki hademelerin ne kadarı bu statüdeydi? Bunlar elimizdeki belge ışığında kesin bir şekilde yanıtlamamızın mümkün olmadığı sorulardır.

Öz ■ Bu makale 1831 İstanbul nüfus tahririnin hulasa pusulasını ele almaktadır. Söz konusu belge henüz arşivde tespit edilememiş olan 1831 İstanbul nüfus defterlerinin kısa bir özeti. Bazı araştırmalar bu vesikaya atıfta bulunmasına karşın içeriğinin derinlemesine bir tahlili şimdiye değin yapılmamıştır. Bu hulasa pusulası İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları İslam ve Reaya erkek nüfusuna ilişkin veriler sunuyor. İslamlar şehri kapsayan on iki semt (*kol*) ve semtlerdeki mahalleler çerçevesinde gösterilirken evli (*müte'ebhil*) erkekler bekârlardan tefrik edilmekte ve oğlan çocukları da bildirilmektedir. Aynı veri tasnifi medreseler, değirmen ve fırınlar, hanlar, Saray-ı Hümayun ve Babiâli kompleksi kategorilerinde de uygulanmıştır. Öte yandan Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik cemaatlerine dair demografik bilgiler farklı cizye vergisi kategorileri bağlamında sergilenmektedir. Bu veriler bize her bir cemaat dahilindeki gelir dağılımı yapısını istidlâl etmemizi mümkün kılıyor. Tüm bu verilerin ışığında 1831 yılının İstanbul nüfusuna ilişkin bir tahmin denemesine girişilmiştir.

Anahtar kelimeler: İstanbul, nüfus sayımı, demografi, mahalle, evli erkek, bekâr erkek, oğlan çocuğu, cizye vergisi, cemaat, gelir dağılımı.

EK 1: 29 ZİLHİCCE 1246 / 10 HAZİRAN 1831 TARİHLİ HULASA PUSULASININ TRANSKRİPSİYONU

Hüve

Dersâdet ve Bilâd-ı Selâsede sâkin ve mütemekkin bi'l-cümle nüfûs-i zükûr-ı ehl-i İslâm ve Re'âyânın me'mûrîn ma'rifetleriyle tahrîrleri husûsî sâye-i muvaffak-vâye-i Cenâb-ı Mülûkânede res'ide-i hüsn-i hitâm bulmuş ve iktirâz eden müfredât-ı tahrîr defâtiri bu defa cânib-i Cerîde'ye takdîm kılınmış ve ber-mücib-i defâtir-i mütেকaddime usûl-i cerîdeye tevfiķan tefrîķ ve ta'dâd olunarak mîkdâr ü kemiyetini mübeyyin hulâsa vechile pusulasıdır.

Müslim [med halinde]

Çarşı Kolu				Cebe 'Ali Kolu			
Mahallât 'aded 32				Mahallât 'aded 56			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
3.242	880	2.218	12	5.213	1.713	1.840	21
3.242 + 880 = 4.122		2.218 + 12 + 783 = 3.013		5.213 + 1.713 = 6.926		1.840 + 21 + 659 = 2.520	

Balat Kolu				Kum Kapu Kolu			
Mahallât 'aded 62				Mahallât 'aded 58			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
6.722	2.112	877	7	6.419	1.858	1.488	17
6.722 + 2.112 = 8.834		877 + 7 + 402 = 1.286		6.419 + 1.858 = 8.277		1.488 + 17 + 590 = 2.095	

Yedi Kule Kolu				Top Kapu Kolu			
Mahallât 'aded 33				Mahallât 'aded 47			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
3.536	1.171	295	4	142	1.134	224	2
3.536 + 1.171 = 4.707				295 + 4 + 142 = 441			
				3.572 + 1.134 = 4.706			
				224 + 72 = 296			

Havâss-ı Refî'a Kolu				Kâsım Paşa Kolu			
Mahallât 'aded 45				Mahallât 'aded 28			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
2.704	940	1.116	18	448	1.408	1.254	10
2.704 + 940 = 3.644				1.116 + 18 + 448 = 1.582			
				3.550 + 1.408 = 4.958			
				1.254 + 10 + 455 = 1.719			

Galata Kolu				Tophâne Kolu			
Mahallât 'aded 11				Mahallât 'aded 34			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen
1.150	473	949	12	530	1.607	826	7
1.150 + 473 = 1.623				949 + 12 + 530 = 1.491			
				4.678 + 1.607 = 6.285			
				826 + 7 + 440 = 1.273			

Beşiktaş Kolu				Üsküdar Kolu			
Mahallât 'aded 32				Mahallât 'aded 57			
Müte'ehhil		Bekârân		Müte'ehhil		Bekârân	
Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen	Sabî neferen	Müsinn neferen	Kebîr neferen	Sagîr neferen	Tüvânâ neferen
2.754	866	1.392	9	507	6.909	2.382	1.906
2.754 + 866 = 3.620				1.392 + 9 + 507 = 1.908			
				6.909 + 2.382 = 9.291			
				1.906 + 9 + 699 = 2.614			

Medârisde bulunan talebe-İ 'ulûm	
Medâris 'aded 161	
Kebîr Neferen	Sagîr neferen
1.366	8

Değirmen ve fırûn 'ameleleri	
Değirmen ve fırûn 'aded 174	
Tüvânâ neferen	Sabî neferen
627	2
Müsinn neferen	
197	

Hânlarda mukîm bekârân	
Hânân 'aded 214	
Tüvânâ neferen	Sabî neferen
3.375	20
Müsinn neferen	
1.602	

Sarây-ı Hümâyûnda bekâr b'zî ağavât ve hademe-i sâ'ire	
neferen	
1.536	

Dâ'ire-i Hazret-i Ser 'Askerîde mevcûd kavasân ve odacıyân-ı Bâb-ı Âlt ve Hazîne-i Mâliye ve hademe-i Mekteb-i Tibbiye	
neferen	
Kebîr	Sagîr
548	4
	=
	552

Kıbtıyân-ı Müslim	
Mahallât 'aded 7	
neferen	
Kebîr	Sagîr
373	188

[Bilanço Birinci Toplama]

Mahallât ve sâ'ire [kırmızı mürekkeple sonradan eklenmiş]	'aded
Mahallât-ı Müslim	495
Medâris	161
Dükkânân ve Furûn	174
Hânân	214
Mahallât-ı Kıbrıyân	7
	1.055 [1.051 ?]

[Bilanço İkinci Toplama]

[Bilanço Üçüncü Toplama]

[Bilanço Dördüncü Toplama]

Müte'ehhil	neferen	Bekârân	neferen	Kıbrıyân	neferen
Kıbâr	53.899	Tüvânâ	18.387	Kıbâr	373
Sigâr	16.556	Sabî	150	Sigâr	188
		Müsinn	7.524		
	70.455		26.061		561

[Yekûn:] 96.516 [97.077?]

[Bilanço Beşinci Toplama]

[Kırmızı mürekkeple sonradan yapılan eklenti]

Müte'ehhil 70.455

Bekârân 26.061

Kıbrıyân 561

[Yekûn:] 97.077

Re'âyâ [med halinde]

Rûm Milleti

Kenîsâ 'aded 54

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
4.589	7.765	2.701	8.548	536	391	5.610	15.037	3.156	681	164	145
4.589 + 7.765 + 2.701 + 8.548 + 536 + 391 = 24.530					5.610 + 15.037 + 3.156 + 681 + 164 + 145 = 24.793						

[Yekûn:] neferen 49.323

Ermeni Milleti

Mahallât ve Kenîsâ 'aded 43

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
5.949	9.376	4.072	9.167	886	162	2.474	13.632	2.509	233	160	246
5.949 + 9.376 + 4.072 + 9.167 + 886 + 162 = 29.612					2.474 + 13.632 + 2.509 + 233 + 160 + 246 = 19.254						

[Yekûn:] neferen 48.866

Yahûdî Milleti

Mahallât 'aded 18

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
1.630	4.150	1.466	4.426	266	48	14	22	7	1	2	0
1.630 + 4.150 + 1.466 + 4.426 + 266 + 48 = 11.986					14 + 22 + 7 + 1 + 2 = 46						

[Yekûn:] neferen 12.032

Katolik Milleti
Mahallât 'aded 13

Müte'ehhil					Bekârân						
A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf	A 'lâ	Evsât	Ednâ	Sabî	'Amel-Mânde	Cizyeden Mu'âf
neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen	neferen
1.080	1.317	429	1.176	44	43	40	618	155	5	5	73
1.080 + 1.317 + 429 + 1.176 + 44 + 43 = 4.089					40 + 618 + 155 + 10 + 73 = 896						

[Yekûn:] neferen 4.985

[Bilanço Birinci Toplama]

	'aded
Kenisá-yı Rúm	54
Kenisá ve Mahallát-i Ermeni	43
Mahallát-i Yahúd	18
Mahallát-i Katolik	13
	128

[Bilanço İkinci Toplama]

[Bilanço Üçüncü Toplama]

Müte'ehhil		Bekârân	
	neferen		neferen
A'lâ	13.248	A'lâ	8.138
Evsât	22.608	Evsât	29.309
Edná	8.668	Edná	5.827
Sıbyân	23.317	Sıbyân	920
'Amel-Mânde	1.732	'Amel-Mânde	331
Cızıyeden Mu'áf	694 [644 ?]	Cızıyeden Mu'áf	464
	70.267 [70.217?]		44.989

[Yekûn:] neferen 115.256 [115.206 ?]

EK 2: 29 ZİLHİCCE 1246 / 10 HAZİRAN 1831 TARİHLİ HULASA PUSULASININ GÖRSELİ

Bibliyografya**Birincil Kaynaklar**

BOA, İE.DH 35/3087_1246.

Ayvansarayî, Hüseyin: *Hadikatü'l-Cevâmi'*, İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1281.

Bab-ı Âli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliyye Sicill-i Nüfûs İdâre-i 'Umûmiyyesi: *Dersa'âdet ve Bilâd-ı Selâse Nüfûs-ı 'Umûmiyyesine Mahsûs İstatistik Cedvelidir. Sene-i Rûmî 1301 Gâye-i Mart*, [İstanbul]: Matba'a-i 'Osmâniyye.

Evliya Çelebi: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Kitap*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Güran, Tevfik (haz.): *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara: Devlet İstatistik Matbaası, 1997.

Hammer, Joseph von: *İstanbul ve Boğaziçi*, c. I. Almanca aslı olan *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822)'den tercüme eden Senail Özkan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

İstanbul Belediyesi İstatistik Şu'besi: *İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmû'ası*, Dersa'âdet: Arşak Garoyan Matba'ası, [1328].

Moltke, Feldmareşal Helmuth von: *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Şehremâneti İstatistik Şu'besi: *1335 Senesi İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmû'ası*, Dersa'âdet: Matba'a-i 'Osmâniyye, 1337.

Araştırmalar

Agoston, Gabor: "Savaş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2009), s. 196-200.

Ahunbay, Zeynep: "Medreseler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 320-326.

Akyıldız, Ali: *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, gözden geçirilmiş yeni baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Ayar, Mesut: *Osmanlı Devletinde Kolera. İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Aydın, Mahir: "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfûs Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Dönemi Semineri. 28-30 Haziran 1989. Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990, s. 81-106.

Aynural, Salih: *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Bacci, Massimo Livi: *The Population of Europe. A History*, trans. by C.D. Ipsen and C. Ipsen, Oxford, UK; Malden MA: Blackwell Publishers, 1999.

- Baltacı, Câhid: *XV.-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri. Teşkilât, Tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baykara, Arzu: *İki Savaş Arası (1865-1877) İstanbul'da Gündelik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Behar, Cem: *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. Tarihi İstatistikler Dizisi II*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1996.
- Beydilli, Kemal: "İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul", *Osmanlı İstanbulu II. II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 21-69.
- Bilge, Sadık Müfit: "Osmanlı İstanbulu'nda Bakkal Esnafı", *Osmanlı İstanbulu V. V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 415-450.
- Braude, Benjamin ve Bernard Lewis (haz.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I-II, New York; London: Holmes-Meyer Publishers, 1982.
- Çelik, Yüksel: *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa. II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çokuğraş, Işıl: *İstanbul'da Marjinalite ve Mekân (1789-1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013.
- Demirci, Tuba ve Selçuk Akşin Somel: "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality*, XVII, 3 (2008), s. 377-420.
- Duben, Alan ve Cem Behar: *İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Ercan, Yavuz: *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.
- Fayda, Mustafa; M. Macit Kenanoğlu: "Zımmı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIV (Ankara 2014), s. 428-440.
- Fidan, Sadettin: *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, 2009.
- Findley, Carter V.: *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı-Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Genç, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2000.

- Gezer, Onur: “Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul’unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Giren ‘Melek Girmez’ Odaları”, *Osmanlı İstanbulu II. II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 523-552.
- Göçer, Kenan: “Gureba Hastanesi’nde Ölüm ve Ölüme İlişkin Masraflar”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, XI, 2 (2016), s. 69-96.
- Güran, Tevfik: “İstanbul’un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV, 1-4 (1986), 50.Yıl Armağanı (İstanbul: Acar Matbaacılık, 1988), s. 245-275.
- Hartmann, Elke: *Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit in der Spätzeit des Osmanischen Reiches*, Doktora Tezi, Berlin: Freie Universität Berlin, Fachbereich Geschichts-und Kulturwissenschaften, 2013.
- Heinzelmann, Tobias: *Cihaddan Vatan Savunmasına. Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- İşıközlü, Fâzıl: “İstanbul’un Eski Vakıf Hanları”, *Vakıflar Dergisi*, 10 (1973), s. 421-424.
- İnalçık, Halil: “Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul 1993), s. 45-48.
- İnalçık, Halil: “Galata”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 349-354.
- İnalçık, Halil: “Hüsrev Paşa, Koca”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), 41-45.
- İnalçık, Halil: “İstanbul”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIII (İstanbul 2001), s. 220-239.
- İpşirli, Mehmet: “Medrese”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 327-333.
- İpşirli, Mehmet: “Osmanlı Medresesi”, *Medâris-i İstanbul. Yaşayan İstanbul Medreseleri –I*, haz. Zekeriya Kurşun, Bekir Cantemir, Mustafa Göleç, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü, 2008, s. 9-25.
- Karaca, Zafer: *İstanbul’da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Karaca, Zafer: “Osmanlı Dönemi’nde İstanbul Rum Toplumu ve Kiliseleri”, *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 169-233.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943.
- Karamursal, Ziya: *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Karpat, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal H.: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1985.

- Karpat, Kemal H.: “The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century”, *A.I.E.S.E.E. Bulletin*, XII, 2 (1974), s. 267-308.
- Kenan, Seyfi ve İshak Gülen: “III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792’de İstanbul Medreseleri’nin Denetimi”, *Deutsch-türkische Begegnungen. Alman Türk Tesadüfleri. Festschrift für Kemal Beydilli. Kemal Beydilli’ye Armağan*, haz. Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan, Berlin: EB Verlag, 2013, s. 438-463.
- Kütükoğlu, Mübahat: “Avrupa Tüccarı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV (İstanbul 1991), s. 159-160.
- Kütükoğlu, Mübahat: *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *1869’da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977.
- Mildanoğlu, Zakarya ve Alin Pontioğlu: “Ermeniler ve Yapı Sanatı”, *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, I, haz. Filiz Özdem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 235-289.
- Murphey, Rhoads: “The Growth in Istanbul’s Commercial Capacity, 1700-1765: The Role of New Commercial Construction and Renovation in Urban Renewal”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXI, 1/2 (March 2008), s. 147-155.
- Oktay, Tarkan: *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Ortaylı, İlber: “Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period”, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, eds. Dimitri Gondicas and Charles Issawi, Princeton, NJ: The Darwin Press Inc., 1999, s. 161-167.
- Öz, Mehmet: “Reâyâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 490-492.
- Özel, Oktay: “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, derl. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 33-50.
- Özergin, M. Kemal: *Eski Bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974.
- Özgüven, Yekta: *II. Mahmud Dönemi İstanbulu’nda Kentsel-Fiziksel Kavrayışın Değişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki: “Avrupa Tüccarı”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993, s. 115-116.
- Pamuk, Şevket: *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998. 500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

- Pamukciyan, Kevork: "1868'de Mevcut İstanbul Hanları", *Tarih ve Toplum*, 128 (Ağustos 1994), s. 5-12.
- Panzac, Daniel: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Panzac, Daniel: *Population et santé dans l'Empire ottoman*, İstanbul: Les Éditions Isis, 1996.
- Redhouse, Sir James W.: *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian, 1890.
- Rodrigue, Aron: *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990.
- Shaw, Stanford J.: "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *Int. J. Middle East Stud.*, 9 (1978), s. 325-338.
- Shaw, Stanford J.: "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 403-414.
- Somel, Selçuk Akşin: "Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç*, 13 (2002), s. 65-88.
- Somel, Selçuk Akşin: "The Issue of Abortion in 19th Century Ottoman Empire", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey. Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 339-346.
- Somel, Selçuk Akşin: "Rumî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (derl.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 147-163.
- Somel, Selçuk Akşin: "Rûmî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı'na Göre İstanbul Demografisinin Yapısal Özellikleri: Bazı Başlangıç Gözlemleri", Halil İnalçık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları. Fetihten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası. Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*, Seçme Eserler XIII, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 465-512.
- Steingass, E.: *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, reprint, New Delhi; Chennai: Asian Educational Services, 2005.
- Şaşmaz, Lynne Thornton: *Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bloomington: Indiana University Dept. of Central Eurasian Studies, 2000.
- Şemseddin Sâmî: *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'âdet: İkdâm Matba'ası, 1317.
- Tabakoğlu, Ahmet: "Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi", *Osmanlı İstanbulu II, II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 99-168.

- Tekeli, İlhan: *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Toprak, Zafer: "Osmanlı'nın Son Döneminde İstanbul Sokaklarında Marjinaler: Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (Mart 2008), s. 275-279.
- Turna, Nalan: "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, I, 1 (2011), s. 1-36.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- Ürekli, Fatma: "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII, 16 (2010), s. 101-130.
- Yaşar, Ahmet: "İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *Osmanlı İstanbulu I. I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen ve Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 511-524.
- Yenidünya, Süheyla: "Avrupalı Müelliflerin Kaleminden 1821 Rum İsyanı'nın İstanbul'daki Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı İstanbulu V. V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, haz. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 317-336.
- Yeşil, Fatih: *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Özgür: "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI, 1 (2017), s. 23-55.
- Zat, Vefa: "Meyhaneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 434-436.

İnternet Siteleri

Geçmişe ait ABD Doları meblağlarının günümüz ABD Doları paritesine göre hesaplanması için: <https://www.in2013dollars.com/1998-dollars-in-2018> (6 Ocak 2019'da erişildi).

Dünya ülkeleri nüfuslarındaki yaş ve cinsiyet kümeleri verilerine erişmek için: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/co.html> (30 Ağustos 2018'de erişildi).

Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye

Filiz Dığıroğlu *

'Ajams in Ottoman Printing: Iranian Book Company (Şirket-i Sahafiye-i İraniye)

Abstract ■ After the second half of the 19th century, as the printing in Ottoman Empire became widespread, the number of private printing houses increased and many new actors entered into the Ottoman printing market. Iranian entrepreneurs called Acem Basmacılar/Kıtapçılar (Ajam Printers/booksellers) were important actors of this market. Some of the printers and booksellers came together to establish companies. *Şirket-i Sahafiye-i İraniye* (Iranian Book Company), was one of these companies and established by Iranian printers and bibliopoles operating in Istanbul to publish cheaply. It distinguished from other companies because of being a pioneer company in the Ottoman printing history and marked a quarter century in Ottoman printing. Contrary to its place in the Ottoman printing history, this company hasn't been questioned independently until now. This paper aims to discuss the establishment of the company, the identities and professions of the founders and partners of the company, the place of the print, bookstores, activities of the company, publication categories, publication policy, reader profile and the relationship of the company with the Ottoman official authorities. The paper concentrates especially on the relations of the company with censor mechanism of the Abdülhamid II Era and it will also try to answer the question that whether the Iranian identity of the founders of the company affected the publication policy.

Keywords: Ottoman, 'Ajams/Iranians, printing press, şirket-i sahafiye bookseller.

Giriş

Osmanlı'da yayıncılık faaliyeti XIX. yüzyıl boyunca hızlı bir gelişim gösterdi ve Osmanlı kitap piyasasında matbu kitaplar basıp satan bir sektör haline geldi.

---

* Marmara Üniversitesi.

1839 öncesinde Osmanlı Türkçesiyle 439 eser yayınlanmışken, 1876 sonrasında yirmi yıldan az bir sürede 3000'in üzerinde eser basılmıştır.¹ Tanzimat döneminde vilayet matbaalarının devreye girmesiyle birlikte devletin resmi matbu ağı en ücra yerlere kadar ulaşabilir hale gelmiştir. İstanbul ve taşrada gelecek vaadeden bu saha Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere gayrimüslim ve müslüman birçok Osmanlı tebasına geçim kaynağı olmuştur. Farklı etnik ve dini kimliklere sahip birçok özel işletmeye misyoner matbaaları ya da ecnebi matbaaları da eklenince Osmanlı matbuat aleminin aktörleri daha belirgin hale gelmiştir. Matbuatın bu yeni yaygınlık düzeyine erişmesindeki en önemli etken, bir yandan kağıt ve baskı maliyetlerinin düşmesi, bir yandan da daha güvenilir ve hızlı bir posta hizmetinin gelişmesi sayesinde yayınların fiyatlarının aşağı çekilebilmesiydi.² İşte bu tablonun en belirgin figürlerinden 'Acem basmacılar/kitapçılar' da denilen İranlı müteşebbislerin bu alandaki rolü ve Osmanlı okuryazarlığındaki yeri yeterince ele alınmış değildir.³ Osmanlı matbuatında görülen bir diğer gelişme ise neşriyat piyasasında müstakil matbaa ve kitapçıların güçlerini birleştirerek şirketleşmeye gitmeleridir ki bu mevzu da hakettiğı oranda akademik çalışmaya konu olmuş değildir.⁴ Şirket-i Sahafiye-i İraniye, Osmanlı yayıncılık tarihinde

1 Benjamin Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 249.

2 Fortna, *Geç Osmanlı*, s. 249.

3 Son dönem Osmanlı başkentindeki Acem matbaacı/kitapçıları ve basını üzerine Güllü Yıldız ile birlikte yürüttüğümüz kapsamlı projenin bir ürünü olan bu makale, Dersaadet'teki Acem matbaa ve kitapçılara dair resmin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu proje çerçevesinde elde edilen ilk bulgular 2013'ten beri çeşitli akademik platformlarda paylaşılmaktadır. Dığıroğlu ve Yıldız'ın yayınlanan çalışmaları için bkz. Filiz Dığıroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: "Kitapfürüş Hacı Hüseyin Ağâ"*, (İstanbul: Turkuaz Yayıncılık, 2014); Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 175-218.

4 Osmanlı matbuat aleminde bastıkları kitaplar ve aralarında bıraktıkları evraklar sayesinde bilinebilen ancak haklarında yeterince müstakil çalışma olmayan kitap şirketleri Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, Şirket-i Sahafiye-i İraniye, Tebaat ve Sahafiye Anonim Şirket-i Osmaniyesi, Kitapçılık ve Matbaacılık ve Gazetecilik Türk Anonim Şirketi, Ahmed İhsan ve Őürekası Matbaacılık Şirketi, İslam Alemleri Matbuat Şirketi gibi kitapçılarıdır. Bu kitapçılar içinde Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye dışındakiler hakkında henüz bir araştırma yapılmış değildir. Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye hakkındaki kayda değer iki çalışma için bkz. Fatmagül Demirel, "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye", *Müteferrika*, 25 (2004), s. 89-97. Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz! Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye: Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayınladıkları Kitaplar", *Müteferrika*, 29 (2006), s. 3-44.

bu tür şirketlere öncülük etmesi ve İstanbul'da yaşayan İranlı/Acem matbaacı/sahaf esnafı tarafından kurulması bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı matbuat sektöründe rolleri tam olarak açığa kavuşturulamamış olan Acem matbaacıların Şirket-i Sahafiye-i İraniye tecrübesine odaklanmak hem matbuattaki Acem etkinliğini hem de sektördeki değişimleri anlamak için oldukça verimli olacaktır.

İstanbul'da faaliyet gösteren Acem/İranî matbaacıların kurdukları Şirket-i Sahafiye-i İraniye, Osmanlı matbuatında yaklaşık çeyrek asırlık bir dönemde faaliyette bulunmuştur. Bu çalışma, şu ana kadar hakkında müstakil bir çalışma yapılmamış olan Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin kuruluşu, kurucuların ve ortakların kimlikleri ile meslekleri, matbaanın yeri, kitap satış noktaları, şirketin faaliyetleri, ne tür eserler bastığı, yayın politikası, baskı tekniği, okur profili gibi noktaları ve şirketin Osmanlı resmi makamları ile ilişkilerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Osmanlı yayıncılığının gözle görülür bir ivme kazandığı II. Abdülhamid devrinde, Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin dönemin 'sansür' mekanizmalarıyla ilişkilerine özellikle değinecek olan bu makalenin, ana kaynağını Osmanlı Devleti'nin resmi belgeleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Meşihat Arşivi kaynakları kullanılacaktır.⁵ Şirketin faaliyetleri basılı kitaplar üzerinden takip edilebileceği için kütüphanelerdeki mevcut Şirket-i Sahafiye-i İraniye Matbaası'nda basılmış kitaplar incelenecektir. Çünkü basılan kitapların içerikleri ile müellifleri, şirketin yayın politikasını ve okur profilini anlamak için önemli ipuçlarını barındırmaktadır. Ayrıca şirket kurucularının 'Acem' kimliğinin yayın politikasında bir izdüşümü olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbaacılık yaygınlaşmış ve özel matbaaların sayısı hızla artmıştır. Artan matbaa sayısı

5 II. Abdülhamid dönemi matbuat denetim mekanizmasının iki ana unsuru olan Maarif Nezareti ve Dahiliye Nezareti'nin evrakları çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti bünyesindeki Teftiş ve Tercüme Encümeni ile Dahiliye Nezareti bünyesindeki Matbuat Dairesi'nin dosya usulü tasnifleri ve bu nezaretlerin Mektubi Kalemî'ndeki evraklar esas alınarak hazırlanmıştır. Yine kontrol mekanizmasının unsurları olan Zabtiye Nezareti ile Rusumat Emaneti evrakı da konu çerçevesinde taranmıştır. Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin mushaf ve dini yayıncılık faaliyetlerinde bulunması hasebiyle bir kısım evrakı, Meşihat Arşivi'nde dini eserleri ve Mushafı inceleyen Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müellefat-ı Şer'iyye Dairesi'nin kayıtlarından elde edilmiştir.

Osmanlı'da Tanzimat reformlarının ardından yaşanan siyasi, sosyal ve iktisadi alandaki birçok gelişme ile yakından bağlantılı olmakla beraber yaygın eğitimin gelişmesi ile doğrudan alakalıdır. Bu matbaalar içerisinde şirketleşmeyi başarmış iki kurum, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye ile Şirket-i Sahafiye-i İraniye'dir. Müslüman matbaacılar tarafından kurulan bu iki şirkete dair bilgiler oldukça azdır. Sınırlı Osmanlı matbuat tarihi literatüründe Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye'nin kuruluş tarihi bile netleştirilememiştir. İsimlerinin çok benzer olması ve resmi evraklarda bazen kısaca Şirket-i Sahafiye olarak zikredilmeleri söz konusu şirketin hangisi olduğunu tespit etmede güçlük çıkarmaktadır.⁶

Osmanlı tebası müslüman sahaf/kitapçılara şirketleşme hususunda öncülük eden Acem matbaacı ve kitapçıların kurduğu Şirket-i Sahafiye-i İraniye, arşiv ve kütüphane kayıtlarında muhtelif şekillerde karşımıza çıkmaktadır: “Şirket-i Sahafiye-i İraniye”,⁷ “Şirket-i İraniye”,⁸ “Şirket-i Sahafiye”,⁹ “Matbaa-i Şirket-i İraniye”,¹⁰ “Şirket-i İraniye Matbaası”,¹¹ “Şirket-i Sahafiye Matbaası”,¹² “Şirket-i İraniye Destgahı”,¹³ “Matbaa-i İraniye”,¹⁴ “İraniye Matbaası”,¹⁵ “Matbaa-i

6 Fatmagül Demirel'e göre Osmanlı tebası iki müslüman sahaf tarafından kurulan Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye'nin kuruluşu tarihi 14 Nisan 1882'dir. Demirel, “Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi”, s. 89. Daha sonra yapılan araştırmalarda ise sahaf şirketinin kuruluşu daha erken bir tarihe indirilmiştir. Bu çalışma 1882'den önce de böyle bir örgütlenme olduğu, “Şirket-i Sahafiye” adlı bir kurumun, 1874'den (H. 1291) itibaren bastığı kitaplardan söz etmektedir. Alkan, “Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz!”, s. 4. Aslında şirketin kuruluş tarihindeki müphemlik, Şirket-i Sahafiye ile Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye'nin aynı ya da farklı şirketler olup olmadığı konusu ile doğrudan alakalı ve hala araştırmaya değer bir konudur. Kaldı ki Şirket-i Sahafiye olarak kayıtlarda geçen, Şirket-i Sahafiye-i İraniye de olabilir.

7 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Matbuat-ı Dahiliye Kalemî (DH. MDK) 278/98, Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi (MF. TTD) 24/106.

8 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT) 147/69; MF. TTD 22/74, 49/92; DH. MDK 247/52.

9 BOA, MF. MKT 509/22; MF. TTD 24/43, 24/57; Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT) 1987/82.

10 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971-1982), nr. 274.

11 BOA, DH. MDK 220/169; MF. MKT 147/69. Özege, nr. 975, 1145.

12 Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, nr. 1354, 3870.

13 Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, nr. 4177.

14 Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, nr. 4979, 20566, 21252, 21253.

15 *İlm-i Hâl*, (İstanbul: İraniye Matbaası, 1304), 40 s.; Abdullah b. Eşref Rumi el-İzniki, *Müzekkiyü'n-nüfus*, (İstanbul: İraniye Matbaası), 2 c., 359 s.

Mahsusa-i İraniye".¹⁶ Kayıtlarda "Şirket-i Sahafiye" ve "Şirket-i Sahafiye Matbaası" şeklindeki ibareler, 'Validehan'daki' ya da 'İranlı/Acem basmacılar tarafından idare edilen', 'teba-i İraniyânın işlettiği' gibi ifadelerle tavsif edilmiyorsa söz konusu şirketle iltisak kurmak oldukça güçleşmekte hatta Osmanlı tebaası sahafpların kurduğu şirketle karışma ihtimali artmaktadır. Bu ibarelere eklenecek farklı bir isimden de bahsedilmelidir. Şirket-i İraniye'nin 1310 yılında bastığı *Sebatül-acizin*'in son sayfasında şirket müdürü sıfatıyla Hacı Abbas Ağa'nın verdiği ilanda "Şirket-i Hayriye-i İraniye" ismi zikredilmiştir.¹⁷

İstanbul'da faaliyet gösteren Acem/İranî matbaacıların daha ucuz neşriyat yapmak amacıyla bir araya gelerek kurdukları ve kitap şirketi olarak İstanbul'daki ilk oluşum büyük ihtimalle Şirket-i Sahafiye-i İraniye'dir.¹⁸ *Maarif Salnamesi*'nde Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin kuruluş tarihi 1290/1873-74 olarak verilmektedir.¹⁹ Matbaa hakkında verilen diğer bilgiler Validehan'da bulunduğu, litografya usulu baskı yaptığı, Türkçe dışında bir lisanda eser ve resim basmadığı ile imtiyaz sahibinin Hacı Abbas Efendi olduğudur.²⁰ Bu bilgilerin salnemenin (1316) aktüel bilgileri olduğu ve tüm bilgilerin kuruluş dönemini yansıtmadığını hatırlatmak gerekir.

Hisseli bir kumpanya olmasına rağmen Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin elimizde mukavelenamesi olmadığından şirketin hissedarlarına dair net bilgilere sahip değiliz. Hissedarlara dair elimizdeki kaynaklar, *Ahter*'deki şirket feshi ile ilgili ilan ve bu ilana hisse varislerinden birinin yaptığı itirazdır. Şirket-i Sahafiye-i

16 Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, nr. 11929, 13300.

17 *Sebatül-Acizin*, (İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye, 1310), s. 129.

18 Dedesi Acem kitapçı Hacı Hüseyin Ağa'yı Şirket-i İraniye'nin kurucusu olarak ifade eden Rıza Özden'in beyanı "...bir zaman sahafpları bir araya getirtip cemiyet kurmuş ve müdürlüğünü yapmış. Daha sonra "Şirket-i Sahafiye-i İraniye isimli bir şirket kurmuş. *Daha ucuz neşriyat yapmak teşebbüslerine girişmiş.*" şeklindedir. Bkz. Diğiroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı*, s. 35, 19-20. (vurgular yazara ait). Neden İranlılar kuruyor şirketi? Kendi tecrübeleri mi buna müsait?

19 *Maarif Salnamesi*, 1318/1900-1901, s. 924-925.

20 *Maarif Salnamesi*, 1316/1898-1899, s. 758-759. Litograf baskı yapılması ve resim basılması matbaanın sonraki gelişmelerinden biri olarak düşünülmeli ve salnemenin güncel bilgisi olarak anlaşılmalıdır. Zira kurulduğu yıllardaki taşbaskı ve resimli yayın faaliyetleri aşikardır. 1874 tarihli *Ahmediye* taşbaskıya, 1875 yılında basılan *Kitab-ı Muhammediye* ise hem taşbaskı hem de resimli baskıya iyi bir örnektir. Bkz. *Ahmediye: Kitab-ı Mürşid-i Pend-i Ahmediye*, (İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye, 1291/1874); Matbaa-i Şirket-i İraniye; *Kitab-ı Muhammediye fi Kemalati'l-Ahmediye* (İstanbul: Şirket-i İraniye Matbaası, 1292/1875).

İraniye hissedarlarından merhum tüccar Hacı İbrahim Halil Efendi'nin oğlu İsmail Efendi'nin Şirketin feshiyle ilgili *Ahter*'de çıkan bir ilana itiraz ederek 29 Haziran 1895/17 Haziran 1311'de verdiği dilekçe, Şirketin kuruluşuna ve ortaklarına dair kıymetli bilgiler içermektedir. Validehan'da kalıçe tüccarı olan babası Hacı İbrahim Halil Efendi'nin 1307/1890'daki vefatına kadar 23/40'lık hisse ile Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin en büyük hissedarı olduğunu ifade eder. Babasının vefatının ardından mirasın tamamının İran tebasından Mirza Őefi'ye geçirildiğinden yakınıp, haklarının korunmasını talep eder. İsmail Efendi dilekçesinde, Şirket hisseleri 'gasbı'na dair 25 Haziran 1895'te *Ahter*'de yayınlanan 'Şirket tefriki' ilanına atıf yapar. Bu ilana yapılan itirazda 25 yıldır aktif olarak yayıncılık yapan Őirketten bahseder. Böylece Şirket-i İraniye'nin kuruluş tarihi, 1870'lere kadar indiği gibi en büyük hissedarın da Validehanlı bir tüccar olduğu ortaya çıkmaktadır. Dilekçede yer verilen *Ahter*'deki ilanda Şirketin kurucusu ve müdürü olarak M. Tahir ile tahvildarı olarak Abbas isimleri görölmektedir.²¹ Şirket kurucusu olarak tanımlanan M. Tahir, İstanbul'daki Acem topluluğu içerisinde 'Kitapçı Tahir' olarak tanınan Muhammed Tahir Tebrizî olmalıdır. Tahir Efendi'nin 1876 Ocak'ında ilk sayısını yayınladığı *Ahter Gazetesi*'nin sahibi ve daha sonrasında gazete ile aynı isimdeki matbaanın müdürü olduğu bilinmektedir.²² 1876'da İstanbul'daki ilk ve en uzun soluklu Farsça gazeteyi yayınlamadan önce de Tahir Tebrizî'nin matbaa ve kitap işleriyle uğraştığı göz önünde bulundurulursa *Ahter*'den önceki faaliyetlerinin Validehan'daki Şirket-i İraniye matbaası olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca *Ahter*'in Validehan'daki bir matbaada çıkarıldığı ve Ahter Matbaası'nın da başlangıçta bu handa yer aldığı hatırlatılmalıdır. Ne Ahter Matbaası'nın ne de Şirket-i Sahafiye-i İraniye Matbaası'nın,

21 İstanbul'daki ilk ve en uzun süreli neşriyatta bulunan Farsça gazete *Ahter*'deki Şirketin feshiyle ilgili ilanın başlığı "İlan-ı Şirket-i Tabaat-i İraniye"dir. Bu ilanda "müessis ve müdir-i Şirket-i mezbur Muhammed Tahir", "tahvildar-ı Şirket-i mezbur Hacı Abbas İrani" imzaları görölmektedir. Ancak Şirketin en büyük hissedarının varisi sıfatıyla yaptığı itirazda İsmail Efendi, Tahir Efendi'yi 'müessis ve müdir-i Şirket süsü takınan' ifadeleriyle suçlaması akla birkaç Şeyi getiriyor: Birincisi başlangıçta Tahir Efendi'nin zannedildiği kadar etkin olmadığı, ikincisi büyük hissedar olarak Şirket kuruluşunda sermayenin gücünü daha fazla öne çıkması gerektiği ya da babası Hacı İbrahim Halil Efendi'nin mirasının gasbında Tahir Efendi'nin payı olduğunu düşündüğu için hissi bir ifade kullanmayı tercih ettiğini düşündürüyor. BOA, Őura-yı Devlet (ŞD), 2970/31, 27 M 1313/20 Temmuz 1895. *Ahter Gazetesi*'ndeki ilanı da kaynak gösteren Yıldız'ın verdiği benzer bilgiler için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", s. 188, dn 62.

22 Tahir Efendi ve faaliyetlerine dair bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", s. 175-207.

İstanbul'daki Acemlerin merkezi konumundaki Validehan'da bulunması tesadüfi değildir.²³

Maarif Nezareti, 18 Ocak 1873'te, bazı İranlıları ellerinde resmi senet olmadığı halde, Osmanlı Devleti'nden ruhsat alarak matbaa açmış olanlarla 'şirket akdi' yaparak, kitap yayıncılığı yaptıklarını Babialı'ye şikayet ediyordu. Bu İranlıların basımı yasak olsun olmasın birçok kitap ve risale yayınladıklarından bahsedilip, yasaklı yayınlar için haklarında gerekli cezai işlem uygulanması isteniyordu.²⁴ Bu evrakta kastedilen ticari oluşum Şirket-i İraniye olmalıdır. Çünkü Şirket-i İraniye adına basılan ilk kitabın baskı tarihi 1287/1870-71'dir. Üstelik İstanbul'daki Acem kitapçıların en önemli figürlerinden biri olan kitapçı Tahir [Tebrizî]'in, İstanbul'da 1279/1862-63'te ilk defa bir matbaa ruhsatı aldığı ve bir süre Rusya tebasından Hacı Abbas Kerimov ile ortaklık yürüttüğüne dair kendi beyanı bilinmektedir.²⁵ Şirketin ilk kitabının baskı tarihi, kitapçı Tahir'in beyanı ve Maarif Nezareti şikayeti birlikte düşünüldüğünde, ruhsatlı matbaa açarak şirket akdi yapanın Tahir Tebrizî olma ihtimali artmaktadır. Her ne kadar 'Şirket-i İraniye hissedârânı' ve çalışanı İsmail Efendi, pederinden intikal eden şirket hisselerinin gasbında rolü olduğunu düşündüğü Tahir Efendi'yi 'müessis ve müdür-i şirket süsü takınan' ifadeleriyle suçlasa da en başından beri Tahir Efendi'nin şirket işlerinin içinde olduğu muhakkaktır. Maarif evrakındaki çoğul ifadelerden hareketle Vezirhan'daki ilk matbaası için 5 Mart 1873'de ruhsat talebinde bulunan kitapçı Hacı Hüseyin Ağa da şirket akdi yapılanlardan birisi olmalıdır.²⁶

23 İstanbul'da yaşayan Acemler için Validehan'ın önemi ve merkezi konumu hakkında bkz. Filiz Diğiroğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hatında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (2014), s. 69-112; *Les Iraniens d'Istanbul*, eds. Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr (Paris-Tahran-Istanbul: Institut Français de Recherche en Iran, 1993).

24 BOA, MF MKT 8/55, 6 Kanun-i sani 1288/ 18 Ocak 1873.

25 BOA, DH MDK 220/88, 28 Z 1309/24 Temmuz 1892. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te 24 Nisan 1861'de çıkan bir kitabın satış yerleri ile ilgili ilandaki "Sahaflar Çarşusu'nda Ahmed Efendi'nin dükkânında ve Bayezid'de Acem kitapçılarında" ifadesi İranlı kitapçıların bir kısmının XIX. asrın ortalarında Beyazıt bölgesine yerleştiğini göstermektedir. İstanbul'da varlıkları iyice hissedilen Acem kitapçıların varlığına işaret eden bu ilanının yayınlandığı tarihe yakın bir zamanda Kitapçı Tahir'in de matbaa ruhsatı alması sadece bir tesadüften ibaret olmamalıdır. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 13 Şevval 1277/ 24 Nisan 1861, no. 123, s. 4'den aktaran İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, (İstanbul: Timaş, 2014), s. 91.

26 BOA, MF MKT 9/57, 5 Muharrem 1290/ 5 Mart 1873.

Şimdiye kadar elde edilen bilgiler ışığında İranlıların M. Tahir Tebrizî önderliğinde kurdukları Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Osmanlı matbuat hayatında şirketleşme faaliyetlerine öncülük ettiği görülmektedir. *Ahter*'in yayın hayatına başladığı 1876'ya kadar Tahir Tebrizî yayın faaliyetlerini Validehan'daki şirket matbaasında yürütmüştür. Matbaa-i İraniye'nin 1291 baskısı *Gülistan*'ın üzerindeki 'Tahir Tebrizî yardımıyla' kaydı da şirketle Tahir'in organik bağının ifadesi olarak yorumlanabilir.²⁷ Her ne kadar *Ahter* faaliyetlerine başlayınca Tahir Efendi, şirketi Hacı Abbas Kerimov'a devretmişse de şirket işlerinden el çekmediği görülmektedir. 1892'deki kitap kovuşturmasında müfettişin kanunsuz kitap basmakla suçladığı Tahir Efendi için "Validehan'daki diğer matbaasında" ifadesini kullanması şirketle irtibatının devam ettiğini açıkça göstermektedir.²⁸

Osman Nuri Ergin'in "Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye ve Şirket-i Sahafiye-i İraniye'yi kurmak için çok fazla kişiye ihtiyaç yoktur, üç beş kişi bir araya gelip bu şirketleri kurmuşlarsa da Şirket-i Sahafiye-i İraniye, İranlı Hacı Hüseyin ve Hacı Abbas'ın üzerine kalmıştır" ifadeleri şirketle alakalı isimlere dair bilgileri arttırmaktadır.²⁹ Hacı Hüseyin Efendi, Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin kurulduğundan beri işin içindeki Acem kitapçılardan biridir.³⁰ Şirket-i İraniye'nin Tahirle birlikte anılan yegane ismi olan Abbas Kerimov ise birçok evrakta 'Şirket-i İraniyenin müdürü' olarak tanımlanmaktadır.³¹ Şirket-i Sahafiye-i İraniye müdürü olarak Bab-ı Fetva'dan 1890'lı yılların başında izin talebinde bulunan aslen İranlı olup Rusya vatandaşlığında bulunan Abbas Kerimov'un,³² şirketin feshi ile ilgili 25 Haziran 1895 tarihli ilanda "tahvildar" sıfatıyla anıldığı görülmektedir.³³ Şirket ile ilgili arşiv belgelerinde görülebildiği kadarı ile Abbas Kerimov, şirket var olduğu müddetçe müdürlük yapmıştır.³⁴

27 *Farsça Matbu Eserler Kataloğu (Osmanlıdan Günümüze)*, haz. Mustafa Çiçekler, (basım tarihi ve yılı yok), s. 58.

28 BOA, DH. MDK 220/88, 28 Zilhicce 1309/24 Temmuz 1892.

29 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), III, s. 856.

30 Acem kitapçı Hacı Hüseyin Ağa hakkında yazılmış bir monografi için bkz. Dıñoğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı*.

31 Müdür olarak anıldığı belgelerden birkaçı için bkz. BOA, MF MKT 509/22; DH MDK 247/52.

32 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Dairesi Defterleri, 1784, s. 60, 79.

33 BOA, ŞD 2970/31, 27 Muharrem 1313/20 Temmuz 1895.

34 BOA, DH. MDK 247/52, 5 Cemaziyelahir 1320/9 Eylül 1902.

Şirketin hissedarları hakkında bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte Validehan'daki 'kaliçe ve sair eşyalar' taciri olarak anılan Hacı İbrahim Halil Efendi'nin en büyük hissedar olduğu ve Acem kitapçı Hacı Hüseyin Efendi'nin de bu şirkette yer aldığı ortaya konulmuştur. Henüz isimleri şirketle yan yana gelmemiş olsa da İstanbul'da yaşayan Acem topluluğu düşünüldüğünde başka kitapçıların ve özellikle Validehan'daki diğer tacirlerin de oluşumda yer aldığı düşünülebilir. Ancak Osman Nuri Ergin'in zikredilen ifadeleri doğru kabul edilirse daha fazla isim aramak şu aşamada anlamını yitirebilir. Herhalde eldeki sınırlı bilgiler çerçevesinde bir ticari işletme olarak Şirket-i İraniye'nin ortaklığında Kitapçı Tahir ve Hacı Hüseyin Efendi'nin tecrübelerini, Abbas Kerimov'un emek ve sermayesini, Validehan tüccarı Hacı İbrahim Halil Efendi'nin de sermayenin büyük bir kısmını koyduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sermayenin geri kalan kısmında ismi geçenlerin bir dahli olup olmadığı henüz tespit edilememiştir. Sermayenin büyük kısmını ortaya koyan Hacı İbrahim Halil Efendi'nin oğlu İsmail'in de Şirket-i İraniye'de uzun süre çalıştığı görülmektedir.³⁵ 15 yaşından beri babasının ortağı olduğu Şirket-i İraniye'de kitapçılık faaliyetlerine dahil olup, şirketin matbaasını Abbas Kerimov idare ederken kitapçı dükkanını İsmail Efendi yürütmüştür. İstanbul'daki Acem kitapçıların ailece kitapçılık yapması ve oğulların babalarının işlerine yardım etmesi ve sonrasında mesleği sürdürmesine dair benzer başka örnekler de vardır.³⁶

İsmail Efendi'nin II. Meşrutiyet yıllarındaki bir belgede Şirket-i İraniye'nin müdürü olarak zikredilmesi, şirketin aktif işletmecisi olduğunu göstermektedir.³⁷

35 Şirket-i Sahafiye hissedarlarından İsmail Efendi'nin 40 yaşlarında yaptığı müstakil bir matbaa açma talebindeki kendi beyanından 25 senedir İstanbul'da kitapçılık yaptığı dolayısıyla mesleğe 15 yaşında başladığı anlaşılmaktadır. BOA, DH. MKT 927/55, 23 Zilkaade 1322/29 Ocak 1905.

36 Bu örnekler içerisindeki en organize ve profesyonel tavra Ahter Matbaası'nda rastlanılmaktadır. M. Tahir'in oğlu Ali, Hakkaklardaki Ahter kütüphanesinde çalışırken diğer oğlu Kemal hem kitapçıda hem de Validehan'daki Ahter Matbaası'nda çalışmıştır. Tahir'in diğer iki oğlu Ahter gazetesine yazı desteği verdiği gibi damadı da bu işlere yardım etmiştir. Tahir ve ailesinin yayıncılık faaliyetlerine katkısı hakkında bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", s. 182-184. Yine benzer aile ilişkileri ile yürüyen diğer bir Acem matbaası olarak Naci Kasım ve faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Naşid Baylav, *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi (1862-1962)*, (İstanbul: Ten Tıp ve Eczacılık Neşriyatı, 1962).

37 "...Adana'da Kitapçı Hacı Ali Vehbi adına Dersaadet'te Şirket-i İraniye müdürü İsmail Efendi tarafından gönderilen ve Maarif idaresince müsaderede edilen kitapların durumu..."

1895'te Şirketin feshi ile ilgili kendisinden habersiz verilen ilan ve hisse satıŐına yaptığı itirazın kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Babasından kalan 23/40 hissenin usulszce Mirza Őefi'ye satıŐını durdurmuş gibi görünüyor. Bu fesh ve satış iŐleminin Şirketin diğer ortakları ya da çalışanları ile iliŐkisine nasıl yansıdağına dair elimizde net veriler olmasa da Şirkette Abbas ve Tahir'den daha etkin bir pozisyona geçmesini sağladığı muhakkaktır. En azından bu olaydan sonra sadece kitapçı dkknını iŐleten bir İsmail Efendi değildir. Nitekim II. Meşrutiyet yıllarında bazı resmi evraklarda 'Şirket-i İraniye Müdürü İsmail Efendi' olarak anılması, Şirketin müdürlüğünü de yürüttüğünü gösterir.

II. Meşrutiyet öncesinde müstakil matbaa kurmak için giriŐimlerde bulunan İsmail Efendi, başvuruda kendini Şirket-i İraniye'nin hissedarı olarak tavsif etmiştir. Şirket-i Sahafiye-i İraniye hissedarlarından olduğu için TaŐhan'da kuracağı yeni matbaada Şirket-i İraniye ile "kat-ı münasebet" etmesi ve matbaayı münferid iŐleteceĐine dair teminat senedi istenmiştir.³⁸ İsmail Efendi iki yıl önce de ÇarŐıkapı hanlarından birindeki mekânı matbaa olarak kullanmak istemiştir. O zaman da Şirket-i Sahafiye hissedarlarından İsmail Efendi'nin matbaa işine İraniyları karıŐtırmaması, söz konusu Şirketle alakasını keseceğine ve matbaayı tek başına idare edeceğine dair teminat senedi vermesi istenmiştir.³⁹ Söz konusu teminat senedini veren İsmail'in müstakil matbaa baŐvurularının nasıl sonuçlandığını bilemesek de artık 'Şirket-i İraniye' ile yollarını ayırmanın zamanı geldiğini düŐünüp harekete geçtiği anlaşılıyor.

Görüldüğü zere Şirketin mukavelenamesi, sermayesi gibi mevzulara dair verilerimiz olmasa da kurucuları, hissedarları, müdürleri hakkında net olmamakla birlikte bilgi bulunmaktadır. Ancak Osmanlı matbuatındaki birçok iŐletmede olduğu gibi Şirket-i İraniye'de de matbaanın teknik özelliklerine, istihdam ve işçi

---

BOA, MF. MKT 1083/31, 28 Şevval 1326/ 23 Kasım 1908.

38 BOA, DH. MDK 278/98, 11 Cemaziyelahir 1325/ 22 Temmuz 1907.

39 İsmail Efendi TaŐhan'dan önce Beyazıt'daki hanlardan birinde müstakil matbaasını açmak istemiŐ ancak kira bedelinde anlaŐamayınca kendisine yeni yer olarak TaŐhan'ı bulmuş ve iŐlemleri TaŐhan'daki büyük mağaza için tekrar başlatmıştır. 1907 yılının ilk günlerinde İsmail Efendi İnan Őirketinden ayrılacağına dair teminat vermiŐti. Bu teminata Şirket-i İraniye hissedarlarından olarak Şirketin 1. Ticaret mahkemesinde sürmekte olan davalarını takipten sarf-ı nazar edemeyeceği açıklamasını Şerh düştüğü görülür. Bu konuya dair ayrıntılar için bkz. BOA, DH. MKT 927/55, DH. MKT 1120/55, Zabtiye Nezareti (ZB) 20/25, 16 E 1322; ZB 319/23, ZB 320/88.

ücretlerine dair verilerden yoksunuz.⁴⁰ Şirket matbaasında baskı işinde kaç eleman çalıştığı bile bilinmemektedir. Yegâne bilgimiz Ebuuziyya Tevfık'ın bir jurnalindeki oldukça ucuz fiyata neredeyse 'boğaz tokluğuna' İranlı/Acem işçilerin çalıştırıldıklarıdır.⁴¹ Acemlerden müteşekkil bir şirketin Acem/İranlı işçi çalıştırması son derece makul görünse de bu bir jurnal bilgisi olduğu için son derece ihtiyatla yaklaşılması gerektiği hatırdan çıkarılmamalıdır. Özellikle jurnaldeki 'boğaz tokluğu' ifadesi -henüz başka bir kaynakta benzeri bir bilgi ya da imaya rastlanılmaması sebebiyle- bu ihtiyatlı yaklaşımı zaruri kılmaktadır. Üstelik "Boğaz tokluğu" ifadesi doğru olsa bile diğer matbaalarda çalışan işçilerin ne kadar ücret aldığına dair kesin verilerden yoksun olmamız, kıyas yapmamızı engellemektedir. Ayrıca hurda kâğıt satışı dolayısıyla belgelere yansıyan bir şirket çalışanının isminde de hiçbir Acemlik alameti sezilmemektedir. İranlı Abbas Ağa'nın destgahtar Osman Paşazade Emin Bey'in⁴² isminin Acem kökenli olduğuna dair hiçbir emare taşımaması, yukarıdaki jurnal bilgisini bir kez daha ihtiyatlı kullanmak gerektiğini göstermektedir. Ayrıca destgahtar Emin Bey'in varlığı çoğunluğu Acem olmakla birlikte Acem olmayanların da şirkette kendilerine bir yer bulabildiğine delalet etmektedir.

Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Faaliyet Alanları

Şirketin Validehan'daki basımevi ve Beyazıt'taki dükkân ile tab' [matbaacılık] ve neşr [yayıncı/kitapçılık] olmak üzere iki ana faaliyet alanı vardır. Şirket-i Sahafiye-i İraniye matbaasının aynı isimle anılan kitapçısı Beyazıt'taki Askeri matbaanın altında yer almaktaydı. Şirket'in 1886 Kasım'ında baskı ruhsatı aldığı *Şifa-i Şerif*'in son sayfasındaki ibareler şirketin bir kitapçısı olduğunu açıkça

40 Her ne kadar Şirket-i İraniye ismi evrakta zikredilmese de İranlı Abbas Ağa'nın destgahtar olarak Osman Paşazade Emin Bey'den bahsedilmektedir. Arşiv evrakında açıklayıcı herhangi bir bilgi olmamasından dolayı buradaki "destgahtar" ifadesinin matbaadaki teknik eleman ya da dükkandaki satış elemanı için de kullanılmış olabileceği hatırdan çıkarılmamalıdır. Bkz. BOA, MF MKT 79/18, 3 Kanun-i sani 1298/15 Ocak 1883.

41 "Çünkü bu matbaa taş basmasından ibaret olduğundan ve bir takım ekmek parasına muhtaç seele-i İraniye'yi hizmeti tiba'atde boğazı tokluğuna istihdam eylediğinden çıkarıldığı kitapları nihayet derecede ehven satar." Bkz. Asaf Tugay, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, (İstanbul: Okat Yayınevi, 1962), s. 129.

42 BOA, MF MKT 79/18, 3 Kanun-i sani 1298/15 Ocak 1883.

göstermektedir.⁴³ Hem kendi bastıklarını hem de piyasanın ihtiyacı olan ülke içinde ve dışında basılmış kitapları sattıkları dükkânları Beyazıt'tadır. Beyazıt'taki dükkânda Hind ve İran coğrafyasında basılmış kitapların bulunduğu ifade edilir. Elbette öncelikle şirketin bastığı kitapların kendi dükkânlarında satışa çıkarıldığı açıktır. Bastıkları kitabın arkasındaki faaliyetlerini tanıtıcı bölümde kitap getirttikleri bölge olarak Hind ve İran coğrafyasını özellikle zikretmişlerdir. Acem kitapçıların bu coğrafya ile irtibatlarının olması ve oradaki matbuatın İstanbul'daki tedarikçisi olarak kendilerini lanse etmeleri anlaşılabilir bir şeydir. Çünkü doğdukları, eğitim gördükleri, dilini ve kültürünü bildikleri İran coğrafyasında artlarında bıraktıkları akrabaları, arkadaşları, hocaları veya başka iletişim kanalları üzerinden rahatlıkla irtibata geçebilirlerdi. Belki de mevcut ilişki ağlarını kitap ticareti ve kitap trafiği üzerinden değerlendiriyorlardı. İstanbul'un etki sahası oldukça geniş olan Acem kitapçısı Ahter'in Hakkaklar Çarşısı'ndaki dükkânının üzerinde bulunan 'İran ve Hindistan Matbuatı' levhası da bu zaviyeden okunmalıdır.⁴⁴ Bu durum Acemlerin söz konusu bölgeden İstanbul'a doğru bir kitap akışını yönettiğine işaret ettiği gibi İstanbul'da bu kitapların bir alıcı kitlesi olduğuna da işaret etmektedir.

Şirket sahipleri Beyazıt'taki dükkanlarında İran ve Hint matbuatından temin ettikleri Arapça ve Farsça kitaplarla İstanbul'un "dil-teşnegân-ı ilm u marifet" okuyucularını buluşturmayı hedeflemişlerdi.⁴⁵ Belki Şirket-i İraniye'nin bağlantılı veya etkili olduğu coğrafyaya Mısır'ı da dahil etmek gerekir. Şirket-i İraniye adına İskenderiye'den gelen bir sandıktaki 4 ciltlik Arapça kitaba incelenmek üzere el konulması, Mısır ile şirketin bir ilişkisi olduğuna delalettir.⁴⁶ Her ne kadar el konulan kitapların izlerini sürmek ve incelemenin sonucunu görmek mümkün olmasa da İskenderiye'den gelen kitapların, kitapçı dükkânında satılmak üzere

43 "... Maarif nezaret-i celilesi canib-i alisinden fi 17 S 1304 tarihli ve 860 numaralı ita buyrulan ruhsatname-i alileri mucebince tahrir ve tashihince gayet itina ve emr-i tashihini dahi Irak ve Arap ulemasından bir zat-ı fazil ve muktedire tevdi ve ba'de't-tashih Validehanı'nda kain Şirket-i İraniye Matbaası'nda tab olunub Sultan Beyazid civarında misafirhane-i askerî tahtında üç numaralı *şirket-i mezkur kütüphanesinde* furuht bulunduğu gibi..." Kadı İyaz b. Musa, *eş-Şifa Bi-Ta'rifü Hukuki'l-Mustafa*, İstanbul t.y.. (vurgular yazara ait). Celaleddin Mirza'nın *Nâme-i Hüsravan* isimli eserinin satın alındığına dair kayıtlardaki kitapçı dükkânı burası olmalıdır. Bkz. Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî der Asitane-i Karn-ı Bistom*, I, (Tahran: Neşr-i Mebna; Tebriz: İntişarat-ı Setude, 1328), s. 857.

44 BOA, MF. MKT 657/52, 16 Safer 1320/25 Mayıs 1902.

45 Bkz. EK 1.

46 BOA, MF TTD 22/74, 1 Zilkaade 1309/28 Mayıs 1892.

sipariş edilme ihtimali ile Mısır'daki yayıncıların İstanbul'daki temin mekanı olarak şirketi tercih etme ihtimalini akla getirmektedir. Elbette İranlı muhaliflerin İran dışında etkin olup, yayın faaliyetlerinde buldukları merkezlerden biri olan Mısır ile ilişkileri bu bağlamda da değerlendirilebilir.

Yoğun yayıncılık faaliyetinde bulunan Şirket-i İraniye'nin 20. yüzyılın başlarında Havuzlu Han'da bir de deposu bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Söz konusu depoda Validehan'da şirket namına bastığı kitapları ile Hint ve İran coğrafyasından İstanbul piyasasında satmak üzere getirttikleri kitapları muhafaza ediyor olmalılar. Şirketin ticari bağlarının nerelere uzandığı ve kitap dağıtım şebekesini nasıl işlettiğine dair elimizde sınırlı bilgi olsa da Anadolu'ya çokca kitap gönderdiğini tahmin etmek güç değildir.⁴⁸ Şirket-i Sahafiye müdürü sıfatıyla İsmail Efendi'nin Adana'daki kitapçı Ali Vehbi adına gönderdiği kitaplara el konulması bu tür ilişki ağlarından birisini çözmemizi sağlar.⁴⁹ El konulan kitapların ders kitabı olma ihtimali oldukça yüksektir.

Maalesef şirketin İstanbul merkezli dağıtım ağına ve tedarik mekanizmasına dair elimizde ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Kitapçı Tahir Tebrizî ve Hacı Hüseyin Ağa'nın tecrübeleri ve bağlantılarının bu hususlarda şirketi bir adım ileri taşıdığını tahmin etmek güç değildir.⁵⁰ Sınırlı bilgilerimizden birisi Şirket-i İraniye müdürü olarak Abbas Ağa'nın bastığı kitaplardan *Sebatül-acizin*'in arkasına koyduğu ilandır. Bu ilanda Taşkent ve Buhara'da şubesi olduğundan ve o bölgeden kitap bastırmak isteyenlerin taleplerini İstanbul'da titizlikle karşılayabileceğinden

47 BOA, DH. MDK 247/52, 5 Cemaziyelahir 1320/ 9 Eylül 1902.

48 Kendi müstakil matbaası olmasına rağmen Şirket-i Sahafiye-i İraniye'ye de destek olan İstanbul'un etkili Acem kitapçılarından Hacı Hüseyin Ağa'nın başta Anadolu olmak üzere imparatorluğun Arap vilayetlerine hatta Cezayir ve Tunus'a kadar Mushaf ve kitap gönderdiğine dair anlatılar için bkz. Diğiroğlu, *Dersaadet'te Acem Kitapçı*. Her ne kadar Şirket-i İraniye matbaası olmasa da kendi matbaası üzerinden benzer şekilde sevkiyat yapan Acem kitapçı Hacı Hüseyin'e dair bir evrak, şirketin de benzer ilişki ağlarını kurarak kitap tedavüle soktuğuna hamledilebilir. "Teb'a-i İraniyye'den Kitapçı Hacı Hüseyin Efendi'nin matbaa dükkânında hizmetkâr İsak tarafından Anadolu'ya sevk olunmak üzere götürülen dört balya kaba kağıt miyanında zuhûr eden üç yüz seksen beş aded mühürsüz *Mushaf-ı şerif* ile dört yüz seksen dört aded kitap ve iki bin adedi mütecâviz nüshanın gönderildiği..." Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, MF. TTD 53/68, 29 L 1319/ 8 Şubat 1902.

49 BOA, MF MKT 1083/31, 28 Şevval 1326/ 23 Kasım 1908.

50 Kitapçı Tahir ve bağlantıları için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası"; Hacı Hüseyin ve bağlantıları için bkz. Diğiroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı*.

bahsetmektedir.⁵¹ Aynı eserin bir sonraki baskısında söz konusu ilanının muhtasar hali kullanılmıştır.⁵² Maverünnahir bölgesindeki İstanbul baskısı kitapların varlığı Şirket ilanlarının işe yaradığına ve Şirket-i İraniye'nin matbaacılık hizmetinin uzandığı coğrafi alana işaret etmektedir. Nitekim ilanda Taşkent ve Buhara'da Şirketin Şubesi olduğunun vurgulanması kitap trafiğinin ne kadar yoğun olduğuna dair önemli bir gösterge olarak da okunmalıdır. İlanın yer aldığı eserin bir dini kitap olması, Orta Asya müslümanlarının hilafet merkezi İstanbul'u her anlamda merkez kabul ettiklerini ve burada kitap bastırma isteğini göstermektedir.⁵³ Bu taleplere Şirket-i İraniye'nin karşılık vermesi de Osmanlı sınırları dışına hizmet veren bir ticari politika benimsediklerini göstermektedir.

Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Yayın Faaliyetleri

Şirketin ne tür kitaplar bastığı, yayın katalogları ve kütüphane kayıtları üzerinden ne tür kitapları basmak istediğı de devlet mercilerindeki izin alma süreci takip edilerek tespit edilmiştir. Osmanlı kitap denetim mekanizması çerçevesinde yayıncıların basmak istedikleri her kitaba devlet makamları tarafından her zaman onay verilmesi söz konusu değildir. Tüm yayıncılar gibi İranlı matbaacılar da bu kurallar çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüş hatta bazen illegal yollara başvurdukları da olmuştur. Elbette bu illegal yani kaçak/korsan baskı kitaplar Osmanlı mercilerince yakalandığı nispette tespit edilebilmiştir. Çünkü sadece devlet tarafından ele geçirilebilenlerin kayıtları arşivde muhafaza edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu kayıtların dışında ele geçirilemeyen kaçak ve korsan baskıların da olduğu dikkate alındığında Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Osmanlı

51 *Sebatül-Acizin*, (İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye, 1310), s. 129.

52 *Sebatül-Acizin*, (İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye, 1311), s. 138. (Bu ilandan beni haberdar eden değerli meslektaşım Ali Emre Özyıldırım'a teşekkür ederim.)

53 19. yüzyıl ortalarından itibaren hilafet merkezi İstanbul'un hem İslam alemi hem de Türk dünyası için önemli yayıncılık merkezlerinden biri haline gelmesi Özbek kitap taciri Sıddık Hoca Hocendi üzerinden takip edilebilir. İstanbul-Orta Asya hattındaki Orta Asyalı Türk okurlara yönelik gerçekleştirilen matbu kitap ticaretinin önemli figürlerinden biri olan Özbek kitap taciri Sıddık Hoca Hocendi ve faaliyetlerine dair kaleme alınmış vasıflı bir çalışma için bkz. Ali Emre Özyıldırım, "İstanbul'da Basılıp Orta Asya'da Satılan Kitaplar ve Şeyh Süleyman Efendi ile Tâcir-i Kütüb Sıddık Hoca Hocendi'nin Faaliyetleri", *Müteferrika*, 54 (2018), s. 75-116. Şirket-i İraniye müdürü Abbas Ağa'nın bastığı kitapların arkasına koyduğu ilanları benzer şekilde yorumlayan bölüm için özellikle bkz. s. 88-89.

matbuat tarihinin en hareketli ve renkli kitap şirketlerinden biri olduğuna hiç şüphe yoktur.⁵⁴

Dersaadet'teki İranlı kitapçılar İstanbul'daki diğer meslektaşları gibi Mushaf-ı şeriften, ders kitabı, Jön Türk neşriyatı, takvim, roman, dini kitap, destan türü halk kitapları, tiyatro ve kantolara kadar uzanan çok geniş bir neşriyat yelpazesine sahiptirler. Bu bağlamda İranlıların hakim olduğu bir kitap şirketinin neler bastığını tahmin etmek çok da zor değildir. Şirket-i Sahafiye-i İraniye bilhassa *Envârül-Aşıkîn*, *Muhammediye*, *Ahmediye*, *Siyer-i Nebi*, *Battal Gazi*, *Billur-ı Azam*, *Hayber Kalesi*, *Kan Kalesi*, *Ebu Ali Sina*, *Aşık Kerem*, *Aşık Garip* gibi Türkçe kitaplar basmıştır.⁵⁵

Literatürde bu kitaplarla anılan şirket yayınlarının maalesef dönemdeki bazı yayınevleri gibi fihristleri yayınlanmamıştır. Matbaacıların neler bastığı ya da kütüphanelerin [kitapçıların] sattığı kitaplara dair yayınladıkları fihrist/katalogdan şirketin mahrum kalması basım ve yayın faaliyetlerine dair bilgilerimizi sınırlandırmaktadır.⁵⁶ Bu sınırlılığı aşmanın yollarından biri Türkiye'deki mevcut kütüphane kataloglarını taramaktır. Kütüphane katalogları arasındaki uyumsuzluklar ve birçok başka sebep, kütüphane katalog taramalarının Şirket-i Sahafiye-i İraniye matbaasında basılanların tam bir listesini oluşturmaya elverişli bir yöntem olmadığını göstermiştir. Şirketin ne tür kitaplar bastığını ve

54 Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin de dahil olduğu İstanbul'daki Acem kitapçı ve sahaf esnafının kaçak ve korsan baskı yaptıklarına dair arşivde bol miktarda müfettiş raporu ve evrak bulunmaktadır. Müstakil bir çalışmayı hak eden bu konuya dair onlarca evraktan birkaçı için bkz. BOA, MF. MKT 25/148, 147/69, 392/13, 509/22, DH. MDK 220/171.

55 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 856.

56 Fihrist yayınlayan kitapçılara değinmek gerekirse İstanbul kitapçıları arasında Atina Üniversitesi'nden mezun olan ve ilk kitapçı dükkanlarını 1858'de Galata'da kuran Andonios ve Nikolaos Deposta Kardeşler 1869'da bu tarihten itibaren düzenli olarak çıkaracakları ilk kataloglarını yayınladılar. Türkçe kitaplara dair ilk katalog yayımlayan ise Türkler arasında 'Kitapçı Arakel' olarak bilinen Ermeni Arakel Tozluyan'dı. İlk katalogu (1301/1884) çok başarılı oldu ve özellikle Batılı Şarkiyatçı ve bilginler tarafından takdirle karşılandı. Bkz. Johann Strauss, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu? (19.-20.Yüzyıllar)", *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, haz. Mehmet Fatih Uslu-Fatih Altuğ, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 22; Acem kitapçıları içinde fihrist yayınlayan Şirket-i Hayriye-i Sahafiye'nin sahibi Hacı Hüseyin Ağadır. 'Şirket-i Hayriye-i Sahafiye müdürü El-Hac Hüseyin Efendi'nin kütüphanesinde bulunan kütüb-i mütenevvianın fihristi' adıyla 1311'de yayınlanan bu katalog için bkz. Diğiroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı*, s. 36-43.

sattığını arşiv belgeleri üzerinden takip etmek de tek başına sonuca ulaşmak için yeterli değildir. Çünkü bu belgeler ya bir eser basımı için ruhsat talebi ve buna verilen cevaplar ya da matbaa ve kitapçı dükkanı teftiş raporlarıdır. Bu raporlarda adı geçen kitaplar çoğunlukla mahzurlu görülen “muzır neşriyat” veya “asar-ı memnua” ya da ruhsatsız basılmış korsan nüshalardır. Bu hususlar göz önünde bulundurularak basılmış kitaplar öncelikli olmak üzere karşılaşılan eserlerin değerlendirilmesi suretiyle şirketin neşriyat politikasına dair bazı çıkarımlar yapılmıştır.

Şirket-i İraniye tarafından 1871’de basılmış Ahmed el-Ahsâî’nin *el-Fevâid* adlı kitabı bulduğumuz en erken tarihli şirket baskısıdır.⁵⁷ Bu baskı, Şirket-i İraniye’nin kuruluş tarihi ile mütenasip olarak neşriyata başladığını gösterir. Bu bilgi doğru kabul edilirse İranlı/Acem kitap şirketinin İstanbul’daki ilk neşriyatının şii kelamcı Ahsâî’ye ait olması tesadüfi olarak mı yorumlanmalıdır? Şia’ya ait bir eserin tercihi sembolik anlamların ötesine işaret ediyor olmalıdır. Peşisıra İstanbul’daki İran sefaretı başkatipli ve tercümanı olan Muhammed Rıza Efşar’ın hazırladığı *Elifbâ*’yı yayınlamıştır. Daha sonraları bu gramer kitabının Debistan-ı İraniyân Matbaası’nda da basılması, şirketin İstanbul’daki Acem topluluğun çocuklarına Farsça eğitim materyali hazırlama işine giriştiğini göstermektedir.⁵⁸

Bu iki yayından ancak birkaç yıl sonra Şirket-i İraniye’nin yeni baskıları, kitap piyasasında görülebilmektedir. Yeni baskılar içindeki iki Farsça eser, şirketin İstanbul’daki Farsça neşriyatı sürdürdüğünü göstermektedir. Bunlar 1291’de Farsça basılan Feridüddin Attar’ın *Pendname-i Attar*⁵⁹ ile Sadi’nin *Gülistân*⁶⁰’dır. Bu

57 Katalogdaki baskı tarihi h.1287 olup 1870-71 yıllarına tekabül etmektedir. Tarihte ay ve gün belirtilmediği için miladi takvimdeki karşılığı tam tespit edilememekle birlikte metinde ilk baskı tarihi olarak 1871 yılı zikredilmiştir. Katalog için bkz. *İstanbul Belediye Kütüphanesi Alfabetik Kataloğu, I, Osman Nuri Ergin Kitapları Araşça ve Farsça Basma Eserler*, haz. M. Orhan Durusoy, (İstanbul: İstanbul Belediye Kütüphanesi, 1953), s. 170.

58 *Farsça Matbu Eserler Kataloğu*, s. 134-135.

59 Kütüphanelerdeki Farsça kitap kataloglarında *Pendname*’nin aynı yıla ait farklı ebatlarda nüshaları görülmektedir. Ebatları farklı görünse de baskı yılı ve sayfa sayılarında bir farklılık görünmemesi, aynı baskı olduğuna işaret kabul edilmiştir. Feridüddin Attâr, *Pendnâme-i Attâr*, (İstanbul: Şirket-i İraniye M., 1291), 61 s., kaydı için bkz. *İstanbul Belediye Kütüphanesi Alfabetik Kataloğu I*, s. 256; Feridüddin Attâr, *Pendnâme-i Attâr*, (İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye, Receb sonu 1291/1874), 61 s., kaydı için bkz. *Farsça Matbu Eserler Kataloğu*, s. 116.

60 Sadi Şirazi, *Gülistân*, (İstanbul: Matbaa-i İraniye, 1291/1874-5), taşbaskı, 228 s., 19.3x12.2 (15x8.6), İbn Muhammed Sâdik Muhammed Tâhir et-Tebrizi’nin yardımıyla kaydı için bkz. *Farsça Matbu Eserler Kataloğu*, s. 58.

defa seçilen Farsça kitaplar Osmanlı okuru için daha alışıldık ve klasik türden ve genel okuyucuya hitab eden edebî, tasavvufî eserlerdir. Şirketin Osmanlı toplumunda bir kültür dili olarak varolan Farsça üzerinden neşriyatını devam ettirmesi Osmanlı okurunu hedefleyen bilinçli ticari tercihlerdir. ⁶¹ Şirket adına yapılan ilk Türkçe baskılar da 1291 yılına aittir. *Ahmediye* ve *Ayda İsmiyle Yad Olunan Operanın Tercümesi*⁶² ile ilk Türkçe kitaplarını yayınlayan şirket, İstanbul matbuat hayatında iki dilde hizmet veren bir matbaa olarak devam etmek niyetini izhar etmiştir. Söz konusu matbaada 1294'te ikinci baskısını yapacak olan Farsça *Gülistan*'ın da taşbaskı tekniği ile basıldığını zikretmek gerekir.

Şirketin ikinci yılında halkın çok rağbet ettiği *Envarul-Âşıkîn* kitabı basılmıştır. İkinci baskısının 12 yıl sonra gerçekleşmesi, 'popüler' bir kitap için oldukça geç bir baskı tekrarıdır. *Envarul-Âşıkîn*'in çok okunduğu ile ilgili bir şüphe olmaması ile Şirket-i İraniye'nin 'kaçak suretle' baskı yaptığına dair bulgular birlikte düşünüldüğünde iki baskı arasında kaçak suretle de baskıların yapılmış olma ihtimali akla gelmektedir. Öte taraftan bu tür kitapların bireysel okumadan ziyade meclislerde toplu okundukları da hesaba katıldığında iki baskı arasındaki süre makulleştirilebilir. ⁶³ Osmanlı kıraat meclislerinde çokça okunan

61 Strauss'un 'okur cemaatleri' ve 'dilsel cemaatler' olarak kavramlaştırdığı şekilde İstanbul'daki ecnebi nüfusun bir parçası olan İranlıların Farsça basması her durumda anlamlıdır. Zira İstanbul'da Osmanlı Türkçesinin yanı sıra Farsça, Arapça, Yunanca, Ermenice ve İbranice lisanları 'okur cemaatleri'ne hitap edebilirdi. Farsça ve Arapça diğer dillere göre daha farklı bir konumdaydı. Bunlar Osmanlı toplumunda bir etnik dil olmaktan daha fazla anlam taşıyordu. Örneğin Farsça, Osmanlı Türkleri arasındaki eğitimli sınıf için bir kültür dilidir. Strauss, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler", s. 7-8. Görüldüğü üzere Strauss'un kastettiği anlamdaki Farsça neşriyat, Şirket-i İraniye'nin yayın politikasına rahatlıkla dahil edilebilir.

62 Tercüme operanın yayıncısı kayıtlarda "Şirket-i Sahafiye" olarak görünmektedir. O yıllardaki yegane sahaf şirketinin Acemlerin kurduğu sahaf şirketi olduğu düşünüldüğünden, bu kayıt Şirket-i İraniye baskısı olarak değerlendirilmiştir.

63 Osmanlıdaki okuma meclislerine ve bu meclislerde neler okunduğuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Zehra Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *TALİD*, V, 9 (2007), s. 401-445. Z. Öztürk'ün de dikkat çektiği gibi matbaanın yaygınlaşması ile XIX. ve XX. yüzyıllarda okuma alışkanlıkları değişse de *Mevlid*, *Muhammediye*, *Ahmediye*, *Mızraklı İlmihal*, *Hız. Ali Cenklere*, *Battalgazi Hikâyeleri* gibi kitapların toplantılarda okunup dinlenilmesi ilk devirlerindeki canlılığını bu dönemlerde de sürdürmüştür. Bu dönemde yazılmış kıraat meclislerinde okunmaya yönelik kitaplar da vardır: Mehmed Münib Ayıntabi'nin *Siyer-i Kebîr*'i, Münif Fehim Paşa'nın *Aziziye* diye meşhur olan *Muhtasar (Kudûri) Tercümesi* ve son dönemlerde yaygınlaşan *Şurutu's-salât Tercümesi* bunlar arasında en önemlileridir. Aynı makale, s. 406.

Muhammediye'nin Şirketin ikinci yıl baskıları arasında yer alması, Osmanlı coğrafyası müslüman okurunu tanıyan bir yapı ile karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Taşbaskı usulüyle resimli olarak basılan *Muhammediye*'nin tirajını bilemesek de Şirketin kârını arttıran bir tercih olduğunu iddia etmek abartılı olmaz. Çünkü *Envarul-Âşıkîn*, *Muhammediye* gibi halka yönelik popüler kitap baskıları, ticari beklentisi yüksek bir kitap Şirketi politikasının izleridir. Yine bilinçli bir Şirket politikası olarak resimli baskı tekniğinin kullanılmasından bahsedilmelidir. Resimli baskı yöntemi, Osmanlı okurunu cezbetmek için kullanılan bir taktikti⁶⁴ ve Şirket-i İraniye de bu yöntemi gayet başarılı bir şekilde uygulamaktaydı.

Şirketin erken baskıları içinde dikkat çeken bir eser ise James Redhouse'ın meşhur sözlüğünden yapılan seçkidir. Kayıtlarda ilk olarak *İlaveli Muntehabat-ı Lugat-ı Osmaniye*'nin sadece 2. cildi basılmış görünüyor. Bu baskıdan altı yıl sonra iki cildin birden basıldığı görülmektedir. Sonraki yıllarda basılan *Kitab-ı Tercüman-ı Türkî ve Arabî ve Farisî*, Şirketin sözlük/lugat basımına önem verdiğini göstermektedir. Taşbaskı tekniği ile 2. baskısı da yapılan bu sözlük, Şirketin İstanbul okur piyasasının ihtiyaçlarına uygun yayın yaptığına işaret etmektedir. Çünkü yayın hayatına *Vankulu* gibi bir sözlükle başlayan Müteferrika matbaasından itibaren Osmanlı matbuatında sözlük basımının her dönem revaçta baskılar olduğu gözlenmiştir.⁶⁵ Yine bu bağlamda İstanbul'da 1820'lerden itibaren basılan Sünbülzade Vehbi'nin Farsça-Türkçe lugatının Şirket-i İraniye tarafından 1880'lerde basılması anlamlıdır.⁶⁶

Şirket-i İraniye'nin Osmanlı kitap piyasasındaki 5 yıllık varlığının ardından yayın politikasına ders kitaplarını eklediği görülmektedir. Erkan-ı Harbiye Mirlivası Yusuf Âgah Paşa'nın Mekteb-i Harbiye muallimliği esasında basılan *Menazır*'ı bu türden kitaplara örnek olmalıdır.⁶⁷ Taşbaskı ve levhaların yer aldığı *Menazır*, 1297 yılında basılmıştır. Aynı yıl 15 sayfalık hacmiyle [Muallim] Fevzi'nin hazırladığı

64 Osmanlı çocuk yayıncılığında resimli baskıların gelişimine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Fortna, *Geç Osmanlı*, s. 212-219, 241-248.

65 Müteferrika matbaasının son baskısının da Farsça bir sözlük olması Osmanlı matbuat tarihi açısından dikkat çekicidir.

66 En erken İstanbul baskıları olarak *Tuhbe-i Vehbi* 1256/1841, *Şerh-i Tuhfe-i Vehbi* 1237/1822 tarihli görülmektedir. *Farsça Matbu Eserler Kataloğu*, s. 169. İlginçtir ki bu katalogda Şirket-i İraniye baskıları zikredilmemiştir.

67 Ulum-ı riyaziyye mütehassıslarından Âgâh Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. Ali Yekta Saraç (Ankara: TÜBA Yayınları, 2016), III, s. 1231.

Pak Nihâd ve Pak Dâmen adlı bir risale de Şirket-i İraniye matbaasında basılmıştır. 1299'da basılan Leyla [Saz] Hanım'ın *Divan-ı Leyla Hanım*'ı da şirketin aktüel edebiyat yayınlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Şirketin yazar kadrosunda Leyla Hanım'ın yer alması Osmanlı matbuatında giderek varlığı hissedilecek olan kadın yazarlara yer ayırmayı hedefleyen bilinçli bir adım belki de sadece genel edebiyat okurunu hedefleyen bir tercihtir. Bu tercihin nedeni netleştirilemese de her iki amaca da hizmet edeceği akıldan çıkarılmamalıdır.

Meşhur ve Mütearef Hoca Nasreddin Letâifi ve Kenarında Raz-i Nihan ile Mah-Firûze Sultan Hikâyeleri'nin kataloglarda baskı tarihi görülmemektedir.⁶⁸ Bu eserin halkın çokça rağbet ettiği ve okumak istediği Nasreddin Hoca hikayeleri olması, şirketin en başından beri çok okunan ve çok satılan kitaplara yönelik bir baskı politikası izlediğini göstermektedir. Yine baskı tarihi belli olmayan *Arzu ile Kanber* ve *Asuman ile Zican* adlı kitaplar da halk arasında rağbet edilen hikayelerin metinleri olmaları hasebiyle Şirket-i İraniye'nin isabetli ticari öngörüsü çerçevesinde basılmış eserler olarak zikredilmelidir.

Şirket-i İraniye'nin kataloglara pek de yansımayan ancak arşiv vesikalarında tespit edilebilen 'kaçak/korsan' baskılar yaptığı görülmektedir. Ebuzziya Tevfik, bir jurnalinde Şirket-i İraniye'den şöyle bahsetmektedir: "Valide Han'nda Şirket-i İraniye namına bir matbaa olarak herhangi kitab-ı mukaddes muvafık gelirse nihayet derecede muzır olsun orada basılır. Mesela Ziya Paşa'nın Zaptiye nazırı Hasan Paşa lisanında yazdığı meşhur *Zafername* şerhi orada defaatle basılarak mülkün her tarafında neşir olundu. Çünkü bu matbaa taş basmasından ibaret olduğundan ve bir takım ekmek parasına muhtaç seele-i İraniye'yi hizmeti tıba'atde boğazı tokluğuna istihdam eylediğinden çıkardığı kitapları nihayet derecede ehven satar. Halk ise kütüb-i nefise aramakta değil ucuz kitap almak arzusunda olduğundan binlerle kitap satar."⁶⁹ Aynı jurnalde şirket, korsan kitap basarak müelliflerin ve matbaa sahiplerinin haklarını gasp etmekle suçlanmaktadır. Kitapçı Arakel'in *Kıraat*⁷⁰ adıyla mektepler için bizzat telif ederek çocukların faydasına sunduğu kitabın revaçta

68 Bu kitaplar Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda 11929 ve 13300 numaralarında kayıtlıdır. Seyfettin Özege kataloğunda iki farklı şekilde kaydedilen kitapların farklı baskılar olup olmadığı tespit edilememiştir. Sayfa sayıları farklı görünen kitapların ortak özelliği, taşbaskı ve resimli olmalarının yanı sıra matbaa isimlerinin "Matbaa-i Mahsusa-i İraniye" olarak kaydedilmeleridir.

69 Tugay, *İbret*, s. 129.

70 Kitapçı Arakel'in *Talim-i Kıraat* adlı ders kitabı 1301(1895) tarihinde ilk defa Ebuzziya matbaasında olmak üzere değişik tarihlerde ve matbaalarda toplam otuz altı baskı yapmıştır.

olduğunu gören Şirket-i İraniye o kitabı tab' ederek 30 paraya satmaya başlamıştır. Arakel Efendi'nin Maarif Nezareti'ne hukukunun muhafazası için yaptığı başvurular sonuçsuz kalmıştır.⁷¹ Yine bu Şirket Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* ismindeki tiyatrosu ile *Zavallı Çocuk* ismindeki tiyatroyu da neredeyse 50 defa tab' etmişken ne Maarif Nezareti ne de Zabtiye Nezareti korsan baskıların önüne geçememiştir. Hatta *Kemal Bey'in Rüyası* namıyla bir risale daha tab' edilmiş ve elde kitap satan Acemlerden birinin Köprü zerinde "Rüya-yı Kemal" diye bağırarak sattığını gören Ebuzziya Tevfik, iki nüshasını üzerinde 3 kuruş fiyat bulunmasına rağmen 40 para vererek nüshaları aldığını ifade etmiştir.⁷² Ebuzziya'nın Şirkete dair aktarımları oldukça ucuz fiyata korsan baskıları piyasaya sürdüğü yolundadır. Devlet makamları tarafından ele geçirilen kaçak Şirket baskılarına dair arşivde çokça belgeye rastlanması, Ebuzziya'nın iddiasını kuvvetlendirmektedir. Yeni Cami'de Postahane-i ˆmire yakınlarında sergi aan İrani Hasan'ın tezgˆhına yapılan baskılarda ele geçen 32 kitabın matbaalarına dair bilgi verilmemiştir. Ancak el konulan kitaplar içindeki 3 adet *Zavallı Çocuk*⁷³ ve Ebuzziya'nın iddiaları birlikte düşünüldüğünde kuvvetle muhtemel Şirket-i İraniye baskısı olan kitabın yine İrani seyyar kitapçılar tarafından piyasaya sürüldüğünü akla getirmektedir. Bunun yanı sıra İrani Hacı Hüseyin Efendi'nin matbaasında basılan yasaklı kitaplardan *Evrak-ı Perişan*'ın Beyazıt civarındaki İrani sahaflarda alenen basılması ile ilgili bir müfettiş raporu,⁷⁴ satış yapılan muhtemel noktalardan biri olarak Şirket-i İraniye'nin o civardaki dkkˆnını akla getirmektedir. Şirket-i Hayriye-i Sahafiy'e'nin sahibi Hacı Hüseyin'in Şirket-i İraniye ile sıcak ilişkisi düşünüldüğünde bu tür işbirliklerine gittiklerini düşünmek çok da yanıtıcı olmaz.

Bakırcılar arşısı karşısındaki dkkˆnı işleten Şirket-i Sahafiy'e hissedarlarından İsmail'in dkkˆnındaki *Takvim-i Sˆl*'in toplattırılması ve bu işe karışanlar hakkında kanuni işlem başlatılması ile ilgili yazışmalar hem olayın ayrıntılarını hem de Şirketin 'kaçak' olarak neler bastığına dair bilgimizi arttırmaktadır. Validehan'daki Abbas Kerimov'un matbaasında [Şirket-i İraniye matbaası] basılmış "1322 sene-i Kameri ve 1320 sene-i Malisine mahsus Hüseyin Hüsnü mührüyle ve Takvim-i Sˆl namıyla bila-ruhsat bir takvim" kitapçı dkkˆnında satışa sunulmuştur. Başlatılan incelemeler çerçevesinde Hacı Abbas'ın Valide Han'daki matbaası, Sultan Beyazıt

İ. Ltf Seymen, "Erbab-ı Mütalaaya Hizmet: I. Meşrutiyet Kitapçılığı ve Arakel Tozluyan Efendi'nin Mektupları", *Müteferrika*, 1(1993), s. 70.

71 Tugay, *İbret*, s. 129.

72 Tugay, *İbret*, s. 129-130.

73 BOA, MF. TTD 51/59, 5 Ramazan 1318/27 Aralık 1900.

74 BOA, DH. MDK 223/179, 29 şaban 1312/ 25 şubat 1895.

civarında Bakırcılardaki kütüphane ve Sarnıçlı Han'daki deposu arandığında bulunan 2447 adet takvim bir sandık içine yerleştirilerek mühürlenmiştir.⁷⁵

Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Dini Yayın Faaliyetleri

Yayıncılık türlerinden biri olan dini yayıncılık, Osmanlı yazma ve matbu kitap tarihinde her dönem revaçta olmuştur.⁷⁶ Bu bağlamda *Abmediye*, *Muhammediye*, *Envarul-Âşıkîn* gibi yayınlar, Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin popüler kitap neşretme politikasının en başından beri belirgin olduğuna işaret olarak değerlendirilebilir. Dini yayıncılığın önemli kalemlerinden birisi olan medrese ders kitapları sahasında da şirket etkin olmuştur. Bu bağlamda bastığı Kadı İyaz'ın *Şifa-i Şerifi* kapak yazısında 'talebe-i uluma hizmet' gibi bir amacı zikretmesi hayli anlamlıdır. Bu ibare şirketin medrese talebelerine yönelik kitap piyasasında da varlık göstermek istediğini hissettirmektedir. *Şifa*'nın yazıldığı günden beri İslam dünyasında büyük ilgi görmüş, üzerinde şerh, haşiye, ihtisar ve tercüme şeklinde pek çok çalışma yapılmış, medreselerde öğrencilere camilerde halka okutulmuş bir eser olduğu hatırlatılmalıdır.⁷⁷ Şirketin çok satması muhtemel bu tür muteber dini eserler başta olmak üzere dini neşriyata ağırlık verdiği söylenebilir.

75 Bu konudaki yazışmalar için bkz. BOA, DH. MKT 830/90, 29 Zilhicce 1321/ 17 Mart 1904; BOA, MF. MKT 771/30, 9 Muharrem 1322/26 Mart 1904; BOA, DH. MKT 868/86, 26 Rebiülahir 1322/ 10 Temmuz 1904.

76 Sahafların ürettiği ve sattığı kitap türlerine ve dini kitapların bu durumdaki payına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s. 140, 152, 338, 340. "Sahaf-kitapçı"ların hepisinin XIX. asrın ilk yarısında yayınladıkları eserler ticaretlerinin geleneksel çizgileriyle uyumludur. Asırlardır sattıkları dini ilimlerle ilgili eserler yanında halka yönelik birtakım kitaplar ve az da olsa bazı tarih kaynaklarını basmışlardır (Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s. 89). Matbaanın aktif kullanıldığı XIX. asrın ikinci yarısında faaliyetlerini İstanbul'da sürdüren Acem kitapçı Hacı Hüseyin Efendi'nin yayınladığı eserlerin yarısından fazlasını dini eserlerin oluşturması bu durumun başka bir delilidir. Şirket-i Hayriye-i Sahafiye'nin müdürü, Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin aktif bir üyesi olan Hacı Hüseyin'in kitapçılık serüveninde Mushaf basımı ve dini kitap yayıncılığı önemli bir yer tutmaktadır. Diğiroğlu, *Dersaadette Bir Acem Kitapçı*, s. 22, 36-43. Ayrıca II. Abdülhamid dönemi Mushaf basımı ve dini yayıncılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Diğiroğlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Halil İbrahim Erbay, Fahrettin Gün (Ankara: TBMM Basımevi, 2017), s. 631-651.

77 Kadı İyaz'ın (ö.544/1149) Peygamber sevgisine ve Hz. Peygamberin müslümanlar üzerindeki haklarına dair eseri olan eş-Şifa hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), 2010, XXXIX, s. 134-138.

II. Abdülhamid dönemi ile birlikte kitap takiplerinin artması ve denetim mekanizmalarının daha profesyonelce işletilmesinden dini yayıncılık da etkilenecektir. Bu alanda varlık göstermek isteyen Şirket-i İraniye de tüm Osmanlı kitapçıları/matbaacıları gibi söz konusu mekanizmalarla muhatap olmuştur. Bu bağlamda Şirket-i Sahafiye Müdürü Abbas Efendi'nin basmak istediği *Zübderü'l-Mesail ve'l-Akaid* adlı Çağatayca risale, Şeyhülislamıktaki "Tetkikât-ı Müellefât Heyeti"ne gönderilmiştir. Heyet tarafından basımı uygun görülen Çağatayca risaleye 6 Ekim 1891'de basım izni verilmiştir.⁷⁸ Şirket-i İraniye Matbaası'nda Şeyh Muhyiddin Arabi hazretleri âsârından olup Türkçe'ye tercüme edilmiş olan *Evrâd-ı Seb'a Şerhi*'ni basmak istediğinde ise "tercüme bir hayli hatayı şamil" olduğu gerekçesiyle onay verilmemiştir.⁷⁹ *Nûniyye* nam manzume ise heyet tarafından "...kıraat olunan mahallerinin ibare ve ifadesinde dahi pek çok hata ve noksan bulunduğundan dolayı tab'ı caiz olmadığı" şeklinde değerlendirilmiştir.⁸⁰ Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi Şirket müracaatları devlet makamlarından her daim rahatlıkla onay alamamıştır.

Şirket-i İraniye'nin II. Abdülhamid dönemi kitap denetleme mekanizmaları ile muhataplığına daha yakından bakmak, şirketin yayın politikalarını anlamamızı sağladığı gibi devletin şirket neşriyatına bakışını da görmemizi sağlar. 1892'de şirketin basmak istediği bir fıkıh kitabı [*Halebi Tercümesi Babadağı*] ile *Çehâr Kitap ve Sebâtül-Âcizîn* isimli kitaplar incelenmek üzere Şeyhülislamıktaki "Tetkikât-ı Müellefât Heyeti"ne gönderilmiştir.⁸¹ Heyet, *Halebi Tercümesi*'nin hamisinde bulunan *Tuhfe-i Şâhâne'nin* ve *Çehâr Kitap* isimli kitaptan da ikinci kısmının çıkarılması halinde basılabileceğine ve *Babadağı* adlı eserin basılmasında bir mahzur olmadığına, *Sebâtül-Âcizîn* isimli kitabın da tekrar basılmasında sakınca olmadığına karar vermiştir.⁸² Şirket-i Sahafiye-i İraniye Müdürü Abbas Efendi'nin basım ve yayını için izin müracaatında bulunduğu *Muhtasarül-Vikaye, Fıkh-ı Keydâni* ve *Şerh-i Akaid* isimli kitaplar, incelenmek üzere Meşihat'teki komisyona gönderilmiştir.⁸³ Bab-ı Fetvâdaki komisyon üç

78 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 60.

79 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 61.

80 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 61.

81 BOA, ME. MKT 146/14, 2 Muharrem 310/ 27 Temmuz 1892.

82 Bu hususun Meşihat'teki meclis kararı için bkz. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 88; BOA, ME. TTD 24/106, 23 Rebiülahir 1310/14 Kasım 1892.

83 BOA, ME. MKT 138/21,11 Mart 1308/23 Mart 1892.

kitabı değerlendirip “mezkur kitapların tab‘ ve neşirleri caiz olduğu” yönünde görüş beyan etmiştir.⁸⁴

Görüldüğü üzere şirket yayın politikasına medreselerde okutulan ders kitaplarını almış ve devlet makamlarında baskı prosedürünü şirket namına müdür Abbas Kerimov yürütmüştür. Matbaacı Hacı Abbas tarafından baskı ruhsatı istenen *Kırk Sual*’i değerlendiren heyet “risale bir hayli hatayı şamil olduğu cihetle tekrar tab ve neşri caiz olmadığı” ifadeleriyle basım izni vermemiştir. Reddetme gerekçesinde kitabın baskı tekrarı için başvuruda bulunduğu ikinci baskısına onay almadığı görülmektedir.⁸⁵ Aynı yıl içerisinde Bab-ı Fetvâdaki heyetin önüne Matbaacı Hacı Abbas ikinci defa basmak istediği *Miftahu’l-Cenan* ile gelir. Yapılan incelemede kitap hatalı bulunduğu için reddedilir.⁸⁶ Kitapçı Abbas Efendi’nin baskı izni istediği *Mecmuu’l-Adab* risalesi de benzer gerekçelerle onay verilmeyen şirket başvurularından biri olarak tarihte yerini almıştır.⁸⁷

Bir süre sonra baskı prosedürlerini Şirket-i Sahafiyeye-i İraniye hissedarlarından İsmail Efendi’nin yaptığı gözlenmiştir. Yanlışları düzeltilerek baskı izni aldığı *Enam-ı Şerif*,⁸⁸ tekrar baskısına izin verilen *Mızraklı İlmihal*,⁸⁹ şirket hissedarlarından İsmail Efendi’nin baskı ruhsatı aldığı *Müzekkin-Nüfus*⁹⁰ şirketin dini neşriyat politikası çerçevesinde değerlendirilmesi gereken yayınlarıdır. Talebelere yönelik neşriyat içerisinde addedilebilecek *Sülüs Meşki* risalesi de Şirket-i İraniye’ye baskı tekrarı izni verilen eserler arasında yerini almıştır.⁹¹

Şirket-i İraniye’nin gümrüklerde yakalanan bazı kitapların üzerinde alametlerinin görülmesi, ruhsatsız kitap basmaması hususunda daha önce uyarılmasına

84 Şirket-i sahafiyeye müdürü Abbas Efendi’nin söz konusu müracaatı 19 Zilkaade 1309/15 Haziran 1892’de değerlendirilmiştir. Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 79.

85 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 163. (23 Şaban 1314/27 Ocak 1897). Eserin ilk baskısı Validehan’daki şirket matbaasında 1290 yılında gerçekleşmiştir. Bkz. Ek 2.

86 Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Dairesi Defterleri, 1784, s. 169 (14 M 1315/15 Haziran 1897).

87 “...bir hayli hatayı şamil olduğu cihetle tab ve neşri caiz olmadığı...” Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Dairesi Defterleri, 1785, s. 10 (30 Zilkaade 1316/11 Nisan 1899).

88 BOA, MF. MKT 779/48, 27 Safer 1322/13 Mayıs 1904.

89 BOA, MF. MKT 786/95, 6 Rebiülahir 1322/ 20 Haziran 1904.

90 BOA, MF. MKT 799/8, 13 Cemaziyelahir 1322/ 25 Ağustos 1904.

91 BOA, MF. MKT 988/48, 18 Safer 1325/ 2 Nisan 1907.

rağmen, kaçak baskılara devam ettiğini göstermektedir. Osmanlı makamları İran tebaasından olan bu matbaa sahiplerini Osmanlı matbuat kanunlarına uygun hareket etmeleri gerektiği konusunda uyarmak için İran sefaretine durumu tebliğ etmiştir.⁹² Aynı belgedeki bazı ifadeler Şirketin kitap kapaklarında şirket ismi vermeden de yayın yaptığına işaret etmektedir. Kapakta matbaa adı olmaksızın basılan bu tür kitaplar, şirketin kaçak baskılardan ceza almamasını sağlayan bir yöntem olmalıdır. Şirket-i Sahafiye-i İraniyye'nin bastığı *İzhar Mu'ribi'*ye, Odesa'ya geçerken gümrükte ruhsatsız oldukları gerekçesi ile el konulması, şirketin oldukça karlı bir saha olan medrese ders kitapları alanında kaçak baskılara yöneldiğini gösterir. Ayrıca gümrükte Odesa'ya giden sandığın içerisinde Ahter Matbaası'nda basılmış ruhsatsız *Yenabiül-Mevedde* ile birlikte yakalanması da oldukça manidardır.⁹³ Bu bilgiler Şirket başta olmak üzere İstanbul'daki İranî kitapçıların bastığı kitapların dolaşımını işaret etmesi bakımından anlamlıdır. Kırım tarafına doğru yola çıkan sandığın içerisindeki kitapların farklı ama çok yakın ilişkisi olan iki Acem matbaasına ait olması, benzer yollarla işletilen ilişkiler ağı ile yurt dışına ortak dağıtım yaptıklarını düşündürmektedir.

Maarif Nezareti müfettişlerinin raporlarında Abbas'ın idare ettiği Şirket-i Sahafiye'de birçok yasak eser bulunduğu dair bilgiler bulunmaktadır. Kanunsuz ve yasaklı yayınları satan İranlı kitapçılar arasında Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin özellikle zikredilmesi kaçak satışlara ara vermeden devam ettiğini göstermektedir.⁹⁴ Yine yasaklı kitaplardan halkın çokca rağbet ettiği *Şerhli Vasiyetname*'nin Şirket-i Sahafiye-i İraniye'den çıkması, şirketin kaçak faaliyetlerini hız kesmeden sürdürdüğünü göstermektedir.⁹⁵ Müfettiş raporlarında Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin Müdürü Abbas Kerimov'un bu tür yasakları geceleri matbaasında bastığı ve matbaaların 'geceleri icra-yı sanattan men edilmeleri' gerektiği belirtilmiştir.⁹⁶

92 BOA, MF. MKT 69/48, 19 Şevval 1298/14 Eylül 1881.

93 BOA, MF. TTD 49/92, 26 Zilhicce 1316/ 7 Mayıs 1899.

94 Burada kastedilen şirketle aynı isimdeki Beyazıt'taki kitapçı dükkanı olmalıdır. BOA, MF MKT 509/22 (19 Safer 1318/18 Haziran 1900).

95 Matbuat yasakları tarihinde az rastlanan hadiselerden biri, bazı neşriyatın hemen her devirde tartışmalara yol açması, hatta lanetlenmesi ve tabii yasaklanmış olmasıdır. Bu saha da en dikkate değer örneklerden biri *Şeyh Ahmet'in Vasiyetnamesi* ismiyle tanınan risaledir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ali Birinci, "Her Devirde Yasaklanan Bir Risale: 'Şeyh Ahmet'in Vasiyetnamesi'", *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvâli* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2001), s. 246-257.

96 BOA, DH MDK 247/52, 5 Cemaziyelahir 1320/9 Eylül 1902.

Dini yayıncılığın önemli bölümlerinden biri de Osmanlı matbuatında Kelam-ı Kadim de denilen Mushaf-ı Şerif basımıdır. Matbu Kuran hakkında söylenmesi gereken ilk şey yazma nüshası her zaman için çok pahalı olan Kuran'ın matbu nüshalarının ilk basılanlardan itibaren büyük alaka gördüğü ve bu sahanın çok cazip bir kazanç alanı olduğudur. Osmanlı'da matbaacılığın henüz bir mevzuata kavuşmamış olduğu 1850'li yıllarda ve öncesinde kayda geçmemiş ve ruhsat alınmamış birçok kitabın yanı sıra Kuran da basılmıştır. İstanbul'da ilk olarak İranlı kitapçılar da denen Azeri kitapçıların Kuran basma ve matbu Kuran satma işlerine giriştikleri bilinmektedir.⁹⁷

Dersaadet neşriyat sektöründeki en etkili girişimlerden biri olan Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin matbu Mushaf işinde bir hayli gayretkeşlik gösteren Acem kitapçılardan geri durmadığını tahmin etmek güç değildir. İşte bu faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan İranilere ait kaçak Mushaf baskıları hem devlet makamlarında hem de Osmanlı basınında sık sık gündeme gelmekte ve sürekli eleştirilmekteydi. Bazen bu gündemlerin merkezinde yer alan Şirket-i Sahafiye-i İraniye müdürü basın yoluyla söz konusu eleştirilere cevap verme ihtiyacı hissetmiştir. Bu bağlamda İstanbul'da mukim İranlılar hakkında olumsuz yazılar yazan *Mizan Gazetesi*'ne cevap vermiştir. Şirket-i İraniye matbaası müdürü imzalı yazıda özellikle Validehan'da İranlı matbaacıların denetlenemediği iddiasına cevap verilmiştir. Teftiş heyetinden Ermeni Mihail Efendi'nin yanında bir polisle geldiği, kahvesini içtikten sonra İran sefaretinden bir memur bulunmamasına rağmen matbaayı teftiş ettiği ve basılan Kuran-ı Kerim nüshalarını gördüğü anlatılmış, Mushaf basımı ile ilgili imtiyazın kalktığı ve Meşihat'ten izin çıktığı vurgulanarak kanuna mugayir bir iş yapılmadığı dile getirilmiştir.⁹⁸ Her ne kadar matbaa/şirket müdürü kendisi ve hemşehrisi Acemleri kaçak Mushaf meselesinde aklamaya çalışsa da ilerleyen yıllarda dükkânlarda görülen kaçak Mushaf'ların birçoğu onları işaret etmekteydi. Örneğin Validehan'daki Şirket-i İraniye'de ruhsatsız basılan ve Çadircılar'daki Acem mücellid Rıza'nın dükkânında yakalanan Mushaf'lara el konulmak istenmesi,⁹⁹ Şirket-i

97 Türkiye'de Kur'an basımının serüveni için bkz. M. Brett Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*, (Oxford: Oxford University Press, 2014). [Türkçe çevirisi: Brett Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kuran Tercümeleleri: Türkiye'de Yazılı Kültür ve Modern İslam*, çev. Ceren Can Aydın, (İstanbul: Alfa Basım, 2018). Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, 39 (2011), (Ayrı Basım), s. 23-43.

98 *Ahter*, XVII, 1306, s. 4-5'ten naklen Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", s. 188, dn. 62.

99 BOA, ME MKT 147/69, 16 Muharrem 1310/ 10 Ağustos 1892.

İraniye matbaasındaki ruhsatsız Mushaflar sebebiyle matbaanın kapatılıp, Mushafların müsadere edilmesi,¹⁰⁰ izinsiz Mushaf basıldığı bildirilen Validehan'daki Şirket-i Sahafiye-i İraniye Matbaası'nda yapılan incelemede birşey bulunamadığı¹⁰¹ gibi kayıtlara bol miktarda rastlanması bu sorunun devam ettiğini göstermektedir. Validehan'da Şirket-i İraniye'nin de içinde bulunduğu bazı mahallerde ruhsatsız basılmış *mesahif-i şerifenin* müsaderesi için giden memurlar, "Validehan'ı mecmu-ı İraniyan" olduğundan türlü zorluklarla karşılaşmışlardır.¹⁰² Teftiş ve muayenede karşılaştıkları zorlukların başında İranlı matbaacı/kitapçı esnafının dükkânlarını aratmak istememeleri, karşı koymaları ve sefaretten bir memur olmazsa herhangi bir işlem yaptırmamaları gelmektedir. İşte Şirket-i İraniye müdürü birkaç sene evvel yaptığı yazılı açıklamada bu tür iddiaları reddetse de işlerin her zaman onun anlattığı gibi kanuni çerçevede yürümediği açıktır.

Sonuç

Şirket-i Sahafiye-i İraniye, İstanbul matbuat tarihinin son derece hareketli olduğu XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde faaliyetlerine başlamıştır. Faaliyetlerini Validehan merkezli yürüten şirketin, mekânsal varlık alanları handaki matbaası, Beyazıt'taki kitapçı dükkânı ve yine başka bir handaki deposudur. Acem sermayesi ile kurulan şirketin İranlılar dışında bir ortağı henüz tespit edilememiş olsa da Acemler dışında çalışanları olduğu görülmüştür. İstanbul'da meslek örgütlenmesi ve işletme biçimi açısından Şirket-i Sahafiye-i İraniye diğer kitapçılara örnek olmuştur. Şirket'in matbaası sayesinde yayıncı, kitapçısı sayesinde hem kendi kitaplarını hem de İstanbul piyasasındaki diğer kitapları temin eden bir naşir gibi çalıştığı görülmektedir. Bu çalışma tarzı son dönem Osmanlı matbuat hayatında matbaa sahibi yayıncılar için olağan bir durum sayılabilir. Şirketin esasen İstanbul okur piyasasına ve Osmanlı coğrafyasına yönelik yayınlar yaptığı görülmüştür. Ancak basım izni aldığı Çağatayca risale ya da bastığı bazı kitapların arkasına koyduğu ilanlar Türkistan coğrafyasına dönük bir neşriyat politikasını benimsediğini göstermektedir. Söz konusu ilanlar şirketin hedef kitesini ve çalışma biçimini gösterdiği gibi İstanbul merkezli yayıncılığın uluslararası boyutlarını da göstermektedir. Nitekim Şirket-i İraniye'nin Buhara ve Taşkent'te şube açması ve hatta oradan gelecek talepleri İstanbul'da titizlikle basabileceği vaadi kitap trafiğinin

100 BOA, DH. MDK 220/169, 5 Rebiülahir 1310/27 Eylül 1892.

101 BOA, MF. MKT 300/17, 19 Receb 1313/ 5 Ocak 1896.

102 BOA, DH. MDK 220/171, 6 Rebiülahir 1310/28 Eylül 1892.

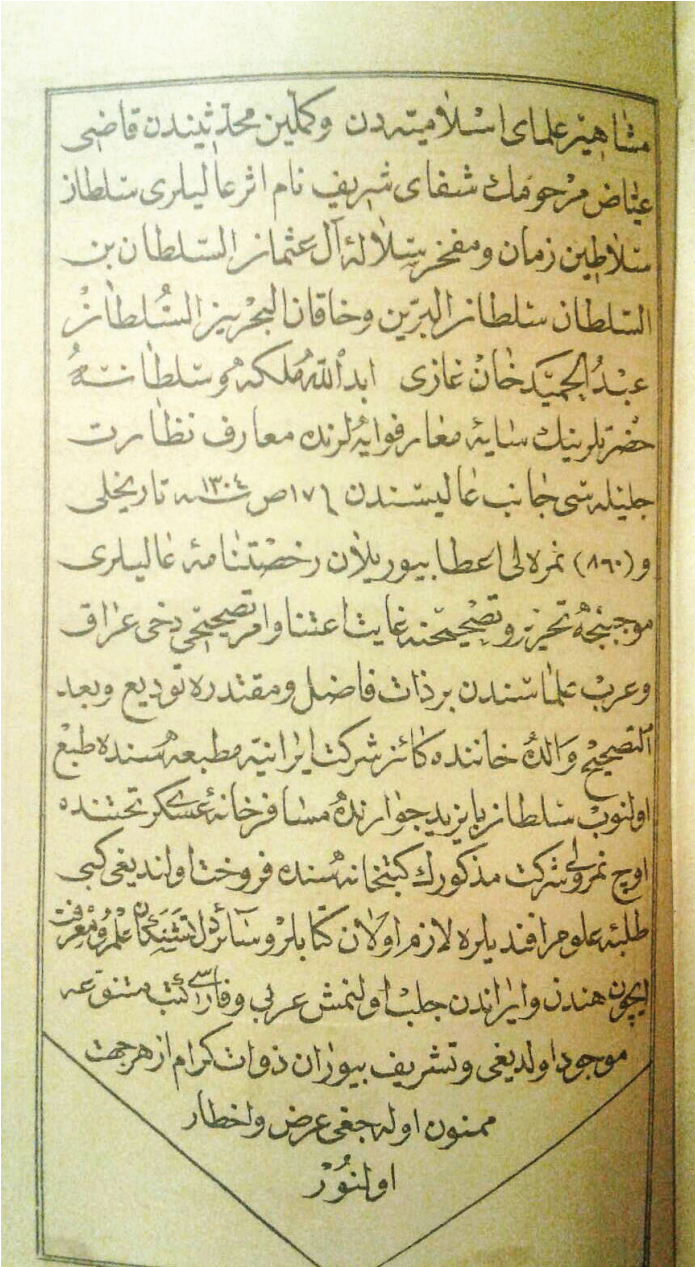
boyutlarına dair bir fikir vermektedir. Benzer şekilde Kırım coğrafyasına giden bir kasadan çıkan Şirket-i İraniye menşeli kitaplar ya da Mısır'dan gelen kitap paketinin adresinin Şirket-i İraniye matbaası olması kitap dolaşımının ülke sınırlarını aştığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin her ne kadar ilk baskısı dikkat çekici bir biçimde Şia kelimelerine dair bir eser olsa da yayın serüveninde bu tavrını sürdürmediği gözlenmiştir. Edebî, tasavvufî kitaplardan Farsça, İngilizce lugatlara, Fransızca uyarlamalardan medrese ders kitaplarına, halk hikayelerinden dini kitaplara kadar oldukça geniş bir yelpazede yayın yapmıştır. Osmanlı okurunu hedefleyen yayın politikasının ağırlığını her zaman çok satan ve revaçta olan kitapların oluşturduğu aşıkardır. *Muhammediye*, *Ahmediye* ve *Envarul-Âşıkîn* ya da İlmihal türündeki kitaplar bu bağlamdaki yayınlara güzel örnektir. Mushaf başta olmak üzere sık sık kaçak baskılar ile gündeme gelen şirket bu tavrından faal olduğu sürece vazgeçmemiştir. Aynı şekilde yasaklı kitapların da şirketin çeyrek asırlık yayın portföyünde rahatlıkla yer aldığı görülmüştür. Kaçak baskıların resmi prosedürle uğraşmadan pratik ve kârlı ancak daha riskli bir yol olduğu düşünüldüğünde şirketin her şeyi göze alarak korsan baskıya devam etmesi ancak vaadettiği ticari kazançla açıklanabilir.

Öz ■ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da matbaacılığın yaygınlaşması ile birlikte özel matbaaların sayısı hızla artmış ve Osmanlı matbuat piyasasında birçok aktör devreye girmiştir. Bu aktörler içerisinde 'Acem basmacılar/kitapçılar' da denen İranlı müteşebbislerin önemi inkar edilemez bir gerçekliktir. Acem kitapçıların da içinde bulunduğu Osmanlı matbuat piyasasında bazı matbaacı ve kitapçılar güçlerini birleştirerek şirketleşmeye gitmiştir. Bu makaleye konu olan Şirket-i Sahafiye-i İraniye, Osmanlı yayıncılık tarihinde söz konusu şirketlere öncülük etmesi ve İstanbul'da yaşayan İranlı/Acem matbaacı/sahaf esnafı tarafından kurulması bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. İstanbul'da faaliyet gösteren Acem/İranî matbaacıların daha ucuz neşriyat yapmak amacıyla bir araya gelerek kurdukları Şirket-i Sahafiye-i İraniye, Osmanlı matbuatında yaklaşık çeyrek asırlık bir döneme damgasını vurmuştur. Bu makale, şu ana kadar hakkında müstakil bir çalışma yapılmamış olan Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin kuruluşu, kurucuların ve ortakların kimlikleri ile meslekleri, matbaanın yeri, kitap satış noktaları, şirketin faaliyetleri, ne tür eserler bastığı, yayın politikası, okur profili gibi noktaları ve şirketin Osmanlı resmi makamları ile ilişkilerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Osmanlı yayıncılığının gözle görülür bir ivme kazandığı II. Abdülhamid devrinde, Şirket-i Sahafiye-i İraniye'nin dönemin 'san-sür' mekanizmalarıyla ilişkilerine özellikle değinilmiştir. Ayrıca şirket kurucularının 'Acem' kimliğinin yayın politikasında bir izdüşümü olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Acem/İranlı, matbaa, şirket-i sahafiye, kitapçı.

Ek 1

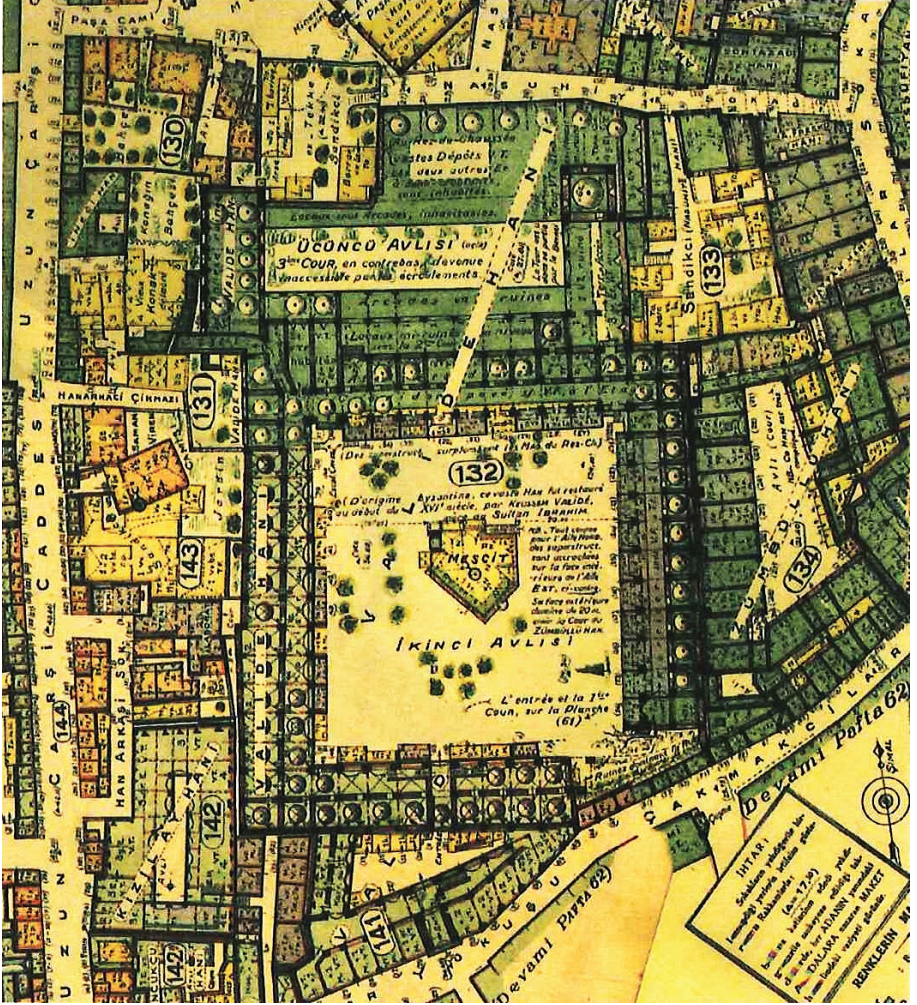
Şirket-i Sahafiye-i İraniye baskısı *Şifa-i Şerif*'in arkasında yer alan ildir.

ایتمکدن آخر عاجز قالوب بيم روضه مطهره کلوب نصرت طلبت
 ايدنه حق تعالی نیک اذینله قیرماچیندن ندا ایدوب فورقان حق تعالی
 سزی صفلیبیدر بونلرک سترندن دیراندن حق تعالی بر صعبه جانو
 جق برادوب بونلره حواله اوله بونلری در جمله هلاک ایلک ائندن
 حق تعالی رفیق بول کونده ده بونلری در کوره دوکه واندن بئوربا
 غوب بونلرک بخا تینجی بونلرک بونلرک ایلک ائند نضکره مشی ائندر
 حق تعالی حضرتینه شکر اولوب شادا اوله لرا اندن قیامت احوال لره
 ظاهر اوله و قیامت فوره چون کسه بوخبر کری سرور ایدیا
 بئورد که خبر ورد بکر حق تعالی نیک ایلها بیکه و خبر ایل ایسک
 تئیلی ایله بی خلاف و بئمال ادا قلیجق عبد الله بن سلام اول جئود لر
 ایله مخبر اولدی حق تعالی قلبی بئری ایمان نور بیکه منور قلوب کلمه
 شهادتی سرور کاشانک تئیلی ایلک دالری نه گوزب صدق له و اجلا صلہ
 اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا عبده و رسوله دیوب ایمان کلمه
 مشیمان اولد بکر و اطراف عالمده بوخبر ستاین اولیجق اکبر ناس بی
 اخیلاز کلوب ایمان کلمکه یوز طوبی بیلر دین اسلام رونق طوبی
 منور اولغه بشکدی حق تعالی جمله مزی ایمانله گوزب روز مختصده
 محمد مفضل علیک و آلک سلامک شفا عتندن مخرور قلیک امین یا معین

اینو قرقوال نامر رساله اولده خاندن
 شریکت ایملرطبعه سنده طبع
 اولدی ۱۲۹۰

Ek 3

Çakmakçılar yokuşunda bulunan Validehan'ın planı.

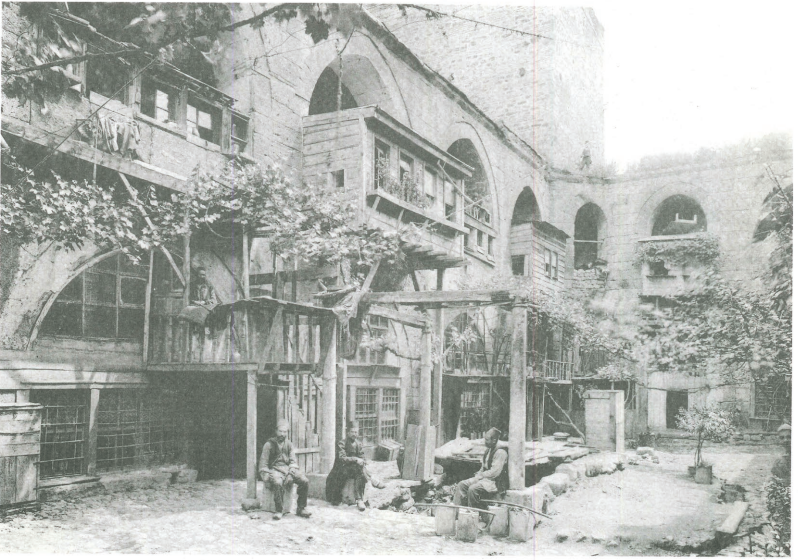
Ek 4

CORNELIUS GURLITT, İSTANBUL'UN MİMARİ SANATI / ARCHITECTURE OF CONSTANTINOPLE / DIE BAUKUNST KONSTANTINOPOL

13e.

Valide Hanı, ikinci avlu / Valide Hanı, second courtyard / Walide Han, Zwitter Hof.

13f.

Şirket-i Sahafiye-i İraniye matbaasının yer aldığı Validehan'ın iç avlu görüntüleridir. Cornelius Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, 1999.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Dahiliye Nezareti Matbuat-ı Dahiliye Kalemı (DH. MDK) 220/169, 220/171, 220/88, 223/179, 247/52, 278/98.

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemı (DH. MKT) 830/90, 868/86, 927/55, 1120/55, 1987/82.

BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemı (MF. MKT) 8/55, 9/57, 69/48, 79/18, 138/21, 146/14, 147/69, 300/17, 509/22, 657/52, 771/30, 786/95, 779/48, 799/8, 988/48, 1083/31.

BOA, Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi (MF. TTD) 22/74, 24/43, 24/57, 24/106, 49/92, 51/59.

BOA, Őura-yı Devlet (ŞD), 2970/31.

BOA, Zabtiye Nezareti (ZB) 20/25, 319/23, 320/88.

Meşihat Arşivi,

Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'ıyye Dairesi Defterleri 1784, 1785.

Yayınlanmış Eserler

Abdullah b. Eşref Rumi el-İzniki: *Müzekkiyü'n-nüfus*, II, İstanbul: İrâniye Matbaası.

Alkan, Mehmet Ö.: "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz! Şirket-i Sahafiye-i Osmaniyeye: Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayınladıkları Kitaplar", *Müteferrika*, 29 (İstanbul 2006), s. 3-44.

Baylav, Naşid: *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi (1862-1962)*, İstanbul: Ten Tıp ve Eczacılık Neşriyatı 1962.

Birinci, Ali: "Her Devirde Yasaklanan Bir Risale: 'Şeyh Ahmet'in Vasiyetnamesi'", *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikrî Ahvâli*, İstanbul: Dergah Yayınları 2001.

Birinci, Ali: "Osman Bey ve Matbaası Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniyeye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, 39 (İstanbul 2011), (Ayrı Basım).

Bursalı Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. Ali Yekta Saraç, Ankara: TÜBA Yayınları 2016.

Demirel, Fatmagül: "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniyeye", *Müteferrika*, 25 (İstanbul 2004), s. 89-97.

- Diğiroğlu, Filiz: “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Halil İbrahim Erbay, Fahrettin Gün, Ankara: TBMM Basımevi 2017, s. 631-651.
- Diğiroğlu, Filiz: “İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (İstanbul 2014), s. 69-112.
- Diğiroğlu, Filiz: *Dersaadet’te Bir Acem Kitapçı: “Kitapfuruş Hacı Hüseyin Ağa”*, İstanbul: Turkuaz Yayıncılık 2014.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, III, İstanbul: Eser Neşriyat 1977.
- Erünsal, İsmail E.: *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, İstanbul: Timaş Yayınları 2014.
- Farsça Matbu Eserler Kataloğu (Osmanlıdan Günümüze)*, haz. Mustafa Çiçekler, (t.y.).
- Fortna, Benjamin: *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2013.
- İlm-i Hâl*, İstanbul: İraniye Matbaası 1304.
- İstanbul Belediye Kütüphanesi Alfabetik Kataloğu, I, Osman Nuri Ergin Kitapları Arapça ve Farsça Basma Eserler*, haz. M. Orhan Durusoy, İstanbul: İstanbul Belediye Kütüphanesi 1953.
- Kadı İyaz b. Musa: *eş-Şifa Bi-Ta’rifî Hukukî’l-Mustafa*, İstanbul t.y.
- Kandemir, M. Yaşar: “eş-Şifa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXIX, s. 134-138.
- Les Iraniens d’Istanbul*, eds. Thierry Zarcone, F. Zarinebaf-Shahr, Paris-Tahran-İstanbul: Institut Français de Recherche en Iran 1993.
- Maarif Salnamesi*, Dersaadet: Matbaa-i Amire 1316.
- Maarif Salnamesi*, Dersaadet: Matbaa-i Amire 1318.
- Niya, Rahim Reis: *İran ve Osmanî der Asitane-i Karn-ı Bistom*, I, Tahran: Neşr-i Mebna; Tebriz: İntişarat-ı Setude 1328.
- Özege, M. Seyfettin: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası 1971-1982.
- Öztürk, Zehra: “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, *TA-LİD*, V, 9 (İstanbul 2007), s. 401-445.
- Özyıldırım, Ali Emre: “İstanbul’da Basılıp Orta Asya’da Satılan Kitaplar ve Şeyh Süleyman Efendi ile Tâcir-i Kütüb Siddık Hoca Hocendî’nin Faaliyetleri”, *Müteferrika*, 54 (İstanbul 2018), s. 75-116.
- Sebatül-Acizin*, İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye 1310.
- Sebatül-Acizin*, İstanbul: Matbaa-i Şirket-i İraniye 1311.
- Seymen, İ. Lütfü: “Erbab-ı Mütalaaya Hizmet: I. Meşrutiyet Kitapçılığı ve Arakel Tozlu-yan Efendi’nin Mektupları”, *Müteferrika*, 1 (İstanbul 1993), s. 67-111.

- Strauss, Johann: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu? (19.-20.Yüzyıllar)”, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu’nda Modern Edebi Kültür*, haz. Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014, s. 3-64.
- Tugay, Asaf: *İbret: Abdülhamid’e verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İstanbul: Okat Yayınevi 1962.
- Wilson, M. Brett: *Translating the Qur’an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*, Oxford: Oxford University Press 2014. [Türkçe çevirisi: Brett Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kuran Tercümelere: Türkiye’de Yazılı Kültür ve Modern İslam*, çev. Ceren Can Aydın, İstanbul: Alfa Basım 2018.
- Yıldız, Güllü: “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (İstanbul 2017), s. 175-218.

The Ottoman Response to Laurence Oliphant's Project of Jewish Settlement in Palestine (1879-1882)

Ş. Tufan Buzpinar*

Laurence Oliphant'ın Filistin'e Yahudi İskânı Projesine Osmanlı Cevabı (1879-1882)

Öz ■ Bu makale, Laurence Oliphant'ın 1879-1882 yılları arasında Filistin'e Yahudi iskânı projesiyle ilgili girişimlerini ve Osmanlı Devleti'nin bunlara cevabını incelemektedir. Oliphant'ın Filistin'e Yahudi iskânı projesiyle yoğun ilgisinin Hıristiyan siyonist arkaplanını açıklayıcı bilgiler verildikten sonra Mayıs 1879'da Osmanlı hükümetine sunulan proje detaylı olarak ele alınmaktadır. II. Abdülhamid döneminde ilk ve son defa olarak devletin en üst organlarında müzakere edilen projeye Osmanlı Devleti'nin yaklaşımı ve Mayıs 1880'de oluşturduğu ve özü itibarıyla dönem boyunca korunan cevabı bu kısmın önemli katkılarındanır.

Makalenin devamı, Oliphant'ın 1882 yılında Filistin'e Yahudi yerleşimine izin alma çabalarının ikinci safhasına yoğunlaşmaktadır. Amerika'nın İstanbul temsilcisinin Oliphant'a desteğine rağmen Osmanlı Devleti'nin Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı ısrarlı tavrı ve çözüm önerileri bu kısımda açıklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Laurence Oliphant, Hıristiyan Siyonizmi, Filistin'e Yahudi göçü, Filistin meslesi.

Laurence Oliphant (1829-1888) lived in a period when the restoration of Jews to Palestine was an important issue, discussed at different levels of British society. He was the only child of Sir Anthony Oliphant (1793-1859), a strict Evangelical and a well-known Scottish lawyer, who had an important position in

* İstanbul Medipol University.

I owe special thanks to Prof. Abdulrahim Abu-Husayn of American University of Beirut, Prof. Mahmoud Yazbak of Haifa University, Dr. Gül Tokay of Richmond University-the American University in London, Dr. Ayşe Başaran, Rakesh Jobanputra and librarians of İstanbul Şehir University for their invaluable contributions to this article.

the British colonial government. In other words, Oliphant had strong connections in British government circles throughout his life and at times used these connections to achieve his ambitions. He did the same to realize his project of establishing a Jewish settlement in Palestine. Oliphant himself published his own account of this project and provided valuable information about the region in which he wished to settle the Jews.¹ The available literature on this question mostly relies on this information. Hence, Oliphant's account was reformulated in different versions throughout the literature on the subject.² The aim of this article is to shed new light on Oliphant's project of establishing a Jewish settlement in Palestine from the late 1870s onward with special emphasis on the Ottoman response to the project in particular and to the question of Jewish migration to Palestine in general. Since the question of Jewish settlement in Palestine is too wide to address in an article, this article will limit its scope to Oliphant's efforts and the following Ottoman response, mainly based on the relevant archival sources, in particular the Ottoman archives.

I

Available literature on the subject including Oliphant's memoirs suggests that Oliphant displayed his first serious signs of interest in the question of Jewish settlement in Palestine after the Treaty of Berlin in 1878. The fact that the Ottomans had suffered a heavy defeat at the 1877-78 Russo-Ottoman War seems to have triggered new initiatives regarding Jewish settlement in Palestine. Oliphant authored one of the initiatives that was mainly related to the Jews who had been suffering from Romanian and Russian oppressions. In fact during the war, it was not only the Muslims in the Balkans but also the Jews who were displaced and became refugees. Streets of Istanbul were full of refugees from the Balkans, overwhelming majority of whom were Muslims but also many Jews.

1 Laurence Oliphant, *The Land of Gilead with Excursions in the Lebanon*, (Edinburgh and London: William Blackwood and His Sons 1880); Margaret Oliphant, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant and of Alice Oliphant, His Wife*, II, (New York: Harper & Brothers 1891), p. 168ff.

2 See, in particular, Philip Henderson, *The Life of Laurence Oliphant*, (London: Robert Hale Limited 1956), p. 203ff; Anne Taylor, *Laurence Oliphant (1829-1888)*, (Oxford: Oxford University Press 1982), p. 190ff; Bart Casey, *The Double Life of Laurence Oliphant*, (New York: Posthill Press 2015), p. 181ff, and Norma Claire Moruzzi, "Strange Bedfellows: The Question of Lawrence Oliphant's Christian Zionism", *Modern Judaism*, 26/1 (February 2006), pp. 55-73.

Oliphant's interests in Russian affairs and Ottoman Russian relations dated back to the early 1850s. His book *The Russian Shores of the Black Sea* based on his visit to some Russian territories in 1852 was published towards the end of 1853. The book was received so well that it made four editions in less than six months. Oliphant spent a considerable amount of time in 1854 and 1855 in Crimea, Circassia, Istanbul and Trabzon, mainly concentrating on anti-Russian activities and trying to help the British and Turkish authorities in those regions. He even began learning Turkish in 1854 and during his stay in Trabzon in 1855 with Ömer Lütfi Pasha, the commander of the Turkish forces, his "Turkish improved to the point where he could tell jokes".³ Thereafter on two more occasions Oliphant visited the Ottoman territories in 1860 and 1862. Thus, well before the Russo-Ottoman War of 1877-78, Oliphant had become familiar with developments in Russia and the mistreatment of Jews on Russian territories and its neighbouring countries.⁴

Oliphant's teenage years in the 1830s witnessed discussions of the question of Jewish migration to Palestine at various levels in Britain. One of the strong supporters of this idea was Alexander Keith (1792-1880), Oliphant's compatriot from Scotland. Keith was well known as one of four Scottish priests who visited Palestine in 1839 and inquired about the possibility of Jewish return to that land which they believed to be prophesized in the Bible. One of the significant outcomes of this journey was Keith's book entitled *The Land of Israel* in which he used the slogan "a land without a people for a people without a land".⁵ Thereafter this slogan became popular with Christian Zionists, or to use the contemporary term, Christian Restorationists.

Oliphant had also strong connections with some members of the British Christian Restorationists (Zionists)⁶ of the period. He was a close friend of

---

3 Taylor, *Laurence*, p. 39. Oliphant's book *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Omer Pasha: A Personal Narrative* (Edinburgh and London: William Blackwood and His Sons 1856) was mainly based on his observations during the Turkish military operations in the Caucasus in 1855.

4 Oliphant, *The Land of Gilead*, p. XIV.

5 Alexander Keith, *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac and with Jacob*, (New York: Harper and Brothers 1844), p. 43.

6 Christians who sought to see the Jews restored to the so-called Promised Land are called Restorationists. They believe that the restoration of Jews to their ancient homeland is one of the significant signs of Christ's Second Coming. Christian Restorationists can accurately

Evelyn Ashley, who was Lord Shaftesbury's second son and Lord Palmerston's private secretary during his second term as prime minister between 1859 and 1865.⁷ Lord Shaftesbury (1801-1885) was one of the leading figures who wholeheartedly worked for the restoration of Jews to Palestine. He was the one who, by using his close connections with Lord Palmerston⁸ (1784-1865), convinced him of the idea of Jewish settlements in Palestine. Lord Palmerston, the Foreign Secretary, wrote a letter in August 1840 to Lord Ponsonby (1770-1855), the British Ambassador in Istanbul, saying that "It would be of manifest importance to the Sultan to encourage the Jews to return and to settle in Palestine because the wealth which they would bring with them would increase the resources of the Sultan's dominions; and the Jewish people, if returning under the sanction and protection and at the invitation of the Sultan, would be a check upon any future evil designs of Mehmet Ali or his successor."⁹

Oliphant's personal contacts were not only limited to some of the British Christian Zionists. His personal acquaintance extended to Sir Moses Montefiore (1784-1885), who was one of the well-known British Jewish philanthropists of the 19th century. Sir Moses had visited Palestine several times from the 1820's until 1874 and tirelessly worked for the welfare of Jews in the world in general and in Palestine in particular. He had secured the support of the Ottoman government in the 1850s and had purchased land in Palestine to establish a hospital and a school.¹⁰ In May 1857, Oliphant and Sir Moses met for the second time

---

be called Christian Zionists after the term "Zionism" was coined in the early 1890s. Lawrence J. Epstein, *Zion's Call: Christian Contributions to the Origins and Development of Israel*, (New York: University press of America 1984), pp. 1-5; Stephen Sizer, *Christian Zionism: Road Map to Armageddon?*, (Nottingham: Inter-Varsity Press 2010), pp. 17-24.

7 Taylor, *Laurence*, p. 17.

8 For more information on Shaftesbury's connections with Palmerston and how the former tried to use this connection for the realization of Jewish migration to Palestine, see Donald M. Lewis, *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, (Cambridge: Cambridge University Press 2013), pp. 107-110; Stephen Sizer, *Christian Zionism*, pp. 57-58.

9 Quoted in Barbara W. Tuchman, *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, (New York: Random House Trade Paperback Edition 2014), p. 152. For a Turkish translation of Palmerston's letter and the Ottoman response to it see, BOA, İ. MSM., 35/1006.

10 L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, II, (Chicago: Belford-Clark Co. 1890), p. 51.

on the way from Malta to Egypt. Oliphant was on his way to China as secretary to Lord Elgin and Montefiore was on his way to Palestine for his philanthropic activities. They had breakfast together and discussed issues related to the Holy Land. As recorded by L. Loewe, "Oliphant took a great interest in all matters relating to the Holy Land, and conversed freely with him on certain schemes which might serve to improve the condition of its inhabitants".¹¹ Oliphant's accounts of Montefiore's efforts at the Porte to support the Jews in the Ottoman territories indicate how much he was aware of the previous developments regarding the Jews in Palestine.¹² Thus there are several clear indications to support the view that Oliphant was well aware of the Jewish question in Europe and of the efforts to organize Jewish settlements in Palestine well before the 1877-78 Russo-Ottoman War.

II

Despite such a strong background on the question of Jewish settlement in Palestine, Oliphant did not display any serious public interest in the matter until 1878. 1878 was a turning point in Oliphant's life; after he had faced a serious crisis in his relationship with Thomas Lake Harris, his master since 1867 and the leader of a community called the Brotherhood of the New Life in Brocton¹³, New York, he decided to devote all his time and energy to the question of Jewish settlement in Palestine. With this crisis, Oliphant cut his ties with Harris and in March 1878, he decided to abandon all affiliations that kept him in New York.¹⁴ With serious problems in his private and religious life, Oliphant returned to England, where his mind was engaged with the developments in Europe, particularly with the immediate consequences of the Russo-Ottoman War of 1877-1878. It is interesting to note that, in his private letter to commander Dreyssé, Abdülhamid II's military adviser, Oliphant acknowledged that one of the reasons why he had left the United States was his idea of organizing a Jewish settlement in Palestine.¹⁵

---

11 Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses*, p. 64.

12 Oliphant, *The Land of Gilead*, pp. XVIII-XIX.

13 For more on the Brotherhood of New Life and Oliphant's activities in it see, Taylor, *Laurence*, pp. 112-145; Henderson, *The Life*, pp. 143-162.

14 For the crisis between Oliphant and Harris see, Taylor, *Laurence*, pp. 187-189.

15 BOA, Y. PRK. MYD, 1/47, Oliphant's letter to Dreyssé, n.d. but most probably dated in late April or in early May 1880.

Meanwhile, the Great Powers of Europe were working hard to keep the balance of power in Europe after the Russian army had defeated the Ottoman army. The Ottoman state lost millions of acres of land and large populations and was faced with an enormous amount of debt which had already been causing a headache for the Ottomans since the mid-1870s but had mounted to a dramatic level due to war. The Treaty of Berlin (13 July 1878) officially ended the disputes caused by the war but it meant different things to different parties.¹⁶ For Oliphant, the Treaty of Berlin made it “evident that the Eastern Question was about to enter upon a new phase. It was manifest that the immediate effect of the treaty would be to render inevitable an external interference in the domestic affairs of Turkey, of a more pronounced character than had ever existed before”.¹⁷ Oliphant’s evaluation of the Treaty of Berlin was that it left the Ottoman state more vulnerable than ever to external interference.

Under the post-war conditions, Oliphant envisaged that two important needs could be addressed by an initiative to settle an important number of Jews in Palestine. He held that the Ottoman government was in urgent need to prove that it could actually reform an important part of its territory by its own initiative and thus claim that it could do the same for the rest of the country without the involvement of foreign intervention. In his own words, “it occurred to me that an experiment might be made on a small scale, and that an evidence might thus be afforded to the Porte of the advantages which would attend the development of a single province, however small, under conditions which should increase the revenue of the empire, add to its population and resources, secure protection of life and property, and enlist the sympathy of Europe, without in any way affecting the sovereign rights of the Sultan.”¹⁸ To him this objective was to be realized by establishing a Jewish settlement in Palestine.

Oliphant shared main aspects of this project with his childhood friend, Princess Christian,¹⁹ the daughter of Queen Victoria, who addressed a letter, dated 11 November 1878, to the Prime Minister, Benjamin Disraeli, asking him to

---

16 For a recent publication on the Russo-Ottoman War of 1877-78, see M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett (eds.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, (Salt Lake City: The University of Utah Press 2011).

17 Oliphant, *The Land of Gilead*, p. XIII.

18 Oliphant, *The Land of Gilead*, p. XIV.

19 Oliphant dedicated his main publication on the subject called *The Land of Gilead* to “the Princess Christian, as a mark of deep gratitude for the warm sympathy and cordial interest

interview Oliphant on a subject in which she had deep interest. After listening to Oliphant, Disraeli directed him to formulate the project in written format and to submit it to the Foreign Office. The main idea of his letter to the Foreign Office, dated 14 November 1878, was that judging from the amount of money raised by the *Palestine Exploration Fund* during the last few years, it was clear that the British public was ready to support any project connected to Palestine. By taking advantage of this situation, the government could secure important political and financial ends.²⁰ The Minister for Foreign Affairs, the Marquis of Salisbury, declined to take an official step towards the realization of Oliphant's project but encouraged him to visit Palestine and develop his ideas on the ground. In order to facilitate his journey to Syria and Palestine, Salisbury supplied him with letters of introduction addressed to the British diplomats in the region.²¹

Oliphant reached Beirut on 4 March 1879 and was received by the British consul general, Eldridge, who had been in the region for more than a decade and was well acquainted with local conditions. In the spring of 1879, Oliphant toured in Syria and Palestine with well-experienced guides provided by Eldridge and tried to identify lands suitable for settlement of Jewish migrants. Finding none on the west side of river Jordan, he proceeded to the east of the river and investigated lands in the towns of Ajloun, Balka and Karak. He finally selected a land between the river Jordan and the Haj route to Mecca in the Balka region. In Eldridge's words, the selected land "consists of high undulating ground ranging from two to five thousand feet above the level of sea, with an exceedingly salubrious climate, fine tracts of forest and pasture land, plentiful streams and a rich soil adapted for every form of cultivation".²²

After identifying a land for his scheme, Oliphant proceeded to Damascus where he spent some time studying the details of the proposal that was going to be presented to the Porte. According to Eldridge, in Damascus Midhat Pasha, the governor general of the province of Syria, assisted Oliphant and "took great interest in his scheme and gave many valuable suggestions for presenting the plan

---

manifested by her Royal Highness in the author's efforts to promote Jewish colonization in Palestine".

20 Taylor, *Laurence*, p. 192; Henderson, *The Life*, p. 204.

21 *Hansard Parliamentary Debates*, 1881, Vol. 258, 3rd Series, p. 248.

22 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 78/2989 Eldridge to Salisbury, Beirut 14 May 1879.

in the form most acceptable to the Turkish Government".²³ Oliphant spent more than two months in the region where he met many individuals and high-ranking local officials, discussed details of his project, and tried to give its final shape before submitting it to the Porte. It appears that Eldridge and Midhat Pasha were most helpful in introducing him to the right people in Syria and Palestine as well as in strengthening the contents of his project. When Oliphant left Beirut for Istanbul on 12 May 1879, he had letters of introduction from Eldridge and Midhat Pasha to some influential people in the capital, hoping that they would facilitate his negotiations with the Porte.²⁴

He arrived in Istanbul in May 1879 and submitted his proposal to the Porte in June of the same year strongly hoping that the Porte would welcome his proposal and appreciate its political and financial advantages for the Ottoman state. Henry Layard, the British Ambassador in Istanbul, helped him to find his way in the capital despite the fact that he had serious doubts about Oliphant's proposal and his ability to carry it out.²⁵

Oliphant also had some friends from among British officers and journalists living in Istanbul.²⁶ Armed with strong connections in London and Istanbul, he seems to have managed to create a strong impression on the Palace and the Porte. Hence, during his stay in Istanbul, Oliphant found opportunity to explain his proposal in person to the three Grand Viziers, Hayreddin Pasha, Ahmed Arifi Pasha and Said Pasha, all of whom served between 1879 and 1880, as well as the interior ministers of the period namely, Mehmed Kadri and Mahmud Nedim Pashas. Moreover, he held meetings with several ministers and Sava Pasha, the

---

23 TNA, FO, 78/2989, Eldridge to Salisbury, Beirut 14 May 1879.

24 TNA, FO, 78/2989, Eldridge to Salisbury, Beirut 14 May 1879. For a detailed account of Oliphant's journey to Syria and Palestine in March and April of 1879, see Oliphant, *The Land of Gilead*, passim. Oliphant wrote this book in 1879 while he was in Istanbul trying to get the Sultan's consent.

25 In his private letters to Lord Salisbury, the Foreign Secretary, Layard expressed serious doubt about Oliphant's project and had no hope that the Ottoman government would accept it. See, Layard to Lord Salisbury, Private, 19 August 1879 and 2 December 1879, in Sinan Kunalp (ed.), *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard during His Constantinople Embassy 1877-1880*, (Istanbul: The Isis Press, 2018), pp. 629, 658 respectively.

26 Oliphant had close relations with Valentine Baker and Augustus Charles Hobart-Hampden, British officers in the Ottoman army, and Edgar Whitaker and Valentine Chirol, British journalists. Hobart-Hampden, widely known as Hobart Pasha, even hosted Oliphant in his house in Istanbul for a while. Taylor, *Laurence*, pp. 196-197.

Minister for Foreign Affairs in 1880, was particularly helpful in conveying Oliphant the nature of discussions in the cabinet and advising him what to do in order to convince the cabinet members of the political and financial advantages of his project.²⁷

In his memorandum of 3 December 1879, addressed to the members of the Ottoman cabinet, Oliphant argued that foreign loans would strengthen foreign influence. The alternative for the Ottoman government was to take the money it urgently needed from the Jewish people who lived in different parts of the world that were not interested in politics. In return for large amounts of Jewish money, the Ottoman government could only offer them vast areas of land in Jerusalem because the Jewish people would not accept anything else. Since the money would come from the wealthy Jews living in America, England, France, Germany, Austria, Russia and other countries, and since the Jewish migrants in Palestine would become Ottoman subjects, foreign consuls would not be able to interfere on their behalf and there would be no room for capitulations. By doing so, the Ottoman government could prove that the capitulations could be abolished. Moreover, by permitting Jewish migration to Palestine, the Ottomans would display their compassion at a time when many Jews were being persecuted in other countries. This, in turn, would generate friendly feelings in Europe and in particular in England towards the Ottomans and the Ottoman sultan himself.²⁸

This memorandum did not produce the desired effect as clear from the fact that Oliphant could not make any progress at the official level for months to come. To make things worse for Oliphant, in 1879 Anglo-Ottoman relations continued to deteriorate. Oliphant thought that under these conditions, Layard could not arrange an appointment with the Palace. In fact, no evidence is available to suggest that Layard had actually tried to get an appointment from the Ottoman authorities. On the contrary, he had serious reservations about Oliphant's scheme and had no expectations that the Porte would accept it. In his private letters to Lord Salisbury, he repeatedly shared his doubt about the scheme and held the view that Oliphant was losing his time.²⁹ Meanwhile, Oliphant had the impression that the Sultan was hostile to Britain and Layard, contrary to the

---

27 BOA, Y.PRK. HR., 5/54, lef 1, Oliphant to Sava Pasha, n.d. but most probably dated in early April 1880.

28 BOA, Y.PRK. MYD., 1/47, lef. 2, dated 3 Kanunievvel 1879.

29 Layard to Lord Salisbury, Private, 2 December 1879 and 28 January 1880 in Kunalap (ed.), *The Private Letters*, pp. 658, 680.

widespread view, had no influence on Sultan Abdülhamid.³⁰ Layard was aware of Oliphant's negative impression about him and shared it with Lord Salisbury: "he thinks I have not given him sufficient support, and that he may consequently write to his friends somewhat bitterly against me. I have done all I could probably and prudently do for him." Layard once again made it clear that he had "great doubts as to the practicability of the scheme. If Oliphant gets his *Firman*, will he get his money and his Jews?"³¹

Thus on 15 February 1880, Oliphant asked Odo Russel, the British Ambassador to Germany, to arrange a meeting with Bismarck to get German backing to his project. In the same letter, Oliphant misleadingly informed the ambassador that "the Turkish Cabinet had approved the scheme and all he needed was the Sultan's consent". He added that if Bismarck supports his scheme, people would see him as "the instrument in the hands of God to fulfil the prophecy" of the Second Coming of the Jesus.³² Oliphant's appeal to the German chancellor was particularly interesting in the sense that it predates the Sultan's initiative in May 1880 to get German support in the modernization efforts of the Ottoman army by three months.

Unable to receive additional support for his project, Oliphant made another attempt by writing a letter to Sava Pasha, the newly appointed minister for foreign affairs, informing him that by 9 April 1880 he would depart from Istanbul. In the same letter, Oliphant reminded Sava Pasha that as he had previously informed him, as of 10 February 1880, that his proposal had been discussed at the Ottoman cabinet to which all ministers with the exception of Mahmud Nedim Pasha, the interior minister at the time, had responded positively. In the end, however, Mahmud Nedim had also joined the ministers and had accepted the proposal.³³ Whether Sava Pasha was telling the truth or trying to buy time, it is difficult to say. Layard had the impression that the Ottoman ministers "instead

---

30 Oliphant shared this view with Odo Russel first and reiterated it in his letter to his publisher dated 9 April 1880. Taylor, *Laurence*, p. 198; Margaret Oliphant, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant, II*, p. 186.

31 Layard to Lord Salisbury, Private, 28 January 1880, in Kunalalp (ed), *The Private Letters*, p. 680.

32 Taylor, *Laurence*, p. 198. Oliphant spread this view at the time, which was echoed thereafter in the literature. See, Michael J. Pragai, *Faith and Fulfilment: Christians and the Return to the Promised Land*, (London, 1985), p. 54.

33 BOA, Y. PRK. HR. 5/54, Oliphant to Sava Pasha, n.d.

of telling Mr. Oliphant frankly, at once, that his scheme could not be entertained, led him to believe it would be ultimately accepted".³⁴ Be that as it may, Oliphant too was not optimistic about the future of his proposal. Therefore, he was trying to convince the minister that his proposal was first and foremost saving an Ottoman province from foreign interference, thus lessening the government's burden. Secondly, helping Jews who were well known for their networks and influence would ameliorate the Ottoman image in Europe. More importantly, Oliphant informed Sava Pasha that as long as the Sultan accepted the main articles of the proposal, i.e., the first four articles, he was prepared to negotiate contents of the remaining thirty-three articles. In the concluding part of the letter, Oliphant bluffed by stating that he would publicly ask the question of what it was that prevented the Sultan from approving a proposal which was unanimously accepted by the Ottoman cabinet.³⁵

Interestingly, not long after Oliphant's letter to Sava Pasha, Layard managed to get an appointment to introduce Oliphant to the Sultan in April 1880. Although, he was aware of Oliphant's efforts to convince the Council of Ministers of his project, Layard admitted that right from the beginning he was under the impression that Oliphant would not be able to obtain "the imperial *firman*" granting him the lands in question. Layard reported to Granville, the minister for foreign affairs, that "at his [Oliphant] urgent request" he "presented him to the Sultan who received him with his usual kindness and courtesy and invited him to dinner". At the meeting, Oliphant personally explained his project to the Sultan, who frankly shared his views of the project. In Layard's words, at the meeting:

His Majesty observed that his ministers, who had examined into it, had reported to him that it was not one to which he could give his assent as it would 'create a state within a state'. Mr. Oliphant replied that His Majesty's ministers had informed him that they were unanimous in their approval of it, and that the opposition to it came from His Majesty alone. The Sultan expressed his surprise, denied the statement and requested that a full report of the communications which had passed between Mr. Oliphant and the Porte should be submitted to him. Oliphant then complained, in somewhat angry terms, of the manners in which he had been treated.³⁶

---

34 TNA, FO, 78/3086 no. 493, Layard to Granville, confidential letter, Therapia 10 May 1880.

35 BOA, Y. PRK. HR. 5/54, Oliphant to Sava Pasha, n.d.

36 TNA, FO, 78/3086 no. 493, Layard to Granville, confidential letter, Therapia 10 May 1880.

Understandably, Oliphant left Yıldız Palace with strong disappointment and anger. Lady Layard had more to say about the meeting. In her words, Oliphant “plunged boldly into the grievance of having to leave Turkey after a year’s stay without having obtained his concession for bringing the Jews to settle in Palestine. The Sultan said he had wished it, but all his Ministers had been against it, at which Mr Oliphant indignantly told His Majesty that the Ministers told him His Majesty alone opposed it”. As he was leaving the palace, Oliphant was very angry and “broke out in abuse of everyone and vowed vengeance with his pen”.³⁷

The next day Oliphant wrote a letter to commander Dreyssé, Abdülhamid II’s military adviser, and asked him to submit it to the Sultan. After expressing his deep regret for abruptly leaving the Palace the previous night and thanking the Sultan for a precious present, Oliphant accused Sava Pasha, the minister for foreign affairs and Said Pasha, the grand vizier, of misleading him, for while they had been outwardly supporting his proposal, in reality they had not only hampered it but had put the blame on the Sultan himself. “Sava Pasha informed me at the presence of Sir Alfred Sandison [British Dragoman] that the Council of Ministers was in favour of my proposal but there would be an objection by the Sultan. When I decided to leave Istanbul, Sava Pasha asked me not to leave and moreover asked Sir Henry Layard’s help. I was kept here for months in order to get His Majesty’s consent”.³⁸ Oliphant continued to express his frustration at being misled and being kept in Istanbul “without any benefit”. To him, this attitude was not only unfair but at the same time harmful to the Ottoman state. Considering that his proposal was still officially not refused, Oliphant concluded his letter by asserting that his proposal would be extremely beneficial for the Ottoman state and it would attract “good will and affection of the new government in England”.³⁹

In response to Oliphant’s letter, Dreyssé stated on 5 May 1880 that from a meeting with the Sultan, he had the impression that his proposal would not get

---

37 Quoted in Taylor, *Laurence*, p. 198.

38 Layard supported Oliphant’s assertions by stating “The Turkish ministers instead of telling him frankly that his scheme could not be entertained led him to believe that it would be ultimately accepted”. See, TNA, FO, 78/3086 no. 493, Layard to Granville, confidential letter, Therapia 10 May 1880. Layard expressed similar views in his private letter to Salisbury. Layard to Salisbury, private letter, Pera, March 17, 1880 in Kunalap (ed.), *The Private Letters*, p. 694.

39 BOA, Y. PRK. MYD., 1/47, lef 1, Oliphant to Dreyssé, n.d.

a positive response. After expressing how sorry the Sultan had been for not accepting the proposal, Dreyssé conveyed the Sultan's expectations from the British cabinet not to spare any effort to help the Ottoman territories.⁴⁰ In other words, Oliphant failed to impress the Sultan, neither during the meeting nor by writing a letter in which he had reiterated his main idea of creating a new administrative unit in Palestine under the strong support of the British government.

Against this background, the Sultan wanted to counteract Oliphant's claims that there had been a difference of opinion as to the acceptance of his proposal between the Council of Ministers and the Palace. Three days after Dreyssé's letter to Oliphant, on 8 May 1880, the Sultan sent Oliphant's proposal to the Council of Ministers asking them "to consider and examine carefully" and to inform him of their views about the project as soon as possible. According to the Turkish translation of the proposal, it consisted of four introductory and thirty-three supplementary articles. In the first four articles, which Oliphant did not want to negotiate, he proposed the creation of a migration centre in Palestine for Ottoman Jews of Anatolia and Rumelia as well as foreign Jews, who had been emancipated by the Treaty of Berlin. This fertile land would be populated by Jewish migrants who would be financially supported by wealthy Jews in Europe and Christian nations who would support their return to Palestine.⁴¹ With this strong support, the Jewish migrants would develop modern agriculture and local industry. For the organization of the migration and the administration of the Jews, a company would be established, which would pay for the price of the land and help the government increase its revenue by collecting taxes and other sources of income. Finally, upon the securement of foreign investment and the smooth operation of the new arrangements, it could be possible to extend reforms to other provinces.⁴²

---

40 BOA, Y. PRK. MYD., 1/47, lef 3, Dreyssé to Oliphant, 5 May 1880.

41 Apparently, this implicit reference is to the Christians who believed in the prophecy of the second coming of Jesus Christ. For an examination of its origins and its influence on influential British circles in the nineteenth century see, Lewis, *The Origins of Christian Zionism*, passim.

42 BOA, Y.A. RES., 5/58. For an earlier assessment of this document, see my, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskan Girişimleri (1879-1882), *Türkiye Günlüğü*, 30 (September-October 1994), pp. 58-65. For the modern Turkish transliteration of Oliphant's proposal see, Ömer Telliöglü, *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), pp. 285-290.

In the remaining thirty-three supplementary articles, which he considered to be negotiable, Oliphant detailed his proposal that essentially included the following points: The Ottoman government would authorize the establishment of a company which would purchase a state land in the Balka sub-province in order to settle Jewish and other migrants and improve the conditions of that land. This company would be called *The Ottoman Company for Settlement of Migrants in Palestine*. The company would be subject to Ottoman laws and regulations and the government would be able to appoint a director and a deputy director in order to monitor its activities. It would be established within a year of its concession and its headquarters would be in Istanbul but it would retain the right to establish branches in some other capital cities. It would purchase one million acres of state land between the river Jordan and the Haj route to Mecca in Balka with the right to use its underground and ground resources. The area would be constituted as a separate administrative unit and be attached to the province of Syria. The price of an acre of land was to be decided during negotiations. The company would start a railway project from Haifa to Tiberias and then to the Dead Sea within three years of its date of concession. One kilometre of state land on each side of the railway route would be donated to the company and the remaining land beyond a one-kilometre limit on the route would be purchased at the same price. Local officials would be selected by the migrants and confirmed by the government. The company would have a representative in the Balka administration. Irrespective of their origins of nationality, all migrants would accept Ottoman citizenship and would be subject to Ottoman laws and regulations but they would be exempt from military service for the first two years. The local native population that resided in the purchased land would be subject to the company rules and regulations. However, all migrants settled within the purchased land would have their own court system and decisions taken by this court would not be sent to the court of appeal. Security and order of the community would be provided by infantry and cavalry forces chosen from among the migrants. If activities of the migrant community proved fruitful, the Ottoman government would permit their expansion to other parts of Palestine. The language of communication with Ottoman officials would be in either French or English.⁴³

---

43 English version of Oliphant's proposal has not been discovered yet. The above-extended summary in English is translated from the official Ottoman translation preserved in the Ottoman archives and as such constitutes the first summary in English. See, BOA, Y. A. RES., 5/58.

The Council of Ministers discussed Oliphant's proposal on the day they received it, i.e., 8 May 1880. They considered the main aspect of the proposal to be the one million acres of lands in Palestine, which would be sold at a reasonable price to the *The Ottoman Company for Settlement of Migrants in Palestine*. Upon an assessment of the main points, the ministers unanimously decided that this proposal meant "government within a government"⁴⁴ (*hükûmet içinde bir hükûmet*) and as such "it would involve political and administrative dangers", hence it was unacceptable. They also added that although the land of Balka was certainly in need of improvement in order to settle a new population, time had not yet come for this initiative and allowing some migrant settlements in the region would create problems for the local population.⁴⁵ On the same day Said Pasha, the grand vizier, submitted the cabinet decision to the Sultan and returned all the relevant documents to the Palace.⁴⁶ In return, Ali Rıza Pasha, the first secretary at the Palace, informed the grand vizier on 6 Cemaziyelahir 1297/16 May 1880 that the Sultan had approved the cabinet decision regarding Oliphant's proposal and returned copies of the documents while keeping the originals at the Palace. Not surprisingly, the responsibility to respond to Oliphant was passed on to the Porte.⁴⁷ The Grand vizier asked Sava Pasha to inform Oliphant about the final decision taken by the Ottoman state.⁴⁸ On 5 June 1880 Sava Pasha informed Goschen, the special ambassador to the Porte, that after extensive discussions, the Council of Ministers had decided unanimously that Oliphant's proposal was unacceptable from "administrative and political" viewpoints.⁴⁹

The British and Ottoman archival documents discovered up to now indicate that Oliphant had direct and indirect contacts with some members of the cabinet from June 1879 until May 1880. Oliphant's communications with his entourage and his correspondence with the Ottoman ministers converge on the

---

44 In Layard's report, this view was phrased as "a state within a state".

45 BOA, Y. A. RES., 5/58, dated 29 Cemaziyelevvel 1297/ 9 May 1880. For another copy of the same decision see, Babiali Evrak Odası (BEO), Amedi Kalemi Defterlerinden Meclis-i Vükela Aynen Kayıt Defteri, no. 222, p. 130.

46 For Said Pasha's covering letter to the Sultan, see BOA, Y. A. RES., 5/58, 29 Cemaziyelevvel 1297/9 May 1880.

47 BOA, İ. MMS., 3114, 6 Cemaziyelahir 1297. For a rough copy of this document see, BOA, Y.PRK. BŞK., 3/7, 6 Cemaziyelahir 1297/16 May 1880.

48 BOA, HR.TH., 35/38/1, Said Pasha to Sava Pasha, 11 Cemaziyelahir 1297/21 May 1880.

49 BOA, HR.TH., 35/38/2, Sava Pasha to Goschen, no. 58462, 5 June 1880. For a rough copy of Sava Pasha's letter to Oliphant see, HR.TH, 35/38/3, n.d.

point that his contacts in the Ottoman government consistently gave him hope and indicated that it was up to the Sultan whether to approve or disapprove of the government's affirmative view of the proposal. Be that as it may, the fact of the matter was that the relevant documents on the subject had nothing to support Oliphant's claims. Some ministers such as grand vizier Said Pasha and the Minister of the Interior Mahmud Nedim Pasha had serious reservations about Oliphant's proposal and it is most likely that they had shared their reservations with the Sultan before he accepted Oliphant at the Palace. In other words, Abdülhamid had been informed about Oliphant's efforts to impress the Council of Ministers regarding his scheme and had a clear idea about the project before he listened to Oliphant at the Palace.

The timing of Abdülhamid's acceptance of Layard and Oliphant at the Palace was also significant. The Sultan accepted Layard and Oliphant after the well-known anti-Turkish politician Gladstone had formed a new government in Britain and after he had decided to ask the Germans to provide him with military and civilian advisers.⁵⁰ It is also interesting to note that before the meeting, he had been informed about the informal view of influential members of the cabinet about the project. Moreover, on 5 May 1880, three days before he sent all the documents regarding the proposal to the cabinet, the Sultan had sent a clear message via his military advisor Dreyssé to Oliphant that his proposal was unacceptable.⁵¹ In other words, before the cabinet discussed the proposal and formed their official view about it, Abdülhamid had made his mind up and let Oliphant know about it. What was most striking was that in his letter to Dreyssé, in an effort to reduce the Sultan's anxieties and weaken potential objection to the subject, Oliphant stated that "to prevent government within a government", the Porte had a full right to take all preventive measures.⁵² Strikingly, the Porte refused the proposal on 9 May 1880 on the ground that it essentially meant "government within a government", repeating what the Sultan had already told Oliphant at the Palace.

---

50 For Abdülhamid's approach to Germany see, Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII (1979), pp. 481-493; Feroze A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, (İstanbul: The Isis Press 1996), p. 73ff.

51 BOA, Y. PRK. MYD.. 1/47 lef. 3, Dreyssé to Oliphant, 5 May 1880.

52 BOA, Y. PRK. MYD. 1/47 lef. 1, Oliphant to Dreyssé, n.d. but it was dated before 5 May 1880.

It should be pointed out that the timing of the proposal was most unfortunate for Oliphant. Throughout 1879, the Ottoman authorities were struggling to overcome the difficulties created by the Russo-Ottoman War of 1877-78. The Treaty of Berlin (June 1878) caused many problems that would have to be solved over the following years. Without going into details suffice it to say that the Russian army did not leave Ottoman territories until August 1879, the crisis with Austria, Greece and Montenegro continued at various extents until 1881, and British pressure mounted on the issue of the reforms to be implemented in Eastern Anatolia. Abdülhamid was particularly disturbed by the fact that from November 1878 onward, the British government appointed numerous military attaches in Eastern Anatolia in order to monitor Ottoman reform efforts regarding the Armenian population in that region.⁵³

Moreover, Oliphant's project had almost coincided with serious political crisis in Istanbul as well as the crisis in Egypt. As for the political crisis in the capital, it should be mentioned that during a year of Oliphant's stay in Istanbul, three grand viziers rotated in that office.⁵⁴ Oliphant had to meet them all in trying to convince them of the importance of the project. In the same period, British and French influence in Egypt had reached such a degree that there were anti-foreign protests which paved the way for Khedive İsmail Pasha to dismiss representatives of both countries from the cabinet. This in turn led both powers to put pressure on the Sultan to depose the khedive, arguing that İsmail Pasha had not fulfilled his international financial obligations. The Sultan was hesitant in accepting the British and the French demands but the Grand Vizier, Hayreddin Pasha, supported the view that under the circumstances, deposing the khedive was the right decision to take. In a way, the Sultan was forced to depose khedive İsmail, but this incident also increased the Sultan's suspicion of Britain's designs in Ottoman Arab provinces and further deteriorated relations between the two countries.⁵⁵

53 For an evaluation of the critical developments after the Congress of Berlin, see Feroze A. K. Yasamee, "European Equilibrium or Asiatic Balance of Power: The Ottoman Search for Security in the Aftermath of the Congress of Berlin" and Gül Tokay, "A Reassessment of the Macedonian Question, 1878-1908", in *War and Diplomacy*, pp. 56-78 and pp. 253-259, respectively.

54 For the list of grand viziers served in 1879-80 see, Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Journal of Ottoman Studies*, XLVII (İstanbul 2016), p. 371.

55 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, p. 70.

In addition, the Ottoman government had to take care of hundreds of thousands of refugees, the overwhelming majority of whom were Muslims. At the time when Oliphant was trying hard to get a favourable response to his project, the streets of Istanbul were full of refugees, some of whom were sent to surrounding provinces and others sent to provinces as far away as Adana and Syria. Moreover, since July 1878, there had been several placards criticizing the Ottoman administration, thus increasing the sensitivity of the region in the eyes of the Ottoman government. Former Grand Vizier Midhat Pasha was appointed governor of Syria in November 1878 as part of an effort to enhance state authority in the region. In short, the Ottoman State was going through tough times at national and international levels, hence Oliphant's unprecedented proposal for Jewish settlements in Palestine did not receive due attention at the official level.

As for a brief assessment of the proposal, its basic assumption was that the Ottoman state was very weak in its international relations and financial affairs as well as in trying to preserve state authority over its territories in the Balkans, Eastern Anatolia and the Arab lands. Oliphant naively assumed that any state in such a vulnerable position would be willing to sell a portion of its land provided that it was not densely populated, disregarding the sensitivity of its location from domestic and international points of view.⁵⁶ Moreover, the proposal envisaged an autonomous region to be governed by newly arriving mainly foreign

---

56 Oliphant was not alone among the British Christian Zionists who wished to make use of vulnerable position of the Ottoman state. Edward Cazalet, a British industrialist (1827-1883), was eager to see the expansion of British power over Syria and Palestine and attributed an important role to the Jews for the development of the region. He published two treatises (*The Eastern Question*, *The Berlin Congress*) in 1878 in which he supported the idea of Jewish settlements in Palestine as part of a development scheme, which was going to be related to the Euphrates Valley Railway Project. Cazalet was a staunch supporter of this railway project for he hoped that it would facilitate first, the British protectorate over Syria and Palestine and thus prevent Russian penetration in the region. Secondly, this railway, when it is completed, "will bring us [the British] three or four days nearer India". "With Syria under our protection the whole of this new and shorter route to India will be under our control from one end to the other". Cazalet was well aware of the heavy pressure on the Jews in Eastern Europe including Russia and hoped that Jewish settlement in Palestine would seriously contribute to the success of the railway project and ultimately to the British position in the region. Edward Cazalet, *The Berlin Congress and the Anglo-Turkish Convention* (London: Edward Stanford 1878), p. 21; Edward Cazalet, *The Eastern Question* (London: Edward Stanford 1878), pp. 39-40.

migrants at a time when the Ottoman state already had deep suspicions about the intentions of the Great Powers, who were expected to support Jewish migration to Palestine and at a time when the Ottoman state suffered severely from demands for autonomy by other minorities. To add to these, it proposed that the migrants would have their own independent judicial and security systems. Last but not least, one of the important weaknesses of the proposal was that its financial aspect was based on assumptions rather than on realistic sources. Oliphant assumed that the project would be financed by wealthy Jews around the world as well as by Christian Zionists,⁵⁷ a group about whom the Ottoman ruling elite, not surprisingly, knew almost nothing. It was this last point that had the greatest influence on Oliphant for some time. During his stay in Istanbul, Oliphant reiterated his belief that the restoration of Jews to Palestine was one of the signs of the second coming of Jesus Christ. He used this view to persuade Odo Russel, the British Ambassador in Berlin, saying, "If Bismarck acquiesced in the plan people would think he was the instrument in the hands of God to fulfil the prophecy and bring about the end of the world".⁵⁸ In this context, Layard's remarks to one of his friends, Augusta Gregory, reflect an interesting aspect of Oliphant's efforts to convince the Ottoman authorities: "he [Oliphant] himself put a stopper on it by telling the Sultan's secretary that he was seeking to fulfil the Scripture that the end of the world was to come when the Jews were restored to their native land, and his Majesty had no desire to hurry that event".⁵⁹ It appears that right from the beginning, Oliphant believed that the whole project would essentially be financed by the Christians of the West who believed in the prophecy that restoration of the Jews to Palestine was a precondition of the second coming of Jesus Christ.⁶⁰

---

57 In the official text of the proposal submitted to the Porte, Oliphant states that "Jewish migrants will financially be supported ...by Christian nations who support their return to Palestine" and in a private letter the wording is slightly different but the indication to Christian Zionists is clearer: "Any amount of money can be raised upon it, owing to the belief which people have that they would be fulfilling prophecy and bringing on the end of the world." Margaret Oliphant, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant, II*, p. 169.

58 Taylor, *Laurence*, p. 198.

59 Quoted in Taylor, *Laurence*, p. 199.

60 Margaret Oliphant, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant, II*, p. 169.

III

Oliphant left Istanbul for London on 11 May 1880⁶¹ angry and frustrated and expectedly expressed his feelings against the Ottoman government in his articles and letters written immediately after his return from the Ottoman capital. Interestingly, he spared the Sultan from criticism and expressed his hope that Hayreddin Pasha or Midhat Pasha would take the grand vizierate, a hope that would never be realized after 1880. While publicly criticizing the Ottoman government, privately he sent a confidential letter to a man called Münir,⁶² stating that in line with the Sultan's wishes, after leaving Istanbul, he had seen the King of Greece and discussed the question of borders and in London he had had discussions with leading politicians, including Gladstone, the Prime Minister, and Granville, the Foreign Secretary, about questions related to Greece and Montenegro. The final point in the letter was an irritating piece of advice to the Sultan, stating that "the most important measure to exalt the dignity of the Ottoman state was the issue of reconvening the parliament in Istanbul".⁶³ This point also shows the degree of Oliphant's ignorance of the nature of politics in Istanbul and who was who in the period when he was trying to secure a concession from the Ottoman government.

The Ottoman rejection of Oliphant's proposal did not lead to a substantial change in his mind about the restoration of Jews to Palestine, but added a new dimension to it. Sometime after he had left Istanbul, Oliphant decided to live in Palestine during the rest of his life.⁶⁴ To implement his decision, he needed some preparatory work and, more importantly, enough money to finance his settlement. From the second half of 1880 until early 1882, apart from publishing his well-known book on the subject, *The Land of Gilead*⁶⁵, Oliphant devoted much of his time to his personal affairs and preparatory work for Palestine. Due to his and his wife's health conditions, he spent the winter of 1880-81 in Egypt⁶⁶, then

61 Layard states in his report that Oliphant will leave Istanbul on 11 May. See, TNA, FO 78/3086 no. 493, Layard to Granville, 10 May 1880. There is also a note in Dreyse's letter to Oliphant stating that "Monsieur Oliphant will leave Istanbul this coming Tuesday [11 May 1880]". BOA, Y. PRK. MYD., 1/47, lef 3, Wednesday, 5 May 1880.

62 This could either be Ahmet Münir (1828-1897) or Salih Münir (1857-1939) both subsequently became pashas.

63 BOA, Y. PRK. TKM., 3/20, Oliphant to Münir, 18 June 1880.

64 Henderson, *The Life of Laurence Oliphant*, p. 211.

65 Published in December 1880.

66 *The Land of Khemi* is on his days in Egypt.

went to the United States, where his principal aim was to retrieve the money he handed to the Brotherhood so that he could finance his future plans concerning Palestine. After securing his money in the United States, Oliphant returned to England in late January 1882 and found himself again deeply involved in the Jewish question. During the period he had been in the States, Romanian and Russian mistreatment of the Jews had continued, as a result of which thousands of new Jewish migrants had arrived in Western Europe by January 1882. In London, various organizations initiated new activities to help the migrant Jews. One of these organizations was Mansion House, which organized a meeting on 1 February 1882 to raise money for the Jewish cause. A committee was named to administer the money. It was presided over by the well-known Christian Zionist Lord Shaftesbury and Oliphant was appointed as a member. Opinions were divided as to where the new migrant Jews were to be sent: some argued that the most suitable country was the United States, whereas Christian Zionists including Oliphant argued that these migrants should be settled in Palestine, where their religion and culture would not be in danger. On 15 February 1882, Oliphant published a letter in *The Times* in which he strongly argued that the dominant idea of the Eastern Jew was to return to Palestine, hence defended the view that the migrant Jews should be settled in Palestine.⁶⁷ The effect of the letter was visible. He was selected as one of the Commissioners set to visit Jewish refugees in Galicia in order to assess the situation and distribute the funds raised in London.⁶⁸

Oliphant left England in March 1882 for Berlin first and then for Vienna. By this time, Oliphant had already been known by Jewish leaders in Western and Eastern Europe for his colonization scheme in Palestine and was greatly respected by those that shared his Christian Zionist views. Being in utter despair, the Jews of Romania and Russia had high expectations of Oliphant because many “journals said that he was indeed a great man, a wise and sensible man, an authority”.⁶⁹ Against this background, in April 1882 Oliphant visited Jewish refugee camps in Brody where he, together with two other members of the Mansion House Committee, distributed funds and selected those Jews best suited to travel to the United States. Soon after, however, he resigned from this committee, believing he

---

67 In this long letter, Oliphant briefly mentioned his proposal of 1879 on the subject and argued that it had failed because of “special political complications”. *The Times*, 15 February 1882.

68 Taylor, *Laurence*, p. 206.

69 Taylor, *Laurence*, p. 208.

should devote his time and energy to the colonization of Palestine rather than in organizing Jewish migrations to the United States.

In May 1882, Oliphant went to Romania where there were many Jewish leaders who shared his view of Jewish restoration to Palestine. At the time, Romania was the key country for Oliphant's project as thousands of Romanian Jews had been forced to leave the country and were in search of a new land in which to settle. For Oliphant, Romania was also important in the sense that there existed a strong Jewish group eager to migrate to Palestine in opposition to others who wished to migrate to the United States. In the same month he attended a conference at Jassy organized by the Romanian Jews who were eager to go to Palestine. He was received with great respect and was surrounded by grateful Jews at the conference and after. Oliphant promised to present their case to the Sultan in Istanbul. To this end, he left for Istanbul via Bucharest.

In Istanbul, developments were taking place in a different context. The Ottoman state was dealing with thousands of refugees, including a small minority of Jews from the Balkans and Rumania in particular. More importantly, Ottoman-British relations had deteriorated further, principally because of the Egyptian crisis that had been deepening since protests by Egyptian officers in January 1881. By the time Oliphant arrived in Istanbul in the summer of 1882, the crisis had reached a point where military intervention was being seriously considered in order to restore order in Egypt.⁷⁰ Thus, Abdülhamid and his ministers were not in a position to discuss any other topic, especially if it came from a British subject.

Considering these developments and considering the fact that the United States had opened its doors to Jewish refugees, Oliphant judged that the best option was to approach the American diplomats in Istanbul. In early June 1882, Oliphant shared his knowledge on what had been happening to the Jews in Russia and Romania with Wallace, U.S. Envoy to the Ottoman State, and drew his attention to the Romanian Jewish refugees in the streets of Istanbul. Oliphant managed to influence Wallace, who acknowledged it by saying that "my sympathy was naturally excited in their behalf". With this feeling, on 6 June 1882 Wallace received two Jews named M. Ascher and M. Weinberg as representatives of the Romanian Jewish committees at the Legation of the United States in Istanbul. After explaining the unjust treatment of the Jews in Romania, they presented

---

⁷⁰ For an excellent treatment of the Egyptian crisis within the context of diplomatic history, see Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, pp. 87-100.

Wallace with a petition in which they essentially wished to know “whether the Jews on becoming Turkish subjects will be permitted to settle in the waste lands of the Vilayet of Syria excluding the Pashalik of Palestine free of charge in groups of not more than five hundred families, and whether they will also be permitted to purchase lands and settle on them in agricultural communities.”⁷¹ At the meeting, Wallace promised them he would convey their message to the Ottoman authorities.

On 12 June 1882 Wallace visited Said Pasha, the Grand Vizier, and expressed his personal interest in the question of Jewish refugees. After making it clear that his connection with this question was unofficial, Wallace asked the grand vizier whether the Sultan and the Porte would allow Jewish refugees to come to the Ottoman territories. Wallace was assured that the question had been before the Council of Ministers, which had decided that:

the Jews from whatever parts could come and settle in Turkey [sic]; that there was a general law of immigration in force which must be taken for the guidance of such as chose to come; that they could come when they pleased, and would be settled in groups of two hundred or two hundred and fifty families, that they could settle on any unoccupied lands in Mesopotamia, about Aleppo, or in the regions of the Orontes River; that they could not establish themselves in Palestine; that the firman of the Sultan was unnecessary, for, having once approved the law, he could not be called on to do so again; that every colonist was simply bound to become an Ottoman subject.⁷²

It appears that the Porte’s answer was based on subtle calculations. First, by welcoming all migrants, including Jews, the Porte was trying to compensate for the millions lost during the 1877-78 Russo-Ottoman War. Secondly, by settling the migrants in state wastelands within a proper program, the Porte wished to improve agricultural production in areas where the state had firm control. Thirdly, by welcoming the Jewish migrants on its own terms at a time when hundreds of thousands of them were being persecuted in Romania and Russia, the Porte

---

71 Ascher and Weinberg to Wallace, Constantinople, 6 June 1882 enclosure no. 1 in 107, Wallace to Frelinghuysen, 11 July 1882, in *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, December 4, 1882, Washington: Government Printing Office 1883, p. 517-18.

72 Wallace to Frelinghuysen, Constantinople, no. 107, 11 July 1882, in *Papers Relating to*, p. 517.

aimed to increase its prestige, at least in the eyes of such states as the United States. Finally, the Porte maintained its position regarding its ban on Jewish migration to Palestine and its last response included a clear message to the effect that because of its proximity, Jewish migrants would not be allowed to settle in the province of Syria, either.

Be that as it may, Wallace was satisfied with the Porte's answer and pleased that apart from the territories of Syria and Palestine, Jewish migrants were welcomed to the Ottoman State in order to settle, especially in Anatolia. To him, the Ottoman law of immigration was "liberal and encouraging; if they behaved themselves they would do well." Thus he concluded his report by stating that, "there is nothing to prevent all the Israelites on the earth from settling in Asiatic Turkey. They shall not settle in Palestine-that is the only prohibition".⁷³ He reported on what went between himself and the Porte regarding the Jewish migration to Oliphant and the two Romanian Jewish representatives who had visited him earlier at the Legation of the United States. Having provided a copy of the Ottoman law of immigration in English, Wallace informed Oliphant and his associates that he had fulfilled his mission and as far as he was concerned, nothing more could be demanded from the Ottoman government.

As for the key articles of the Ottoman law of immigration, it stipulated that all the migrants would become Ottoman subjects without any reservation or restrictions; that "they will enjoy without any distinction the same religious privileges as all the other classes of subjects of the empire"; that they will be settled by the government on state lands; that they "will be exempt from all land and personal taxation for six years, if they are established in Rumelia, and for twelve years if they are established in Asia". Finally, the migrant families would be asked to inform the Ottoman consuls at least two months in advance so that the government would complete preparatory steps before the migrants' arrival.⁷⁴

The result of Oliphant's second and last initiative to get official permission for Jewish migration to Palestine was extremely disappointing for him and for thousands of Romanian and Russian Jews who had high expectations of his initiatives. Equally disappointing was the fact that in London he had been accused

---

73 Wallace to Frelinghuysen, Constantinople, no. 107, 11 July 1882, in *Papers Relating to the Foreign Relations*, p. 517.

74 For the full translation of the Ottoman law of immigration see, *Papers Relating to the Foreign Relations*, pp. 519-520.

of spending the money set aside for refugees for his own luxury life in Istanbul.⁷⁵ This time, his position was weaker than it had been two years ago for the simple reason that the Ottoman government introduced new regulations to welcome all migrants including the Jewish ones on certain conditions that were very hard to refuse. Secondly, he was in a much weaker position in the summer of 1882 for the Egyptian crisis had reached its peak. Finally, the British occupation of Egypt in September 1882 ended all expectations that Oliphant might have still had. Not surprisingly, Oliphant left Istanbul for Beirut in the same month without making any progress in his scheme of Jewish restoration to Palestine.

IV

In conclusion, Oliphant devoted the last decade of his life to the question of Jewish settlement in Palestine. He was born into a family whose evangelical convictions had a deep impact on his religio-political views and activities. Although he had been familiar with restorationist ideas and with Jewish ideas of returning to Palestine for some decades, Oliphant did not make it a primary object of his life until 1878. Many developments in that year, some personal and religious, others political and international, led him to devote the rest of his life to the restoration of Jews to Palestine.

Oliphant's proposal of 1879 regarding Jewish settlements in Palestine was unique in several respects. Firstly, it was the first and the only written proposal submitted to the Ottoman government. It was well prepared, articulated and based on solid ground work in Palestine. Thirty-seven articles in total covered almost all aspects of the envisaged sample administration that was to be established in the Balka region. Secondly, it predated the Zionist initiatives in the second half of the 1890s at the Porte by almost two decades. Thirdly, by receiving such a well-prepared proposal, Abdülhamid's government had, for the first time, an opportunity to discuss an issue which was to be repeatedly on agenda until the end of the Ottoman state. In other words, Oliphant provided a valuable opportunity for the Sultan to become aware of the Palestine question so early in his reign, assess its different aspects, and finally develop his policies regarding the region in question. The Ottoman position regarding this question was clear and consistent:

---

⁷⁵ For details of accusations, see Taylor, *Laurence*, p. 213; For an examination of his financial sources see, Thomas Amit, "Laurence Oliphant: Financial Sources for His Activities in Palestine in the 1880s", *Palestine Exploration Quarterly*, 139/3 (2007), pp. 205-212.

The Jewish migrants were to be welcomed on the condition that they would be settled in designated areas in Anatolia and Rumelia and would be subject to Ottoman laws in action. It was also made clear that they were not to be allowed to settle in Syria or Palestine.

As for Oliphant, his position was also clear and consistent. Inspired by his belief in the prophecy that the second coming of Jesus Christ required Jewish restoration to Palestine, he devoted his time and energy during the last decade of his life to the realization of that goal. During the three years of his endeavours to get Ottoman permission for Jewish settlements in Palestine, Oliphant time and again shared his views about the prophecy with diplomats and statesmen, even with members of the Ottoman cabinet. When he faced stern refusals from the Ottoman government, he decided to settle in Haifa in Palestine in order to contribute to his goal at least on a personal level. Finally, it should be underlined that Oliphant's efforts made enormous contributions to the increase in awareness of the question of Jewish settlement in Palestine, not only in Istanbul but also in countries like Romania, the United Kingdom and the United States.

Abstract ■ This paper focuses on Laurence Oliphant's efforts to organize a Jewish settlement in Palestine between 1879 and 1882 and the Ottoman response to these efforts. After giving due information about Oliphant's Restorationist (Christian Zionist) background in order to understand why he was so deeply interested in the question of Jewish settlement in Palestine, his proposal to the Ottoman government in 1879 on this issue is explained in some detail, based primarily on Ottoman archival documents. This is the only instance in which the Ottoman government was officially faced with the issue of Jewish settlement in Palestine, and was also the first instance in which it was discussed at the highest level, resulting in a response that guided Ottoman policies during the rest of Abdülhamid II period.

The following part of the article examines Oliphant's second attempt at obtaining permission for a Jewish settlement in Palestine in 1882. In this part, American support for Oliphant's efforts, as well as the Ottoman reaction to this support, will be explained. The Ottoman response to the question of Jewish settlement in Palestine constitutes an important component of the article.

Keywords: Abdülhamid II, Laurence Oliphant, Christian Zionism, Jewish migration to Palestine, Palestine Question.

Bibliography

Archival Documents

- BOA, İrade Mesâil-i Mühimme (İ. MMS.), 35/1006.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.), 1/47.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.), 5/54.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 3/7.
- BOA, Yıldız Sadaret Resmi Evrakı (Y. A. RES.), 5/58.
- BOA, Hariciye Nezareti, Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR.TH.), 35/38/1.
- BOA, Hariciye Nezareti, Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR.TH.), 35/38/2.
- BOA, Hariciye Nezareti, Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR.TH.), 35/38/3.
- BOA, Babıalı Evrak Odası Amedi Kalemî Defterlerinden Meclis-i Vükela Aynen Kayıt Defteri, no. 222.
- BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.), 3114.
- BOA, Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 3/20.
- The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 78/2989 Eldridge to Salisbury, Beirut 14 May 1879.
- TNA, FO, 78/3086 no. 493, Layard to Granville, confidential letter, Therapia 10 May 1880.

Newspapers

- The Times*, 15 February 1882.

Secondary Sources

- Amit, Thomas: "Laurence Oliphant: Financial Sources for His Activities in Palestine in the 1880s", *Palestine Exploration Quarterly*, 139/3 (2007), pp. 205-212.
- Beydilli, Kemal: "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII (1979), pp. 481-493.
- Buzpinar, Ş. Tufan: "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskan Girişimleri (1879-1882)", *Türkiye Günlüğü*, 30 (Eylül-Ekim 1994), pp. 58-65.
- Casey, Bart: *The Double Life of Laurence Oliphant*, New York: Posthill Press 2015.
- Cazalet, Edward: *The Berlin Congress and the Anglo-Turkish Convention*, London: Edward Stanford 1878.
- Cazalet, Edward: *The Eastern Question*, London: Edward Stanford 1878.
- Çetinsaya, Gökhan: "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Journal of Ottoman Studies*, XLVII (İstanbul 2016), pp. 353-409.

- Epstein, Lawrence J: *Zion's Call: Christian Contributions to the Origins and Development of Israel*, New York: University Press of America 1984.
- Hansard Parliamentary Debates*, 1881, Vol. 258, 3rd Series.
- Henderson, Philip: *The Life of Laurence Oliphant*, London: Robert Hale Limited 1956.
- Keith, Alexander: *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac and with Jacob*, New York: Harper and Brothers 1844.
- Kuneralp, Sinan (ed.): *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard during His Constantinople Embassy 1877-1880*, Istanbul: The Isis Press, 2018.
- Lewis, Donald M.: *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, Cambridge: Cambridge University Press 2013.
- Loewe, L. (ed): *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, II, Chicago: Belford-Clark Co. 1890.
- Moruzzi, Norma Claire: "Strange Bedfellows: The Question of Lawrence Oliphant's Christian Zionism", *Modern Judaism*, 26/1 (February 2006), pp. 55-73.
- Oliphant, Laurence: *The Land of Gilead with Excursions in the Lebanon*, Edinburgh and London: William Blackwood and His Sons 1880.
- Oliphant, Laurence: *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Omer Pasha: A Personal Narrative*, Edinburgh and London: William Blackwood and His Sons 1856.
- Oliphant, Margaret: *Memoir of the Life of Laurence Oliphant and of Alice Oliphant, His Wife*, Vol. II, New York: Harper & Brothers 1891.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, December 4, 1882, Washington: Government Printing Office 1883.
- Pragai, Michael J.: *Faith and Fulfilment: Christians and the Return to the Promised Land*, London 1985.
- Sizer, Stephen: *Christian Zionism: Road Map to Armageddon?*, Nottingham: Inter-Varsity Press 2010.
- Taylor, Anne: *Laurence Oliphant (1829-1888)*, Oxford: Oxford University Press 1982.
- Tellioglu, Ömer: *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2015.
- Tuchman, Barbara W.: *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, New York: Random House Trade Paperback Edition 2014.
- Yasamee, Feroze A.K.: *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, İstanbul: The Isis Press 1996.
- Yavuz, M. Hakan & Sluglett, Peter (eds.): *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City: The University of Utah Press 2011.

1455 Tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nin Kayıp Sayfaları

Feridun M. Emecen*

The Lost Pages of the 1455 Istanbul Register Book (Tahrir Defteri)

Abstract ■ The *defter* of the 1455 Register (*tahrir*), known as made just after the conquest of Istanbul, has been published by Halil İnalçık and by the way very precious and new information come into the open for the historians of Istanbul. This Register introduces reliable information not only about the pre-conquest Istanbul, but also about the moment of conquest, where the city was allegedly destructed. H. İnalçık employed a photocopy of the original manuscript in his book and expressed that he could not reach the original despite his inquiry in the archives. First of all, it was previously detected in a study that this *defter* was in a disorganized miscellaneous in the Archive of the Topkapı Palace. Inferring from this study, I reveal that the photocopy does not contain one page of the *defter* and also there was a register of Galata/Karaköy districts which did not draw attention until that time. In this research note, after related evaluations, the missing pages were transliterated and the introduction of the whole *defter* has been made including the newly detected register of the Karaköy districts, elaborating how this *defter* contributes research. Also, the missing pages' images of the register of Karaköy districts were added at the end of the text. Thus, the fragments of the *defter* were introduced in a more complete form and with less shortcomings for use in further research.

Keywords: Istanbul, *Tahrir defteri*, the 1455 *tahrir*, Topography of Istanbul, Register of Galata, Karaköy districts.

Halil İnalçık tarafından yayımlanan İstanbul'un fethinden iki yıl kadar sonra gerçekleştirilen tahrir/sayımaya ait defter, Bizans İstanbulu'ndan Osmanlı İstanbulu'na geçiş süreçlerini açık şekilde ortaya koyabilecek çok önemli verileri

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

ihtiva etmektedir.¹ Yeni fethedilmiş bu kadim şehrin fiziki yapısını ve bina sahipliği vesilesiyle aynı zamanda insan unsurunu da ihtiva ederek son derece kıymetli bilgiler sağlayan defterdeki kayıtlar, mimari tarihi ve yerleşim topografyası açısından yeni bir pencere aralamaktadır. Bu yönde yapılacak incelemelerin bugüne kadar bilinenleri daha da ileri götüreceğine şüphe bulunmamaktadır. Öncelikle defterdeki veriler, Fatih Sultan Mehmed'in nasıl bir şehir devraldığı, gerçekte şehrin fetih sırasında tahribata uğrayıp uğramadığı, içinde yaşayanların durumu açısından belirleyicidir. Ayrıca fiziki altyapı dahilinde devr alınan şehrin ileri vadede bir Osmanlı kentine dönüşmesinin nasıl olduğu konusunu da açıklığa kavuşturacak özellik arz etmektedir. Zira bilindiği gibi Fatih Sultan Mehmed fetihden hemen sonra şehrin iskânı ve yeni yerleşimlerin teminine büyük gayret sarf ederek bu kadim kenti bir imparatorluk başkenti yapacak temelleri atmıştır. Kısaca Fatih'in nasıl bir İstanbul/payitaht kurduğu söz konusu defter temelli daha ikna edici ve açık şekilde anlaşılmış olacaktır.

1455 tarihli defterin önemi, üzerinde yapılacak yeni araştırmalarla şüphesiz daha da artacaktır. Burada mühim olan konu bu defterin, üzerinde çalışacaklara sağlam bir metin halinde ulaştırılmış olma halidir. Defteri yayımlayan H. İnalçık, vaktiyle kendisine Bekir Sıtkı Baykal tarafından verilen fotokopi nüshadan hareketle daha neşir gerçekleşmeden önce İstanbul'un iskânı ve topografyası hakkında yaptığı araştırmalarda söz konusu tahrir kayıtlarından çıkardığı bilgileri kullanmış; bilahire ilgili tahririn bir başka parçası olduğu anlaşılan Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde müteferrik defterler arasında aslında öteden beri bilinen kayıtları ekleyerek orijinal nüshayı, kendi hattı destiyle açık şekilde istinsah etmek ve İngilizceye çevirmek suretiyle yayımlamıştır.² Böylece 1455 tarihli tahrir defteri üzerinde türlü şekillerde çeşitli incelemelerin ve yeni çalışmaların kapıları da aralanmış, bu verilere dayalı topografik yerleşim haritaları, bina varlığı, bunları tasarruf edenlerin kimlikleri vs. gibi birçok husus üzerinde çalışmalar hızlanmıştır.³ H. İnalçık

1 Halil İnalçık, *The Survey of İstanbul 1455: The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, ed. Emre Yalcın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012).

2 İnalçık, *The Survey of İstanbul*, s. 4-5. Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki parça defter Cumhuriyet Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (=BA), Bâb-1 Defteri, Müteferrik nr. D. 36806 içinde s.117-132 arasında bulunmakta olup öteden beri bu kayıtlar çalışanlarca biliniyordu. Merhum İnalçık hocamızı defterin bu parçasından meslektaşımız İdris Bostan haberdar etmiştir.

3 Mesela bk. Mehmet Öz, "1455 Tahriri ve İstanbul'un İskân Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı İstanbulu*, I, ed. F.M. Emecen-E.S. Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017), s. 107-125. Ayrıca Fetih sonrası Perâ'da oturmaya devam eden Cenovalılar ile ilgili

yayımladığı defterin hangi arşivden çıkma olduğunu ve nerede kayıtlı bulunduğunu, muhtemelen kendisine fotokopi halinde ulaştırılanların da bu hususta bilgileri olmadığı için hem ilgili makalelerinde hem de yayımladığı kitapta gösterememiş;⁴ dolayısıyla aslını göremediği için eline ulaşan bu defterin eksik olup olmadığı konusunda da tabii olarak herhangi bir bilgi verememiştir.

Bu bakımdan bu bilgi notunda bu yayımlanan defterin aslının hangi arşivde olduğu, defterin fiziki durumunun mahiyeti ve eksik bir sayfanın bulunup bulunmadığı hususunda teknik bazı tespitler takdim edilecektir.

Öncelikle H. İnalçık yayımladığı 1455 İstanbul tahririnin orijinalinin Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde olabileceğini, ancak kataloglarda rastlamadığını bu yüzden belki de burada kataloglanmaksızın kaldığını veya tasniflerin arasına karıştığını düşünmektedir. Bu tahrire ait olması gereken ve bazı farklı konulardaki defter parçalarının bir araya getirilip ciltlenmesiyle oluşturulan, müteferrik diye isimlendirilen defterin arasına karışan kayıtlar ise “mevkuf evleri” ihtiva etmektedir. H. İnalçık İstanbul sur içini ihtiva eden bu kısmı defterin ortasında Galata kısmının bittiğini düşündüğü yere ekleyerek devam ettirmiş, defterin İstanbul bölümünü böylece başlatmıştır. Galata mahallelerinden İstanbul kısmına geçişte fotokopi nüshada bazı kayıp sayfelerin olduğunu da belirtmiştir. “Büyüt-ı Kostantiniye ki mevkûf-est” başlıklı bu bölüm (forma halindeki ilk kapak başlığı) ayrıca başlangıç sayfasında daha ayrıntılı bir başlık taşımaktadır.⁵ Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, ciltleme sırasında defterin formalarında bir karışıklık yapılmış olup olmadığıdır. Aslında Galata bölümünden sonra fotokopideki devam eden metnin yazılış stili değişmektedir. Fotokopi nüshada baş tarafı eksik olan İstanbul bölümünün yazı stili eklenen defter parçasıyla ayniyet gösterir. Zaten yukarıda da belirtildiği gibi Müteferrik defter içindeki kısım ilgili tahririn başlangıç sayfalarını ihtiva etmektedir. Bu bölüm Vlaherna-Kastel, Eski Balat, Avrantharya, Fila, Balat (1), Badrak (Badrik/Patrik), Balat (2), Bâb-ı Edirne,

---

tezde de bir bahis söz konusu 1455 defterinin kayıtlarına ayrılmıştır: Padraic Rohan, “The Genoese Levantine Colonies at the Birth of Ottoman Imperial Power: A Framework for Inquiry” (yüksek lisans tezi), İstanbul Şehir Üniversitesi, 2015. Keza Yunus Uğur tarafından bu defter temelli olarak çeşitli çalışmaların yapıldığı bilinmektedir.

4 Halil İnalçık, “The Ottoman Survey of İstanbul 1455”, *Archivum Ottomanicum*, XXV (2008), 5-13; a.mlf, “Osmanlı Galatası, 1453-1553”, *Osmanlı İmparatorluğu: 2. Sultan ve Siyaset* (İstanbul: Kronik, 2018), s. 243-255.

5 BA, Bâb-ı Defteri, Müteferrik, nr. D.M.d. 36806, s. 117'de kapak başlığı, bir sonraki sayfada kayıt başlığı yer almaktadır.

Zağanoz Paşa, Prokambo mahallerini içine alır ve eksik kalmış mahiyettedir. Bunun sonunda “Filibe Kadısı Saraçzade Mevlana Musluhiddin Karaferye kadısının teftiş ettiği defterdir” kaydı ile konuyla alakasız başka bir defter parçasına geçilir.⁶ Bu parça fotokopi nüshasına yazı ve tertip itibarıyla da farklılık gösteren belirli bir yerden itibaren (İnalcık'ın tertibine göre 46. varak) katılır. Kısaca fotokopi nüshada Galata kısmı ile İstanbul kısmının yazıları ve düzeninin farklılığı hemen dikkat çeker. Öyle anlaşılıyor ki Galata defteri başka biri tarafından, İstanbul kısmı ise başka bir kâtip tarafından yazılmıştır. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve İstanbul'un “mevkuf binalarını” gösteren kısmın devamı, yarım kalmış Galata kısmına sonradan defterleri bir araya getirip ciltleyenlerce eklenmiş olmalıdır.

Kısaca bu iki defter parçasının aynı tahrire ait olduğuna şüphe bulunmama ile birlikte esas itibarıyla kayıp başka sahifelerin bulunabileceği göz önüne alınarak bu parçaların nasıl doğru bir şekilde birleştirilebileceği meselesini ayrıca iyice tartışmak gerekmektedir. Defter üzerine çalışacakları bekleyen en önemli tehlike, sayfa karışıklıklarının bulunma ihtimalidir. Yani aslında o mahalleye ait olmayan kayıtların aradaki formanın veya varağın düşmesi yahut ters katlanması sonucu peşinden gelen başka mahalleye ait olması durumuna özel bir dikkat gerekir. Müteferrik defter topluluğu içindeki İstanbul bölümünün belli bir mantıklı sıra izlediği ve Edirnekapı-Balat arasındaki mahalleri kapsadığı görülür. Bunları takip eden mahalle silsilesini, sonradan toplanarak bir ölçüde ana defter haline getirilen fotokopi nüshada- tabii onda da kayıplar ve karışıklıklar olduğunu hesaba katarak- makul bir sıraya yerleştirmek elzem gibi görünür. Nitekim H. İnalcık yazı ve tertip tarzına bakarak böyle bir birleştirmeyi hakkıyla yapmıştır.

Bu meselelere temas ettikten sonra şimdi nerede olduğu konusunda kesin bilgi verilemeyen H. İnalcık'ın yayımladığı ve burada fotokopi diye adlandırdığımız deftere geçelim. Öncelikle bu defterin Osmanlı Arşivi'nde değil Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde çeşitli defter parçalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan –tıpkı Osmanlı Arşivi'ndeki müteferrik defter gibi- bir başka müteferrik defterin içinde bulunduğunu hemen belirtelim. Bu defter aslında K. İ. Bulunur tarafından kaleme alınan ve Galata üzerine yapılan bir çalışmada da belirtildiği gibi TSMA, nr. D. 2203'te, **276b-340b** varakları arasında yer almaktadır.⁷ H. İnalcık'ın yayımladığı fotokopi nüshayla karşılaştırıldığında sayfaların tam

6 BA, Bâb-ı Defteri, Müteferrik, nr. D.M.d. 36806, s. 133.

7 Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), s. 18, not 13.

olduğu ve aynı sırayı takip ettiği görülür. Yalnız yayımlanan fotokopi nüshada son sayfa yoktur. Yani buradaki son sayfa eklenen defter açısından olduğu gibi aynı zamanda defterin devamının olup olmadığı konusunda da karine sağlayacak önemde bulunmaktadır. Keza bu defterin baş kısmında **258a-276a** varakları arasında “Tafsil-i Mahallehâ-yı Karaköy” başlıklı Galata/Karaköy mahallerinin tahriri yer almaktadır ve bu şekilde Galata mahallelerinin bir başka kopyası daha ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu formanın dış kapak başlığı: “Defter-i hânehâ-i Karaköy der-Galata” şeklindedir. H. İncalcık neşriyatında bu kısım tabii olarak bulunmamaktadır. Ayrıca söz konusu defter parçası Galata üzerine yapılan çalışmada da ihmal edilmiştir.⁸ Bunun sebebi muhtemelen kaydın başlangıcının başka bir kayıtla iç içe oluşundan kaynaklanmıştır. Hâlbuki Karaköy bölümünü içine alan bu defter parçası tamdır ve sonunda da icmal sonuçlara yer verilmiş görünmektedir. Bundan ileride tekrar söz edilecektir.

Zikredilen parçaların yer aldığı ve fotokopiye esas olan TSMA. D. 2203 numaralı defteri kısaca tanıttığımız olursak: burada özellikle II. Mehmed dönemiyle tarihlendirilen bazı farklı defter parçalarının bir araya getirildiğini söyleyebiliriz. Defterin baş kısmında Sofya’ya ait olduğu anlaşılan tahrir kayıtları karışık şekilde yer alır. Sonra Niş (36a-49a), Yanina (52b-89a), Aydonat (90a’dan itibaren) ve arada çeşitli varak parçaları halinde timara yönelik mufassal kayıtlar bulunur. Bunların II. Mehmed’in ilk saltanat yıllarına ait Rumeli kesimi tahrirlerinin birer parçası olduğu, içinde yer alan 850 (1446) tarihinden anlaşılır.⁹ Yine arada top ve tüfek ile ilgili bazı küçük kayıtlar,¹⁰ baştaki Sofya tahririnin devamı, Kratova tahriri (157a-173b); Mengen (Bolu) kesimindeki timar tahrir kayıtları (200b-208a: Burada Zağanos Paşa, Rum Mehmed Paşa’dan boşalan timarlar da var), Birgi, Keles, Kestel, Alaşehir, Tire, Sultanhisarı, Güzelhisar vs. bölgelerin yaya kayıtları (849/1445 tarihli: 209b-257a) mevcuttur. Bunu Galata/Karaköy mahalleleri ve Galata/Karaköy-İstanbul mahalleri tahrir kayıtları (258a-340b) takip eder. Ardından Yenişehir nahiyesinin piyade ve timar ile vakıf tahriri parçaları, Yörük cemaati eşkinici listeleri ile ilgili kayıtlara rastlanır (369b-389b). Daha önceki defterlere ait başka bir parça (Gürle taallukatı piyadeler:400a-412b) ile 857 Safer ayından (Şubat 1453) başlayan Gelibolu liman gelir kayıtları (ki bunların

8 Defterin aslını gören ve ondan sayfalar gösteren K. İ. Bulunur, Galata için karşılaştırılması mutlaka elzem olan bu defter parçasından bahsetmemektedir.

9 Aydonat kısmının sonlarında Hristiyan ve Müslüman timar sahipleri ile ilgili verilerde bu tarih yer alır (127a).

10 Bakır mih, urgan, tuç alımları: 148a. İleride 23 tüfek kaydı da var (155b).

İstanbul'un fetih hazırlıkları sırasına denk düştüğü hemen anlaşılır) bu müteferrik defteri sonlandırır.

Tamamen II. Mehmed dönemine ait kayıtlardan mürekkep bu defter içinde konumuz itibarıyla 1455 İstanbul tahririnin bulunmasının şüphesiz ayrı bir anlamı vardır. Defteri sonradan derleyenler sayfa boşluklarında bulunan XVII. asra ait çeşitli yazılardan anlaşıldığına göre bulabildikleri parçaların zayi olmasını önleyerek bir ölçüde gelecek kuşaklara önemli bir miras bırakmışlardır. Bu kabil anlayışın başka örneklerini mesela TSMK, Koğuşlar 888 numarada kayıtlı erken tarihli bir Mühimme Defteri'nin içinde yer alan okuma kayıtlarından da anlıyoruz.

Defterde yer alan İstanbul tahrir defteri parçalarına dönersek, bu noktada öncelikle H. İnalçık'ın yayımladığı kısımda mevcut olmayan son sayfasının metnine göz atmamız gerekir. Bu bir sayfalık kısım bir önceki mahalleye ait aynı sayfanın hemen arkasında yer almış olması sebebiyle bu mahalleyle ilgili kayıtları tamamlar ve ardından başka bir mahalle adıyla birden sona erer. Bu son zikredilen mahalle başlığı "Mahalle-i Ayasofya, ez-hânehâ-yı ba'zı" şeklindedir:

"[Mahalle-i Büyük Balat kısmı sonu]: Cem'an hâne: 21

Manastır nâm Balatin

--Hâne Aydınlu Süleyman gitmiş, iki süflî hâne, Bolulu Süleyman mütemekkin.

--Hâne Aydınlu Hacı Hızır gitmiş, iki süflî hâne, Sare adlu acûze mütemekkin.

--Hâne İsmail gitmiş, iki süflî [hâne], Dimetokalı Osman mütemekkin.

--Hâne Aydınlu Hacı Nâsif gitmiş, üç süflî hâne, hâlî.

--Hâne Bolulu Halil izinle gitmiş, mevkûf, hâlî.

--Bir süflî hâne, bî-der.

cem'an: 6 hâne

Manastır-ı Meryem

--Bir âlî çardak, hâlî, harâba müteveccih.

--Yirmi süflî hâne ve ulvî hâne on bir ve süflî on bir.

--Üç süflî hâne hâlî, bî-der.

--Sekiz hücre, hâlî.

Cem'an hâne: 35, hücerât: 8, Manastır: 2

Mahalle-i Ayasofya ez-hânehâ-i ba'z.

- Bir hâne-i ulvîsi beş ve süflîsi iki, Gelibolulu Hüseyin mütemekkin.
 --ve mezkûr hânenin havlusunda iki süflî hâne, hâlî.”¹¹

Bu son sayfa bir taraftan Büyük Balat mahallesine ait verileri tamamladığı gibi aynı zamanda yeni bir mahallenin varlığını açıkça gösterir. *Ayasofya mahallesi*. Bu mahalle ile ilgili kayıtlar ne yazık ki şu anda mevcut değildir, belki defterden kopan ilgili forma, bir gün herhangi bir müteferrik parça defterler serisi içinde keşfedilir. Bu son kayıt, elde bulunan tahrir ait eksik bölümün sur içinde hangi semti gösterdiğini ortaya koyması bakımından mühimdir. Bu kayıp kısmın Ayasofya civarı ve İstanbul’un Marmara sahillerine bakan mahalleleri içine aldığı tahmin edilebilir. Bunun ip uçlarını ise Ayasofya mahallesi kaydı açık şekilde göstermektedir.

Bunun dışında H. İnalçık tarafından yayımlanan fotokopi nüshada Galata kısmının (s. 60: vr.46) San Neferzo diye okunan mahallesinin son kısmı eksik olarak gösterilmiştir. Aslında bu defterdeki Galata kısmı, yukarıda işaret edildiği gibi bir başka Galata/Karaköy tahrir kaydıyla bire bir örtüşmektedir. TSMA. D. 2203 numaralı defterdeki Karaköy mahalleleri bölümü müstakil ve tam kayıtları ihtiva ettiğinden bu mahalleye ait eksik kayıtları tesbit edebilmek mümkün olmuştur. Bu bakımdan söz konusu eksik kayıtlar, şu şekilde tamamlanabilir:

[San Neferzo¹² kısmı devamı: **TSMA, D. 2203, 265a**]

“Domeniko Dokerto, el-mezkûr, hâne kepeklidir ?

--Anderye Kalafi, gayri mahallede Tedora adlu bîve mükâtebe ve Zoya adlu bîve mükâtebe sâkinlerdir.

--Hâne 2. Vakf-ı San Zani, bir kenise ev, birinde Tavadato adlu zimmi mutavassıt mütemekkin ve birinde Kaloha adlu avratıyla mükâtebe sâkinlerdir.

Cem‘an hâne: 48, hâne-i emîriyye: 3, hâne-i hâlîye: 5

Cem‘an ru‘us: 47, cem‘an ru‘us bî-cizye: 11”.

Yayımlanan defterdeki eksiklikleri böylece eldeki orijinal deftere dayalı olarak karşılaştırıp tamamladıktan sonra, bunun bir öncesinde yer alan ve Galata/Karaköy tahrir defteri parçasına geçebiliriz. Bu kısımda yer alan Karaköy mahalleriyle

¹¹ TSMA, nr. D. 2203, 34ob.

¹² Karaköy mahalleleri defterinin bu nüshasında mahallenin adı çok açık şekilde “Sanda Kuruz” (Santa Cruz) şeklinde yazılmıştır ki bu durumda San Neferzo okunuşu hatalı görünür (bak. ekteki faksimile).

İlgili kayıtlar H. İncalcık'ın yayınladığı bölümdeki Galata mahalleleriyle önemli ölçüde örtüşmektedir. Yani bu kısmın iki ayrı nüshası ortaya çıkmış bulunmaktadır. Fakat bu iki benzeri nüsha birbiriyle karşılaştırıldığında H. İncalcık neşriyatındaki Galata kısmının, diğer nüshaya göre daha fazla mahalle ihtiva ettiği anlaşılır. Karaköy mahalleri adıyla yapılmış olan tahrir eksik değildir ve tam bir defter özelliği gösterir. Nitekim her mahalle sonundaki toplam hane sayılarını kontrol edip sağlamasını yaptığımızda bunların doğru olduğu ve hiç bir sayfa kaybının bulunmadığı anlaşılmıştır. Burada yer alan mahalleler H. İncalcık neşrindeki Galata kısmında da aynen bulunur. Fakat mükerrer gibi duran bu kısımlar dikkatle incelendiğinde yazım ve imla açısından bazı önemli farklılıklara rastlanır. Öncelikle Karaköy mahallelerine ait eksiki bulunmayan defterde 11 mahallenin adı kaydedilmiştir. Bu 11 mahalle, Galata'ya ait İncalcık'ın neşrettiği kısımda 24 mahallenin içinde ayrıca yer almaktadır. Bu durum hatıra ilk defterin müsvedde diğerinin ise buna dayalı olarak temize çekilmiş hali olduğunu getirir. Fakat mahalle adlarının yazılışında ve diğer kayıtlarda imla farklılıkları hayli fazladır. Böyle bakıldığında bunların müstakil olarak ayrı ayrı yazılmış olduğu düşünülebilir. Bunun sebepleri belki Karaköy kısmını yazan katiblerin bıraktığı boşluklar olabilir. Zira H. İncalcık neşriyatında Galata'ya ait diğer 13 mahalle daha tahrir eklenmiş görünür. Bunların Galata'nın daha çok Latinlerin yerleştiği kesimleri (Zani Drapoza, Zani Dapdan, Nikoroz Sıkay, Nikoroz Bonazita, Anton de Garzan, Draperyo, Zani di Pagani, Samona, Fabya, Pero di Lankaşko, Yahudiyan mahalleleri) ihtiva ettiği düşünülmür.¹³ Bu durumda önce Galata'nın Karaköy kesiminin sonra da yeniden bu defa Galata'nın tamamını kapsayacak ve ağırlıklı olarak Latinlerin oturduğu mahalleleri de ihtiva edecek şekilde tahririn yapıldığı varsayılabilir. Buna her iki defterin benzeri bir sıra takip etmekle birlikte ifadelerin çoğu kez bire bir aynı olmaması, bazı ciddi farklılıklar bulunması da karine teşkil eder. Her ne olursa olsun bu ikisini müstakil olarak mütalaa etmek ve iki defter parçasının ilgili kısımlarını karşılaştırmak elzem görünür. Galata hakkında 1455 tahriri üzerinden yapılacak incelemelerde mutlaka bu iki parçanın birbiriyle mukayeseli olarak tahkiki lazımdır. Burada bu konuda fazla tafsilata girilmeyecektir. İstanbul'un fiziki yapısı ve tarihi topografyasını bütüncül olarak çalışanların haritalama ve istatistik verileri kullanma açılarından sağlam rakamlar üzerinden hareket etmelerinin

13 Sayılan mahalleler Karaköy defterinde yer almaz. H. İncalcık bu kaydedilenlerin çoğunun ilk Ceneviz surları içinde bulunduğunu yazar (İncalcık, "Osmanlı Galatası", s. 245-46). İ.K. Bulunur da bunları bugünkü topografyaya göre lokalize etmeye çalışır (Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 124).

önemi açıktır. Bu belirtilen kayıp sayfalar ve Karaköy tahriri kısmı eksik verileri ve tanımlama problemlerini bir ölçüde bertaraf edecek ve daha tam bilgileri sağlayacak raddelerde ehemmiyetlidir.

Karaköy mahalleleri tahriri diye adlandıracağım bu defterdeki mahallelerin adlarını İncalcık neşrindeki aynı kayıtlarla karşılaştığımızda okunma problemi olan ve dolayısıyla konumlandırmada büyük ölçüde sıkıntıya yol açan bazı farklılıkları belirtmek sanırım yukarıdaki satırlarda ne denilmek istendiğini sarahate kavuşturacaktır. Karaköy mahalleleri tahririnde zikredilen 11 mahalle biriminin adları şöyledir: Vartimo Hristo, Kosta Alupedi, Avdaki Momendorino, Yan Vasilikos, Manol Sanda Kruz, Yorgi Uzgunceli, Yani Mavriyani, Gorgonze, Papa Yani, Asana Sodori Ermeni, Kosta İskenepoluk ve Ermeni Nurbek.

Zikredilen bütün bu mahalleler İncalcık neşri defterde bazıları aynı bazıları biraz daha farklı imlalarla kaydedilmiştir. Mesela Kosta Alupedi, Kosta Lupaci; Avdaki Momendorino, Ayod Kimo Monderino; Yan Vasilikos, Yani Vasilikos; Manol Sanda Kruz, San Neferzo; Yorgi Uzgunceli, Yorgi Argencelo; Gorgonze, Gargancı; Asana Sodori Ermeni, Asudar Ermeni tarzında okunacak şekilde kaydedilmiş bulunmaktadır. Bunun dışında bu mahalle başlıkları altındaki hane ve kilise kayıtlarında da bazı küçük farklılıklar gözlemlenmektedir. Karaköy tahririnde kiliseler başlıklar altında daha tamdır, buna karşılık yayımlanan nüshada bazı başlıklar bulunmamaktadır. Mesela Santa Kruz mahallesindeki Ay Yanes kilisesi neşredilen nüshada özel bir başlık altında zikredilmemiştir. Bunun gibi küçük ama önemli olabilecek başka farklılıklar da mevcuttur. Sonuç itibarıyla dikkatlerden kaçan 11 mahalleyi ihtiva eden bu tam tahrir defterinin mutlaka inceden inceye tahkiki ve diğer kayıtlarla karşılaştırılmasının yapılması mevcut bilgi dağarcığımızı daha da ileri seviyeye taşıyacaktır.

Burada belirtilmesi gereken başka bir husus, yukarıda da temas ettiğimiz üzere Galata tahriri ile İstanbul kısmının tahririnin aynı zamanda yapılıp yapılmadığı ve ikisi arasında amaç itibarıyla bir farklılığın bulunup bulunmadığıdır. Defterlerin tertip tarzının, yazı şeklinin birbirine benzemediğinden bahsedilmişti. Tutuluş gayesi itibarıyla da benzeri bir farklılığın söz konusu olduğu açıktır. Çünkü Galata/Karaköy bölümü vergilendirme amaçlı hane tesbiti yaparken, İstanbul kısmında meskun veya boş hanelerin sayımı gerçekleştirilmiştir. Geneli itibarıyla zaten eksiklik bulunan İstanbul tahririnde mevcut mahalle varlığında bütün hanelerin Galata defterinde olduğu gibi gösterilmiş olup olmadığı konusu da ayrıca mütalaa edilmelidir.

Ekte Karaköy mahalleri tahririne ait defterin faksimile metni, neşredilen nüshanın eksik sayfasının görüntüsüyle birlikte yer almaktadır. Bunun çözümü ise konu üzerinde çalışan meslektaşlarıma aittir. Bu notlarla yazımı sonlandırırken, Karaköy mahalleleri tahriri defterindeki 11 mahalleye ait icmal sonuçları ihtiva eden son sayfasını aynen aşağıda kaydetmiş bulunmaktayım. Bu kayıtlara göre 11 mahalledeki hane sayısı 515 olup buradaki yaşayan hane sahipleri ve oturan nüfus 544 kişidir. 10 kilise olduğu not edilmiştir. Vergi ve kira verdikleri anlaşılın 544 kişinin 373'ünün cizye ödediği dikkat çeker. Bunların da kendi içinde kategorileştirildiğini, zengin, orta halli ve fakir olmak üzere üç kısımda mütalaa edildiklerini görmekteyiz. Üç kategori arasında fakir kayıtlılar daha fazladır. Öte yandan dul kadınların (bîve:106 kişi) sayısı az değildir. Ermenilerin ayrıca yazılması da anlamlıdır. Sekiz kişinin ise kaçtıktan veya esir alındıktan sonra yeniden gelip evlerine yerleştikleri not edilmiştir. 544 kişiden cizye vermeyenlerin sayısı 171'dir. Dul kadınlarda ise bu sayı 61 olarak belirtilmiştir. Hanelerden 18'i miriye/devlete aittir. Bu binalardan kira alınanlar 16 kişidir. Bunların da anlamlandırılması gerekmektedir. Ayrıca defterdeki kayıtlardan hareketle fetih sonrası İstanbul'un gayrimüslim halkı hakkında yeni istihraçlar mümkün olabilir. Ancak bunun diğer tahrir kayıtlarındaki rakamlarla beraber mütalaaasının, daha doğru bir fetih öncesi ve sonrası İstanbul'unun bina ve insan manzaralarını ortaya çıkaracağına şüphe bulunmaz.

[Karaköy Mahallelerine ait defterin icmal kısmı: **TSMA, D. 2203, 275a**]

“Cümletü'l-mücmel hâne: 515

-minhâ hâne-i emîriyye: 18, minhâ hâne-i emîriyye bâ-ücret: 16,
minhâ hâne-i emîriyye bî-ücret: 2

Cümle kilise: 10

Cümle dekâkîn: 7

-minhâ emîriyye bâ-ücret: 3, minhe'l-bâki gayr-i emîriyye: 4

Cümle ru'us: 544

-ru'us-ı zımmiye: 373

-minhâ gani zımmi: 31, minhâ zımmi-i mutavassıt: 84, minhâ
zımmi-i fakir: 92, minhâ bîve-i zımmiye: 106, minhâ Ermeni
zımmi: 60.

[275b] –minhâ ru'us-ı bî-cizye: 171, minhâ mutavassıt-ı bî-cizye: 32,
minhâ fakir-i bî-cizye: 62, minhâ bîve-i bî-cizye: 61, Ermeni bî-cizye: 16

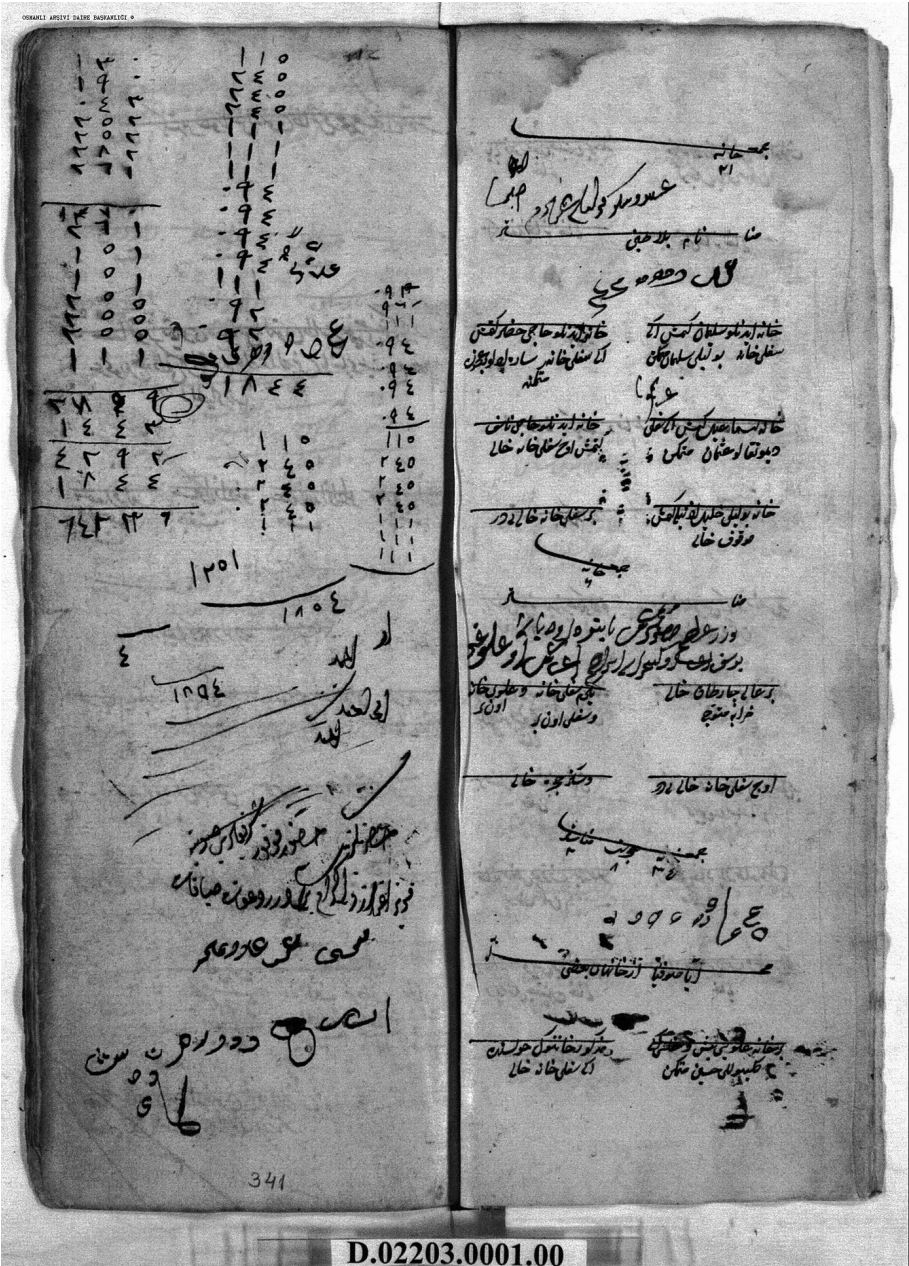
- Tafsîl-i mükâteb ve mu'tak ki gine evlerine gelmişlerdir
-Mihali adlu pabucî mükâteb, avratıyla gine evinde olurlar.
-Filya adlu mu'tak gine hânesine gelmiş sâkin.
-Derendefilos adlu mükâteb gine evinde sâkindir.
-Astoriyos adlu mükâteb gine gelmiş evinde sâkin.
-Todoros Sankiyo adlu mükâteb gine evinde sâkin.
-Hristofa adlu esîr gine evinde mutasarrıf.
-Pirovagarsu adlu mükâteb gine evinde gelmiş sâkin.
Zani Resiva adlu esîr gine evine gelmiş sâkin.
Cümle: 8.”

Öz ■ İstanbul'un fetihten hemen sonra yapıldığı bilinen 1455 tarihli tahririne ait defterin Halil İnalçık tarafından yayımlanması, İstanbul tarihi üzerinde çalışacaklar için çok kıymetli yeni bilgilerin ortaya çıkışına vesile teşkil etmiştir. Bu tahrir Osmanlı fethi öncesi İstanbul'u hakkında olduğu kadar, fetih sırasında tahribata uğradığı belirtilen şehrin durumu hakkında da son derece müdellel bilgiler vermektedir. H. İnalçık, defteri yayımlarken kendisine ulaşan fotokopi nüshadan hareket etmiş ve arşivlerde yaptığı tahkikata rağmen söz konusu defterin asıl nüshasına erişemediğini beyan etmişti. Öncelikle bu defterin aslının bir araştırmaya da konu olarak Topkapı Sarayı Arşivi'nde dağınık kayıtların yer aldığı bir derleme defterin içinde bulunduğu tesbiti yapılmıştı. Bu tesbitten hareketle tarafımdan yapılan inceleme sonucu yayımlanan defterin bir sayfasının fotokopi nüshada bulunmadığı, ayrıca daha önce dikkati çekmeyen bir başka Galata/Karaköy mahalleleri tahririnin daha mevcut bulunduğu görüldü. Bu araştırma notunda konuyla alakalı değerlendirmenin ardından eksik sayfaların metinleri okunarak bugünkü harflere aktarımı yapıldığı gibi yeni tesbit edilen ve Karaköy mahallerini içine alan tam bir defterin tanıtımı, ne gibi katkılar sağlayacağı üzerinde duruldu. Ayrıca defterdeki kayıp sayfalar ile Karaköy mahalleri kayıtlarının orijinal görüntüleri de yazının sonuna eklendi. Böylece söz konusu defter parçaları, üzerinde yapılacak yeni çalışmalar için daha tam ve eksiklikleri nispeten giderilmiş halde istifadeye sunulmuş oldu.

Anahtar kelimeler: İstanbul, Tahrir defteri, 1455 tahriri, İstanbul Topografyası, Galata tahriri, Karaköy mahalleleri.

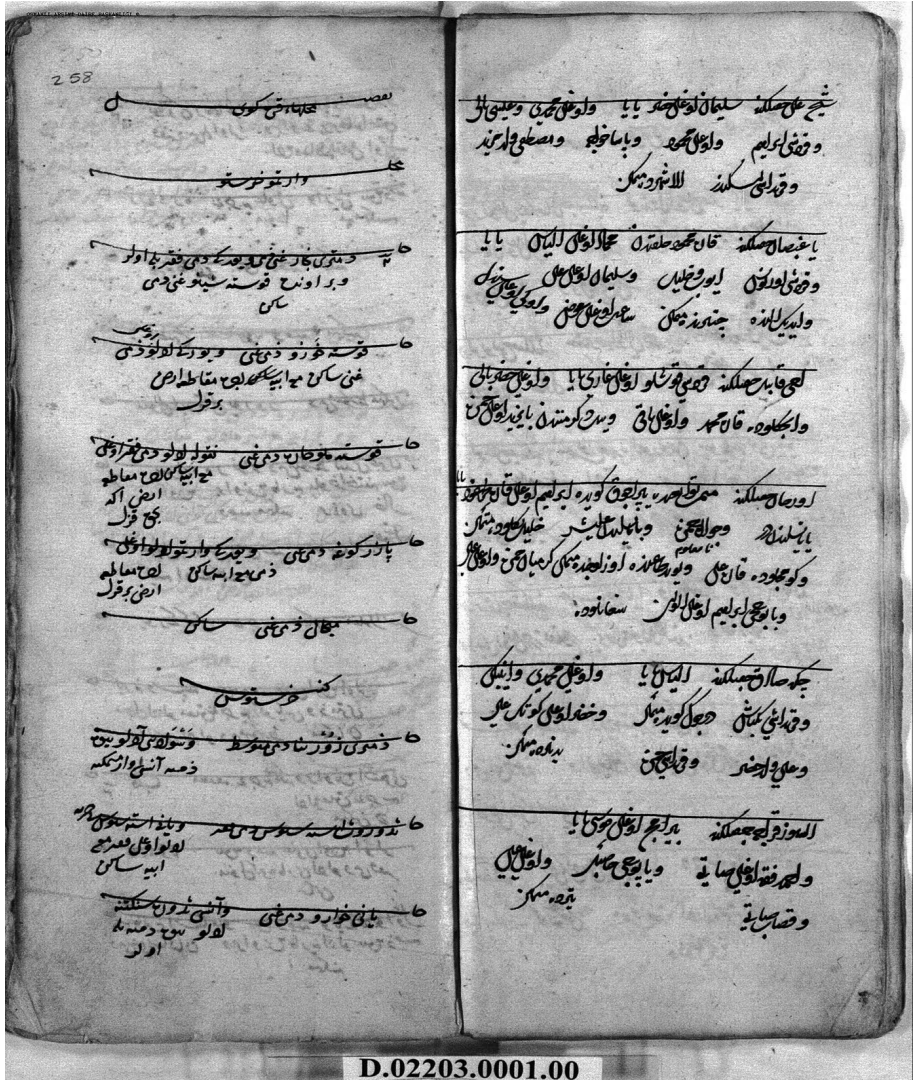
Faksimile I: H. İnalçık neşri nüshanın kayıp son sayfası

D.02203.0001.00

Faksimile II: Karaköy Mahalleleri Tahriri [TSMA, D.2203, vrk.258a-276a]

D.02203.0001.00

ح ۳ مودل مورک ذمی متوسط مکیں و پراونج
 و آورکنه آهوقینا ناس من ذمه با اولر و پراونج
 یفدرک براس کونخ لهو دی متوسط مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک دی حق ا؟

ح ۴ یورک دصا ص برسن ص متوسط مکیں له
 مقاطه لرص سو اولر ذمت قرک دی حق ا؟

ح ۵ قومی ذمار کراس سو ذمه مکیں حله
 اولر یا بنظر و نوس لهو دی متوسط مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۶ ماریه مودرکنه سو ذمه مکیں حله اولر
 اجنح جام صام نول مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۷ میکان موش یولندی دی متوسط
 واستلیا نوس لهو ذمه مکیں ح
 اینه مکیں ما طه سو
 ۱۹۶ بلش قرک

ح ۸ میکان دجه با علم الخ کس مکیں حله
 متوسط مکیں و قین اناس من ذمه با اولر
 ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۹ ارین میز با تم سو ذمه مکیں ذمت
 میز با دی لهو اولر حله و پراونج دی
 کوزم با اولر له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۱۰ ارین توقره اری مقول کندی سو ذمه
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۱۱ مقول کونکلی ذمت مکیں حله
 ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۱۲ قوسه ابو پری
 میکان مقول ذمت مکیں و مار محور مته اولر
 ذمه سو اسی با اولر
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۱۳ صولان لو پدی دی متوسط مکیں

ح ۱۴ یورک کاش و دی متوسط مکیں و اری
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک له اونی سو ذمه با اولر

ح ۱۵ کیمه و سینه سو ذمه مکیں و اولر
 لهو مکیں با اولر له اری سو اولر ذمت قرک

ح ۱۶ قنچ پورستو عری حله مکیں و اری
 قوسه لهو کاب عری تبه و اری منو و قنچو
 دی متوسط مکیں

ح ۱۷ یز قون عری حله مکیں
 میکان فارذ لهو کاب عری تبه و قین کس با اولر
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۱۸ دیو اینه لوقو ذمت مکیں و پراونج
 میکان پوروز لهو دی مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۱۹ کیده تو اری حله مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۲۰ الکس یغوشو ذمت متوسط مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۲۱ قوسه ابو پری ذمت متوسط مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

ح ۲۲ مقول و اری ذمت متوسط مکیں
 له ما طه لرص سو اولر ذمت قرک

حدود انکو مشد رینو

مکان خویبو دمی متوسط ممکن

قرطاسو دعهه بیو منکله وراوتس
مکان اندوریکر اولع ممکن دمی متوسط
ارض لیرس بیو
قرطاسو

حدود ندورقا دمی متوسط ممکن مقاطعه
ارض بیس امربه بیو قرطاسو

حدود وزل دمی متوسط ممکن
واحد ندور وراینه له لوف قیبه بیو
بله اولر

حدود انکو مشد رینو دمی بیو ممکن
واوغلی یاند دمی قیبه اولر
اوج ارض دمی اولج مقاطعه

حدود منداریق دمی بیو متوسط ممکن
ارن له لوف قیبه بیو بله اولر ارض
دمی بیو
قرطاسو

بابا اندون عجهه بیو ممکن
کله او ایس مقاطعه قیبه بیو
بیو اوج

حدود اوغلی اولر بیو دمی بیو ممکن
معلوم دکل او بیو اگر سنده دمی اگر سنان اولر
عجهه له ارض دمی بیو قرطاسو

حدود انکو مشد رینو مکان بیو ممکن
دمی بیو اگر سنان

حدود دمی بیو دمی متوسط ممکن
عجهه بیو اولر ارض بیو دمی بیو
قزاق نهرانس

حدود انکو مشد رینو دمی بیو ممکن
له لوف دعهه بیو منکله ارض بیو دمی بیو
قزاق نهرانس

حدود بیرون فاکوس مکان بیو کله اولر کلن
عجهه
ارض بیو ارض بیو
اوج قرطاسو

حدود قزاق بیو دمی بیو ممکن
له لوف مکان بیو ارض بیو ارض بیو
اوج قرطاسو

حدود دمی بیو قیبه بیو دمی بیو ممکن
ندور بیو دعهه بیو منکله وراوی حاکم
مقاطعه ارض بیو ارض بیو ارض بیو
ارض بیو ارض بیو

حدود بابا بیو قیبه بیو دمی بیو ممکن
له لوف مکان بیو ارض بیو دمی بیو
بیو منکله وراوی حاکم
ارض بیو ارض بیو

حدود انکو مشد رینو دمی بیو ممکن

حدود قزاق بیو دمی بیو ممکن

حدود انکو مشد رینو دمی بیو ممکن

Handwritten notes and signatures in the bottom right corner, including names like 'محمد' and 'محمد' and some illegible text.

کا کزبانده نهار ازله دهنه نهاره بکنه و اوغلی
فردخوست که لولو ذمی می کنه تا بسله اناستک
النی اوی وار کز اوی حال و برین فرودان کوس
له لو ذمی می کنه و برین بکسانه لولو ذمی
می بکنه و برین مارولن کز امان لولو
ذمی بکنه و برین اوار کز اوی اوج کس کس
کلس و برین یور یور منوب لولو ذمی
ذمی مویط و می کنه

کا دیو لوس بقوس ذمی می مویط

کا دیوی مندر لوس غوی کلوق اولر ندوس
خ عونه له لو ذمی می کنه قوم لوس کس کس

کا ایلکی کرامتو غوی ایلکی خوس کز لوس
منع حره می کنه

کا ایلک کده ذمی مویط می کنه

کا قهر تو نه عورت غوی اولر من اوی
وار مقصود کز حال بده اکلو له لو ذمی می کنه
بزنه بر قوم له لو ذمی می کنه و برین یور ک
بو کلیم بجه فدی می کنه و برین و لوه برین
خال که اوی لول لو اکر کز

کا قوطاسو طانه مویطه بالقین منول کس
بجه می کنه

کا ندورسن سفتو کس می کنه فرودنه
اولو عویطه بوج حاج و برین لول لوس
دی که

کا بودی اسباب غوی کلوق اولر
خانه فاک له لول لوس بزرگ

کا بان بنیاد ذمی می کنه له لول لوس بزرگ

کا فوکله فرابوزنلو ذمی مویط می کنه
له لول لوس اوج بزرگ

کا کجوه زبانی غوی اولر کزبان لولو
بوج دهنه می کنه معاطه لول لوس بزرگ
براصدور

کا یانه غونارن غی اوج اولر طایه حال
معاطه لول لوس بزرگ

کا ممالو وار دال ذمی مویط می کنه ندورن
له لو اغلیلم ذمی مویط لول لوس بزرگ
براصدور

کا ذمی می ندورن المودک ندورن لول لوس
ذمی می کنه معاطه لول لوس بزرگ

کا ممال بول ایسی و اوغلی یانه بول ذمی
مویط می کنه معاطه لول لوس
بزرگ

کا لولوزار و المودک کال له لو کس می کنه
له لول لوس بزرگ

کا اندره بزانول ذمی مویط می کنه

کا یانه غولت قوم لول لوس کس کس
عج له لو سلم له لول لوس کس کس
معاطه لول لوس بزرگ

کا پناکسه ذمی می کنه له لول لوس بزرگ
کوزا

کا دمنو مندر المودک دمنو غور می کنه
کال مودک و می کنه
له لول لوس بزرگ کوزا

کا اندره قصاب غوی اولر کزبان کال
طایه حال له لول لوس بزرگ کوزا

کا اکرین صفا ذمی می کنه فرابوزنلو امانی مع
می کنه

کا یانه چنکر ذمی مویط می کنه

کا زینو انوس فرابوزنلو ذمی می کنه دبر اوج
ممال برابرس و قین امانی ندوس می کنه
نجه

دوس

حاصل باشد ~~و اوغلی یان دمی قلم~~
مکن

حاصل و زمین ~~بوی مکن~~

چا وارد الو المکره ~~براون بکنه لالو~~
عرب معتم مکن ~~براون بر عرصه~~
بوی مکن

کس ایاز کولون

حاصل و زول ~~ذمی متوسط مکن~~

حاصل کونغا غیری اوون اولر ~~خانی~~

حاصل ادرابیله ~~ذمی متوسط مکن و اوغلی~~
ذمیری چرالانغو ~~ذمی متوسط مکن~~

حاصل منالو چرالانغو ~~ذمی متوسط مکن~~

چا صوفی لاشو ~~ذمی متوسط مکن و اوغلی~~
اندرت لالو ~~ذمی قلم~~

حاصل مکن ~~بوی مکن~~
غولار اولو ~~مکن~~

حاصل مکن ~~مکن~~
اولی مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

حاصل مکن ~~مکن~~
مکن

D.02203.0001.00

مذول صفت قر و ز

ط بیان ز ششانی هم الهج اسرا و سن طیاره
مذول و هج اولو دی صد من الهج هر دی ذکر

ط کس خود پرس و هج او را ی کنه صفاری
را س میهن

ط قره سه اولو را و نکلان جریانه صبا و کلن ندرین
لهلو دی متوسط میهن

ط ندرین اولو که هان خا

ط مذول صفت قر و ز دی متوسط میهن و او را ی
کار

ط ندرین بیوشن ذنی نهر میهن

ط مقار عشی دی متوسط میهن

دفعه کوز دا و طر و کوا هر که به حله قرین متوسط
قره ششم دی میهن

ط بیان خود نارس دی متوسط میهن

ط دن در دسا دی متوسط میهن او را ی
معاظمه ارض هر میله به الهج اول

ط ذنی متری خود نرسو دی متوسط میهن

ط قره جو سه مانه ذنی نهر میهن

ط قال دسه نهر میهن

ط کس بر اعمی قوج میهن درین ندرین
مدره میهن نو که او و هج او را ی کنه
ای یارین

ط زاوی بیوان عاوض با یس در هر میهن
و سلفین قرا ی اصدار میهن
کنه ای یارین

ط بیان پرسو دی متوسط میهن

ط بیان فاما تو عین اولو بر او ی
یوری مقوم جی مابن در هر میهن و بر او ی
مذول فاما تو ی اولو معنی در هر میهن

ط کلا طردیه بر او ی خراسته اولو که
میکنه و بر او ی خا

ط اندر خیار دی متوسط میهن
وارمتمسان برین قره سه او بره دی نهر میهن
و برین در عارته اولو یق ذنیه میکنه و آنکه
او خا

دفعه و او ی یورین بر او ی و برین
قره لوری اولو دی متوسط میهن

ط بیان اشتناسته دی متوسط میهن
و برین یوری اولو مکتا میهن

ط کوز سه نکلو در هر میهن

ط ابرو نوله ذنیه نهر میهن

ط قوسه انکشتن سیدر کاله ماله

ط بیان موشو ذنی متوسط میهن
و اناسی یق و هم سه اولو

ط خراسته اولو ای میهن

ط یازده صارد هم الهج اسرا و سن طیاره
مذول اولو دی عین ارضی / ای یارین
لهلو ارض هر میله به حله قرین

ط کس بر اعمی قوج میهن درین ندرین
مدره میهن نو که او و هج او را ی کنه
ای یارین

ط بیان پرسو دی متوسط میهن

ط کا ماضیہ لہو سو دینہ اللہ معاف لہو
لہوہ اگر فخر

کنستانتین

ط کا وصل ہوسن بکریوں غیر اور کا
مناظر اصل مرہم اگر فخر

ط کا بدورس اسپاگ ساوند دین سوٹ مہمیں
مناظرہ امرہ اگر فخر کیونہ لو
قین اناسی سو دینہ بیا سکا

ط کا حال واصلیز ذمہ فخر مہمیں معاف لہو
امرہ اگر فخر

ط کا پایا اردون غراون براونہ تو قورنہ
لہو دین سوٹ مہمیں وراونہ آریں لہو
سو دینہ مہمیں

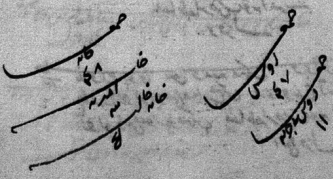
ط کا نامبول اندو کہ طہ ورف کسم صا زانہ
پراسوئہ لہو مکاشہ یلہ بیلر کن

ط کا قارو دین غنی مہمیں ونبول ویاغ
لہو اوغلاہن دینان فخر لہو
مناظرہ لہو
درس فخر

ط کا دمنقو دفرنو اندو کہ طہ بیکلیں

ط کا اندرہ قلابی غری طہرہ لہون لہو
سو مکاشہ و زویہ لہو سو مکاشہ لہو

ط کا ورف صا زانہ بکشمہ او
تو آوا تو لہو دین سوٹ مہمیں ورنہ
خالو لہو عورہ مکاشہ ساکن لہو

ط کا ہوسنا یو دین سوٹ مہمیں وراونہ
مگر

ط کا ہوسنی صدن دین غنی مہمیں

ط کا بیان جو پوچھ اندو کہ صا زانہ لہو دین
اوسنی ورف مہمیں

ط کا مبول تو ماکرا دین سوٹ مہمیں معاف
ارضی میرہ

ط کا دینوی چاوش دین سوٹ مہمیں ونبول
لہو کار یلہ اولر دین

ط کا ارون پاسا تو دینہ سو مہمیں ونبول
کویا کس با اولر کاشہ

ط کا کیرانہ دینہ بن

کنستانتین

ط کا نوم اللہ کسم عورہ سو دینہ
مہمیں

ط کا قوم برنو نوم اللہ کسم طہ مرہم
طہ خالا لہو لہو سو فخر بکری

ط کا اندرہ زفرہ شاطہ مہمیں

ط کا وصلکوس دفرن مہمیں بکری علاقہ
یر وراونہ مکاشہ ورف مہمیں
نوم اللہ کسم

ط کا بیان دو پوچھ دین غنی او لہو
براونہ آریں بظانہ دینہ سو مہمیں
و براونہ مرہ لہو مکاشہ

ط کا یووی چرا تو مہمیں بکری مہمیں بنا امرہ
لہو بنا اللہ فخر بکری ورف مہمیں ورنہ
مناظرہ لہو سو مہمیں طہ فخر

ط کا پایا کویا فخر دین سوٹ مہمیں
مناظرہ مرہ لہو فخر

یا قریب ذکر باد دمی منور میهن
و تراوی حکام اجزا کو یونی اولو الفی
و ری باش خانه مهم مصطفی النبی و کبری
معاظمه ارض سویم امیره اون اوج قول

یا بد بولونی دمی منور میهن
له لود می منور میهن و تراوی منور میهن
میکنه و کبری معاظمه ارض سویم امیره
قول

یا لود دج بوز می دمی منور میهن
ارض سویم امیره قول

یا فوسمه کورگی علوفه در جبه و اندوه
له لود می منور میهن معاظمه ارض صلح و ارض
کس بو ویر میهن

یا بله سوندک اوز فراخی و ریش سوز
خانه امیره عسره زنتور در جبه و اوله
له سویم امیره بوز
ویانه قانون قضا و کاسه در جبه میهن مناظمه
سویم امیره قول

دکا قاتره یوم الفی کس دکان امیره منور
قاقلیز له لود استنوبال الدی ارض سویم
لدره الن قول

دکا پیرو و لو اندکد معاظمه ارض سویم
امیره قول

یا بقره اوز غول دمی منور میهن
امیره سویم امیره قول

یا سگری و ریش ایوس میهن معاظمه ارض سویم
قول

دکا اتون حساب یوم الفی کس دکان امیره
پار کتور له لود استنوبال الدی میهن قول
سویم امیره قول

بورک اوز غول

یا زور دانه غوی ارض سویم
خانه حاب معاظمه ارض سویم
قول

یا ذمونی اگر نشه یوم الفی کس خانه امیره
ندوه له لود صحنه سویم در جبه میهن
قول

یا نازده مسکول میهن
سویم حواصی و عرض میهن و نتور له لود دمی
اوغل با و بورک له لود در جبه اوغل با
ساکتور معاظمه ارض سویم
قول

یا اصهر نو ذکر باد و غوی ارض سویم
کیور له لود اجزا لکانه میهن خانه میهن
مکدر میخانیه در جبه معاظمه ارض سویم
قول

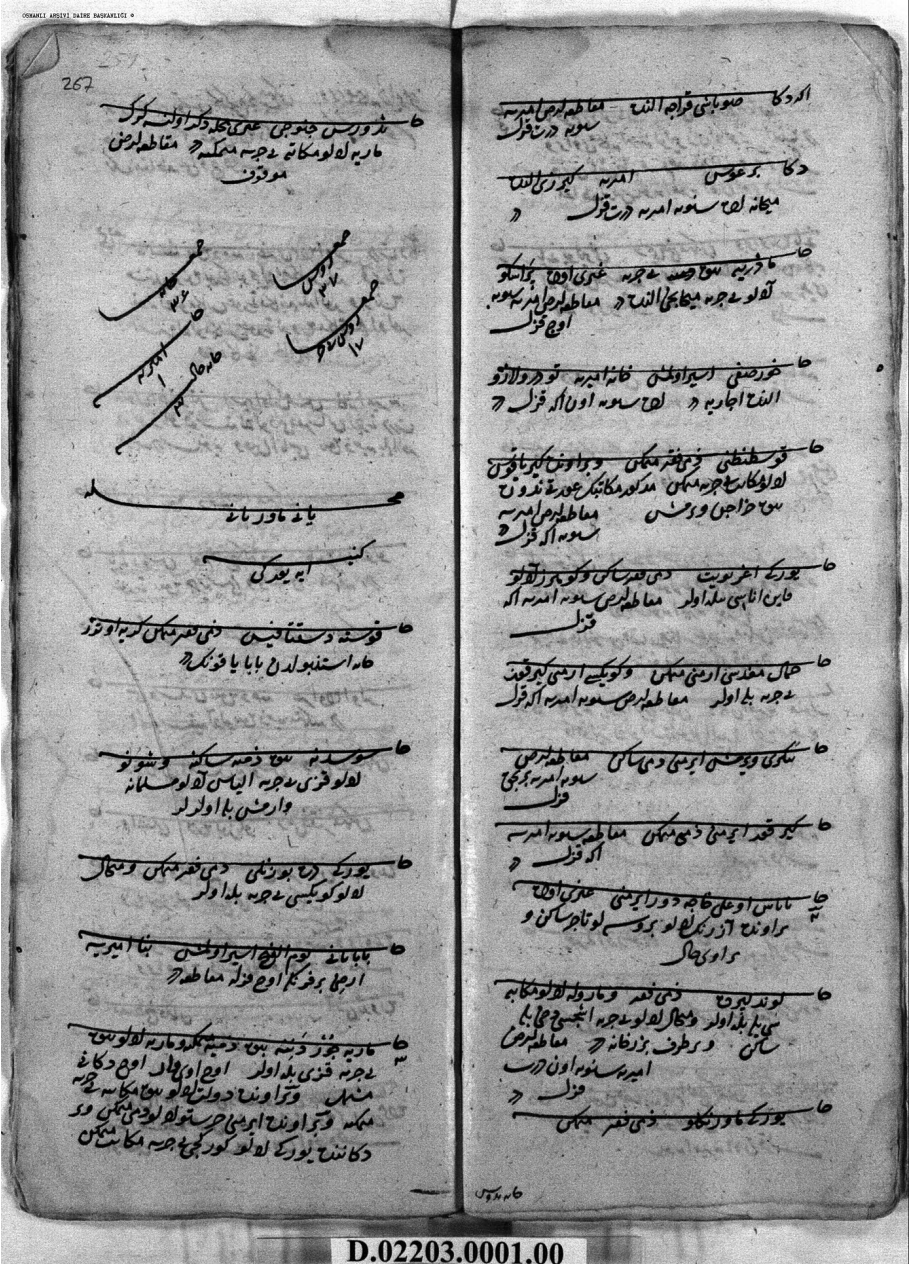
یا نازده سویم با یا با میهن خانه امیره
یوم الفی کس ظاهر امیره بزن کانی بورک
دمی منور میهن بوز صا و له لود دمی
میهن بوز ندر ز سینه ندر لود
فهم کوی کس استور ندر له لود دمی منور میهن
بوز صا نه لود بوز خانه در جبه سویم
قول

یا انیم ارض سویم
میخانیه با اوغل ایسی دمی منور میهن
امیره حرت قول

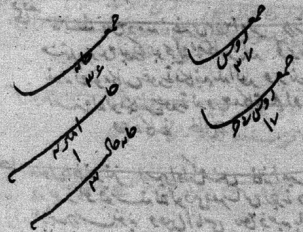
دکان اندری سرتو سدر کس
معاظمه ارض سویم
قول

یا ندر جوا سویم دمی منور میهن
خانه له لود ایوس میهن و تراوی آندوه
له لود دمی منور میهن معاظمه ارض سویم
امیره قول

ح مدور سن چندی عین جگر او اول کرک
 مار به له لومکاته در جسم مکمل مطاطه برض
 مودت

ح یا نه موار مانه
 کینه ای یونک

ح فوسه دستمانین دنی نقره کین کریم او قزل
 طار استنبولدن بابا یا قزل

ح سولنه مع ذمه سکله و شونو
 لهو قزی درجه ایسان له لومکاته
 وارمن با اولر

ح بوردک دره بوزنلی دنی نقره کین و مکار
 له لومکاتی درجه بلدا اولر

ح بابا مانه عوم ایچ اسیر اولکن بنا ایبره
 اریکا برفر کز اوج قزل مطاطه

ح مار به جز دینه بین دینه کور مار به له لومکاته
 درجه قزی بلدا اولر اوج او اولر اوج دکانه
 مشن و تراوند دین له لومکاته کینه
 مکمل و کراوند اریسی درجه کور له لومکاته کینه و
 دکانه بوردک له لومکاته کور درجه مکمل کینه

ح اردکا صوبانی قرانم انبا مطاطه برض امیر
 سوم در قزل

ح دکا برعوس امیر کور اولکن
 میخانه له سومه امیر در قزل

ح طایفه برعوس درجه عوی اولکن کور
 له لومکاته مطاطه برض امیر سوم
 اوج قزل

ح خور صنی اسیر اولکن خانه امیر توره اولر
 النخ اجاری له سومه اولر که قزل

ح قورطنق قز قورمکین در اوون کور با قزل
 له لومکاته درجه مکمل مکره کینک درجه ندر
 سون قزاجن و درمن مطاطه برض امیر
 سومه که قزل

ح بوردک اغرنوت دنی نقره کین و کور اولر
 قارن اناسی بلدا اولر مطاطه برض امیر
 سومه امیر که قزل

ح حال مقدس اریسی مکمل و کور کینه اریسی
 درجه بلدا اولر مطاطه برض امیر
 سومه امیر که قزل

ح سنگی درجه اریسی دنی کین مطاطه برض
 سومه امیر برنج قزل

ح کور قور ایسی دنی کین مطاطه برض امیر
 سومه امیر که قزل

ح ماس اوعل طایفه دور اریسی عوی اولر
 کراوند آزر کله لومکاته لومکاته کینه و
 کراوی چاک

ح لوند لوند دنی نقره و مار له لومکاته
 سنی بلدا اولر چاک له لومکاته کینه
 کین و طرف نقره مطاطه برض
 امیر سومه اولر قزل

ح بوردک موار کور دنی نقره کین

ح امیر

ح ۳۱ حاریه لوبجی عودتہ بنو دصہ بمکنتہ و بوسنتہ
لہو بوق فزی ذصہ بل اولر و ونہ وی سوزن
دی م نوز دمی سکن و ذوق بوزانو صاق
لہو فزدی با الہ

ح ۳۲ حاندور فلا فنی دمی مویط مکن و براونج
باباز منول مکن حالی مدکور کتید ذمی
وباقی اولر خلا

ح ۳۳ یاز ماورنا دمی فخر مکن و براونج
قوستنبہ لہو دمی فخر مکن

ح ۳۴ کلاد بوق دصہ مکر نوم لہو ارکی مکن

ح ۳۵ صاق ورا بوزانو اولر و اولر صاق
براونج واصلی چانقور دمی فخر اجازت
سکی و ونہ حاجی لہو سلمان عودتہ
کافح اناس کتور لہو سوب کتنبہ
سن قزل و فزوق اوج قزل

ح ۳۶ بوزنکی اوسدی دمی مکن مقاطعہ
ارضی سوب امیرہ برجز

ح ۳۷ یاز سر ماوسن دمی فخر مکن و براونج
فوسوی لہو دمی فخر مکن

ح ۳۸ یوزک طریح دمی فخر مکن

ح ۳۹ صاق ارضی ذمی المدکور فاذ خلا

ح ۴۰ فرتہ اسکدرہ ناسی حکمہ سنک مدکور
ویوزک فاقعی دمی فخر مکن

ح ۴۱ پرو ذوق فوسنتہ نیک لہو سوب بوزن
چیم قوسی بود و ستہ لوی سن مدکور اوی
دومنتوز تولہو فزک نیم در دیو بوی اید
السن لوی و ستای حکید ارضی خفطہ جرس
بهر سکن لہو سنوہ الی سن اچ

ح ۴۲ ازاروق بوق دصہ مکن

و برنہ کورنوس کلکیس مکاشکی وری کاهه ابروی
حضرت لہو کر غوی لہو ذکرا اولر مکر کل جمجم
نکی مقاطعہ سی اوج قزل

ح ۴۳ فانتسہ بنو دصہ غریب اولر وراونج
عشتمی بونج یوزک بوی لہو کاس اولر و فزین
نقول لہو کاس عودتہ مکانیہ بلہ الہ و ونہ
اسز لہو کاس عودتہ نوز مکاتیم اولر
ویرد کانه خال

ح ۴۴ منول اخترتیز اس اولر کیش فاذ اعرابہ
بوزانو فوسنتہ لہو دمی فخر مکن لہو ذوق
فزل و سوب و دمی اناسی بوق ذصہ بلہ الہ

ح ۴۵ ندون بوق دصہ مکن

ح ۴۶ یاز روس نوم لہو مکن فانتسہ لہو
عودتہ بوق جزیبہ سی ووشن مکن

ح ۴۷ ذمیری اولہ مشقی عجرہ مکن

ح ۴۸ بی و سدی بوق دصہ عراونج اولر
انوس قیہ لہو بوق ذصہ مکن

ح ۴۹ بوزن آتس بی لوسن دمی فخر مکن

ح ۵۰ واصلی ورا بوزانو دمی فخر مکن

ح ۵۱ ذمیری قز بنیم دمی فخر مکن و براونج
ورا بوزانو آتس بی فخر مکن

ح ۵۲ سی و سدی دیگر بوق دصہ و براونج
و براونج ذمیری لہو بوق دصہ مکن

ح ۵۳ مضطح کمان
سوق دمی با الہ

ح ۵۴ بابا بوق ابر اولر سنک اولر کلان کلان بوق
کینہ استنبو اولر کلان ندوز لہو بوق کہ ارضی کلان
اولر اوج سوب اوج اولر اوج قزل

D.02203.0001.00

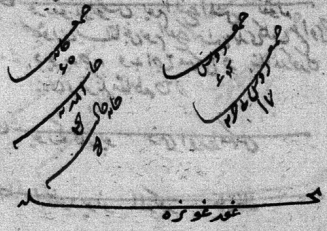

ح قاری قریب لایح کتبی خاندان طرابلس

ح تباریک فایده بی حدسه ممکنه وراویس
متون لایحه مکاتبه کس وراویس اوله اوله کافر
کوبکسی قوتسته مکاتبه وانا س مکاتبه بیله
اوله لر

ح تباریک تاره نوبی المذکره قوتسته
کتبی لاله دی قهر سانی

ح تباریک لایحه لایحه المذکره دینی قوتسته لاله
نکاس عورتیه بیله ممکنه

ح آندره زانو المذکره کللی دفتر
تلهو دینی قهر سانی

ح کولو خاقون ارمنیه بیله قوتسته کتبی
سایه لاله ارمنه اری کتبی کندی اری کتبی
حاجی ووش بی حدسه ممکنه خاندان اوج
اوی ورحه بیله لایحه اوج اوی
کری دکرین قالی لایحه بی حدسه کتبی
مکاتبه

ح حوز خاقون دینی قهر سانی

ح تباریک لایحه دینی بی حدسه ممکنه وراویس
قزیه مکاتبه بیله اوله لر

ح تباریک قلا عفریه بی حدسه ویا بیله قهره مار بیله
تلهو دینی قهر بیله

ح تباریک قوتسته عورتیه کتبی قالی لاله
بی حدسه کتبی وراویس قانم دینی بیله

ح تباریک کتبی دینی قهر ممکنه وراویس
کیزمه لاله بی حدسه ممکنه

ح تباریک دینی بی حدسه ممکنه وراویس
کوبکسی عورت مکاتبه بیله

ح تباریک دینی قهر وراویس
تلهو دینی قهر سانی

ح تباریک قوتسته دینی قهر ممکنه

ح تباریک باقوی بی حدسه عورتیه اوج اوی
حاجی ووش بیله اری بیله سانی

ح تباریک دینی قهر وراویس اری بیله
بی حدسه ممکنه

ح تباریک دینی قهر ممکنه

ح تباریک دینی قهر وراویس بی حدسه
ایسوی بیله دینی قهر سانی

ح تباریک مکان باقوی دینی قهر سانی

ح تباریک دینی قهر وراویس اوج اوی
قالیله

ح تباریک خاندان اوج اوی بی حدسه کتبی
خاندان اوج اوی بی حدسه کتبی
کتبی سانی لایحه اوج اوی

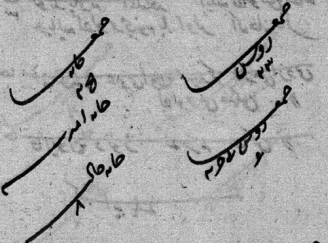
ح تباریک دینی قهر وراویس المذکره

ح تباریک قوتسته دینی قهر ممکنه

نقوله هزنی المکره ذمی نفر اوج اولی سکر
که اولی کندن اولی و بر اوج ذبیغه اولی
سوی به جرم منکره

از می باباس اوج ذمی المکره در کلید
حاله

یا ذ صابونه ذمی اولی سکر

بابایه المکره

حاکمینه مذکور که اوج اولی و دوم
و چون ندون له اولی قالی خوردن معص
سکره و چون بابایه مذکور ذمی اولی و دوم
و بر اوج حاله معاطه اولی و دوم
الهی حی اولی

خانه صانندینه بر نایه ندون سکره اولی و دوم
اولی سکره و دوم فرستی اولی و دوم
سکره و دوم نوزی ارضی ذمی و ماریم
الاولی و دوم و نامی سکره
و چون مار تلوس له اولی و دوم
سکره

زانه عظمی المکره مکارا فرمودی ذمی
و استیایا یوس له اولی و دوم سکره
مقا طه ارضی سکره اوج و اولی

حاکمینه اولی و دوم سکره ذمی سکره

انجا یونمو ذمی اولی سکره

کنایه غوصا یونمو سکره اولی
باباس سکره و اوج طه و ارضیه
معلق بر اوج اولی و دوم سکره
له اولی و دوم و بر نایه سکره
آهلو مکاره و نایه سکره و اولی
ارضی سکره سکره سکره

دو منتهو تقریبه اولی و دوم
نزاغلو اولی و دوم سکره
سکره

حاکمینه اولی و دوم سکره
سکره سکره سکره سکره
ذمی و دوم سکره و نایه سکره
سکره سکره سکره

یورکه قاری ذمی اولی سکره

انجا یونمو المکره خانه

فرشته یون و دوم سکره
براسته اولی و دوم سکره

حاکمینه اولی و دوم سکره
نزاغلو اولی و دوم سکره

حاکمینه اولی و دوم سکره

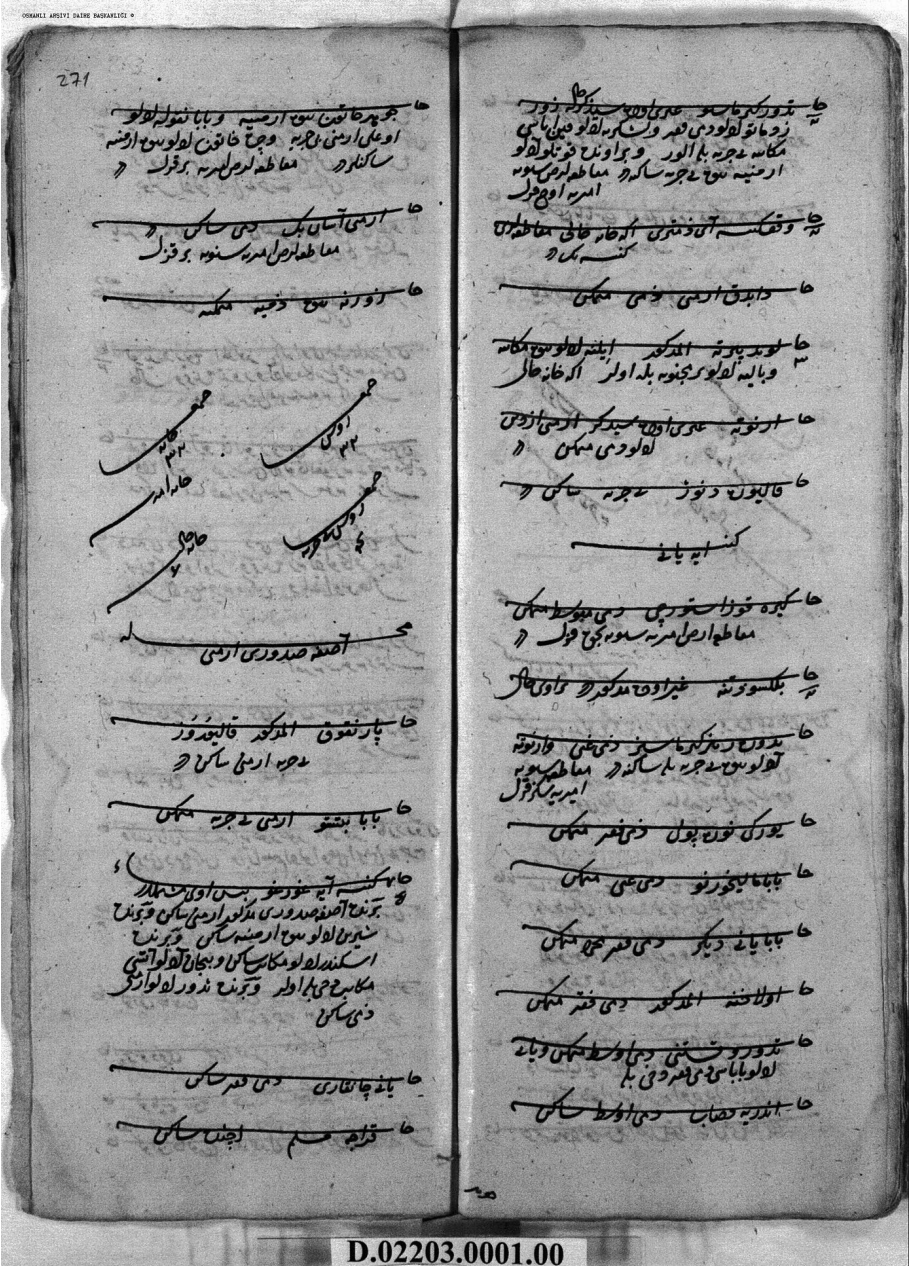
حاکمینه اولی و دوم سکره
منظر و چون ذمی له اولی و دوم سکره
و چون سکره له اولی و دوم سکره
ارضی سکره سکره سکره

حاکمینه اولی و دوم سکره
بر نایه سکره سکره و اولی

حاکمینه اولی و دوم سکره

حاکمینه اولی و دوم سکره

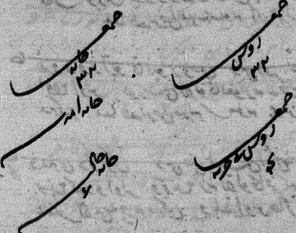

271

حاجی پیرخانین سوغ ارضیه و بابا نعمت اولو
اوعلی ارمنی بوزج و چمن خانقن اولوسون ارضیه
ساکنلر معاطه لرصل لیره بوقزل

حاجی ارمنی آسای بیک دیمی ساکن
معاطه لرصل لیره سنو بوقزل

حاجی زورنه سوغ ذوقه تکمه

حاجی احمد صدوری ارمنی

حاجی پارتوق الموکمه قالدیروز
عجه ارمنی ساکن

حاجی بابا بشتو ارمنی عجه ساکن

حاجی کتسه آیه خودنوسون اوول سلاله
بوزج ارضیه صدوری ملکور ارمنی ساکن و بوزج
شیرین اولوسون ارضیه ساکن و بوزج
اسکنده لولوسا ساکن و بیجان اولوسون
مکابرجی با اولو و بوزج ندورله حاکم
دیمی ساکن

حاجی بابا چانقاری دیمی ساکن

حاجی قوزم سوغ ارضیه ساکن

حاجی ندورکه ماسو عجمی اولو سیدوزم زور
زوما تو اولودمی قهر و شکریه اولو عجمی ساکن
مکابرجی عجه بل اولو و بوزج قوزت اولو
ارمنیه سوغ عجه ساکن معاطه لرصل لیره
امیره اوچوزل

حاجی وقتکسه آیه ذوقن ارضیه طاقی معاطه لرصل
کتسه ساکن

حاجی دایق ارمنی دیمی ساکن

حاجی اولو پاتو الموکمه ایتمه اولوسون مکابرجی
وبایله اولو کچنوس بله اولو اک خان حال

حاجی ارمنیه عجمی اولو سیدوزم ارمنی ارضیه
له اولودمی ساکن

حاجی قاپون دوز عجه ساکن

کتسه ایله یانه

حاجی کبیره توواس تووی دیمی ساکن
معاطه لرصل لیره سوغ بوقزل

حاجی بلسوننه فیزاقه ملکور کواوی ساکن

حاجی ندورکه ماسو عجمی اولو سیدوزم زور
له اولوسون عجه بله ساکن معاطه لرصل لیره
امیره اوچوزل

حاجی یوزک قوزم بول دیمی ساکن

حاجی بابا بوزنو دیمی ساکن

حاجی بابا یانه دیگر دیمی ساکن

حاجی اولاننه الموکمه دیمی ساکن

حاجی ندورکه ماسو عجمی اولو سیدوزم زور
له اولوسون عجمی اولو سیدوزم زور
له اولوسون عجمی اولو سیدوزم زور

حاجی اندیه حساب دیمی ساکن

D.02203.0001.00

حایلی سوسن ذی نعل منکس و ندر و قاون
لهو سو ذمیه بل اولر

حایلی لایزه المدکده بواوی حال

حایلی ساسن ماکر دوج درجه ارضی منکس و اصل
ماکن لهو ایشی ارضیه ذمی بل اولر

حایلی و مارو المدکده بواوی حال

حایلی سفینه ارضی ارضی حواجین ارضی و ارض

حایلی بورد بورد المدکده باران کورن کولور
ارمنی دی منکس

حایلی کولف قاون المدکده ظاهر ارضی ذمی
ساکن

حایلی کولف قاون المدکده درجه قانیه
ایرمنه سو منکس

حایلی کولف قاون المدکده درجه اولر
مکاتبه عورتیا کتار

حایلی کولف قاون المدکده ارضی ارضی اولر
منکس

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی سوسن ذی نعل منکس و ندر و قاون
لهو سو ذمیه بل اولر

حایلی لایزه المدکده بواوی حال

حایلی ساسن ماکر دوج درجه ارضی منکس و اصل
ماکن لهو ایشی ارضیه ذمی بل اولر

حایلی و مارو المدکده بواوی حال

حایلی سفینه ارضی ارضی حواجین ارضی و ارض

حایلی بورد بورد المدکده باران کورن کولور
ارمنی دی منکس

حایلی کولف قاون المدکده ظاهر ارضی ذمی
ساکن

حایلی کولف قاون المدکده درجه قانیه
ایرمنه سو منکس

حایلی کولف قاون المدکده درجه اولر
مکاتبه عورتیا کتار

حایلی کولف قاون المدکده ارضی ارضی اولر
منکس

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

حایلی کولف قاون المدکده خطه لاهور ارضی ذمی
رومه ساکن

ح ۴ چاروس ایله من حسن اولوش ایله ارمنی
مکن وینن کیوی لاهو ارمنی کاومین مقام
الصلیله سوه ارمنی

ح ۵ کاکدر ارمنی ذمی مکن معاطله ارمنی
اکرمی قرک

ح ۶ دیورون ارمنی ذمی مکن اوج اولوش
مخوفن کندنی مکن معاطله ارمنی سوه
قرک

ح ۷ ذیو فوسیر لوه سوه کاردی لوه
سوه مکن معاطله ارمنی سوه قرک

ح ۸ قوقن ایمن خورون ایله کندن
طاول لوه ارمنی مکن

ح ۹ قوقن سوه مکن وراونن کوقن
خاند مکن وراونن نوله لوه اوج سوه
مکن ورنن آندیم لوه وراونن
مکن معاطله ارمنی سوه قرک

ح ۱۰ قوقن مکن سوه ارمنی مکن وراونن
ارمنی کونکی سوه لوه معاطله ارمنی
ارمنی سوه قرک

ح ۱۱ ارمنی سوه مکن ورنن لوه ارمنی
اوتن سوه مکن سوه لوه

ح ۱۲ زقریا ارمنی ذمی مکن قوقن اولوش
صفیق سوه ارمنی وراونن کار
ارمنی ذمی مکن وراونن خاجم دور لوه
مکن ذمی مکن معاطله ارمنی سوه قرک
اوج ارمنی
وراونن کندی
اناسی لوه ارمنی مکن

ح ۱۳ چاروس ایله من حسن اولوش ایله ارمنی
مکن وینن کیوی لاهو ارمنی کاومین مقام
الصلیله سوه ارمنی

ح ۱۴ کاکدر ارمنی ذمی مکن معاطله ارمنی
سوه اوج ارمنی

ح ۱۵ دیورون مکن ارمنی ذمی مکن اوج اولوش
مخوفن کندنی مکن معاطله ارمنی سوه
قرک

ح ۱۶ ذیو فوسیر لوه سوه کاردی لوه
سوه مکن معاطله ارمنی سوه قرک

ح ۱۷ قوقن ایمن خورون ایله کندن
طاول لوه ارمنی مکن

ح ۱۸ قوقن سوه مکن وراونن کوقن
خاند مکن وراونن نوله لوه اوج سوه
مکن ورنن آندیم لوه وراونن
مکن معاطله ارمنی سوه قرک

ح ۱۹ قوقن مکن سوه ارمنی مکن وراونن
ارمنی کونکی سوه لوه معاطله ارمنی
ارمنی سوه قرک

ح ۲۰ ارمنی سوه مکن ورنن لوه ارمنی
اوتن سوه مکن سوه لوه

ح ۲۱ زقریا ارمنی ذمی مکن قوقن اولوش
صفیق سوه ارمنی وراونن کار
ارمنی ذمی مکن وراونن خاجم دور لوه
مکن ذمی مکن معاطله ارمنی سوه قرک
اوج ارمنی
وراونن کندی
اناسی لوه ارمنی مکن

ح ۲۲ چاروس ایله من حسن اولوش ایله ارمنی
مکن وینن کیوی لاهو ارمنی کاومین مقام
الصلیله سوه ارمنی

275

حاجه ناز ۱۸

خانم زینب ۱۸

خانم زینب ۱۴

خانم زینب ۲

حاجه کاتبه ۱۰

حاجه کاتبه ۷

العیر بالیغ ۳

عزیزه ۳

حاجه زینب ۱۶۶

حاجه زینب ۳۷۳

حاجه زینب ۳۱

حاجه زینب ۸۶

حاجه زینب ۹۲

حاجه زینب ۱۰۴

حاجه زینب ۴۰

Handwritten scribbles and notes on the left side of the page.

حاجه زینب ۳۰
مادر روس لهو ارمنی دی مکنی چون قالیون
لهو دی مکنی معاطه ارمی سوم کوزل

حاجه یورک با بوی خول برمه المکره ارمنی خوار لهو
دی مکنی

حاجه یورک با بوی خول برمه المکره ارمنی خوار لهو
لهو انسی معاطه با بالور

حاجه یورک با بوی خول برمه المکره ارمنی خوار لهو
دی مکنی

حاجه زینب ۳۰
استون قیل سوم العیر مکنی خانم المکره
باران کوز لهو ارمنی دی مکنی له مکنوم
معاطه کوزل

حاجه زینب ۳۰
مکان الفح مکره مکنی اونه کلهن اوج
او کلهن مکره مکنی کوزل و مکره زورنو
لهو با بوی خول مکنی و مکره پارون لهو کوزل
دی مکنی

Handwritten scribbles and notes on the right side of the page.

D.02203.0001.00

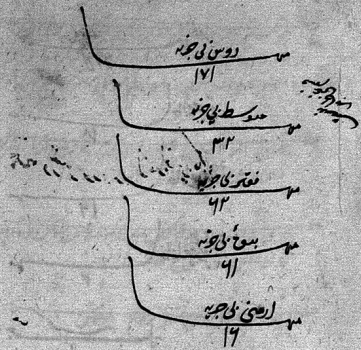
دو جاہری کوہ تا باغ علائقہ

مفتوحہ و شہر و روم القدر کا نام لکھا

نقشہ و شہر و روم بلوچ

حصہ کبوتر شہر و قلعہ

عقلمند و روم و روم و روم و روم

مقامی اور روم کا نام	قلعہ اور شہر کا نام
عورت کا نام اور روم کا نام	خانہ کبوتر کا نام
روم کا نام اور روم کا نام	ارسطو کا نام اور روم کا نام
کہہ اور روم کا نام	کہہ اور روم کا نام
نور کا نام اور روم کا نام	خستہ اور روم کا نام
کہہ اور روم کا نام	کہہ اور روم کا نام
پیر اور روم کا نام	زبان اور روم کا نام
کہہ اور روم کا نام	کہہ اور روم کا نام

Hüseyin Yılmaz,

Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought,

Princeton: Princeton University Press, 2018, xvi+370 pp.,

ISBN: 978-0-691-17480-8

In *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Hüseyin Yılmaz offers an evaluation of Ottoman political thought through the sixteenth century. He takes the collapse of the Abbasid Caliphate at the hand of the Mongols in the thirteenth century as a pivot. This event, he argues, decisively shaped the character of later Ottoman political thought, rendering obsolete traditional juristic conceptions of political order and clearing the way for new interpretations, the most important of which was based on Sufi metaphysics. Sufi thought inspired many who thought and wrote about politics, Sufi and non-Sufi alike, giving rise to a distinctive understanding of political order that redefined the concept of the caliphate. The caliphate, traditionally conceived as an institution representing the rule of Arab Qurayshi caliphs and the political order instituted by the Prophet Muhammad, was reconceived as the representation of God on earth by morally and spiritually perfect human beings. Though Ottoman political thought was never monolithic, Yılmaz argues that this Sufistic view of the caliphate was a common thread that united the political thinkers of the age.

Chapter I presents a chronological survey of Ottoman political works from the fourteenth to the sixteenth century. Any such effort must reckon with the questions of how to define “Ottoman” and what to count as Ottoman political

thought. For the fourteenth and much of the fifteenth century, Yılmaz treats “Ottoman” as referring to political affiliation with the Ottoman dynasty; thereafter, it broadens, becoming closely associated with Rumi cultural identity (a sense of belonging to Rum, i.e., Anatolia and the Balkans). Yılmaz thus focuses in his survey on works produced by Rumi Ottoman scholars, often for the Ottoman dynasty and ruling elite. The works from Arabic-speaking world to the south of Rum and the Persianate world to the east appear here only tangentially. Yet he recognizes that Ottoman political thought was not distinguished by language, content, or form of exposition, and thus addresses ideas on rulership articulated in different languages (Arabic, Persian, and Turkish) and across a range of genres (juristic, ethical, and Sufi writings, hagiographies, works of history and statecraft) and media (from manuscripts to coins). Drawing from this rich array of sources, Yılmaz displays his formidable knowledge of political works and their authors, comparing them and articulating the distinctive qualities of each.

Throughout the rest of his book, Yılmaz alternates between a chronological and a thematic approach to elucidate Ottoman political thought from different perspectives. Chapter II offers a vivid description of the political milieu of Anatolia in the thirteenth and fourteenth centuries, a period marked by co-existence between Sufi leaders and the emerging Turkmen rulers amid overlapping and often conflicting claims of authority. Using figurative language and allusive imagery, Sufi authors affirmed the authority of Sufi masters over both the spiritual and the material realm, particularly in political matters. The Ottoman sultans, rather than challenge these claims directly, instead appropriated Sufi vocabulary and imagery to assert their own unified authority. This was the context in which they began to use the title of the caliph. Many thinkers affiliated with the Ottoman dynasty interpreted this title in a Sufistic sense and presented the Ottoman sultans as representing God on earth.

Chapters III and IV present a conceptual history of the sultanate and caliphate, respectively. Yılmaz traces the varying relationships between concepts associated with the sultanate and caliphate—such as *dawla*, *farr*, *zill Allah*, and *qutb*—within the work of particular authors, as well as the similarities and differences in the usage of these concepts across different works. The author argues that changes in the usages and meanings of these terms in political works indicate the pivotal significance of the end of the Abbasid Caliphate in the thirteenth century. For example, in the post-Abbasid period, the idea of political rule as God’s grace (*dawla*, *farr*, *sahib-qiran*) gained wide currency and the juristic political

understanding, which paid particular attention to the ways of legitimate ascension to power, began to wane. Thinkers of a Sufistic bent in this period took the ruler's position as a given, concentrating on how to improve the ruler's morality and spirituality rather than debating his rule. For them, a ruler's sheer power did not confer him high status; for this, he needed to acquire moral qualities, which titles such as *qutb*, *zill Allah*, and, ultimately, caliph, signified. Yılmaz argues that this discourse had two functions: it augmented the authority of rulers by presenting them as wielders of both worldly and spiritual power, as representatives of God; at the same time, it had a prescriptive function of setting moral and spiritual goals for rulers to pursue in order to claim a higher status.

Chapter V changes the focus from the person of the ruler to the dynasty. It explores ideas concerning the Ottoman dynasty's right to rule, its status, and its future. In Yılmaz's view, the dynasty's apologists worked hard—through the use of such tools as astrology, divination, esoteric name and letter interpretation, and history writing/fabricating—to elevate the dynasty's status by “proving” its God-chosenness, its noble origins, and its being destined to provide the last rulers of the End Times, that is, to be the “Seal of Caliphate.” Here, Yılmaz again draws attention to the historical context of the period and to the competition between sultans and Sufis for spiritual and political authority—a competition which became more pronounced after the Safavids, Sufis-cum-rulers, ascended to power in the sixteenth century.

Exposing a variety of actors, connections, perspectives, and layers in the conceptual and institutional evolution of the caliphate under the Ottomans until the end of the sixteenth century, *Caliphate Redefined* offers a rich and insightful framework for the study of Islamic political thought in a period of transition from the medieval to the early modern era. The book is rich in terms of its sources and themes and innovative in its overall conception of the period and interpretation of particular sources. However, much of this will be lost on the casual reader, for the author often does little to highlight the originality. For example, while he introduces for the first time in this study a number of sources hitherto unknown and available only in manuscript form, his readers are forced to deduce this on their own from the lack of secondary material about them in the end notes. Yılmaz also underplays his often unprecedented reading of sources and the fascinating connections he draws between concepts and events. I was particularly exhilarated by his numismatic evaluation of coins from Orhan's time (pp. 105–7), his interpretation of the political nature of Sufi titles (pp. 122–23), his exposition

of the efforts to connect the Ottomans with the Abbasids (pp. 233–35), and his reading of the dream story of Osman in the light of Sufi imagery (pp. 238–39). Unfortunately, readers are not alerted to the novelty of any of this, but are instead left on their own to sift for these unanticipated gems among the familiar bits of information and discussions in which Yılmaz has hidden them.

Though Yılmaz’s explicit focus is the “mystical turn,” the prevalence of Sufistic interpretations of rulership, in Ottoman political thought, he recognizes that this vein of thought co-existed with other intellectual currents. Juristic conceptions, philosophical understandings, and realist accounts of political order all enjoyed varying degrees of favor, even sometimes in works where the Sufistic view was salient. These other currents in political thought are not something Yılmaz explores in depth, which is perhaps only natural—doing so would have required a book several times the size of this one. But I hope that what Yılmaz has done here will encourage other scholars to explore these other currents in a similarly comprehensive manner. Such studies, or even close examinations of particular works, will help to further illuminate the contours and dynamics of Ottoman political thought.

Yılmaz’s *Caliphate Redefined* is an admirable piece of scholarship and a must-read for scholars interested in pre-modern Ottoman history, Ottoman intellectual history, and the history of Ottoman political thought. Students of Islamic history and medieval and early modern intellectual history and political thought will also enjoy reading this book and find useful information and inspiration in it.

Abdurrahman Atçıl

Sabancı University

Ali Emre Özyıldırım,

Mâşî-zâde Fikrî Çelebi ve Ebkâr-ı Efkâr'ı: On Altıncı Yüzyıldan Sıradışı Bir Aşk Hikâyesi,

İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, 493 s., ISBN 978-975-995-805-3

Ali Emre Özyıldırım tarafından üzerinde kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilerek yayıma hazırlanan ve Dergâh Yayınları tarafından basılan *Ebkâr-ı Efkâr*, on altıncı yüzyılda yaşamış Divan şairi Mâşîzâde Fikrî Çelebi tarafından kaleme alınmış bir mesnevidir. Taşdığı iddialı başlığı (*bikr-i fikr*) sonuna kadar hak eden bu eser, hem şairin yaşamına hem de devrin İstanbul hayatına dair önemli ve enteresan gözlemler sunarken, bizzat şairin ağzından anlatılan ve iki erkek arasında cereyan eden aşk hikâyesine gösterdiği gerçekçi yaklaşım nedeniyle de türdeşleri arasında özgün bir metin olarak dikkati çekmektedir.

Eserin müellifi, Amasya'daki II. Bayezid Medresesi'nde müftü ve müderris olarak görev yapan Mâşî Şemseddin Ahmed'in oğlu Derviş Mehmed'dir. Şiirlerinde Fikrî mahlasını kullanan şair Osmanlı edebiyat tarihinin önemli kaynakları olan tezkirelerde gayet olumlu ifadelerle anılan, şuarâ ve ulemâ çevrelerince tanınmış bir şahsiyettir. Devrin *ulûmunu* gerektiği *tertîb üzre* öğrenen ve ciddi bir medrese eğitimi aldığı anlaşılan Fikrî, ulema sınıfı içerisinde önemli kişilerle birlikte olmuş, mülâzemetini ilk gençlik yıllarını geçirdiğini düşündüğümüz Edirne'de almıştır. Ardından Rumeli kadısı olarak göreve başlayan şair, Irak seferi öncesinde Kanuni Sultan Süleyman'a takdim ettiği manzume ile padişahın himayesini görerek kendisine bir mansıp ihsan edilmiştir. Yanbolu, Semendire ve Köstendil gibi yerlerde kadılık kariyerini sürdüren şairin bir yandan Arapça ve Farsça'dan çeviriler yaptığını, bir yandan da devrin önemli yazarlarından tezkire sahibi Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi ile iletişim halinde olduğunu anlıyoruz. 1513-1516 tarihleri arasında doğduğu tahmin edilen Fikrî, muhtemelen son görev yeri olan Nevrekop'ta 1575 civarında ölmüştür.

Fikrî'nin, aşağıda üzerinde duracağımız *Ebkâr-ı Efkâr* adlı mesnevisine de yansıyan özel hayatına dair önemli bir nokta da aşk konusunda kendisinin kadınlardan ziyade oğlanlara karşı ilgi göstermesidir. Ali Emre Özyıldırım bu konuya kitapta şöyle yer veriyor:

Âşık Çelebi, Fikrî'nin hayatı boyunca kadınlara karşı ilgi duymamış –hatta onlardan nefret etmiş- ve ömrünün büyük kısmını “mücerred” olarak geçirmiş

olduğunu söyler. Bu ifadeler, Fikrî'nin (...) *Ebkâr-ı Efkâr*'daki kadın karşısı (mizojinik) sözleriyle ve yaşadığı aşk macerasıyla birleşince, her ne kadar açıkça ifade edilmese de, kendisinin hemcinslerine yönelik bir ilgiye sahip olduğunu gösteren tarihî bir kayıt olarak okunabilir (s. 48).

Fikrî'nin, devrin şuarâ tezkirelerinde anılan *Hurşîd ü Nâhid*, *Mibr ü Müşterî*, *Hurşîd ü Mibr*, *Kıssa-i Fûrûz Şah Tercümesi* gibi çeşitli eserleri arasında belki en dikkat çeken, şairin ağzından anlatılan ve bir yaşanmışlık iddiası da içeren *Ebkâr-ı Efkâr* başlıklı mesnevisidir. 1582 beyitlik bu hikâyede şair, kendi aşk arayışını ve bu arayış sonucu Edirne ve İstanbul'da yaşadığı maceraları gerçekçi bir dille okura aktarır.

Hikâyenin detaylarına ileride değineceğiz fakat daha öncesinde bu eserin bugün elimizde yalnızca bir yazma nüshasının bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Kânûnî Sultan Süleymân devrinin son yılında, yani 1566'da ve muhtemelen İstanbul'da kaleme alınan bu eserin bilinen tek yazma nüshası Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin Doğu Yazmaları Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Muhtemelen geride bıraktığımız asırlar içerisinde eserin pek çok nüshasından yalnızca bu kopyanın kurtulmuş olması Macar oryantalist Daniel Szilagyi'nin (1831-1885) çabaları sayesinde. Ali Emre Özyıldırım'ın da belirttiği üzere bahsi geçen nüsha, Szilagyi'nin İstanbul'da sahafılık yaptığı dönemde bizzat kendisi tarafından satın alınmış ve Budapeşte'ye götürülmüştür.

Başkahramanı bizzat şairin kendisi olan bu ilginç anlatı Halîlî (ö. 1485), Tâcîzâde Câfer Çelebi (ö. 1515) ve Taşlıcalı Yahyâ (ö. 1582), hatta daha sonraki dönemlerden Nevîzâde Atâyî (ö. 1635), Enderunlu Fâzıl (ö. 1810) ve Keçecizâde İzzet Mollâ (ö. 1829) gibi şairlerin eserleri ile bir arada düşünülebilecek/değerlendirilebilecek görece "realist" ve otobiyografik metinler arasına konabilir.

Ali Emre Özyıldırım hem transkripsiyonlu metni hem de oldukça kapsamlı bir analizi içeren bu ihtimamlı kitabında mesnevi türü, türün genel özellikleri, on altıncı yüzyıl edebî yaşamı, şuarâ/ulema meclisleri ve anlatının kurgusu ya da dili gibi pek çok konuda mühim tespitlerde bulunur; hassas gözlemlerini okurla paylaşır. Örneğin, Özyıldırım'ın kitaptaki önemli tespitlerinden biri de Rumlî şairlerin özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren kendilerine özgü bir poetik yaklaşımı/anlayışı Divan şiirine dâhil ettikleridir. Dolayısıyla, eldeki bu çalışma, Fikrî Çelebi'nin hayatına odaklandığı kısımda küçücük de olsa; Meâlî (ö. 1535-6), Taşlıcalı Yahyâ ve Fikrî Çelebi gibi isimleri anımsatarak Rumlî şairlerin ana

akım şiiri nasıl etkilediği tartışmasını gündeme getirerek, üzerinde düşünülmesi gereken ama şimdiye kadar ihmal edilmiş pek çok konuya değinir.

Bu bağlamda Özyıldırım'ın altını çizdiği bir diğer önemli nokta da Osmanlı şiirinde on beşinci yüzyıl sonunda Halilî'nin *Fürkat-nâme*'si ve Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme*'si ile başlayan, temsili, alegorik, ahlaki veya didaktik olmaktan çok yazarın, büyük oranda da gündelik şehir yaşamına ve âdetlerine odaklanan ve içinde cinselliği de çekincesizce barındıran görece gerçekçi mesneviler birikiminin topyekûn değerlendirilmesi gerekliliğidir. Zira “gerçek” şiirin hakiki; yani tanrısal, dolayısıyla ideal aşkı anlatması gerektiği düşünülen bir edebi gelenek içerisinde Fikrî de az önce saydığım öncüllerinin yarattığı bir şiirsel temsilîyet anlayışına kendisini eklemeyerek, “aykırı” örnekler arasında yer bulabilmiştir.

Bu sıra dışı mesnevi ile şair eserini pek çok yerde bir itirafnameye dönüştürür. Özyıldırım'dan alıntılanarak söylersek

şair (...) daha önce birçok eser yazdığını fakat bunlarda kadın aşkını anlattığını söyleyerek artık kendi öz hâlini ve Ali Bali ile olan hikâyesini anlatacağını şu sözlerle dile getirmiştir: Evvelâ söyle kendi öz hâlün / Alî Bâlî'yle olan ahvâlün, Andan evsâf-ı hüsnini söyle / Bî-nazîr olmasın beyân eyle (117).

Bu alıntıdan da anlaşılabilirce üzere, Fikrî yazdığı hikâyenin birçok yerinde oğlan düşkününü olduğunu, “gulâm-pâre”likle suçlandığını açıkça itiraf eder. Gördüğü rüya üzerine “gerçek” aşk arayışına başlayan anlatıcı aslında bu durumdan pek şikâyetçi değildir. Bu noktada bir nebze de olsa kendisinden sonraki çağların Enderunlu Fâzıl, Bosnalı Sâbit (ö. 1712) ya da Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809) gibi şairlerin çekincesiz kullandığı bir başka anlatım dilinin temsilîyet düzeyinde öncülünü yaratmış olur.

Aşk arayışının peşinde yollara düşen anlatıcı karakter, Edirne şehrini ziyaret eder ve aradığı ideal sevgiliyi bulabilmek için okullara gider. Ne var ki *münâfıklar* ve hâcegân onu görevlilere ihbar eder. Bunun üzerine kadının huzuruna çıkarılarak sopayla cezalandırılır. Kadıdan yenen bu dayak ve toplumsal reaksiyon sonrasında şairin gönlü onu uyararak tekrar doğru yolu aramasını tembihler. O artık aşka odaklanan azimli bir yolcu haline gelmiştir. Meclislerden meclislere do-laşarak gönlünün onay vereceği hakiki sevgiliyi bulabilme ümidini taşımaktadır. Tunca kıyılarını, çelebi ve Rumeli abdalları meclislerini; Frenklerin, Rumların ve Yahudilerin bulunduğu çevreleri, kadın meclislerini, camii cemaati dilberlerini ve Bektaşî tekkesi gibi yerleri ziyaret eder. Bu arayış iki gün sürer.

Eserin en özgün yönlerinden biri aşk meclislerinin detaylı bir biçimde işlenmiş olmasıdır. Bu vesile ile Özyıldırım, bahsi geçen mekânları hem anlatısal işlevleri hem de devrin genç entelektüellerinin yetişmesindeki rolü bakımından ele alır: “Edirne bahçeleri, Tunca kenarındaki mesire alanı, Yeni Câmî, Edirne çarşısı, Hıdırlık’taki Bekteşi tekkesi, Edirne Sarayı, Ayasofya Câmî ve İstanbul’daki bir çarşıyla çeşme olayların geçtiği” gerçek mekânlardır ve özellikle anlatıcının “Ayasofya’da bulunan dilek sütununa hitabını kahraman ile mekânın başarılı bir şekilde özdeşleştirilmesine güzel bir örnek olarak zikretmek gerekir” (s. 209).

Bu noktada, elimizdeki *Ebkâr-ı Efkâr* analizinin yerinde bir yöntemle Mâşî-zâde Fikrî’nin sosyo-kültürel çevresine odaklandığını ve sadece eseri değil, aynı zamanda şairin şiirsel yaklaşımını da bu bağlam içerisinde çözümlenmeye çalıştığını söyleyelim. Pîrî Paşa-zâde Mehmed Râşid Efendi (ö. 1534), Celâl-zâde Nişâncı Mustafa Çelebi (ö. 1567), Kireççi-zâde kardeşler, Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) Kınalızâde Hasan Çelebi (ö. 1604) ve Âşık Çelebi (ö. 1572) gibi devrin önemli yazar ve müderrisleri ile uzun süreli dostluklar geliştiren Fikrî Çelebi’nin düşünce dünyasının gelişimini Ali Emre Özyıldırım’ın kaleminden okumak oldukça ufuk açıcı. Şairin genç yaşta başladığı kadılık kariyeri ve görev yerleri de düşünüldüğünde, birbirinden farklı sosyal çevrelerin, bilhassa şiir ve ulema meclislerinin, görev yaptığı Balkan kasabalarının ve nihayetinde gelişen kişiliğinin Fikrî’nin şiirine; bilhassa *Ebkâr-ı Efkâr*’a nasıl yansıdığını sorgulaması, Özyıldırım’ın çalışmasının mühim bir yönünü gösteriyor bizlere.

Hikâye kahramanı daha sonra gece bir rüya görür ve bu rüya onun bütün fikirlerini değiştirir. Ali Emre Özyıldırım’ın da dikkat çektiği gibi rüya “artık aklın temsil ettiği maddi alandan çıkılıp aklın açıklamakta zorlanacağı ideal olanın alanına girildiğine ve nihayet küllî iradenin arzusu karşısında şairin cüzî iradesinin bir işe yaramayacağına işaret etmektedir” (s. 132).

Kişi ya aşk acısı ve bu deneyimdeki bahtsızlığı karşısında kaderine razı olup *tahammül* göstermeli ya da ulvi arayışını sürdürmek için tekrar-be-tekrar yollara düşerek *sefere* çıkmalıdır. Neticede hakiki aşkı bulmak veya bulamak bu iki seçenekten hangisinin tercih edildiğine bağlıdır.¹ Tahammül mü yoksa sefer mi sorusunda yanıt bellidir. Şair, hakiki aşk arayışı için yolculuğuna devam edecek ama bu sefer İstanbul’a gidecektir. İsmi belirtilmeyen küçük bir şehirden önce Edirne’ye, ardından da İstanbul’a yönelen bu aşk arayışının hilelerle dolu serüveni, içsel aydınlanmada aşılın merhaleleri sembolize etmektedir. Önce Ayasofya’da

1 Burada tahammül ve sefer kavramlarının tasavvufi manalarına dikkat çekmek gerekir.

dilek sütununda dua eder. İstanbul semtlerinin hoş bir panoraması içinde geçen bu sahnede gaipten bir ses kahramanımıza, aradığının yakında olduğunu söyler. Bunun ardından şair, cami çıkışında çeşme başında aradığı güzeli bulur ve kendinden geçerek bayılır. Ne yazık ki ayıldığında maşuk oradan ayrılmıştır. Fakat burada ilginç olan, maşûğun da âşığa gözyaşları içinde ciddi bir ilgi göstererek aşkın tesiri altına girmesidir.

Artık arayış evresi (*sefer*) sona ermiş, kavuşma evresi (*visâl*) başlamıştır. Buna uygun olarak eserde maddi çevrenin tasviri yerini manevi/içsel betimlemelere bırakmıştır: “Fikrî, eserin ikinci yarısında birkaç küçük istisna hariç hiçbir yapı, mekân ve meclis tasvirine yer vermemiştir. Bu durum (...) artık dikkatini dış dünyadan uzaklaştırmasının çarpıcı yansımalarından biridir” (s. 141).

Ertesi gün buluşurlar ve *mahalle-yi yârda* iki sevgili uzun uzun sohbet ederler. Bu sohbet esnasında Divan şiiri dünyasında pek sık karşılaşmadığımız bir olay gerçekleşir ve *ağyârdan*; yani sevgiliye âşık olan başka bir kişi yanlarına gelerek anlatıcı karaktere hakaretler yağdırır. Fakat bu *mahbûbu* olumsuz yönde etkilemez. Etkilemek şöyle dursun, iki sevgili bir olup *melûn* rakibi dövmeye başlar. Dayak yiyen üçüncü şahıs oradan kaçarak kolluk kuvvetlerine haber verir ve bir grup insan toplayarak onları rahatsız ederler. Oldukça orijinal bir mizansen sunan bu sahneyi Ali Emre Özyıldırım şöyle analiz eder:

Fikrî'nin, sevgiliyle (...) romantizm yüklü diyalogundan hemen sonra aniden mel'un rakibin sövüp sayarak gelişi arasında kurduğu tezat ilişkisi ise daha sonraki benzerleriyle beraber hikâyedeki en başarılı gerilim noktalarından biridir. Şair, idealist/romantik bir algı boyutundan realist bir dünyaya geçişi bütün çarpıcılığıyla ve çıplaklığıyla yansıtarak iki âşığın dünya gerçeklerinden kopuk romantik ilişkilerinin dış dünyada nasıl farklı bir yansıma bulduğunu aktarmakla kalmamış, özellikle *grotesque* rakib tasviriyle keskin ve karikatürize bir romantizm-realizm karşıtlığı da çizmiştir (143).

Ahalinin saldırısıyla sohbetleri bölünen iki sevgili gece tekrar buluşurlar fakat bu sefer de mahbûbun babası olay yerine gelerek vuslata mani olur. Bu sahnede kahraman anlatıcıya kızan baba, onun oğluna gösterdiği ilgiyi tamamen cinsel bir ilgi olarak algılamış, bir daha oğluna yaklaşmaması konusunda onu ciddi bir şekilde uyarmış; âşığa taş fırlatmıştır. Ne var ki bu sahne de sabah yaşanan olaylar kadar ilginç ve özgündür. Âşık, sevgilisinin babasından kaçmak yerine ona oğluna olan aşkının ne kadar *hakiki* olduğunu, geçici bir heves olmadığını ve dahası

oğlanı cinsel anlamda istismar ettikten sonra terk edecek bir kişi olmadığını söyler. Yani adamın oğlu ile bir ömür birlikte yaşamak istediğini ifade etmektedir.²

Anlatıdaki sürprizler bununla da sınırlı kalmaz. Maşûğün babasının ardından bu kez annesi, hem de adıyla sanıyla anlatıya bir anda dâhil olur ki bence mesnevi türünde eşine çok nadir rastlanan bir durumdur bu. Anlatı kahramanının aşk yaşadığı oğlanın annesi Selîme Hatun gelir ve sevgilisinin babasının tehditkâr sözlerinden ve taarruzundan endişe etmekte olan anlatıcıyı rahatlatarak ilişkilerine arka çıkar. Bunu yaparken de klasik mesnevi kadın karakterlerinden farklı olarak kocasına hakaretler ederek oğlunun aşkına destek verir, aşk evliliğinin itiraz edilmemesi gereken bir şey olduğunu vurgulayarak kocasına karşı koyar:

Bire bî-âr u bî-hayâ diyüben / Çıka geldi evün bucağından
 Didi kan idesin gibi hey er / Bağırursın niçün be hey har-ı ner
 Mihnet-i ışkı bilmedün mi nedür / Sevmedün mi sevilmedün mi nedür
 Bir er sen seni unuttun mı / Sevüp aldun beni unuttun mı (s. 409)

Bu yaşananların ardından oğluyla evinde yalnız kalan anne ona nasıl olup da bu aşka düştüğünü sorar. Annesiyle dertleşen maşûk karakter, bunun hakiki bir aşk olduğu konusunda validesini ikna eder ve bu durum babaya da aktarılınca sanki ortada herhangi bir eşcinsel aşk yaşanmıyormuşçasına evin reisi âşık çifti birbirlerine kavuşturabilmek adına derhal âşık kahramanın bulunmasını ister. Yaşanan aşk macerası sebebiyle oğlunu zincire vuran baba, onu serbest bırakarak bu iki erkek âşık arasındaki aşkın vuslat yolunda bir engel olmaktan vazgeçer.

Daha sonra âşık anlatıcı-kahraman *kûy-i yâr* yakınlarında bir yerde bulunur, sevgilisinin ebeveynleri ile konuşarak onları aşkının hakikati konusunda ikna eder ve sohbetin sonunda genç oğlan maşuk da ailesi ile dertleşen sevgilisinin dizinin dibine gelerek oturur: “Bu sırada tekrar söze başlayan baba, kendi elleriyle oğlunu (...) teslim eder, âdeta oğlu üzerinde bir âşık olarak şairin her türlü tasarrufta bulunabileceğini ima eder ve nihayet beraber olabilecekleri bir hücre göstererek (...) oğluna üstâd olmasını ve onu adam etmesini ister” (156). Kısacası baba, kendi elleri ile küçük yaştaki oğlunu şaire teslim etmekle kalmamış, oğlu sevgilisi ile birlikte yaşayabilsin diye onlara özel bir oda (*hücre*) tahsis etmiştir.

2 Ne var ki bir süre devam ettiği anlaşılan cinsi münasebetlerinin ardından sevgilisinin sakalı çıkınca kahramanın bütün bu idealist tutumu tersine dönecektir ki bu noktada eser tasavvufi bir hikâye olmaktan hayli uzaklaşır.

Her ne var ki bu yer yer idealist, yer yer de gerçekçi aşk anlatısı pembe bir tabloyla nihayet bulmaz. Oldukça şaşırtıcı bir şekilde vuslat sahnesine gelindiğinde maşûğuna anlatı boyunca hayran olan âşık bir anda sevgilisini yerden yere vurur. Ali Emre Özyıldırım'ın da ifade ettiği gibi bu, mesnevi tarihi içerisinde eşine rastlanmayan bir tablodur:

Vuslatı tasvir eden ve nihayet sevgilinin güzelliğinin kemâle erip tamamlandığını dile getirerek son bulan kısımdan sonra söylenenler tabir yerindeyse okuyucuyu şoke edip sarsacak keskin bir dönüşüm vurgusuyla başlar; çünkü burada, Türk edebiyatında bu tür bir mesnevi içinde büyük ihtimalle o döneme kadar benzerine rastlanmamış ölçüde sevgiliye yönelik galiz bir tehdidi müteakip “sakallanan sevgili”nin kaba bir tasviri yer almaktadır (159).

Sakallanan sevgili, yani erkek çocuğu artık bütün çekiciliğini yitirmiş, âşık da tüm arzusunu yitirmiştir. Saf ve temiz bir cevhere benzetilen maşuk, sakallarının çıkması ile neredeyse kirlenmiştir:

Gevher-i sâf u pâk ellendi / Döndü âyînesi sakallandı

Nâ-geh ol rûy-ı sâde kullandı / Ya'ni ol dil-rübâ sakallandı (s. 423).

Ardından onlarca yol kat edilen ve şehirler dolaşılan sevgilinin bütün güzelliği gitmiş, âşık şairin bağ ve bahçelerde yaşamayı hayal ettiği zevk döşegi artık dikenlerle dolmuştur. Selîme Hatun'un güzeller güzeli oğlu adeta bir *sakallı gâvur ırğadına* dönmüştür. Güzelliği yerini çirkinliğe, *tûtî* sesi yerini kargaların dayanılmaz naralarına bırakmıştır. “Matrakçı kalkanı”na ya da eskimiş bir *palana* dönen genç erkek de artık *hakiki* manada sevilmesi mümkün olmayan bir yabaniye, korkutucu bir dev heyulasına evrilmiştir.

Eserin son bölümünde anlatıcı yine bir rüya görür ve düşünde bu kez bir *kutb-ı ekber* ile karşılaşarak onun öğütlerini dinler. Kendisine verilen öğüt kitap okuması ve bir anlamda ilme odaklanarak hakikati bulmasıdır.

Hem anlattığı macera hem de bunu gerçekleştirme biçimi ile Fikrî hayli ilginç ve özgün bir mesnevi kaleme almıştır. Yaklaşık on yıl bu metin üzerine çalışmış Ali Emre Özyıldırım'ın *Mâşî-zâde Fikrî Çelebi ve Ebkâr-ı Efkâr'ı* başlıklı kitabı da açıkçası esere hak ettiği ilgiyi gösteren kıymetli bir çalışma. Özellikle çalışmanın ilk bölümü, sadece şairin hayatı ve eserleri üzerine odaklanmakla kalmıyor; şairin yetiştiği dönemi, çevreyi, aldığı eğitimi ve sosyal ilişkilerini bir Osmanlı

entelektüelinin nasıl yetişmiş olabileceği sorusu çevresinde, tarihsel kaynakları da tenkit ederek değerlendiriyor. Buna uygun olarak şairin eserini de yine basit bir özetleme ve tavsif ile yetinmeyerek kapsamlı bir analize tabi tutan Özyıldırım, eserin kurgusal yapısına dair mühim tespitlerde bulunurken biz okurlarına Divan şiiri tür tartışmaları, kavramsal çerçeveselendirme, fikirsel arka plan, metinlerarası ilişkiler, devrin maddi kültürü ve felsefi tartışmaların şiirsel temsiliyeti noktalarında da yoğun emek harcanmış titiz bir inceleme sunuyor. Elimizdeki bu kıymetli çalışma ile edebiyat tarihimizin önemli bir eseri daha gün yüzüne çıkarılarak, hem araştırmacıların hem de günümüz okurlarının ilgisine sunulmuş oluyor.

Bahadır Sürelli

Sabancı Üniversitesi

Leslie Pierce,

Hürrem Sultan,

çev. Renan Akman, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 417 s., ISBN: 978-605-295-916-9.

Tarih ilmi üzerine yapılan çalışmaların son derece arttığı bir dönem olan günümüzde yazılan söz konusu kitap “Hürrem Sultan” ile ilgili araştırmaların en kapsamlısıdır. İlk baskısı 2017 yılında “Empress of the East: How A European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire” özgün adıyla Amerika Birleşik Devletlerinde yayımlanmıştır. Renan Akman tarafından Eylül 2019 tarihinde Türkçeye kazandırılan kitap, çeviri anlamında son derece başarılı bir deneme olmuştur. Eserin kolay okunur, anlaşılır ve akıcı biçimi ile çeviri üslubundan, çevirenin, tarih ilmine ve her iki dile de hâkimiyeti açıkça sezilmektedir.

Biyografi çalışmalarının önemi ve gerekliliğini açıklamaya gerek yoktur. İnsanı ve toplumları inceleyen tarih ilminde insanı anlamlandırmak adına, onun şahsi dünyasına eğilmek ve bu dünyayı yeniden inşa etmek anlamında önemli bir katkı olan eser, okunduktan sonra akıllarda sevabıyla günahıyla yani sadece insan olan bir Hürrem Sultan kalmaktadır. Çünkü yazar, konuyu aynı zamanda psikolojik boyutuyla ele almış; Hürrem Sultanı, hem Kanuni Sultan Süleyman’ın zevcesi olarak, hem de kölelikten haseki sultanlığa yükselmiş bir insan olarak incelemiştir. Bu durum neticesinde, yazar, gerçeğe daha yakın bir Hürrem Sultan imgesine yaklaşmıştır. Çünkü “insan” zaafı, zafiyetleri ve yenilgileri de olan bir varlıktır. Eserde, Hürrem Sultanı her yönüyle müşahede etmek mümkündür.

Yazarın ikinci bir başarısı, Hürrem Sultanı, kendi çağı ve kendi gerçeklikleri içinde değerlendirmeye tabii tutmasıdır. Eseri okurken, Kanuni Sultan Süleyman ve dönemi, padişahın oğulları ve Sarayda bulunan diğer tarihi figürler de görülmektedir. Çünkü Hürrem Sultan’ın yaşamını şekillendiren her şey ve herkes haklı olarak kitaba dâhil edilmiş ve kurgu, aynı zamanda bir XVI. yüzyıl dünyası içinde şekillenmiştir. Bu noktada, şüphesiz, Kanuni Sultan Süleyman, Hürrem Sultan için en etkili şahsiyet olmuştur. İkilin birbirlerine duydukları büyük sevgiden aldıkları güçle ve destekle ortak bir kaderi paylaştıkları aşikârdır. Bu gerçeğin kanıtı ise, Osmanlı padişahının, geleneği bozarak bir cariye olan Hürrem Sultan’a nikâh kıyması ile başlayan bir dizi yenilikte aranmalıdır.

Bir Batılı bilim insanının gözünden yazılan bu eserde, dikkat çeken diğer nokta, yazarın arşiv belgeleri veya kroniklerin suskun kaldıkları zamanlarda konuyla ilgili tahminler ve akıl yürütmelerinin bir hayli fazla oluşudur. Bu durumu eserinde yazar şu sözlerle anlatmaktadır: "...Haseki Sultan'ın ne durumda olduğu konusunda gene tahmin yürütmekten başka seçeneğimiz yoktur" (284). Bu durum, genellikle, zorunluluktan kaynaklanmıştır. Ayrıca tarih ilminin bir yorum olduğunu düşünen tarihçiler için de bunda bir beis bulunmamaktadır. Elbette Batılı tarihçilerin ilim anlayışlarının da bu durumda etkisi vardır.

Yazar, konuyla ilgili nerdeyse tüm kaynakları eserinde kullanmıştır. Venedik elçilerinin raporları, devrin kronikleri, arşiv belgeleri, günümüz çalışmaları ve Hürrem Sultan'ın Kanuni Sultan Süleyman ile mektupları bu çok yönlü kaynaklar arasındadır. Dönemi, ulaşabildiği her belgeyi kullanarak ayrıntılı olarak betimleyen yazar, belgeleri eleştirel analizden geçirmiştir. Bu yöntemle, çeşitli sayfalarda görüldüğü şekliyle sağlıklı ve ihtiyatlı genellemelere ulaşmıştır.

Kitap toplam on altı alt kısımla kurgulanmış üç ana bölüm ile bir giriş ve sonsözden oluşmaktadır. Batılı okurlar düşünülerek tasarlanmış, Kanuni Sultan Süleyman dönemi şahsiyetleri ve Osmanlı tarihi hakkında birkaç açıklama içeren "Kim Kimdir? Ne nedir?" adlı küçük bir lügatçe, ayrıntılı bir dizin ile Kanuni Sultan Süleyman ve dönemi ile alakalı birçok görsel malzeme de kitapta ilgili yerlere konarak eser zenginleştirilmiştir.

İlk ana bölüm "Başlangıçlar" adındadır ve "Rus Cariye", "Kaçırılma", "Eski Saray'da", "Annelik Politikası", "Âşıklar ve Ebeveynler" adlı alt bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerde, Hürrem Sultan'ın, en zor ve hayatın ona karşı en acımasız olduğu ilk zamanları işlenmiştir. Hürrem Sultan'ın soyu, nereden ve nasıl Osmanlı sarayına geldiği, buradaki yaşama alışması, Kanuni Sultan Süleyman'a takdimi ve evliliklerine giden yol incelenmiştir. Yazara göre, Hürrem Sultan, yaşadığı bu zorlukların neticesinde ve sayesinde geçen mücadele ve aşk ile dolu hayatının temellerini atmıştır.

İkinci ana bölüm "Zorluklar" adında olup "Hürrem'in Rakibesi", "Rüş İspatı", "Yeni Saray'da Bir Kraliçe", "İki Gözde" ve "İtibar İnşası" şeklinde alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölümlerde yazar, Osmanlı padişahının ilk zevcesi ve Şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran Sultan ile Hürrem Sultan'ın hassas dengeler üzerine kurulu nazik ilişkilerinden bahsetmektedir. Ayrıca, Hürrem Sultan'ın yaptığı yeniliklerden biri olarak, yabancı devletlerin kraliçeleri ile mektuplaşmaları da kitaba dâhil edilmiştir. Buna bir örnek de Tudor Hanedanı'ndan

Kraliçe I. Elizabeth'e gönderilen diplomatik mektuptur (149-150). Eserin ilerleyen sayfalarında benzeri birçok örnek ile karşılaşılmakta ve hatta Hürrem Sultan'ın kızı Mihrimah Sultan'ın da çeşitli yabancı devletlerle diplomatik yazışmalarda bulunduğu görülmektedir. İlgili bölümde, Osmanlı ülkesinde kadının konumu ve kamusal alandaki varlığı, Saray ve Saray otoriteleri ile Osmanlı elitinin devlet algısı, Osmanlı sarayının tafsilatlı bir şekilde yapısı, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Sarayda yapılan yenilikler hakkında bilgi bulunmaktadır. Ayrıca, Hürrem Sultan'ın en önemli özelliklerinden biri olan hayırseverliği de kitapta çeşitli yerlerde ve yeri geldikçe anlatılmaktadır. Örneğin, Hürrem Sultan, İstanbul'da ilk vakıf eserinin yapımını başlatarak Osmanlı başkentinde inşaat yaptıran ilk haseki sultan olmuştur (171). Bu bağlamda, Hürrem Sultan'ın faaliyetlerine sosyal çevrenin tepkisi objektif denilebilecek bir şekilde işlenmektedir.

Yazar, çalıştığı konuya sempati duyan her araştırmacı gibi, Hürrem Sultan'a yakınlık hissetmekten kendini alamamıştır. Bu durumun bir göstergesi, yazarın, Osmanlı tarihinde çok tartışmalı olan Şehzade Mustafa ve Veziriazam İbrahim Paşa'nın katledilmelerinde, Hürrem Sultan'ın suçsuzluğunu savunmasıdır. Öyle ki yazar, Kudüs'te bir imaret inşa ettiren Hürrem Sultan'ın haseki sultanlık kariyerinin ilk evrelerinde "devrin Zübeyde'si" olarak anılmasını ve yaptığı daha birçok hayratları da kitabına ekleyecektir (191). Elbette bir insanın yaşamını konu alan çalışmada, ilgili kişinin eylemleri son derece önemli olup kişiliği ve hedefleri hakkında önemli ipuçları barındırmaktadır. Ayrıca yazar, görüşlerini tarihi vesikalar ile desteklemektedir.

Eserin ilgili bölümünde, Hürrem Sultan'ın imaretinin çalışanları, imaretin geliri, vakfiyenin çeşitli şekillerde yorumlanmasıyla oluşan kısımlar mevcuttur. Yazar, Hürrem Sultan'ın hayır eserlerini inşa ettirmedeki amacının dini arka planını da eklemeyi unutmamıştır (221). Ayrıca Şah Sultan, Beyhan Sultan, Hafsa Sultan ve Hürrem Sultan'ın sırdaşı olan Gülfem Hatun adlı tarihi şahsiyetler de, Hürrem Sultan'la olan ilişkileri bağlamında eserde bulunmaktadırlar. Bu durum da, Kanuni Sultan Süleyman dönemi Saray hayatıyla okurun yakınlığını arttırmaktadır.

Üçüncü ve son bölüm olan "Siyaset" başlığındaki alt bölümler; "Ailevi Konular", "İçte ve Dışta", "Toparlanma", "Hesaplaşma", "Son Yıllar", "Son Söz" şeklindedir. Hayli uzun, Hürrem Sultan'ın kişiliğinden çok oğulları ve babaları aralarındaki taht mücadelesine dayalı gerginliklerden oluşan eserin bu bölümünde Hürrem Sultan, yakalandığı bir hastalık sonucu, ebedi hayata kavuşmaktadır.

Onun eşi Kanuni Sultan Süleyman'ın rahatsızlığı sonucu ve onu kaybetmekten duyduğu korku da böylelikle son bulmuştur. Fakat öncesinde Hürrem Sultan, eşine her anlamda destek ve yardımcı olmak konusunda emsalsizdir. Yabancı devletlerin kraliçeleri ile yaptığı diplomatik yazışmalar (Lehistan ve Safavi Devleti ile) yine Kanuni Sultan Süleyman adınadır ve Osmanlı Devleti'nin selameti içindir. Hürrem Sultan'ın yaşamının bu bölümünde, eski ve yeni sarayın iç hanehalklarının düzgün bir şekilde yönetilmesini sağlama görevinde olan valide sultan, Kanuni Sultan Süleyman ile şahsi mektuplaşmalar yapmıştır. Çünkü padişah, çoğunlukla seferdedir. Yazar, ayrıca çoğu tarihçinin yapmadığı bir şekilde iki eşin ilişkilerinin birbiri için ne anlama geldiği, ilişkinin zorlukları, çatışmaları, anlaşmazlıkları hakkında da psikolojik analizlerde bulunmaktadır (286). Hürrem Sultan'ın ağır yüklerinin bulunduğunu ve son derece politik, keskin bir zekâyâ sahip olduğunu belirten yazar, iç ve dış politikada ölene kadar aktif olduğunu da vurgulamakta ve bu durumun ileride Osmanlı tarihinde “Kadınlar Saltanatı” denilen döneme zemin hazırladığını savunmaktadır. Çünkü devlete yenilikler getiren Hürrem Sultan yazara göre, valide sultanın statüsünün yükselmesini de sağlamıştır.¹ Eserin on altıncı ve “Sonsöz” adlı bölümünde yazar, Hürrem Sultan'ın Osmanlı Devleti'ne getirdiği yenilikleri ve Osmanlı tarihindeki etkisini vermiştir. Bu bilgileri, ileriki on yılları kapsayacak şekilde yapmış olan yazar, reformcu, keskin zekâlı, merhametli, hayırsever, dindar ve âşık bir valide sultan portresi çizmektedir. Yazar, Hürrem Sultan'ı, her insandan belki biraz daha büyük ve daha fazla mücadele veren güçlü bir kadın olarak tarihe geçirmektedir. Böylelikle, tarih boyunca zaman zaman artan veya azalan şekilde hakkında konuşulan insanlardan olan bu kadını bir anlamda ölümsüzleştirmektedir.

Duygu Tanıdı

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

1 Pierce, *Hürrem Sultan*, s. 341, 364.

Nurcan Yazıcı Metin,

Devlet Kapısı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi,

İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019, 301 s., ISBN 978-605-9506-90-8.

Son yıllarda 19. yüzyıl Osmanlı mimarlığı ve sanatı üzerine yapılan çalışmalarda bir artış gözlenmektedir. Özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra idarî, askeri ve maarif alanında meydana gelen değişimlerin mimariye yansımaları üzerine yapılmış araştırmalar dikkat çekicidir. Nurcan Yazıcı Metin'in yukarıda künyesini verdiğim kitabı, idarî alanda gerçekleşen değişimlerin gerektirdiği bir 19. yüzyıl yapı tipi olarak hükümet konakları üzerine yaptığı araştırmaları topladığı bir eserdir. Kaynakçasından anlaşıldığı kadar yazar 2008'den bu yana konu üzerinde çalışmaktadır.

Kitap altı bölüm halinde yazılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi: Tarihsel Süreç başlıklı birinci bölümde (s. 17-34), 19. yüzyılda özellikle askerî alanda başlayan modernleşme çabalarının Tanzimat'ın ilanı ile idari alandaki yansımaları ele alınır. Tanzimat öncesi dönemde sınırları belirlenmiş olan eyaletlerde fazla değişiklik yapılmadığı ancak, Tanzimat'la birlikte eyalet merkezlerinde "Büyük Meclisler" in kurulduğu belirtilerek, yönetim kademesindeki tüm makamların görev ve yetkilerinin yeniden düzenlenmiş olduğuna dikkat çekilir. 1871'de düzenlenen Vilayet Nizamnamesiyle vilayet, sancak/liva ve kazanın yanında nahiyelerin de teşekkül ettirildiği kaydedilir. Eyalet sınırları içindeki en yetkili kişi olarak öne çıkan valiler, merkezden alınmış kararların taşradaki yürütücüsü konumundadırlar.

19. yüzyılda değişiklik yapılan alanlara mimarlık ta eklenir. 16-19. yüzyıl Osmanlı mimarisine kimliğini kazandıran bir kurum olan Hassa Mimarlar Ocağı yapısını 1831'e kadar korumuş, bu tarihte kaldırılan ocağın yerine Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuş, 1848'de tesis edilen Umur-u Nafia Nezareti bina, yol ve köprü gibi bayındırlık işlerini üzerine almıştır. 1848 ve 1849 yıllarında hazırlanan ebniye nizamnameleri, kent ölçeğinde bir nevi imar yönetmeliği olmuş, sonraki yıllarda işlerin niteliğine göre (yol, rıhtım vs.) yeni yönetmelikler hazırlanmıştır. 1855'de İstanbul'da, sonraki yıllarda taşrada da tesis edilecek olan belediyeler imar düzenlemelerinin kent ölçeğinde yürütücüsü konumuna gelmişlerdir.

19. yüzyıl modernleşmesi içinde gerçekleştirilen reformlara paralel olarak, askerî alanda kışlalar, idarî alanda hükümet konakları, maarif alanında rüşdiye, idadi mektepleri öne çıkan yeni yapı tipleri olarak dikkat çekerler. 19. yüzyıla

birlikte, kurum mimarlarının yanı sıra çeşitli sebeplerle İstanbul'a gelmiş çoğu Avrupalı mimarların da iş yaptığı bir piyasa oluşmuş, devlet işleri daha çok münakaşa olarak adlandırılan açık eksiltme yöntemiyle ihale edilmiştir.

Yeni yönetim binası olarak hükümet konaklarının inşasına 1850'li yıllarda başlandığı, sayılarının Abdülaziz ve II. Abdülhamid zamanında arttığı ileri sürülerek, II. Abdülhamid zamanında 77 konak inşa edildiği kaydedilir. İlk zaman kiralanan konaklarda hizmet veren hükümet konakları, inşa edildikleri dönem içinde etrafına konumlanan belediye, idadi, askerlik dairesi, telgrafhane ve hapishane gibi kamu yapılarıyla oluşan kent meydanlarının en önemli mimari eseri kimliğine bürünürler. Bu konakların genel olarak yatay dikdörtgen bir kütle olarak 2 veya 3 katlı olacak şekilde inşa edildikleri, cephelere hakim olan ampir veya neoklasik mimari üsluplarla imparatorluğun neredeyse her köşesinde ortak bir mimari dil meydana getirdikleri vurgulanır.

Kitabın Hükümet Konaklarının İnşa Süreci başlıklı ikinci bölümü (s. 35-100), ağırlıklı olarak arşiv belgelerinin değerlendirilmesiyle yazılmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinin en prestijli yapısı ve halkın devlet otoritesiyle karşılaştığı mekânlar olan hükümet konaklarının taşrada inşa sürecinin bölgeden gelen taleple başladığı, hazırlanan proje ve keşiflerin ağırlıklı olarak fenn-i mimari ve tasarruf kaidelerine uygunluğu ölçütünde değerlendirildiğine dikkat çekilerek, inşaat masraflarının da nasıl karşılanacağına belirtilmesinin istendiği ileri sürülür. Tamamı veya bir kısmı ianeye (kent ahalisinin bağışlarıyla) yapılacak konak projelerine iane pusulalarının da eklenmesi istenmiştir. İnşaat maliyetlerinin karşılanmasında Hazine ve kent ahalisinin destekleri yanında, belediye gelirlerinin bir bölümünün, liman veya rıhtım gelirlerinin bir kısmının tahsisi ve eski konağın mülkiyeti ve enkazının satışından elde edilen kaynakların kullanılmış olduğu arşiv kayıtlarından hareketle belirtilmektedir. Konakların boyutunda, inşa edildiği vilayet, sancak veya kazanın konumu ve büyüklüğünün etkili olduğu kaydedilerek, sözgelimi eğitim yapılarında olduğu gibi bunlarda tip proje uygulamalarının olmadığı ve açık eksiltme ve emanet usulüyle alınan ihalelerin yerel kalfalarca taahhüt edildiği ileri sürülür. Bugünkü Türkiye sınırları içinden Trabzon, Konya, Sivas, Diyarbakır, Van, Dersim, Edirne, Samsun, Gümüşhane, Bolu, Çankırı, Sinop, Afyon, Kütahya, Amasya, Isparta, Mersin, Mardin, Ergani, Manisa, Balıkesir, İzmir, Denizli, Tekirdağ, Bartın, Taşköprü, Alucra, Kartal, Şile, Silivri, Balkanlardan Selanik, Serez, Gümölcine, Ruscuk, Golos/Volos ve Lipoşka, Ortadoğudan da Şam, Kerek, Beyrut, Yafa gibi merkezlerin hükümet konaklarının inşa süreçleri arşiv belgeleri ve günümüz yayınlarından hareketle

anlatılmıştır. Kiralanmış konaklarda hizmet veren örnekler ve karşılaşılan sorunlar da bu bölümde ele alınmıştır. Kiralık konaklarda icar meblağının yüksekliği, binaların çoğunun harap oluşu ve personele yetmediğinden aynı şehirde başka konut veya mülklerin (han vs) kiralanmış olması başlıca sorunlar olarak belirtilir.

Hükümet Konaklarının Plân ve Cephe Özellikleri kitabın üçüncü bölümünde (s. 101-157) yine örnekler üzerinden değerlendirilmektedir. Hükümet konaklarında yatay dikdörtgen bir kütle tasarımı olduğunu belirten yazar, plân olarak çoğunlukla bir orta koridor ya da avlu etrafına sıralanmış mekanlardan oluşan düzenlemenin tercih edildiğini kaydeder. Orta koridoru Türk konut mimarlığındaki iç sofayla ilişkilendirerek modern bir yapı türüyle geleneksel plânın kaynaşması olarak yorumlar. Bu plân dönemin idadi, rüşdiye gibi okul yapılarında da tatbik edilmiştir. Vilayet merkezleri, liman kentleri ve hac yolu güzergâhındaki yerleşimlere inşa edilen konakların diğerlerine nazaran daha anıtsal ölçülerde olduğu, büyük çoğunluğunun bodrum üzerine iki katlı olarak biçimlendiği vurgulanır. Yemen ve Hicaz'da inşası plânlanan bazı hükümet konaklarının küçük bir kale biçiminde tasarlanmış olduklarına dikkat çekilir. Trabzon, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Edirne, Selanik, Prizren, Beyrut, Şam, Trablusşam, Samsun, Bolu, Amasya, Afyon, Çankırı, Safranbolu, İzmir, Manisa, Balıkesir, Denizli, Gümüşhane, Kütahya, Mersin, Mardin, Ergani, İznik, Tekirdağ, Serez, Gümölcine, Gölös gibi vilayet ve sancak merkezleriyle, Eskişehir, Çorum, Taşköprü, Refahiye, Alucra, Ereğli, Silivri, Kartal, Lipoşko gibi kaza merkezlerindeki örnekler hakkında bilgi verilmiş, Osmanlı arşivlerinde bulunan fakat neresi için tasarlandığı bilinmeyen plânların bazıları da değerlendirilmiştir. Daha çok ampir üslubun kullanıldığı hükümet konaklarında ön cephede girişler sütun veya ayaklarla biçimlenmiş bir sahanlık olarak düzenlenmişlerdir. İkinci katta bir balkon veya cumba olarak değerlendirilen bu mekânlar birer üçgen alınlıkla tamamlanmışlardır. Ana cepheden taşırılmış olan cumbaların genellikle vali makam odası veya eyalet/sancak meclis odaları olarak düzenlenmiş oldukları ileri sürülür. Alınlıkların çoğunda sultanın tuğrası ya da Arma-i Osmanî kabartması bulunur. Çoğunlukla taş malzemeyle inşa edilen hükümet konaklarında cepheler, düz lentolu, kemerli veya üçgen alınlıklı dikdörtgen biçimli pencerelerle boşaltılmış, kat ayrımları silmelerle vurgulanmış, bazı örneklerde çatılar parapet duvarı arkasına gizlenmiştir.

Eserin dördüncü bölümü (s. 159-171), hükümet konaklarının tasarım ve inşa sürecinde öne çıkan isimler üzerinde durmaktadır. Geç dönem Osmanlı mimarlığında taşrada inşa edilmiş eserlerin çoğunda mimar adına rastlanmadığı ifade edilerek, bu dönemde inşa edilmiş kimi yapıların Harbiye veya Mühendishaneden

mezun subaylarca tasarlanmış olabileceği belirtilir. Bu kanaati eğitim yapıları bağlamında destekleyecek örnekler mevcuttur. Sözgelimi, Bağdat'ta inşası kararlaştırılan bir ibtidai mektebini Yüzbaşı Ahmet Hamdi, Niş rüşdiyesini Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Samih Bey çizmiştir. Hükümet konaklarının inşasında veya tamirinde merkezden gönderilen mühendis/usta veya kalfaların yanı sıra vilayetlerden temin edilmiş kişiler olduğuna dikkat çekilir. Özellikle 1860'dan sonra taşra idari teşkilatı içinde sayıları artan belediyelerin istihdam ettiği mühendis ve kalfaların da hükümet konaklarının tasarım ve inşasında görev aldıkları belirtilebilir. Trabzon örneğinden hareketle konakların tasarım ve inşasında görevlendirilen kalfaların merkezden de gönderilebileceği kabul edilir. Plân ve keşfi mühendisler tarafından hazırlanan bazı konakların yerel müteahhitlerce inşa edildikleri arşiv kayıtlarından hareketle ileri sürülür. Amasya hükümet konağı bu şekilde inşa edilmiştir. Hükümet konaklarından bazıları liva mühendisleri (Manisa, Selanik, Beyrut, Çankırı), yol müdür/mühendisleri (Alucra), Sanayi Nefise Muallimi (Kastamonu) veya herhangi bir kuruma bağlı olmadan çalışan mühendisler (Görice, Yanya) tarafından tasarlanmıştır. Tasarlanan binalar genellikle münakasa yöntemiyle en düşük teklifi sunan müteahhitlerce tamamlanmıştır. Binaların inşa sürecinde valilerin ve kaymakamların önemli rolleri olduğu ifade edilerek, Ziya Paşa'nın Amasya, Bekir Paşa'nın Sinop, Ahmet Fuat Paşa'nın Kütahya hükümet konaklarının tamamlanmasında büyük çabaları olduğu kaydedilir. Dönemin vali ve kaymakamlarının, hükümet konaklarını devletin prestijini yansıtan binalar olarak algıladıklarını ve inşaatlarına gerekli ihtimamı göstermiş olduklarına işaret edilir.

Hükümet konaklarının içerdiği anlam ve temsil kitabın beşinci bölümünde (s. 174-201) tartışılır. Tanzimat öncesi Osmanlı kentlerinde cami veya külliyele-
rin baskın olduğu bir fiziksel görünüm hakimiyetinin izlendiği, külliye veya ulu cami etrafında biçimlenmiş ticari merkez bulunduğu ancak, belirgin bir yönetim binası olmadığından idari merkezden söz etmenin zorluğu dile getirilir. Tanzimat sonrası Osmanlı kentlerinde yönetim binası olarak ortaya çıkan hükümet konakları çevresinde inşa edilen belediye binaları, eğitim, sağlık ve askeri yapılarla bir yönetim merkezinden bahsetmenin mümkün olduğu kaydedilerek, bahsedilen kamu yapılarının genellikle "hükümet meydanı" etrafında kümelenmiş olduklarına vurgu yapılır. Günümüze ulaşan çoğu hükümet konağının daha önceki konakların yerine yapıldıkları, Mersin, Samsun, İzmir gibi sahil kentlerinde hükümet konağı yerlerinin seçiminde limanın belirleyici unsur olduğu kaydedilir. Öte yandan bazı kentlerde hükümet konağı inşası ve hükümet meydanının biçimlenmesinde kent topografyasının da etkili olduğu belirtilir.

Hükümet konaklarının anıtsal biçimde inşa edilmesiyle, bulunduğu kentin “mamur” bir şehir sıfatına haiz olduğu veya bu yapıların kent ve kentliler için övünç kaynağı eserler olduğu belirtilir. Bazı kentlerde sözgelimi Konya’da, konak inşaatının uzamasından halkın rahatsız olduğu, durumun “devletin ve Konya gibi daha önce payitaht olmuş bir şehrin şanına yakışmadığı” şikayetiyle ahalinin de inşaatın tamamlanması için yardımda bulunduğu ifade edilir. Hükümet konaklarının meydana bakan cephelerinde, alınlık yüzeylerinde ya da girişlerinde bulunan tuğra veya Arma-i Osmanî kabartmaları, sultan ve devleti görünür kılan simgesel detaylar olarak kabul edilir. Bazı hükümet konaklarında bulunan kitabeler, dönem sultanına veya inşaatın tamamlanması sürecimdeki katkılarından dolayı vali ya da kaymakamlara övgüler içerir. Safranbolu örneğinde olduğu gibi, hem tuğra, hem arma hem de inşa kitabesi de bulunabilir. Bazı kitabelerde hükümet konaklarının “adalet kapısı” şeklinde tanımlandıkları belirtilir. Hükümet konakları, binaların anıtsallığı, kentin fiziksel görünümüne hakimiyeti, arma veya tuğrayla bezenmiş alınlıklarıyla imparatorluğun her yerinde güçlü, adil ve modern bir devlet ve yönetimin simgeleri olarak kabul edilirler.

Eserin son bölümü (s. 203-220), bahsedilen hükümet konaklarının çeşitli başlıklarla değerlendirilmesi ve daha çok okul yapılarıyla karşılaştırmasını içerir.

Sonuç olarak; Nurcan Yazıcı Metin’in çalışması, hem günümüz hem de arşiv kaynaklarının değerlendirilmiş olması bakımından sadece hükümet konaklarını anlamamız bağlamında değil; Osmanlı mimarlık tarihi çalışmaları için yöntem bağlamında da okunması gerekli bir eserdir. Sanat ve mimarlık tarihçilerine Osmanlı arşivlerinin ne denli ufuk kazandıracak belgelerle dolu olduğunu gösteren bir çalışmadır. Kitapta yer yer tekrarlara düşülmüş, bahsedilen hükümet konaklarının hangi ölçütlerle (dönem veya coğrafya) kitaba dahil edildikleri belirtilmemiş, dipnotta gösterilen bazı çalışmaların (s. 177-178) kaynakçada yer almamış oldukları gözlenmektedir. Öte yandan sınırlı sayıda örneği ele alsa da Yasemin Avcı’nın kitabından (*Osmanlı Hükümet Konakları. Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016) ve Neval Konuk’un Balkanlardaki örnekleri kapsayan doktora tezinden (*Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk’in Mimari Temsili 1839-1922*, Ankara: Atılım Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018) hiç bahsedilmemiş olması izaha muhtaç bir durum olarak gözükmektedir.

Yıldırım Özbek

Akdeniz Üniversitesi

Vural Genç,

Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bidlisî (1457-1520),

Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, 648 s., ISBN: 978-975-16-3632-4.

XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk çeyreği arasında önce İran ardından Osmanlı dünyasında yaşayan İdris-i Bidlisî, yaşadığı dönem ve sonrasında kendisinden çokça söz ettiren “hezarfen” tanımına uygun düşecek çok yönlü bilgi ve birikime sahip entelektüel bir şahsiyettir. Hayatı bir bütün halinde incelendiğinde Acem dünyasında kazanmış olduğu devlet tecrübesi ve buna dair görüşlerini Osmanlı sahasında uygulamaya çalışan, bu konudaki fikirlerini kaleme alan ve entelektüel çevrelerde tartışan bir kültür elçisi olduğu söylenebilir. Bu yönüyle Bidlisî, Yavuz dönemi söz konusu edildiğinde ilk akla gelen isimlerden birisi olup, birçok tartışmanın da içerisinde yer almıştır.

II. Bayezid döneminde, XVI. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı tarih yazımını derinden etkileyecek mükemmel hanedan tarihi olan *Heşt Behişt*'i kaleme almasına, haleflerinin takdirle bahsettikleri ve sıklıkla kaynak olarak gösterdikleri bir müellif olmasına ve Yavuz Sultan Selim döneminde padişahın doğu siyasetinde aktif rol almasına, kısacası XVI. yüzyıl Osmanlı dünyasının kültür ve siyaset politikalarında etkili olmuş bir şahsiyet olmasına rağmen yakın zamana kadar onun hakkında çok az şey biliniyordu. Vural Genç'in İdris-i Bidlisî'nin biyografisi ve tarihyazımını konu edindiği kitabı, Bidlisî'ye dair gerçekten de şimdiye dek yapılmış olan en kapsamlı çalışmadır. Kitap, aynı zamanda Bidlisî ile ilgili ne kadar az şey bilindiğini de ortaya çıkarır niteliktedir. Dr. Genç kitabında, mevcut Bidlisî imajı ile yeni bilgi ve çalışmaların ortaya çıkardığı Bidlisî imajını karşılaştırmakla işe başlar. Netice olarak bu karşılaştırmaların çok farklı bir Bidlisî imajı çıkardığını ortaya koymaktadır.

Dr. Genç, kitabına geniş bir literatür değerlendirmesi yaparak başlamış ve Bidlisî'ye dair mevcut kaynakları değerlendirerek kitabının mevcut literatüre sunduğu katkılar üzerinde durmuştur. Yazar burada kritik ettiği çalışmaların içerdiği bir kısım problemleri, Bidlisî'nin telifatına müracaat etmemekten kaynaklandığını vurgulamakta ve Bidlisî'yi kendi döneminde ve kendi döneminin şartları bağlamında değerlendirmenin daha mantıklı olacağı görüşünü ileri sürmektedir.

Üç bölümden oluşan kitabın ilk bölümü (s. 2-177), Bidlisî'nin hayatına dair en az bildiğimiz İran yıllarına odaklanır. Burada yazar, yeni kaynaklar muvacesinde

Bidlisi'nin Şii-Nurbahşi bir aile ve çevreden geldiği şeklinde yeni bir tespitte bulunmuştur. Bidlisi'nin XV. yüzyıl sonu Akkoyunlu dünyasındaki konumu, Akkoyunlu sarayına intisabı ve buradaki entelektüel faaliyetleri, kaleme aldığı eserler, içinde bulunduğu sufi ve bürokratik çevreler bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu bölüm aynı zamanda Bidlisi üzerinden Tebriz'deki entelektüel atmosferi de canlı bir şekilde tasvir eder niteliktedir. Bidlisi'nin hayatının yarısından fazlasını geçirdiği İran'da ne tür çevreler içerisinde bulunduğu, onun dünya görüşünü şekillendiren etkenler bu bölümde iyi tasvir edilmiş durumdadır. Yazar ayrıca Bidlisi'nin bilinmeyen bir eserini de keşfederek bu literatüre katkı sağlamıştır.

İkinci bölüm ise (s. 180-357) Bidlisi'nin İran'dan ayrılmasını, bunu hazırlayan sebepleri, İran'dan ayrıldıktan sonra Sofya ve civarındaki kısa süreli ikameti ile ardından İstanbul'a gelişini ele alır. Yazar bu bölümde Bidlisi'nin II. Bayezid'in himayesine girme çabalarına, buna yönelik hazırlıklarına, himayeye vesile olacak eserler telif etmesine ayrıntılı olarak değinir. Bidlisi'nin yaklaşık yedi sene olan ilk İstanbul ikameti, saraya intisabı, hanedan tarihi kaleme alma görevini deruhte etmesi, saray çevresinde yaşadıkları çok ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Bu bölümde de Dr. Genç, bir çok yeni tespitte bulunmuştur. Bidlisi'nin İstanbul'dan ayrılmasından itibaren Şah İsmail ile irtibat kurduğunu, Mekke'de iken ona bir mektup yazarak himayesine girmek istediğini ilk defa tespit etmiştir. Henüz daha resmen Osmanlı himayesinden çıkmadan yeni kariyer arayışları çerçevesinde Şii bir hanedana göz kırpması meselesini kişisel anlamda oportunist bir yaklaşım olarak değerlendirmişse de bu hususu XVI. yüzyıl İslam dünyasındaki patronaj algısı çerçevesinde ele almanın daha doğru olacağını belirtmiştir. Genç, bu bölümde ayrıca Bidlisi örneği üzerinden Acem ve Rum dünyası arasındaki ulema hareketliliğine ve patronaj konusuna değinmeyi de ihmal etmemiştir. Bu bölümün sonunda Bidlisi'nin Yavuz Sultan Selim dönemindeki siyasi ve askeri faaliyetlerine, İran ve Mısır seferlerindeki rolüne de geniş yer ayrılmıştır. Yazar, Bidlisi'nin Kürt beylerini Osmanlı lehine kazanma çabalarına değinirken bu tartışmalara da yeni bir pencere daha açmaktadır. Şöyle ki, sözkonusu ittifakı ortaya çıkaran sebepleri ve bu ittifakın kalıcı olup olmadığı meselesini yeni bilgiler ışığında yaptığı değerlendirmelerle tartışmaya açmaktadır. Yazar bu bölümde Bidlisi'nin siyasi faaliyetleri yanında sürdürdüğü entelektüel faaliyetlere, kaleme aldığı kitaplara da değinmeden geçmez. Bidlisi'nin *Kanun-ı Şehinşah* adlı eseri ile ilgili tartışmaları da vuzuha kavuşturarak eserin Şehzade Şehinşah adına kaleme alındığını açıklığa kavuşturmuştur. Genç, bu bölümü Bidlisi'nin İstanbul'daki son yıllarına, Yavuz'un himayesinden uzaklaşmasına ve ölümüne değinerek sonlandırır.

Kitabın üçüncü bölümü ise (s. 360-567) *Heşt Behişt*'e ve Bidlisi'nin tarihyazımına odaklanır. Yazar bu bölümde II. Bayezid dönemi Osmanlı tarihyazımını ve *Heşt Behişt*'in kaleme alınma sürecini incelerken etkisi altında kaldığı seleflerinin uslubuna değinerek Bidlisi'nin İlhanlı ve Timurlu tarihyazım geleneğinin takipçisi olduğu vurgusunu yapar. II. Bayezid'in İslam dünyasının yegane koruyucusu olarak takdim edilmesi, idealize edilen bir hükümdar olarak öne çıkarılması konusunun *Heşt Behişt*'te nasıl işlendiği hususunu Dr. Genç tahlil etmeye çalışmıştır.

Bir imparatorluk kültür projesi olarak takdim edilen *Heşt Behişt*'in Osmanlı tarihyazımına sunduğu katkılar, dönemin entelektüel çevrelerce kabulü ve nüshalarının yayılma alanı meşhur İlhanlı ve Timurlu tarihleriyle karşılaştırılarak anlatılmıştır. Bu bölümdeki en önemli tespitlerden ilki hiç şüphesiz *Heşt Behişt*'in iki farklı nüshasına dayanarak yazarın, Bidlisi'nin dünya görüşünde yaşanan değişimleri gözler önüne sermiş olmasıdır. Dr. Genç, burada şimdiye kadar ihmal edilmiş olan en erken *Heşt Behişt* nüshasının da Bidlisi çalışmaları için elzem olduğu, her iki nüsha tipinin karşılaştırılarak kullanılması gerektiği vurgusunu yapar. Bu bölümde *Heşt Behişt*'in yazılı ve sözlü kaynakları, kendisinden sonraki tarihçilere yaptığı kaynaklık meselesi derinlikli olarak incelenmiştir. Yazar, Bidlisi'yi, İlhanlı-Timurlu tarihyazım usul ve uygulamaları ile bu dünyaya ait siyasî ve dinî meşruiyet vasıtalarını Osmanlı tarihyazımına başarıyla tatbik eden bir tarihçi olarak takdim etmektedir.

Dr. Genç'in bu çalışmada izlediği sistem ve başta Bidlisi külliyyatı olmak üzere değerlendirme fırsatı bulduğu kaynak zenginliği ile Bidlisi'yi gerçek kimliği ve faaliyetleri ile ilim alemine tanıtmıştır. Bidlisi'yi kendi külliyyatından elde ettiği bilgiler doğrultusunda anlatmanın yanında etrafındaki entelektüel çevre ve onların dünya görüşleri çerçevesinde değerlendirerek daha renkli ve etraflı bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Bu da Bidlisi'nin hayatına dair birçok boşluğu doldurmaya yardımcı olmuştur. Dr. Genç, bir kimsenin, etrafındaki dünya düşünülmeden ve hesaba katılmadan anlaşılmasının zor olduğunu Bidlisi örneği üzerinden ortaya koymuştur. Bu özelliği ile çalışma başarılı ve örnek nitelikte prosopografik bir araştırma olmuştur.

Kitap, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı saray çevresindeki Bidlisi'nin İran ve Osmanlı dünyasındaki hayatı ve entelektüel faaliyetlerine dair birçok yeni keşif ve ayrıntılarla doludur. Genç, Bidlisi'nin ihmal edilen Farsça ve Arapça eserlerini, Osmanlı padişahları ile İran şahına yazdığı mektuplarını, kendi şahsî münşeatını dikkatle inceleyerek bilinenden çok farklı ve renkli, gerçekçi bir Bidlisi

imajı resmetmeyi başarmıştır. Bidlisî'nin siyasî bağları, hamiye göre değişkenlik arzeden dünya görüşü anlaşılmadan eserlerini anlamamanın güç olduğu şeklindeki haklı tespit dikkate alındığında bu kitabın, Bidlisî'nin bütün eserlerini okumak için aynı zamanda bir rehber niteliği taşıdığı söylenebilir.

Eser, oldukça tatminkar bir sonuç, kaynakça ve dizinden sonra İdris-i Bidlisî kronolojisi ve 25 kadar minyatür ekleriyle nihayete ermektedir.

Osmanlı tarihçileri ve tarihyazını üzerine bu tür başarılı çalışmaların artmasını temenni ederken, Farsçaya hakimiyetini bildiğimiz Dr. Vural Genç'in belirli bir plan ve proje içerisinde Bidlisî'nin ünlü eseri *Heşt Behişt*'i Türk dili ve kültürüne kazandırmasını bekler ve arzu ederiz.

Mehmet İpşirli

İstanbul Medipol Üniversitesi

Kemal Beydilli,

İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi [*Two İbrahims: Müteferrika and His Successor – Off The Founders of The Ottoman Printing Press*],

İstanbul: Kronik Kitap, 2019, 160 p., ISBN: 978-975-243-0983.

The Ottoman Turks started using the printing press technology for the first time in 1727, thanks to the efforts of İbrahim Müteferrika, a Hungarian convert to Islam. If the history of printing is examined, readers can observe that the wood-block printing in China's Tang Dynasty had been prevalent as early as the 8th century. Over all, Muslims had good relations with Chinese during the Tang Dynasty as they borrowed papermaking technique from them but not the printing tool. Later on, the Ottomans also were not interested in it although they had contacts with China since their early days. In Germany, around 1440, goldsmith Johannes Gutenberg invented the printing press, and there were several points of interactions between Europe and the Ottoman Empire. However, the Ottoman Muslims were not interested in this new innovation for a long time, although non-Muslim subjects of their Empire had shown interest early on. As well-known, Gutenberg's important innovation was the development of hand-molded metal printing matrices, thus producing a movable type-based printing system which enabled large number of books, pamphlets and other materials to be printed.

Kemal Beydilli who spent long time researching and then meticulously authoring *Mühendishâne* (The Imperial Engineering School) several years ago recently came up with another mind-boggling but fascinating book, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi* (Two İbrahims: Müteferrika and His Successor) that will force us not only re-visit the persona of the leading figures who introduced printing press but also re-think certain aspects of the phases of Turkish modernization during the hazy 18th century.

İbrahim Müteferrika received permission to publish non-religious books in 1727 in the Ottoman Empire. He was Hungarian convert who was granted the palace rank of "distinguished service" after a glittering career as an Ottoman official. The second İbrahim in the title is Kadı İbrahim or Küçük İbrahim was the successor of Müteferrika. Beydilli's book grapples with following critical questions and unveils several unknown aspects as far as these two entrepreneurs concerned and corrects a number of certain mistakes by putting these two İbrahims in focus in his research:

- Who was İbrahim Müteferrika really? Did he pursue special duties or agendas while being busy with establishing printing press? It seems he was providing classified information to Vienna, and his secret code apparently was 601.801 or (*Der alte Ibrahim*) 601.801.1.514, as Kemal Beydilli discovered in a critical historical document (dated 1746) that he unveils in page 24, 46 and 47. Some novice students of history may ask more historical documents or evidence to prove the case, then, I would recommend to check Russian archives where certain recent studies unveiled additional evidences.¹ As this critical information is verified by other sources, – of course, how many evidences someone may need to substantiate the case as far as classified information concerned is another tricky issue here – certain phases of the history of Ottoman Turkish modernization surely needs to be revisited, perhaps reconstructed after this significant finding.
- When did he die? The author corrects certain works' fallacies and speculations here. Interested researchers can examine the pages from 34 to 39.
- Who was his successor? This was totally unknown until his book released, and now we know that it was Kadı/Judge İbrahim who replaced Müteferrika by taking over not only his printing press but also his secret duty of providing classified information to the House of Habsburg. Beydilli presents an arduous here by examining relevant archival records in order to discover the identity of second İbrahim. His relationship with Müteferrika, places of appointments as Kadı/Judge in the Ottoman Empire, his activities as the owner of the printing press, his heritage after he died in 1777, number of books as well as 33 fur coats recorded in his estate/tereke and several other critical historical facts and terms as well as their contextual analysis can be traced between the pages 51 and 89.

1 See Constantin A. Panchenko, "The Russian Intelligence Service in the Ottoman Empire in the middle of the 18th Century," *Kitâb-ı Hedâyâ: Studien zum Osmanischen Reich und seinen Nachbargebieten. Zu Ehren von Hedda Reindl-Kiel*, edited by Sevgi Ağcagül & Henning Sievert (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht/Bonn University Press, 2020), pp. 178-180. Also examine Mariya Vladimirovna, *The Russian Residency in Constantinople, 1700-1774: Russian-Ottoman Diplomatic Encounters*, (Unpublished Ph.D. Dissertation, Georgetown University, 2016), pp. 165-166, 216-217.

This 160 page-long book may look short in size, but it is surely rich and mind-triggering with original content and groundbreaking discoveries. It unveils certain unknown aspects of İbrahim Müteferrika and the identity of his successor, Kadî İbrahim as well as his estates (*tereke*) by making references to original archival records, some of which are shown in the appendices.

What books and reading meant for the Ottomans in the early modern period, who the reading public was and what kinds of books Ottoman men and women read are the questions that another research should grapple with. Readers look forward to peruse a comprehensive monograph on Ottoman adventure of printing press in a way Elizabeth L. Eisenstein wrote her major book on the printing press in early modern Europe² although this new technology failed to introduce significant change in the Ottoman world in the 18th century but rather opened up a new page of change and modernization in Turkish history.

To err is human uttered in many cultures and languages from Chinese to English, so does this book in few places. Although the book is well-written and stirringly readable, archival documents and arguments are nicely woven together and analyzed, there are some typos here and there in trivial places. For instance, Selim Karahasanoğlu's name and his works are recorded correctly in number of pages and in the bibliography, but he appears as a different person in certain pages (as Karaosmanoğlu in 93, 120, 121, 122, 159) in the text as well as in the footnotes. Beydilli himself most probably became aware of these minor errors since good scholars can become cognizant of their mistakes on their own when they commit *Schönheitsfehler* from time to time. So, there was no need to mention them here perhaps. I prefer, however, to record them here for the publisher to correct when they decide to reprint.

All in all, Beydilli's *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi* is an outcome of significant scholarship and a must-read for scholars as well as students who are interested in phases of Turkish modernization, printing press in the Ottoman world and early modern Ottoman intellectual history.

Seyfi Kenan

Marmara Üniversitesi

---

2. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 794 p.